

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Mediterrán históriák

KÖVÉR LAJOS

Bonaparte Napóleon közel-keleti
expedíciója a vágyak és a valóság tükrében

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

Libanon az első világháborúban

BENE KRISZTIÁN

Magyar önkéntesek harca a fasizmus ellen

J. NAGY LÁSZLÓ

Ferhát Abbász politikai pályája

LÉNÁRT T. ANDRÁS

A demokrácia felé tartó Spanyolország

FELLEGI BENJÁMIN

Halford Mackinder és a brit birodalmi
föderalizmus a 19. század fordulóján

36. évf.

2021

2. szám

SALVATORE BONO

A kiterjesztett Mediterráneum

36. évfolyam

2021. 2. SZ.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

SZÁSZ GÉZA

A kiadvány

az

Nemzeti Kulturális Alap

a Nemzeti Együttműködési Alap,
a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ
VUKMAN PÉTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

KÖVÉR LAJOS Bonaparte Napóleon közel-keleti expedíciója a vágycikkek egzotikuma és a valóság tükrében, avagy Egyiptom három Savary olvasatában	5
FERWAGNER PÉTER ÁKOS Nacionalizmus, elnyomás, éhínség. Libanon az első világháborúban	20
BENE KRISZTIÁN A Nemzetközi Brigádoktól a francia hadseregig. Magyar önkéntesek harca a fasizmus ellen	41
J. NAGY LÁSZLÓ A legfranciább algériai. Ferhat Abbász politikai pályája az algériai nemzeti mozgalom tükrében	55
LÉNÁRT T. ANDRÁS Kiút a diktatúrából. A demokrácia felé tartó Spanyolország a nemzetközi erőterben (1975–1982)	68
FELLEGI BENJÁMIN Halford Mackinder és a brit birodalmi föderalizmus a 19. század fordulóján .	79
KONRÁD MIKLÓS Disszimiláció az asszimilációpárti zsidóság körében 1848–1914	94

Műhely

BALOGH ÁDÁM Albán migrációs hullám a görög területeken a 14–15. században	105
TÓTH FERENC Korfu védelme egy francia hadmérnök szemével. Florentin de Perceval hadtudományi értekezése 1715-ből	116
MIHÁLYI DOROTTYA Párhuzamos útleírások. Franciák és magyarok a Magreb-országokban a 19. század végén	126
NAGY GEORGINA Magyar orvosok Algériában az 1960–1970-es években	135
GYARMATI ENIKŐ Az 1918. novemberi svájci országos sztrájk rövid története. Okok – követelések – válaszok – eredmények	142
HORVÁTH MÓNICA Adalékok I. Rákóczi György egy felső-magyarországi szervitorának feladataihoz. Fáy IV. István levelezése (1633–1639)	152

Elmélet és módszer

SALVATORE BONO A kiterjesztett Mediterráneum (Fordította: Szász Géza)	167
--	-----

Figyelő

A korai francia gyarmatosítás és Észak-Amerika (<i>Éric Thierry: La France de Henri IV en Amérique du Nord. De la création de l'Acadie à la fondation de Québec. Classiques Garnier, Paris, 2020.</i>)	
SZABÓ-GAJMER BERNADETT	175
A váltságdíj politikai gazdasága (<i>Hershenzon, Daniel: The Captive Sea: Slavery, Communication, and Commerce in Early Modern Spain and the Mediterranean. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, PA, 2018.</i>)	
PALOTÁS ZSOLT	178
Szúette csatahajó (<i>Harm-Hinrich Brandt: Austriaca. Abhandlungen zur Habsburgermonarchie im „langen“ 19. Jahrhundert. Herausgegeben von Matthias Stickler. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2020.</i>)	
DEÁK ÁGNES	182
Vallásellenesség vagy valláskritika a Békési Református Egyházmegyében? (<i>Hegyi Ádám: „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanácsos...” Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 2018.</i>)	
DEÁK ÁDÁM	185
Dokumentumok a 20. század első felének egyetlen főállású magántörténészéről (<i>Viskolcz Noémi: A herceg történése. Hajnal István az Esterházyak szolgálatában 1922–1930. MTA – Kossuth Kiadó, Budapest, 2019.</i>)	
DOMINKOVITS PÉTER	189
Politikum és hétköznapióság a 19–20. században két új társadalomtörténeti monográfia tükrében (<i>Koltai Gábor: Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956. Korall, Budapest, 2018. [Társadalomtörténeti Monográfiák 9.] 295 oldal; Gerhard Péter: Deszkafalak és potyvavacsorák. Választói magatartás Budapesten a Tisza Kálmán korszakban. Korall, Budapest, 2019. [Társadalomtörténeti Monográfiák 10.]</i>)	
SIPOS ANDRÁS	193
A dualista rendszer legitimációs problémái a szimbólumok tükrében (<i>Cieger András: 1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történelemtudományi Intézet, Budapest, 2018.</i>)	
NAGY ÁDÁM	201
Az annyira imádott ellenség (<i>Gábor Gelléri: Philosophies du voyage: visiter l'Angleterre aux 17e-18e siècles. Oxford University Studies in the Enlightenment. Voltaire Foundation, Oxford, 2016.</i>)	
SZÁSZ GÉZA	204
Számunk szerzői	208

KÖVÉR LAJOS

Bonaparte Napóleon közel-keleti expedíciója a vágyak egzotikuma és a valóság tükrében

avagy Egyiptom három Savary olvasatában

Közhely, hogy Bonaparte Napóleon egyiptomi hadjárata korszakos tudománytörténeti jelentőséggel bír nemcsak az egyiptológia tudományának, hanem Franciaország Egyiptom-képének vonatkozásában is. A legjelentősebb Napóleon tanulmányok és monográfiák – mondjuk, Tarletől Tulard-ig – hangsúlyozzák: elsőként Napóleon tudósai tárták fel igazán az emberi civilizációnak ezt az ősi örökségét.¹ Az Egyiptom-kép – legalábbis az európai ember számára – a reneszánsz óta hordozza a megfjendő titok csodálatát; elválaszthatatlan a régmúlthoz mindig is kötődő valamiféle vágyakozástól. Egzotikuma fennköltiségre sarkall. Gondoljunk csak Napóleon patetikus kijelentésére: „Csak előre! Ne feledjétek, hogy negyven évszázad történelme tekint le rátok!” De azt se feledjük, hogy az illúzió negyven évszázadának árnyékában hódítani kész, állig felfegyverzett katonák állnak. A csodálat, a régmúltba visszavágyás romantikus érzése, az orientalisztika, az egyiptológia mint előzmény hogyan készíti elő a francia impérium gondolatot, amelynek nagyon is valós pillanatképe 1798. június 21-én készült el, és a Piramisok csatája néven vált ismertté a történelemben? E tanulmány ennek egyik fontos mozzanatát igyekszik megvilágítani.

A 18. század végi francia expanzióban formálódó Egyiptom-kép meghatározó forrásai közé tartoznak az utazók feljegyzései. Ezeknek – véleményünk szerint – létezik egy értelmiségi és egy katonai adaptációja. Ez két attitűdöt és egymástól eltérő megfigyelési szempontrendszert is takar. Az egyik az értelmiségi, a tudományos igényű információszerzés motiválta utazás, amelynek persze sokszor lehetnek politikai célkitűzései, diplomáciai hozadékai. Ez természetesen fordítva is igaz. Egy-egy kora újkori diplomáciai küldetésnek – többek között épp az ismeretek bővülése révén – eleve lesznek szellemi, kulturális kihatásai. Ennek a megfontolásnak az előzményei egészen a 16. századig nyúlnak vissza, ám vitathatatlanul az egyiptomi expedíció idején éri el a csúcspontot.

Ezt figyelembe véve – Jean-Marie Carré kutatásai nyomán² – az alábbi, általunk legfontosabb és természetesen korántsem teljes névsort állítottuk össze. Az előzmények között elsőként említendő François Savary de Brèves (1560–1628) diplomáciai működése. Az e tevékenységhez kötendő feljegyzéseket titkára és kísérője, Jacques du Castel rendezte sajtó alá. Az 1628-ban megjelent könyv hat részből áll. Az első két rész a mediterráneumbeli utazás

¹ Lásd a szovjet történész 1936-ban íródott híres tanulmányát: Tarle, Jevgenyij Viktorovics: *Napóleon*. Budapest, 1963. 50.; Tulard, Jean: *Napoléon ou le mythe du sauveur*. Paris, 1987. 52. Itt jegyezzük meg, hogy az egyiptomi, illetve a szíriai hadjárat kultúrtörténeti jelentősége a 2021-es bicentenáriumi Napóleon év egyik kiemelt tematikája.

² Carré, Jean-Marie: *Voyageurs et écrivains français en Égypte*. Genève, reprints, 2006.

foglalata. Ez mintegy előtanulmánya a harmadik résznek, amely a IV. Henrik francia király (1589–1610) és I. Ahmed török szultán (1603–1617) között létrejött, alapvetően kereskedelmi szerződés szövegét közli, amit még három rövidebb diplomáciai értekezés egészít ki.³ A 18. század második felében Claude-Etienne Savary (1750–1788)⁴ író, egyiptológus levél formában közzétett munkája, illetve Volney, azaz Constantin-François Chassebœuf de La Giraudais, Volney grófja (1757–1820),⁵ orvos, filozófus, orientalista 1788–1789-es egyiptomi tanulmányútja meghatározó jelentőséggel bír. Többek között ezekből a művekből készültek fel az egyiptomi útra Napóleon tudósai, valamint az expedíció katonai vezetői.⁶ E névsort Dominique-Vivant Denon báró (1747–1825) zárja, aki már az expedíció tudományos projektjének felelőse. Korának egyik leghíresebb vésnöke, emellett szobrász, festő, író, diplomata, aki természetesen részt vesz Bonaparte egyiptomi hadjáratában mint a Tudományos és Művészeti Bizottság elnöke, muzeológusként pedig 1802-től a ma Louvre néven ismert Napóleon Múzeum főigazgatója. Denon a Volney által leírtakat szembesíti helyszíni háborús tapasztalataival, és megírja saját egyiptomi utazásának a történetét.⁷

Bizonyos szempontokat nézve tulajdonképpen utazónak tekinthető a piramisok lábánál csatába induló francia katona is, aki naplót vezet, leveleket ír, feljegyzéseket készít, avagy épp emlékeit veti papírra. Ez a másik forráscsoport. Ezeknek a katonáknak a feljegyzései főképp a hadi történések narratívái. Napóleon legendás vezérkari főnöke, Louis-Alexandre Berthier (1753–1815) még a helyszínen leírta, majd hazatérte után 1800-ban kiadta Bonaparte tábornok egyiptomi és szíriai hadjáratainak történetét.⁸ Ez a kissé száraz narratíva egy katonásan precíz, „naprakész” helyszíni haditudósítás. Itt jegyezzük meg, hogy egy másik katonát, François Vigo-Roussillon (1774–1844) ezredest az egyiptomi expedíció egyik legjobb tollú csataleírójaként tartják számon.⁹ A gránátos elitcsapat tagjaként szinte mindegyik ütközetben részt vett; fegyelmezett, katonás pontossággal megszerkesztett csataleírásai „megelevenednek, merthogy a szerzőjük együtt él a harcmezővel”.¹⁰

Névsorunk folytatásában következnek most a harmadik Savary. Anne Jean Marie René Savary (1774–1833), Napóleon későbbi rendőrminisztere, Rovigo leendő hercege, aki Desaix tábornok első különítményének parancsnokaként vett részt az egyiptomi expedícióban. Nem mindennapi karriertörténete emlékirat formájában 1828-ban nyolc kötetben jelent meg a

³ Brèves, François Savary de: *Relation des voyages de Monsieur de Brèves, tant en Grèce, Terre Sainte et Aegypte qu'aux royaumes de Tunis et Arger, ensemble un traicté fait l'an 1604 entre le roy Henry le Grand et l'empereur des Turcs, et trois discours dudit sieur, le tout recueilly par le S. D. C. (Jacques Du Castel)*. Paris, 1628.

⁴ Savary, Claude Etienne: *Lettres sur l'Égypte*. Paris, 1785.

⁵ Volney, Constantin-François Chassebœuf de La Giraudais, comte Volney: *Voyage en Syrie et en Égypte, pendant les années 1783, 1784 & 1785*. 2 vols. Paris, 1787.

⁶ Az Egyiptomba készülő 167 tudós számára egy 150 tételből álló olvasmánylistát állítottak össze. Az általunk fentebb említett két Savary mellett – merthogy lesz egy harmadik is – természetesen Volney első helyen szerepel ezen a listán. Lásd: Brahim, Denise: *Voyageurs en Égypte, avant et pendant l'expédition*. Cahiers de la Méditerranée, 1998, N° 57. 39.

⁷ Vivant Denon: *Voyage dans la basse et la haute Égypte pendant les campagnes de Général Bonaparte*. Paris, An X [1802].

⁸ Berthier, Louis-Alexandre de: *Relation des campagnes du général Bonaparte en Égypte et en Syrie, par le général de division Berthier*. Paris, l'ainé, An IX [1800].

⁹ Vigo-Roussillon, François: *Journal de campagne, 1793–1837. L'Expédition d'Égypte*, Paris, 1981.

¹⁰ Bertaud, Jean Paul: *La vie quotidienne des soldats de la Révolution 1789–1799*. Paris, 1985. 241.

könyvpiacra.¹¹ A közel 500 oldalnyi, 33 fejezetből álló első kötet 2–14. fejezetében az egyiptomi expedíció személyes tapasztalatokon nyugvó történetét írja le, többnyire harmadik személyben. Napóleon bukása után nyilván volt ideje rendezgetni régi feljegyzéseit, ennek eredménye e jól szerkesztett emlékirat. Katonatiszt lévén természetesen ő is sokat foglalkozik a harcéri eseményekkel úgy, hogy az emlékezet horizontján mérlegeli a történéseket.

Az 1780-ban Grenoble-ban született Joseph Laporte a történelem kisembere. Zenészként önként jelentkezett a Köztársaság hadseregébe, 1798 és 1801 között altisztként szolgált az egyiptomi hadjárat 69. féldandárjának 1. zászlóaljában. Amikor Marseille kikötőjéből elindul, elhatározza, hogy kézzel rajzolt illusztrációkat is tartalmazó naplót fog vezetni. A kéziratot 2007-ben adták ki először Jean Tulard előszavával.¹² Bejegyzései híven követik az eseményeket; Málta elfoglalását, az egyiptomi partraszállást, az Alexandria elleni támadást, a piramisok csatáját, Kairó elfoglalását, Aboukir tengeri harcait, a szíriai hadjáratot, Saint-Jean-d'Acre (Akkó) ostromát stb. Gondos, alapos megfigyeléseinek egyedülálló sajátossága, hogy egy „előítéletek nélküli naiv fiatalember sorait olvashatjuk”.¹³

Végül, de nem utolsósorban hadd utaljunk itt egy egészségügyi tiszt beszámolójára. Jean-Baptiste Lattil de Riez kirurgusként vett részt az egyiptomi hadjáratban. A Bonaparte máltai, egyiptomi és szíriai hadjáratát taglaló, 1802-ban megjelent munka tulajdonképpen két részből áll.¹⁴ Az első a katonai cselekmények, a csaták leírása. Egyedi hozadéka igazán a második, az „Alsó- és Felső-Egyiptom leírása” címet viselő résznek van; ebben részletesen leírja a különféle betegségeket és azok helybéli kezelési módszereit. Az ókori Egyiptom óriási hatással van órá is, hisz a mű felvezetésében ezt írja: „Beszélni fogok Egyiptomról és annak kiterjedéséről, éghajlatáról, valamint termékenységéről; és miután ismerttettem városait, ismerttettem lakóit, vallásaikat, szokásaikat és betegségeiket, be fogom mutatni réges-régi emlékeinek pontos történetét [...]. Ám a megvilágosodás csak az ősi írások zűrzavaros bűvöletében, a templomok lábánál jöhet el...”¹⁵

Ebből a hosszú névsorból, amely a teljességre törekvés kizárásával a bőség zavarának érzékeltetésére is hivatott, a magunk részéről három nevet emelünk ki; három Savaryt. Természetesen nem a névrokonság miatt esett rájuk a választásunk, hanem azért, mert ők bizonyos szempontból sajátos informátorok, ha tetszik, „kilógnak” a szokványos tudósítók sorából. François Savary de Brèves ugyanis nemcsak politikus, hanem ő az egyik első európai kultúrdiplomata is, mondhatni, a keleti kultúrák egyik első menedzsere. Claude-Etienne Savary feljegyzései ékes bizonyosságai annak, amikor az írói véna és ideológiai megfontolásokból táplálkozó ítéletek hamis képzetek felé sodorhatnak egy mégoly felkészült tudóst is. A rousseaui „ezeregy éjszaka” ugyanis rányomja bélyegét az általa megrajzolt Egyiptom-kép mindennapjaira, és ez téveszmékhez vezet. Anne Jean Marie René Savary, Rovigo hercege életútjára visszatételeként tulajdonképpen a napóleoni Franciaország személyes tapasztalatokon nyugvó történetét meséli el. Nemcsak azt írja le, amit látott, hanem azt is, amit személyes beszélgetésekből leszárt; persze az Egyiptomot és Szíriát megjárt politikus karriertörténetének élettapasztalatai, megfontolásai is ott vannak az expedíció több mint negyed évszázad

¹¹ Savary, Anne Jean Marie René: *Mémoires du duc de Rovigo, pour servir à l'histoire de l'empereur Napoléon*. Tome 8. Paris, 1828.

¹² Laporte, Joseph: *Mon voyage en Egypte et en Syrie*. Paris, 2007.

¹³ Vö. Jean Tulard Laporte útleírásához írt bevezetőjével. Laporte: *Mon voyage* 10.

¹⁴ Lattil, Jean Baptiste de Riez: *Campagnes de Bonaparte à Malte, en Egypte et en Syrie, par Jean-Baptiste Lattil de Riez*. Marseille, An X [1802].

¹⁵ Lattil: *Campagnes de Bonaparte*, 3–4.

távlatából újra gondolt narratívájában; tekinthetjük őt Napóleon hadjáratai egyik első bonapartista krónikásának.

François Savary de Brèves fentebb említett, 1628-ban, tehát halálának évében a titkárnak jóvoltából kiadott könyve tulajdonképpen diplomáciai tevékenységének legfontosabb mozzanatait hagyományozza az utókorra. Ennek első két fejezete a görög, a közel-keleti, illetve az észak-afrikai útleírás, amit három diplomáciai értekezés, valamint az 1604-es kereskedelmi szerződés szövege egészít ki. A Közel-Keletről alkotandó kép szempontjából azonban nem is elsősorban a követi, hanem sokkal inkább a „kulturdiplomáciai” tevékenysége lesz a meghatározó.

E nem mindennapi karriertörténet 1585-ben kezdődött. Ekkor rokona, Jacques Savary de Lancosme – a francia királyság frissen kinevezett állandó konstantinápolyi követe – kíséreléssel érkezett az Oszmán Birodalom fővárosába, akinek 1591-ben bekövetkezett halála után fogja átvenni az akkori világ egyik legfontosabb fővárosában a francia királyság állandó képviselőjét, és a kezdeti nehézségek után ő lesz e térségben minden idők egyik legsikeresebb francia diplomatája.

A diplomata felkészült értelmiségi lévén kiváló megfigyelő. Miután alapvető célja egy francia–oszmán kereskedelmi szerződés tető alá hozása, érdeklődésének középpontjában gazdasági-kereskedelmi megfontolások állnak. Ezért foglalkozik sokat a térségben állandósult kereskedelmi háborúval. Ez a kalózkodás, pontosabban „corsaire”-ek ideje. A „corsaire” igen magas, nem egyszer uralkodói körökből származó utasítást hajt végre. „Megbízólevél” vagy „zsákmányolási engedély” („*lettre de commission*”, illetve „*lettre de course*”) felhatalmazása révén lényegében kalózkodik. Ám a *corsaire* mégsem tekinthető kalóznak, hiszen állami megbízatást teljesítő magánszemély, aki tevékenységét a háborús törvények szerint, csak háború idején és a megbízó kormány engedélyével gyakorolhatja, ha pedig elfogják, akkor hadifogoly státusra jogosult.

Az egyik legfontosabb kikötő Alexandria, értékes egyiptomi áruk lerakata. Ropant értékű áruk találhatók itt, melyek az ország minden részéből érkeznek, úgymint fűszerek, cukor, parfüm, vászon, rizs és egyéb értékes áruk.¹⁶ A Nílus-delta leírása kapcsán kiemeli, hogy ez évezredek óta Egyiptom igazi éléskamrája. Ameddig a szem ellát, rendezett len-, kukorica- és cukornád-ültetvények sorakoznak, a legelőkön pedig mindenütt erős, egészséges szarvasmarha-állomány. Ez a magyarázata annak, hogy a sűrűn lakott Kairó piaci roskadoznak az árutól.¹⁷ Temérdek a gyümölcs, mézédés a finom szőlő, a szőlőszem akkora, mint nálunk a szilva, hatalmas görögdinnyék, lazac és angolna, egyéb áruk.¹⁸ A fő utca a híres bazár, összefüggő emberfolyam. Itt mindent lehet kapni, de az emberek zöme nagyon szegény, a nyomor szomorú bizonyítéka pedig a guberálók sokasága.¹⁹

Egyiptom lakosságának zöme mór, azaz arab (Savary de Brèves szóhasználatában ezek szinonimák), akik alapvetően elfogadják az oszmán adminisztrációt, ám a kopt keresztényekre halálos ellenséggként tekintenek. Olyasféle gyűlölet ez, amely főképp Szíriában a drúz pásztorok és a pápai fennhatóság alatt lévő maronita keresztények között feszül. Konstantinápoly mindenestre ügyesen kamatoztatja, kihasználja ezt a megosztottságot.²⁰

François Savary de Brèves diplomáciai erőfeszítéseit végül siker koronázta. Tevékenysége megalapozta a Földközi-tenger keleti medencéjében a franciák kereskedelmi pozíciót.

¹⁶ Savary de Brèves: *Relation*, t. I. 67.

¹⁷ Savary de Brèves: *Relation*, t. I. 250–251.

¹⁸ Savary de Brèves: *Relation*, t. I. 104.

¹⁹ Savary de Brèves: *Relation*, t. I. 285.

²⁰ Savary de Brèves: *Relation*, t. II. 44–45.

A francia zászló alatti kereskedelmi tevékenység ugyanis az 1597-es, illetve 1604-es kereskedelmi konvenciók értelmében komoly privilégiumokat élvezett a porta jóvoltából – megvalósítva ezzel IV. Henrik, illetve Sully egyik kiemelt gazdasági törekvését. Francia kereskedelmi lerakatok jöttek létre Egyiptomban és Tunéziában. E sikerekben nagy része volt annak, hogy Savary bizalmi kapcsolatban állt I. Ahmed szultánnal, aki maga is nyelvek és kultúrák tanulmányozója lévén, nagyra becsülte és támogatta a francia követ – mai szóhasználatnál élve – orientalista érdeklődését, tevékenységét. Így módjában állt elutazni Szíriába, Egyiptomba, Tunéziába és Algériába, azaz nemcsak a Közel-Kelet, hanem a mai Maghreb országok nagy részéről is rengeteg személyes tapasztalatot írt le.²¹ Sőt, Savary de Brèves vásárolhatott egy épületet is Konstantinápolyban; ezt részben saját anyagi erőforrásból felújíttatta, és ezzel létre jött a híres Francia Palota (*Palais de France*), amely afféle „kultúrintézetként” működött, igaz, több szállal is kötődött az ekkor kiépülő francia kémhálózatához.²²

Konstantinápolyi tevékenységét követően Savaryt 1608-ban a francia királyság állandó római követévé nevezték ki. Az „örök városba” már azzal a határozott célkitűzéssel érkezett, hogy a „Kelet” tudományát, szellemi és kulturális múltját és jelenét közvetítse Európa felé. Azért lobbizott e küldetésért oly sokat, mert ebből a szempontból Róma nagyon fontos volt számára. A kultúrák közvetítésében ez idő tájt kétséget kizáróan döntő szerepet játszottak a nyomdák, márpedig itt számos nyomda működött, és nem sokkal korábban itt tevékenykedtek és teremtettek iskolát a korszak meghatározó tipográfusai, az eredetileg breton származású Claude Garamont és a francia Robert Granjon.²³

Rómában természetesen folytatta orientalista tevékenységének kiteljesítését. Megismerkedett Victor Scialac és Gabriel Sionit maronita orientalistákkal, majd segítségükkel nekilátott az arab, a perzsa és a szír nyomdai karakterek elkészítéséhez, kivéséséhez.²⁴ Savary de Brèves tipográfiát alkotott, amelyet róla neveztek el; ez a híres *savariana*. A *Typographia Savariana* megszületésével kezd körvonalazódni Európában a bilingvis könyvkiadás.²⁵ Ennek egyik első produktuma a Zsoltárok könyvének 1614-ben megjelent szír–latin kétnyelvű kiadása. A könyvnyomtatás kapcsán itt kezdődik a kultúrák sajátos „párbeszéde”. 1610-ben ugyanis szintén maronita papok Rómából elvittek egy szíriai karakterekkel ellátott nyomdát. Így született meg a libanoni Mar Kozhaya kolostorban a Kelet első nyomdája.²⁶ Savary munkatársaival Rómából visszatért Franciaországba. Még Konstantinápolyból több mint száz kéziratot hozott magával, és ezzel tulajdonképpen lefektette egy franciaországi keleti könyvtár alapjait. Tervbe vette még egy Keleti Intézet alapítását is, ám ez anyagi okok miatt meghiúsult. Igaz, később majd Richelieu arra utasítja Antoine Vittrét, a királyi nyomda keleti nyomtatványok kiadásáért felelős fő cenzorát, hogy bármi áron szerezze meg Savary de

²¹ Michaud, Louis-Gabriel (dir.): *Biographie universelle ancienne et moderne: histoire par ordre alphabétique de la vie publique et privée de tous les hommes*. T. V. Paris, 1843. 502–503.

²² Kerekes Dóra: *Diplomaták és kémek Konstantinápolyban*. Budapest, 2010. 47–53.

²³ Robert Granjon (1513–1590) a nagy tekintélyű Claude Garamont (1510–1561) kortársa volt, és ők voltak a 16. század végének meghatározó tipográfusai. Lásd: Verwey, Herman de la Fontaine: *Les caractères de civilité et la propagande religieuse*. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, vol. 26 (1964). N° 1. 7–27.

²⁴ *Les tribulations de Savary de Brèves* http://www.typographie.org/gutenberg/orient/orient_2.html (letöltés: 2021. máj. 10.)

²⁵ Bosworth, Clifford Edmund (ed.): *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. VI. Fascicules 111–112. Leiden, 1989. 799. <https://books.google.hu/books?id=PvwUAAAIAAJ&lpg=PA799&hl=hu&pg=PA799#v=onepage&q&f=true> (letöltés: 2021. máj. 05.)

²⁶ *Les premières imprimeries d'Orient* http://www.typographie.org/gutenberg/orient/orient_4.html (letöltés: 2021. máj. 10.)

Brèves tipográfiai örökségét, amelyet a „királyság egyik gyöngyszeme”-ként aposztrofált. Az arabeszk illusztrációk és a *Typographia Savariana* találkozása a nyomtatvány külcsínének szépségét misztikummal ötvözi. François Savary de Brèves betűtervezéséből, betűmetszéséből egy újabb nyomdászati született. Az arab, a szír, a perzsa, a török, illetve a latin, majd később a francia nyelvű szövegek kétnyelvű kiadásai a Kelet iránti vágyakozás egzotikumát lassan „kötelező” olvasmányélménnyé formálták, az érdeklődés homlokterébe állítva azokat a 17–18. századi Franciaországban.²⁷

A vágyak sugallta idilli Egyiptom-kép legnagyobb hatású képviselőjének a breton származású Claude-Etienne Savaryt tekintik, aki minden kétséget kizáróan a 18. századi orientalisztika egyik meghatározó alakja. 1776-ban indult el Egyiptomba, ahol három évet töltött, főképp Alexandriában, Rosettában és Kairóban. Tökéletesen megtanult arabul, tanulmányozta a műemlékeket és a mindennapi életet. 1777 októberében felhajózott a Níluson, és a gízai piramisok láttán ezt írta: „Látványuk érthető módon misztikus vallási áhítatot vált ki. Hódolat az ember alkotta legősibb műemlékeknek. Hány generáció tűnt el azóta a föld színéről...”²⁸ Egyébként két alkalommal is meglátogatta Kheopsz nagy piramisát, sőt felmászott annak csúcsára is. Egyiptomból az égei szigetcsoport felé vette útját. Az itt eltöltött két esztendőben Rodosz és Kréta szigetén időzött hosszabban. Visszatérve Franciaországba 1783-ban kiadta a Korán jegyzetekkel ellátott fordítását, mellé megírta híres Mohamed-életrajzát, két évvel később pedig napvilágot látott fő műve, a már említett egyiptomi levelek.²⁹

Tulajdonképpen ez az egyik első irodalmi utazás Egyiptomba, több mint egy évszázaddal François Savary de Brèves után, ám bőven Chateaubriand és Lamartine előtt. A mű bevezetésének első, fennkölt mondatai ezt jól tükrözik. A felvilágosodás hitvallásának szellemében ugyanis „az utazás az ember számára a leghasznosabb iskola. Egy-egy utazás közben megtanulhatja megítélni a felebarátait, hisz megismerkedik különböző népekkel, szokásaikkal, együttélési normáikkal, vallásukkal, kormányzatukkal; márpedig az összehasonlítás révén jobban meg tudja látni egy-egy nép gondolatvilágát, vallását, az ország kormányát, kormányzását. Az oktatás előítéleteivel körülvéve az utazó mindaddig, amíg el nem hagyja szülőföldjét, a többi nemzetet csak egy homályos üvegen keresztül látja, így torz a szemünk sugallta kép, amely téves ítéletek meghozatalára készlet. Az utazás felnyitja szemünk; rácsodálkozunk hamisságainkra [...] Az utazás megkezdése előtt fontos, hogy az utazó mély ismeretekkel rendelkezzen a földrajzról és a történelemről.”³⁰ Egyrészt meg kell jelölni a helyet, a célt, amely a nagy események helyszínéül szolgál a történelem színpadán; másrészt pedig muszáj megidézni azokat, visszaemlékezve rájuk. Ha ezt a kettősséget megvilágítja a fáklya fénye, úgy átkelve a keleti országokba, ahol oly döbbenetes forradalmak történtek, amelyek nem egyszer megváltoztatták a világot, az utazó látni fogja, hogy minden tárgy életre kel egy-egy lépése előtt. A márványok, a romok, a hegyek, a múlt megszólal...”³¹

²⁷ Poumarède, Géraud: *François Savary de Brèves* [https://francearchives.fr/fr/commemo/recueil-2010/38971_\(letöltés: 2021. máj. 10.\)](https://francearchives.fr/fr/commemo/recueil-2010/38971_(letöltés: 2021. máj. 10.))

²⁸ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 10.

²⁹ Michaud: *Biographie universelle*, tome XXXVIII, 108–109.

³⁰ Claude-Etienne Savary megnevezi az általa kiváltképp haszonnal forgatott szerzőket: Diodórosz Szikulosz, latinul: Diodorus Siculus (Kr. e. 90 körül – Kr. e. 27 körül) ókori görög történetíró; Sztrabón vagy latinosan Strabo, (Kr. e. 63 körül – Kr. u. 23 után) ókori utazó, földrajzi író, akinek ismert a *Földrajzi feljegyzések* című munkája, röviden „Geógraphika”; mindenképp pedig Halikarnasszosi Hérodotosz (Kr. e. 484 – 425 körül).

³¹ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, I–II.

A geográfiai szótárak támasztotta formai követelményeknek megfelelően megadja Egyiptom földrajzi koordinátáit. „Egyiptom északi határa a Földközi-tenger, délen hegylanc választja el Núbiától; a Vörös-tenger, illetve Szuez [a Vörös-tenger Szezi-öble] a keleti vég, míg napnyugta felé határa Líbia. Közepén Jupiter Ammon temploma épült. Hossztengelye Syène-től (Asszuán) a Burullus-tóig nyúlik.”³² Természetesen kitér a Nílusra is. „A Nílus olykor egy csendes folyó, lassan követi a természet kivájta utat, néha lendületes folyam, majd elhagyja medrét, kiárad és uralja a vidéket. [...] Ebben a híres völgyben gyűjtötták meg az emberek először a tudomány fáklyáját, amelynek fénye aztán elterjedt Görögországban.”³³

Az utazó által felvázolt Egyiptom-kép sajátos kettősségen nyugszik. Egyrészt – érthető okokból – nem tud szabadulni az ókori világ csodálatától. Ne feledjük, hogy a 18. század második fele a filhellénizmus kora is, amely felfedezi a klasszikus antik görög civilizációt. Másrészt – arabul kiválóan beszélvén – a szerző beleolvad az egyiptomi mindennapokba. *A Hatodik levélben* így ír erről: „Az esetleges inzultusok elkerülése végett, annak érdekében, hogy teljessem a célt, vettem egy nagy levegőt, és beöltöztem török ruhába. A leégett arc-bőröm egyiptomi lett. Kendő takarja a fejemet, mely elrejtja a hajam. Hosszú bajusz árnyékolja be az arcomat. Ennek az átváltozásnak és annak a szokásomnak köszönhetően, hogy arabul beszélek, sétálok a városban, bejárom a környéket, és ezzel a furcsa néppel együtt lakom.”³⁴ Lassan kirajzolódik egy idilli csend és béke képe: „Rosette egy európai ember számára különleges hely. Ezer és ezer elkápráztató dolog, kihívás. Mintha egy másik világba lépnénk. Az emberek, a termékek, minden megváltozott, minden más. A városban néma csend uralkodik, amit egyetlen hintó zaja sem ver fel. Itt a tevék a kocsik. A lakókat semmi sem zökkenti ki megszokott nyugalmukból. Hosszú ruháik egészen a sarkukra hullanak. Fejüket nehéz turbán nyomja. Levágják a hajukat, és megnövesztik szakállukat. Övet mindkét nem visel. A férfiember késsel van felfegyverkezve. A katonák damasztvásznonban járnak két pisztollyal.”³⁵ Kirajzolódik egy ideális társadalom képe, ahol „a pór nép asszonyainak ruhája laza kék ing és hosszú nadrág, vászonnal eltakart fejükből csak a szemük látszik. A tehetősek nagy fehér fátlyat viselnek, testük többi része feketébe burkolva. Azt hinné az ember, hogy egy dominó. Egy idegen alig-alig mer rájuk pillantani, szóba elegyedni velük pedig bűncselekmény! De ezek az álarcok nem bántják méltóságukat vagy tekintetüket, mivel az egyetlen nyelv, a gesztusok nyelve, itt jóval kifejezőbb, elterjedtebb, sokkal kifinomultabb, mint Európában. Szavak nélkül mindent elmondanak.”³⁶

Nemcsak a város, hanem a vidék is tökéletes. Teljes a harmónia: „Amint a vidék különbözik Párizstól, úgy Rosette és a vidéke oly távol áll egymástól, mint mondjuk Rosette egy francia várostól. Hatalmas sík vidék, amelyet nem szabdal keresztbe-kasul hegyek, völgyek és csatornák sokasága; de ott vannak a síkságon szétszórt datolyapálmák, hatalmas fürtcsomókkal koronázva; gyümölcsük édes, tápláló ételt biztosít; a kávécseszerjék, amelyek hajlékony ágait sárga virágok díszítik; termésük a gyógyászatban ismert; a narancs és citrom ligetek, melyek a parfümök alapanyagai is. Íme, a legfontosabb fák, amelyekkel találkozunk a Nílus deltájában. A tél soha nem fosztja meg e fákat a leveleiktől. Az egész év olyan, mintha mindig tavasz lenne. [...] A fekete iszapos föld szinte kimeríthetetlen. Úgy termel, hogy soha nem pihen. Most készítették elő a rizsföldeket. A szemellenzővel ellátott ökrök kerekével emelik át a vizet a tározókba, ahonnan a földekre ömlik. Egy hétig áll a víz. Amikor a föld mélyen át

³² Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 3.

³³ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 6.

³⁴ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 77.

³⁵ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 54.

³⁶ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 55.

van itatva, a férfiak, a nők, a gyermekek deréig járnak a sárban, és könnyedén eltávolítják a növények összes gyökerét.”³⁷

Az általa megrajzolt színes tablón az ország hatalmas édenkertként jelenik meg, tele olcsó gyümölcsrel, zöldekkel, a természet és a táj csodálatos; mindez azt sugallja, hogy ez maga a földi paradicsom. A forró fürdők szavatolják a test és lélek jó közérzetét.³⁸

Ebben az olvasatban Egyiptom a Rousseau sugallta idealizált ősállapot egy 18. századi leképezése. Sőt, Rousseau szelleme kísért akkor is, amikor arról ír, hogy a nő kizárólagos feladata itt a gyermeknevelés, így ameddig csak lehet, a gyermeket távol tartják a társadalomtól.³⁹ Itt a nők szeretik a háztartást, és nem érzik megalázva magukat azzal, hogy saját kezűleg készítik el férjük és gyermekük ételeit.⁴⁰ Ezt az idilli Egyiptom-képet már a kortársak is erőteljesen kritizálták; a legkeményebben a már említett Volney, aki 1788–1789-ben maga is beutazta a térséget, s nem rejtette véka alá véleményét: hamis az a kép, amely Kelet világát az *Ezeregyéjszaka* idealizáló szűrőjén keresztül láttatja.⁴¹

A bajok, a problémák forrása tehát – a felvilágosodás zsarnokság-toposának megfelelően – csakis az önkény lehet, „hiszen azokban az országokban, ahol egykor a művészet és a tudomány virágzott, ma a despotizmus vasjogára uralkodik”.⁴² Ez a megállapítás politikai konzekvencia: Egyiptom az Oszmán Birodalom ama tartománya, ahol Konstantinápoly despotikus hatalma a jó kormányzás példa értékű abszolút ellentétéként jelenik meg.

Charles Gravier de Vergennes, XVI. Lajos külügyminisztere, aki fiatal diplomataként közel tizenöt évet töltött el követként Konstantinápolyban, úgy ítélte meg – nem alaptalanul –, hogy Egyiptom az a tartomány, amely a lehető legkönnyebben és legyorsabban leválasztható az Oszmán Birodalom testéről. A térség instabilitásának mutatója az éppen akkor „megszülető” keleti kérdés, melynek aktuális fejezete a hetedik orosz–török vagy másképpen osztrák–orosz–török háború (1787–1792) néven vonult be a történelembe. A francia diplomácia élénk figyelemmel kíséri a térségben zajló háborús eseményeket. Gondoljunk csak a magyar származású francia diplomata, François de Tott báró tevékenységére!⁴³ Ám ugyanennek az érdeklődésnek ékes bizonyítéka többek között az is, hogy a térséget friss utazási élmények birtokában kiválóan ismerő orientalista tudósok közül a nagytekintélyű Volney⁴⁴ tollából 1788-ban Amszterdamban és Londonban is megjelent egy közel százötvenoldalas helyzetfelmérő tanulmány *Megfontolások a jelenlegi török háborúról* címen.⁴⁵ Ez az egyik első

³⁷ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 55–56.

³⁸ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 61.

³⁹ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 158.

⁴⁰ Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 162.

⁴¹ Moussa, Sarga: *Orientalisme et idéologie. La représentation d'Alexandrie chez Volney et Denon*. In: Citton, Yves – Dumasy, Lise (dir.): *Le moment idéologique. Littérature et sciences de l'homme*, Lyon, 2013. Chapitre 7. <https://books.openedition.org/enseditions/2558> (letöltés: 2021. máj. 22.)

⁴² Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 105.

⁴³ Tóth Ferenc: *Egy magyar származású francia diplomata életpályája François de Tott báró (1733–1793)*. Budapest, 2015. <https://core.ac.uk/download/pdf/42935121.pdf> (letöltés: 2021. máj. 10.)

⁴⁴ Volney felvett, mesterséges név. 1759-ben Voltaire a francia–svájci határ mentén fekvő Ferneybe költözött, mivel innen adott esetben gyorsan átmenekülhetett Svájcba. A város a francia forradalom alatt hivatalosan felvette Voltaire nevét, és ma is így hívják (Ferney-Voltaire). Constantin François de Chassebœuf a Voltaire iránti rajongó tisztelet jegyében a helységnév és Voltaire nevének sajátos névösszevonásból megalkotta a Volney nevet. A Père-Lachaise temetőben található piramis alakú síremléken ez olvasható: A. F. Volney.

⁴⁵ Volney, Constantin François de Chassebœuf, comte de: *Considérations sur la guerre actuelle des Turcs par Mr de Volney*. Londres, 1788.

történetírói munka a keleti kérdésről, amelyben többek között kifejti: ha Franciaország – szemet vetve Egyiptomra – tevékenyen részt kíván venni ebben a konfliktusban, akkor három háborút kell megvívnia. Egyet a törökök ellen, egyet Anglia ellen és a harmadikat a fanatikus egyiptomi lakosság könyörtelen ellenállásával szemben.⁴⁶ Ez utóbbi a legveszélyesebb, sőt beláthatatlan következményekkel jár: „Számoljunk úgy 8–10 ezer mameluk harcossal, de ha a frankok mint Isten és a próféta ellenségei oda merészkednének, a törökök, az arabok, a parasztok mind-mind fegyvert ragadnának ellenünk; a fanatizmus a művészet és a bátorság helyébe lépne, a fanatizmus pedig mindig a legveszélyesebb ellenség; és Egyiptomban még most is bőséggel uralkodik; a frankok neve ott maga a borzalom, és minden elnéptelenedne ott. Ám tegyük fel, hogy a mamelukokat kiirtották; csakhogy ezzel csupán a legkisebb akadályt győztük le, hiszen ezeket az embereket engedelmességre kell bírni, és kormányozni kell őket úgy, hogy nem ismerjük sem a nyelvüket, sem a szokásaikat. Félreértések fognak felmerülni, amelyek minden pillanatban gondot és zűrzavart okoznak. A két nemzet jellege mindenben egymás szöges ellentéte, kölcsönösen antipatikussá válnak egymás szemében: katonáink részegségükkel megbotránkoztatják az embereket, a nők iránti szemtelenségük itt meg vérlázító; önmagában ennek lesz a legsúlyosabb következménye. Fennhézó tisztjeink lenéző magatartása elviselhetetlenné tesz bennünket, és mindenkit elidegenítünk magunktól...”⁴⁷ Látnoki szavak ezek, amelyekkel Bonaparte tábornok is tisztában van, hisz személyes ismeretség is fűzi Volney-hez, aki nyilvánvalóan egyike azoknak, akik ellenezték az egyiptomi hadjáratot. Persze ez nem lehetett gátja a francia terjeszkedésnek. Így aztán a 18. század végén – a francia forradalom által kinyilatkoztatott zsarnokellenes felszabadítási teória expanzív logikája által is megtámogatva – Bonaparte és Talleyrand⁴⁸ újfent leporolja azt a rég dédelgetett francia elképzelést, amely szerint Angliát Egyiptomból kellene térdre kényszeríteni.⁴⁹ A klasszicizáló 18. század bővületében a fiatal Napóleon számára Nagy Sándor története a példa arra, hogy nincs lehetetlen.⁵⁰ Ez a „lehetetlen” pedig itt már egy átgondolt, tudatosan felépített gyarmatosítási program is.⁵¹

Ennek egyik krónikása Anne Jean Marie René Savary, Rovigo hercege (1774–1833), Napóleon feltétlen híve, tábornok, 1810–1814 között Franciaország rendőrminisztere, akinek életpályája sajátos módon összefonódott a Kelettel, a Mediterráneummal, így a francia kolonizációval is, hiszen fiatalon, karrierének kezdetén részt vett az egyiptomi hadjáratban. A császárság bukását követően az Égei-tenger melléki Izmir városába emigrált, 1831-ben pedig Lajos Fülöp megbízásából egészen 1833-ban bekövetkezett haláláig Algéria katonai főparancsnokaként megkezdte Észak-Afrika gyarmatosítását.⁵²

⁴⁶ Roux, François-Charles: *Les Origines de l'expédition d'Égypte*. Paris, 1910. 212–215.

⁴⁷ Volney: *Considérations*, 125.

⁴⁸ Talleyrand, Charles-Maurice: *Értekezés annak előnyeiről, hogy a jelen körülmények között gyarmatokat szerezzünk*. Documenta Historica 3. (Ford., bev. tanulmány, jegyzetek Szász Géza.) Szeged, 1992.

⁴⁹ Roux, François-Charles: *La politique française en Égypte à la fin du XVIIIe siècle*. Revue Historique. tome 91. (1906). 1–20.; Szász Géza: *Francia gyarmatosítási elképzelések a 18. század végén: Choiseul és Talleyrand*. In: Kukovecz György (szerk.): *A modern politikai gondolkodás kezdetei*. Szeged, 1999. 113–120.

⁵⁰ Jókai, Rita: *L'expédition d'Égypte: rêve napoléonien ou étape pondérée de l'extension française dans la Méditerranée?* Méditerranéan tanulmányok, VIII. (1988). 35–55.

⁵¹ Szász Géza: *Le récit de voyage en France et les voyages en Hongrie (XVIIIe-XIXe siècles)*. Szeged, 2005. 34–35.

⁵² Michaud: *Biographie universelle*, t. XXXVIII. 110–117.

Az egyiptomi hadjáratra való visszaemlékezéseit két kérdéssel vezeti fel. Miért indult meg az egyiptomi hadjárat, illetve miért Bonaparte Napóleon kapta ezt a megbízást? Az első kérdésre adott válasz közismert, hiszen az Anglia-ellenes francia politika részeként tekint erre az eseményre, a gyarmatosítási szándékot pedig, ahogy azt minden gyarmatosító hatalom teszi, civilizációs feladatként is magyarázza, azaz egy katonai és egy tudományos expedícióról ír, s rámutat, hogy szinte minden tudományág és szakma képviselteti magát. Ez utóbbi jelentősége abban áll, hogy csak így lehet „csiszolni, javítani, civilizálni az oly barbár népeket, amelyek között megtelepedni szándékozunk”.⁵³ A második kérdés megválaszolásakor viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy a Direktórium nemcsak abban volt érdekelt, hogy a franciák megvessék a lábukat Egyiptom földjén, hanem abban is, hogy Bonaparte tábornokot úgymond „kivonják” a forgalomból, mivel – a bekövetkezett eseményeket látva nem alaptalanul – egy esetleges árnyékkormány vezetőjét látták benne. Kétség nem fér hozzá: szabadulni akartak Franciaország legnépszerűbb emberétől, mert attól tartottak, hogy „talán valamely címen vezetővé nyilvánította volna magát”.⁵⁴ Emlékiratról lévén szó és természetesen nem cáfolva a Direktórium Bonaparte személyével kapcsolatos valós félelmeit, nyilvánvaló a munkában a bonapartista propagandagépezet hangsúlya: lám-lám, a mit sem sejtő, szegény fiatal Bonaparte tábornokot behajszolták e sikertelen kalandba.

Alig néhány heti egyiptomi tartózkodást követően az írás bemutatja: valóban az elmaradottság és a barbarizmus földjén járnak. Az elmaradottság példajaként szól a vidék ősi viszonyairól: „Egyiptomban a falvak közösen végzik a betakarítást, a termést egy nagy halomba rakják a falu körül, ahonnan mindenki elveszi a számára szükséges gabonát; nincsenek istállók és csürök, így a madarak és a baromfiak alig akadályozhatók meg abban, hogy megtömjék magukat; a gyerekeknek kellene őket elhessegetni, csakhogy ők inkább játszanak vagy alszanak.”⁵⁵ A barbarizmus érzékeltetésére leír egy horrorisztikus esetet. Alexandria bevételét követően Kairó felé meneteltek a sivatagban, ahol egy ciszterna közelében találtak egy a szomjúságtól már-már eszméletét veszett nőt, karon ülő gyermekével. Miután megittatták, magához tért, és elmondta; a férje üzte el őket ide, a sivatagba, meghalni. „Könyörgött, hogy öljük meg, ha nem tudjuk magunkkal vinni; huszonnégy esztendő volt, és azzal együtt, hogy sötétebb volt a bőre annál, amihez mi hozzá voltunk szokva, gyönyörűnek találtuk. Míg e nő kalandjával voltunk elfoglalva, nem hanyagoltuk el a ciszterna kiürítését sem. [...] Készültünk arra, hogy visszatérjünk az utunkra, miután magára hagytuk ezt a szerencsétlen nőt néhány palack vízzel, kétszersüлтtel. Egy papírlapra leírtuk a történeteket, amelyet a ruhájához csatoltunk, és elmondtuk neki, hogy jönnek még olyan férfiak, mint mi, akiknek csak meg kell mutatni ezt a papírt. [...] Folytattuk az utunkat, és az utánunk érkező csapatoktól tudtuk meg, hogy a ciszterna közelében holtan találták egy nőt, valamint gyermekét is több késszúrással megölték. Úgy gondoltuk, hogy a férj volt az, aki a sivatag egyik rejtett zugából látta a neki nyújtott segítséget, és távozásunk után előjött, és elkövette ezt a gyilkosságot.”⁵⁶

Kairóba megérkezve a ramadáni ünnepek európai ember számára szokatlan látványa ragadta meg leginkább: „...keleten ezt nagyon szigorúan betartják. Nagyböjt van. Az általunk megfigyelt böjt abból áll, hogy napkeltétől napnyugtáig sem enni, sem inni nem lehet, dolgozni kell, bátran viselve a túlzott hőséget, és nem oltva szomjat sem; ám amikor a nap eltűnik a láthatáron, akkor az ember bőséges ételt fogyaszt, amelyet előre felszolgálnak, de

⁵³ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 32.

⁵⁴ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 89.

⁵⁵ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 75.

⁵⁶ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 63–64.

amelyhez nem nyúl, amíg a nap még látható. Minden új volt számunkra; de ami a katonákat leginkább megdöbbenettette, azok az almék táncai voltak; egy csapat fiatal lány, figyelemre méltó az elegancia és a kecses forma.”⁵⁷

Szokatlan jelenséggel persze nap mint nap találkozott, harctéren pedig kiváltképp zavaró lehetett a délibáb: „Egyiptomban uralkodó a délibáb, amelynek hatásához egyáltalán nem voltunk hozzászokva. [...] A délibáb a nap hője által keltett hatás, amely kondenzálja a föld által kilégtetett gőzöket, és megakadályozza azok felemelkedését; felhőt alkotnak, amely egész nap a föld felszínét borítja, és messziről nézve nyugodt tengerre emlékeztet.”⁵⁸

Természetesen üzletelt a helybéliekkel, és ekkor jött rá arra, hogy „az egyiptomiaknak még mindig az a szokásuk, hogy a pénzüket a nyelvük alá rejtik. Megérkezésünk kezdetén rendkívülinek tűnt számunkra, amikor azt láttuk, hogy egy török azzal a céllal, hogy visszaadjon nekünk, a kezébe köpte az összes pénzét, amit a szájában rejtett el; lehetett ez akár százötven, kétszáz medin is (helyi aprópénz); hangján nem lehetett semmit hallani, és pénzzel tele szája abban sem gátolta meg, hogy egyen és igyon.”⁵⁹

Feltűnik neki a városok jellegzetes, több ezeréves hagyományos boltozatos építkezése: „Syèneben (Asszuán) láttuk először a boltozatokat, és a lakosok kötelesek ezt használni házaik építésénél, mivel a kellően erős fa, amely a felső szintet képes lenne megtartani, hiányzik errefelé. Ezek a boltozatok kissé hűvösebbé teszik lakásaikat, ami nagy értéket képvisel egy gránitsziklával körülvett, minden szélről védett és trópusi környezetben elhelyezkedő városban; enélkül lakhatatlan lenne. Ezenkívül még a szobák belső terében sem észlelni meszet, gipszet; egész egyszerűen a Nílus fekete iszapjával vannak bekenve.”⁶⁰

Anne Jean Marie René Savary árnyalt, apró részletekre is kiterjedő tablót rajzol az expedíciós sereg egyiptomi berendezkedéséről. Kezdetét vette a gyarmati berendezkedés első fázisa, a katonai adminisztráció kiépítése, amelynek első lépése értelemszerűen az infrastruktúra megteremtése volt: „Egyiptomi tartózkodásunk első hónapjait mindenféle nagyszerű tettek és alkotások jellemezték. Alexandriából Kairóba hívták a tudósok bizottságát, és minden tagját valamilyen intézmény élére állították; megbízták annak megalapításával és vezetésével.

Alexandriában, Rosettában, Damiettában és Kairóban malmokat építettek, amelyek oly szép lisztet őröltek, ami a párizsihoz hasonlatos. Kemencéket emeltek, így a kenyér, amely korábban ritkaságszámba ment, immár mindennaposá vált. Kórházakat hoztak létre, ahol minden betegnek saját ágya volt. A nagytekintélyű Desgettes⁶¹ és segítője, Larrey⁶² jótékony működése kivívta a főparancsnok megbecsülését és a hadsereg elismerését. Mások salétromot állítottak elő és puskaport készítettek.”⁶³

Nyilvánvaló, hogy Bonaparte elsődleges célja egy mentálisan stabil, jól felkészített, ütőképességszerű hadsereg felállítása volt. Ezért „öntödét építettek visszaverő kemencével, amelynek révén nagy kaliberű lövedékeket, amelyekből volt bőven, újra olvasztottak kisebbek készítése

⁵⁷ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 93–94. Az *almée* lényegében egyiptomi arab kurtizán. Művelt, gazdag családból származó hölgyekről van szó, akik jártasak az éneklésben, táncolásban, költészetben, művészetekben, és különböző ünnepek, fesztiválok állandó, felkért résztvevői.

⁵⁸ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 83.

⁵⁹ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 114.

⁶⁰ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 140.

⁶¹ Nicolas-René Dufrique-Desgettes (1762–1837) az egyiptomi francia expedíciós hadsereg főorvosa.

⁶² Dominique-Jean Larrey (1766–1842) a Grande Armée fő sebésze, a frontsebészet, a sürgősségi sebészet művelőinek előfutára.

⁶³ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 99.

végezt a hadsereg tüzérsége számára. Hatalmas lakatos műhelyeket, fegyverraktárakat, ács, asztalos és kötélverő üzemeket hoztak létre.

A szakmaváltáshoz túl öreg matrózokból egy nagy nílusi flottilla szerveződött, amely a folyóról származó mindenféle hajóból állt. Ezek nagyon jól voltak felszerelve és felfegyverzve. Tengerészisztek irányították őket, és ez a flottilla kulcsszerepet játszott a szállításban.⁶⁴

Az egészségügy mellett a főparancsnok nem feledkezett meg a mentálhigiéniai viszonyokról sem: „Az összes csapatot kék pamutvászonba öltöztettük, a borbélyok marokkói frizurát adtak nekik; ezt kiegészítette egy jó minőségű helyi gyapjúból készült kabát, amit a katonai éjszaka felvett. Soha nem volt ilyen jól felszerelve egy hadsereg. Katonái kiváló kenyeret, húst, rizst, szárított zöldségeket és egy kis cukrot kaptak kávéval, ami az egyiptomi érkezés előtt ismeretlen volt, és a szeszes italok helyettesítésére volt hivatott.”⁶⁵

A rendszer kiépítésébe szép lassan bekapcsolták a helyi lakosságot is, elsőként a luxus és a szórakoztatás vonatkozásában. „Lapos edények készültek, nagyon könnyűek és nagyon jól hordozhatók. Ezt a császár, kiváltképp vadászatok alkalmával azóta is előszeretettel használta. Cukrászdákat és lepárlókat hoztak létre, amelyek nagyon sikeresek voltak. Apránként jöttek a paszományosok és a hímezők; maguk a törökök, akik nagy utánpótlást, túlszárnyaltak minket ebben a műfajban; portékáikat úgy fejezték be, hogy ezüstgombokat öntöttek a köztársaság emblémájával, és nagy műgonddal arannyal futtaták azt be. Alig telt el néhány hónap kairói megtelepedésünk óta, és játékkártyák készültek, kártyaszalonok, billiárdtermek nyíltak, ahol francia és arab nyelven nyomtattunk ki mindent, amit meg kellett tenni annak érdekében, hogy az európaiak megvethessék a lábukat.”⁶⁶

A kezdetekben mindenkinek az volt az érzése, hogy minden rendben van, és az expedíciót rövid időn belül siker koronázza. A harctéren minden úgy ment, mint a karikacsapás. Íme a kezdeti sikerek egy átlagos csatájának a forgatókönyve. Külön érdekessége, hogy Rovigo leendő hercege magyar mamelukokkal elegyedett szóba az 1799. január 21-én lezajlott *samahout-i csatát követően* „Ebben a csatában, csakúgy, mint a többiben, mindössze huszonöt vagy harminc ágyúlovást adtak le; a négyszög alakzatba felálló muskéták mindent eldöntöttek, tűzerejük szétszórta a mamelukokat, akikre rárontott a Davout tábornok vezette lovaság; elég hosszan üldözte őket, és végül a messze sivatagban lemészárolta a szerencsétlen mekkai gyalogosokat. A csatának vége volt, amikor átállt hozzánk egy Osman-Bey-Ottambourgis nevű mameluk; magyar volt, a Wentschal ezred huszárjainak altisztjeként szolgált; az osztrákok és a porta között 1783 vagy tán 1784-ben dülő háborúban esett fogságba. Szintén átállt még hozzánk néhány magyar, illetve horvát származású tiszt az egykori La Tour dragonyosok közül, akik ugyanebben a háborúban estek fogságba; először Konstantinápolyba hurcolták, majd innen Egyiptomba hozták őket, ahol egyszerű mamelukok voltak. Különösképpen ez nem zavarta őket, hiszen semmilyen erőfeszítést nem tettek annak érdekében, hogy visszatérjenek a hazájukba, jóllehet konzuljuk is volt Egyiptomban.”⁶⁷

A fentiek alapján itt jegyezzük meg, hogy Anne Jean Marie René Savary Egyiptom kvázi francia megszállási folyamatáról alkotott képe lényegében idealizáltan problémamentesre sikeredett. Atrocitásokról alig ír, vagy éppen meg sem említi azokat. Az 1798. október 21-i kairói felkelést például néhány mondatban elintézi. Interpretációjában mindössze „néhány merényletet követtek el az utcákon; de mivel ez a felkelés rosszul volt irányítva, a helyőrség

⁶⁴ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 100.

⁶⁵ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 100–101.

⁶⁶ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 101.

⁶⁷ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 134–135.

csapatainak volt ideje fegyvert fogni és az összes fenyegetett ponton felvonulni. Gyors és szigorú igazságszolgáltatást alkalmaztak azokkal szemben, akiket tetten értek, és hamarosan helyreállt a nyugalom. A vezetők kegyelmet kértek; azt behódolás fejében meg is kapták. [...] Ennek a felkelésnek nem volt más hatása, mint a hatalmunk megszilárdítása.”⁶⁸ A valóság persze az, hogy akit tetten értek, azt a helyszínen felkoncolták, egyébként több mint 5000 embert lemészároltak a franciák, majd dolguk végeztével belovagoltak a híres Al-Azhar mecsetbe, ahol lábbal taposták meg a Koránt, jó sok bort megittak, majd szanaszét vizek és üres üvegeket hajigáltak a falakhoz.⁶⁹

1799. augusztus 23-án aztán példátlan esemény történt. Felolvasták Napóleon előző nap megírt levelét, amelyben arról tájékoztatta a hadsereget, hogy Kléber tábornokot nevezte ki az egyiptomi expedíció parancsnokává, mivel őt Franciaország üdve hazaszóltotta. Anne Jean Marie René Savary, aki Desaix tábornok segédtisztjeként maga is ott ragadt még egy rövid időre Egyiptomban, a bonapartista propaganda magyarázatát átvéve ezt írja memoárjában: „Látta, hogy műve, a Ciszalpin Köztársaság megsemmisült. A korábban Itáliában állomásozó csapatokat Genova mellett bekerítették, Vendée [értsd: királypárti restaurációs kísérlet] minden eddiginél dühösebben tombolt, és már Párizs kapujáig ért karja, véres megtorlásokat hozva, a terror pedig kezdett újjá szerveződni. A közvagyon a megsemmisülés fenyegette, amiben nagy szerepe volt azon katasztrófális intézkedések sorozatának, amelyeket a vérszívók ama tömege tanácsolt és hajtott végre, akiknek a nemzeti érdek leple alatt folyamatosan rendtelenségre van szükségük ahhoz, hogy az állami bevételekből könnyedén gyarapíthassák saját vagyonukat. [...] E szomorú kép láttán gondolatai visszatértek, és a szívében találta meg a hazafias érzést, [...] hogy ismerjék el talán egyetlen olyan embernek, aki megakadályozhatja Franciaország romlását.”⁷⁰ Az érvrendszer világos: külpolitikai és katonai összeomlás a határokon kívül, zűrzavar, terror az országon belül, végtelenül aljas, korrupt és vezetésre alkalmatlan a politikai elit; jöjjön hát a Rend katonája. Meg kell menteni a köztársaságot, a forradalom teremtette Franciaországot. Bonaparte Napóleon a forradalom fia, ő a jövő. A haza üdvének primátusát hangsúlyozó morális tett tehát Bonaparte távozásának indoka. Tegyük hozzá, hogy e bonapartista szólamok majdhogynem tökéletesen lefedik a valóságot. Van azonban e morális kérdésnek egy másik olvasata is. Végtére a főparancsnok titokban, a Direktórium felhatalmazása nélkül hagyta el Egyiptomot. Katonáit cserbenhagyva egyszerűen megszökött.

Nem túl meggyőző válasz erre, hogy „az egyiptomi helyzet ráadásul lehetővé tette számára a távozást, hiszen félelmetes védelmi alapokra helyezte azt, felhasználva a körülmények által kínált összes erőforrást, stabilizálta a helyzetet”.⁷¹ Ne feledjük azt sem, hogy Kléber tábornok csak akkor kapta kézhez főparancsnokká történő kinevezését, amikor Bonaparte már hazafelé hajózott!

A helyzet fonákságát érzi Anne Jean Marie René Savary is, hiszen így ír: „Szinte leírhatatlan az a csodálkozás, amelybe minden ember elmerült, amikor elterjedt a távozás híre. Néhány napig haboztunk, mit is gondoljunk, ám többnyire csúnya szavakba keveredtünk. A közhangulat nemigen kedvezett Bonaparte tábornok eme elhatározásának, érveit csak nagyon kevesek tették magukévá.”⁷²

⁶⁸ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 116.

⁶⁹ Brahimi: *Voyageurs en Egypte*, 44.

⁷⁰ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 177.

⁷¹ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 178.

⁷² Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 183.

Kléber enyhén szólva nem örült eme megtiszteltetésnek, sőt dühöngött, és teljes joggal jelentette fel Napóleont a Direktóriumnál dezertálásért, persze eredménytelenül, mert közben megtörtént a hírhedt brumaire 18–19-i államcsíny. Igaz, Napóleon nála megfelelőbb utódot nem is találhatott volna. Rátermettségét mutatja, hogy a felháborodás hamarosan megszűnőben volt, a katonái nagyra tartották, megbíztak benne. Jean-Baptiste Kléber azonban felmérte, hogy hosszú távon Egyiptom nemigen tartható, ezért 1800 januárjában El-Arishban megegyezett az angolokkal és a törökökkel, hogy szabad elvonulás mellett kiűrik Egyiptomot. Kléber Desaix tábornokot bízta meg azzal, hogy a szerződés végrehajtásának módjait kidolgozzák. Ezért 1800. március 3-án harmadikán Alexandria kikötőjéből elindultak Livornó felé, de közben az angolok meggondolták magukat, elvetették a szerződést, sőt George Keith Elphinstone altengernagy a francia küldöttséget egy hónapig fogolynak tekintette. Anne Jean Marie René Savary számára így ért véget az egyiptomi expedíció.

Az angolok nem éppen lovagias cselekedetére Kléber kemény, katonás választ adott: az 1800. március 20-án Kairó mellett megívott híres heliopolisi csatában 10 000 francia katonára hatalmas vereséget mért a hatszoros túlerőben lévő törökökre, és még aznap megszállta az egyiptomi fővárost. A britek döbbenetesen vették tudomásul, hogy újfent erősödnek a franciák pozíciói, ám néhány hónappal később Kléber (a helybeliek szemében „a franciák nagy szultánja”)⁷³ merénylet áldozata lett. Utóda a lassú, középszerű és tisztjei által semmibe vett Jacques de Menou de Boussay lett, aki hibát hibára halmozva végül Egyiptom feladására kényszerült.⁷⁴

Így ért véget Bonaparte egyiptomi hadjárata, ami életútja szempontjából tulajdonképpen nagy jelentőséggel bír, hiszen valójában a főparancsnoki dezertálás mélypontjáról indul egy olyan politikai karriertörténet, amelyet aztán bő egy évtizeddel később az oroszországi menekülés újfent mélységek felé taszított. Egyiptom azonban a francia gyarmatosítás történetének szempontjából nézvést is jóval többet jelent egy egyszerű kalandnál. A *Typographia Savariana*, a könyvnyomtatás és a megszülető orientalisztika tudománya szép lassan beemeli a „Keletet” a francia aktuálpolitikai gondolkodásba, hogy aztán Egyiptom az illúziók, a tudomány, az egzotikum és a régmúlt csodálatának sajátos vértetéteiből kilépve meghódítandó területté, új szerzeménnyé, kolonizálandó territóriumává váljék. A három Savary tevékenysége e folyamat egy-egy mozzanatát képviseli, amelynek végjátékában ott a nehezen megválaszolható kérdés: hol húzódik az a határvonal, ahol – jöllehet maga Bonaparte Napóleon, a tudósai és a katonái is a felvilágosodás korának emberei – a tudomány és a politika összefonódásában zsarnokivá, elnyomóvá válhat egy expedíció?

⁷³ Savary: *Mémoires du duc de Rovigo*, 367.

⁷⁴ Boudon, Jacques-Olivier: *La Campagne d'Égypte*. Paris, 2018. 193–218.

LAJOS KÖVÉR

The Exotic Expectations and the Reality of Napoleon Bonaparte's Middle Eastern Expedition, or Egypt as Seen by Three Savarys

The records of travellers greatly shaped the image of Egypt formed during the French expansion at the end of the 18th century. They were either intellectual or military travellers, who had their own attitudes and points of view that influenced their observations. The intellectual type was motivated by gathering scientific data, even though these travels often had political or diplomatic aspects. This is also true the other way around, a diplomatic mission in the early modern period always had intellectual and cultural results, partly due to the new knowledge acquired during these missions. The origins of this point of view date back to the 16th century, but it arguably reached its peak during Napoleon Bonaparte's Egyptian campaign. In the eyes of Europe Egypt was synonymous with the wonder of secrets ready to be uncovered ever since the Renaissance. This study examines the changes in the image of Egypt through three works created in different eras and contexts. François Savary de Brèves (1560–1628) travelled the Middle East as a successful diplomat, and during these travels became a knowledgeable Orientalist, who devoted the last decades of this life to making the science and culture of the "Orient" more widely known. The writer and Egyptologist Claude-Etienne Savary (1750–1788) spoke perfect Arabic, and his 1776-1777 journey to Egypt can be considered one of the first literary journeys to Egypt, long before Chateaubriand and Lamartine. In his highly influential *Letters*, the man of the Enlightenment examines the monumental relics and the contemporary society of a non-European, but nonetheless ancient civilization, and creates the idyllic, desire-driven image of Egypt. The third author, Anne Jean Marie René Savary (1774–1833), who later became Napoleon's Minister of Police, was an officer in the Egyptian campaign. As a member of the occupying force, he became the chronicler of the French regime in Egypt. However, his account of the French administration and modernization efforts fails to mention most of the problems (being one of the precursors of the later colonial "quest for civilisation") and proves inadequate when contrasted with other sources.

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

Nacionalizmus, elnyomás, éhínség

Libanon az első világháborúban

Az első világháború Közép-Európához hasonlóan a Közel-Keleten is drámai változásokat hozott magával. Akárcsak az Osztrák–Magyar Monarchia, felbomlott az az Oszmán Birodalom, amely a térséget – a libanoni hegyvidéket is beleértve – négy évszázad óta az uralma alatt tartotta. A szerteágazó átalakulás nyomán azonban az itteni népek, hiába vágytak rá, nem válhattak függetlenné: ismételten idegen uralom alá kerültek. Új uraik azok a franciák és britek lettek, akik ekkoriban domináns pozíciót foglaltak el a Földközi-tenger egész medencéjében. Az oszmán állam egykori arab többségű tartományait alaposan átszervezték ama felosztási megállapodások következtében, amelyeket London és Párizs az érdekeik védelmében kötött, olykor rendkívül feszült tárgyalásokon alkudott ki egymással. Ezek a világháború alatt és után folytatott nyilvános és titkos tárgyalások, megállapodások meghatározó mértékben hozzájárultak a Közel-Kelet későbbi konfliktusaihoz.

Az új mandátumrendszer keretében létrehozott „nemzetállamok” törékenyek, instabilak maradtak, miközben mind Nagy-Britannia, mind Franciaország arra törekedett, hogy kiterjessze a befolyását a Termékeny Félhold minél nagyobb részére. London számára a legfőbb cél gyarmatbirodalmi érdekeinek védelmezése maradt, ami mindenekelőtt az Indiába vezető útvonalak biztosítását és az 1917-es Balfour-nyilatkozatban megígért, Palesztinában létrehozandó zsidó nemzeti otthon megteremtését jelentette. Ennek a nemzeti otthonnak a létrehozása annak a cionista mozgalomnak a követelése volt, amely az első kongresszusát 1897-ben Bázelen tartotta, ahol a majdani zsidó állam helyszínéül Palesztinát jelölték ki. Párizs ugyanakkor arra törekedett, hogy megóvja az évszázadok alatt kiépített gazdasági és kulturális érdekeltségét (jótékonyági és oktatási intézményeit), megakadályozza a muszlim népesség körében megnyilvánuló nacionalista agitáció áttérjedését észak-afrikai gyarmataira, s ne engedje át a briteknek a kizárólagos uralmat a Közel-Keleten. A világháború kirobbanása előtt, 1912 decemberében Raymond Poincaré miniszterelnök a Szenátus előtt kendőzetlenül felhívta a figyelmet a levantei francia érdekek védelmezésének szükségességére: „Mi magunk nagyon elkötelezettek vagyunk Ázsiában az Oszmán Birodalom területi integritásának fenntartása iránt, de nem feledkezünk meg egyetlen ottani hagyományunkról sem, nem tagadjuk meg az ott kivívott szimpátiáinkat, s nem hagyjuk, hogy ottani érdekeink függőben maradjanak.”¹ Ez a beszéd hatalmas jelentőségű a tekintetben, hogy Franciaország Oszmán Birodalommal szembeni politikájának fordulópontját jelentette, továbbá hivatalosan is felvetette a szíriai kérdést, vagyis azt, hogy miképpen alakuljon ennek a térségnek a sorsa a birodalom esetleges felbomlásakor. Párizs erősen tartott attól, hogy egy ilyen fejlemény

¹ Poincaré, Raymond: *Au service de la France. Neuf années de souvenirs. Tome II. Les Balkans en feu.* Paris, 1926. 412.

esetén a neki jutó „zsákmány” messze elmarad majd akár a briteknek, akár a németeknek jutó szerzeményektől.

Ebben a francia politikában a Szíriának nevezett terület, azon belül pedig a Libanon-hegység központi szerepet játszott. A hegyvidék politikai fejlődésének évszázadok óta szerves részét képezte a Porta által nyújtott autonómia, melynek gyakorlása a régió szélsőséges vallási megosztottságából következően a felekezetek (maronita keresztények, görögkeletiek, görög katolikusok, szunniták, síiták, drúzok stb.) együttműködésén nyugodott. A 19. század közepén ez az együttműködés részben Isztambul központosító törekvései, részben az európai nagyhatalmak beavatkozó politikája miatt léket kapott, felekezeti összecsapások vették kezdetüket. A Libanon-hegységben és Damaszkuszban dühöngő 1860-as véres felekezeti villongások után, melyek kiváltották III. Napóleon intervencióját,² a Porta hozzálátott az itteni adminisztratív egységek átszervezéséhez. 1861-ben a libanoni hegyvidéket mintegy „kiemelték” a térségbeli vilájetek közül, és az öt nagyhatalommal aláírt és többször módosított ún. „szerves rendezés” nyomán 5950 km² kiterjedésű autonóm *mutaszarrifjává*, vagyis előjogokkal rendelkező kormányzósággá alakították, melynek élén keresztény kormányzó (*mutaszarrif*) és Adminisztratív Tanács állt, irányításába pedig a felekezetek, elsősorban a többségben lévő maroniták beleszólást kaptak.³

Az Oszmán Birodalom hadba lépése és a libanoni autonómia felszámolása

Maga a birodalom a 19. század utolsó harmadában egyre nagyobb mértékben volt kitéve az európai nagyhatalmak versengésének, Galántai József szavaival „az imperializmus korában már nem imperialista versenytárs, hanem a nagyhatalmak versengésének tárgya” volt.⁴ Fennmaradását azért támogatták mégis, mert nem lehetett tudni, hogy az oszmán állam esetleges felbomlása mit vonna maga után, mivel közös, egységes európai érdek és állásfoglalás nem létezett a tekintetben, hogy mi szülessék meg „a düledező Porta málló romjainak porfüstjéből”.⁵ Eleinte úgy tűnhetett, hogy a befolyásért folytatott versenyfutásban a cári Oroszország kerül előnybe, miután az 1877–1878-as háborúban súlyos vereséget mért a szultán hadseregére, katonái pedig Isztambul kapuinál álltak. A San Stefanóban aláírt békeszerződés azonban kiváltotta Nagy-Britannia aggodalmát, mely úgy vélte, az oroszok olyan helyzetbe kerültek, hogy immár képesek fenyegetni a britek Közel-Keleten átfutó birodalmi összeköttetési útvonalaikat. Az általános nagyhatalmi konfliktus elkerülése érdekében Bismarck kancellár 1878 júliusában konferenciát hívott össze Berlinbe, ahol mérsékeltek az orosz területi szerzeményeket. Londont mégsem nyugtatta meg tökéletesen a döntés, ezért kiterjesztette fennhatóságát Ciprus és Egyiptom, valamint a Szezei-csatorna területére. Abdul-Hamid szultán ettől kezdve bizalommal fordult Németország felé, amelyről azt feltételezte, hogy a többi nagyhatalommal ellentétben nem célja az Oszmán Birodalom területi megcsonkítása.

Ez a Németország II. Vilmos trónra lépése után a pontos tartalmában sohasem tisztázott *Weltpolitik* keretében aktívabb politikába kezdett a Közel-Keleten, ahol erősíteni kívánta gazdasági befolyását. A közeledés Isztambulnak is érdekében állt, hiszen London hagyományos támogatását már nem lehetett biztosra venni. A Németországgal kötendő szövetség lassacskán az oszmán diplomácia fő elemévé vált, amit látványosan igazolt Vilmos császár 1898.

² Ferwagner Péter Ákos: *A libanoni kérdés és a nagyhatalmak (1840–1861)*. Szeged, 2013. 243. skk.

³ Khair, Antoine A.: *Le Moutaçarifat du Mont-Liban*. Beyrouth, 1973.; Akarli, Engin: *The Long Peace. Ottoman Lebanon, 1861–1920*. Berkeley, 1993.

⁴ Galántai József: *Az első világháború*. Budapest, 1988. 34.

⁵ Szász Károly dualizmus kori író-politikusunk 1867-es szavai. Idézi: Galántai József: *A Habsburg-monarchia alkonya. Osztrák–magyar dualizmus 1867–1918*. Budapest, 1985. 79.

októberi isztambuli látogatása. Az uralkodó felkereste a Szentföldet és Damaszkuszt is, ahol a korabeli arab sajtó figyelmét felkeltve Szaladin sírja előtt „a háromszázmillió mohamedán” barátságára apellált.⁶ Nagy figyelmet keltett az is, hogy a Deutsche Bank megkapta a Boszporuszt a Perzsa-öböllel összekötő vasút megépítésének koncesszióját, ez a mezopotámiai német behatolás pedig azonnal bekapcsolta a vészjelzőket a Temze partján. Az öbölbeli kizárólagos uralmukra féltékeny britek a világháború kirobbanása előtt nem sokkal el is érték, hogy a *Bagdadbahn* végállomása Bászrában legyen, vagyis nem az öböl partján.⁷

Ezekben az években az Oszmán Birodalom rendkívül súlyos kül- és belpolitikai válságokon ment keresztül. Gyengeségére éles fényt vetett, hogy 1911–1912-ben az új gyarmatok megszerzésére törekvő Olaszország elragadta tőle Kirenaikát és Tripolitániát (a mai Líbiát), utolsó afrikai birtokait.⁸ Az 1912–1913-as balkáni háborúban elveszítette az utolsó, legsűrűbben lakott, gazdaságilag legfejlettebb európai tartományait is, minek következtében tisztán ázsiai hatalommá vált, lakosságának túlnyomó többségét pedig immáron muszlimok alkották.⁹ 1908-ban az abdul-hamidi zsarnokságot megalégelő ifjútörökök forradalmat robbantottak ki, és az 1876-os alkotmány újbóli életbe léptetésére kényszerítették a szultánt. A következő évben, egy ellenforradalmi kísérletet követően az uralkodót lemondatták, 1913 januárjában pedig az ifjútörök mozgalom vezető politikai erejének, az Egység és Haladás Bizottságának (EHB) triumvirátusa, Enver pasa, Talaat pasa és Dzsemál pasa puccsot végrehajtva szilárdan kezébe kaparintotta a hatalmat, megteremtve ezzel a birodalom erőteljes központosítására és szuverenitásának megerősítésére törekvő EHB kollektív diktatúráját.¹⁰

Amikor 1914 augusztusában a világháború kitört, a Porta Németország oldalán kötelezte el magát, amellyel titkos szövetségi szerződést kötött.¹¹ A döntés mögött az a megfontolás húzódott meg, hogy a központi hatalmak szövetsége lehetővé fogja tenni mindennemű idegen befolyás megszüntetését, és ideális védelmet fog biztosítani a legveszélyesebbnek tartott orosz területi ambíciókkal szemben.¹² Isztambul ugyan deklarálta semlegességét, de több lépést is tett szuverenitása megerősítése érdekében. Így például eltörölte a kapitulációkat, amelyek a 16. század közepe óta szabályozták az idegen „nemzetek”, a zarándokok, kereskedők, misszionáriusok jogállását a szultán birodalmában.¹³ Október végén az oszmán flotta

⁶ Sinno, Abdel-Raouf: *The Emperor's Visit to the East as Reflected in Contemporary Arabic Journalism*. In: Sader, Hélène – Scheffler, Thomas – Neuwirth, Angelika (eds.): Baalbek. Image & Monument 1898–1998. Beirut–Stuttgart, 1998. 115–133.

⁷ Earle, Edward Mead: *Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway. A Study of Imperialism*. New York, 1924. 255–256.; Heller, Joseph: *British Policy towards the Ottoman Empire 1908–1914*. London, 1983. 92–95.

⁸ Childs, Timothy W.: *Italo-Turkish Diplomacy and the War over Libya 1911–1912*. Leiden, 1990.; Horváth Krisztián (ford. és szerk.): *Dokumentumok az 1911–1912-es olasz–török háborúról*. Documenta Historica 49. Szeged, 2000.

⁹ Hall, Richard C.: *The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War*. London, 2000.

¹⁰ Lewis, Bernard: *The Emergence of Modern Turkey*. London, 1968. 210. skk.; Ahmad, Feroz: *The Making of Modern Turkey*. London, 1993. 31. skk.

¹¹ Urbán Aladár (szerk.): *Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. 1/2. kötet. Budapest, 1970. 790.

¹² Aksakal, Mustafa: *The Ottoman Road to War in 1914. The Ottoman Empire and the First World War*. Cambridge, 2008. 1–2.

¹³ Az ottomán kormány körlevele a kapitulációk eltörléséről. Isztambul, 1914. szeptember 9. Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. Budapest, 2006. 23–24. A kapitulációk a külföldiek számára, akik egyedül Konstantinápolyban 130 ezren voltak a századfordulón (a teljes lakosság 15%-a), szabad kereskedelmet és vallásgyakorlatot írtak elő, saját konzuljaik joghatósága alá kerültek, házaik, birtokaik, tulajdonuk – viszonyosság nélkül – területen kí-

oroszcélpontokat bombázott, ezzel a birodalom hadviselő féllé vált. Novemberben *dzsihadot* hirdettek az antanthatalmak ellen, remélve, hogy ez egyrészt serkenteni fogja a birodalom muszlim lakosságát a minél nagyobb háborús erőfeszítésekre, másrészt felkelést vált ki az antant muszlim többségű gyarmatain.¹⁴

A libanoni *mutaszarrifjában* (és szíriai hátországában) 1914 őszén a helyzet egyelőre nyugodt maradt. A maroniták mindenáron ki szerettek volna maradni a világháborúból, mert joggal tartottak attól, hogy az számukra negatív következményekkel fog járni, s elveszítik Franciaország támogatását. A feszültség akkor vált tapinthatóvá, amikor szeptember 10-én megérkezett a kapitulációk eltörlésének híre, mivel ez azt jelentette, hogy a térségben jelenlévő és a keresztény lakosság érdekeit védő nyugati diplomaták elveszítették minden privilégiumukat. A hatóságok örömfelvonulásokat szerveztek, Bejrútban például a muszlim tüntetők a külföldiek és a konzulok befolyásának megszűnését, Libanon „visszaszerzését” ünnepelték, azaz ostromozták az addigi nyugati befolyást. Fokozta lelkesedésüket, hogy a levantei német diplomaták Franciaország katonai vereségéről és Párizs elestéről terjesztettek híreket. Szeptember végén a feszültség a tetőpontjára hágott, leginkább Bejrútban, mivel a katonai beszolgáltatások fosztogatásokba csaptak át. A hatóságok ekkor tiltották meg először az élelmiszer behozatalát a Libanon-hegységbe. A hadsereg behatolt a franciák által működtetett kórházakba, ahonnan orvosi eszközöket és gyógyszereket zsákmányolt.¹⁵

Az oszmánok háborúba való belépése az antant azonnali válaszlépését váltotta ki: hermetikusan blokádtá alá vonta az égei- és földközi-tengeri partvidéket.¹⁶ A levantei hatóságok tisztviselői a hadihajók bombázásaitól való félelmükben a belső területekre küldték családtagjaikat. A tehetős muszlim családok elmenekülése kiváltotta a gazdagabb keresztény családok távozását is Bejrútból a hegyvidékre, rokonokhoz, ismerősökhöz. Októberben és novemberben az utak zsúfolásig megteltek, akár 30 ezren is elhagyhatták a várost. Velük együtt a külföldiek (misszionáriusok, diplomaták, kereskedők stb.) is felkerekedtek, főleg miután október 24-én elterjedt a hír, hogy eltörölték Franciaországnak a katolikusok felett évszázadok óta gyakorolt protektori jogait. Az antant blokádját a Portát arra kényszerítette, hogy intézkedéseket tegyen a partvonal megerősítésére. Ennek részeként került sor novemberben 12–15 ezer katona részvételével a libanoni hegyvidék megszállására, ami a *mutaszarrifja* autonómiájának és a vonatkozó nemzetközi szerződéseknél a nyílt megsértését jelentette. Igaz, a tiszték parancsot kaptak, hogy ne vonják magukra a civil lakosság haragját, s szigorúan büntessék meg a közkatonák minden kihágását. Az élelmiszertartalékokat a belső területekre vitték, a partvidéki lakosoknak pedig ettől kezdve fejadagokat osztottak.¹⁷ A partvidék szigorú ellenőrzése egyfelől a szárazföldön az oszmán csapatok, másfelől a tengeren az antant

vüliséget, teljes immunitást élvezett. Az európai kereskedők alacsony vámok mellett folytathatták az árucserét, számos pénzügyi előnyben részesültek, és a saját postaszolgálatukat használhatták. Edhem, Edhem: *Capitulations and Western trade. Western trade in the Ottoman Empire: questions, issues and sources*. In: Faroqhi, Suraiya N. (ed.): *The Cambridge History of Turkey*. Vol. 3. *The Later Ottoman Empire, 1603–1839*. Cambridge, 2006. 283–335.

¹⁴ V. Mehmed ottomán szultán és kalifa rendelete a szent háború meghirdetéséről. Isztambul, 1914. november 23. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok*, 25–27.; Aksakal, Mustafa: *The Ottoman Proclamation of Jihad*. In: Zürcher, Erik-Jan (ed.): *Jihad and Islam in World War I. Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's „Holy War Made in Germany”*. Leiden, 2016. 53–70.

¹⁵ Cloarec, Vincent: *La France et la question de Syrie (1914–1918)*. Paris, 2010. 87–88.

¹⁶ Motte, Martin: *La seconde Iliade: blocus et contre-blocus au Moyen-Orient, 1914–1918. Guerres mondiales et conflits contemporains*, 214. (2004) No. 2. 39–53.

¹⁷ Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914–1918)*, 142.

blokádja által lehetetlenné tett bármiféle csempésztevékenységet. Mindez baljós árnyakat vetett a jövőre. A Porta ráadásul 1914 decemberében Damaszkuszba küldte a triumvirátus egyik vaskezű tagját, a polgári és katonai teljhatalommal felruházott Dzemál pasát, aki átvette az újonnan létrehozott, mintegy 80 ezres 4. hadsereg vezetését azzal az elsődleges céllal, hogy megpróbálja kiűzni a briteket Egyiptomból, vagy – német kérésre – legalább megbénítani a Szezei-csatorna forgalmát, megakadályozva ezzel az indiai csapatok Európába való szállítását. A csatorna ellen 1915 februárjában indított első támadása azonban kudarcba fulladt.¹⁸

Az 1914 előtti levantei arab nacionalizmus jellemzői

A vereség miatt megalázott és ingerült Dzemál kísértetiesen hasonló lelkiállapotba került, mint az isztambuli kormány 1914–1915 fordulóján a kaukázusi Szarikamishnál elszenvedett katasztrofális vereség után: a kudarcot javarészt a „belső ellenségnek” tulajdonította, s döntött a vele való leszámolásról. Ez a Porta esetében az örmények és a görögök deportálását,¹⁹ Dzemál pasa esetében pedig az arab nacionalisták üldözését jelentette.

Ez az arab nacionalizmus a közép-európai nacionalizmusokhoz hasonlóan először kulturális köntösben jelentkezett. A *nahda* néven ismert arab kulturális újjászületés a Termékeny Félhold urbánus értelmiségéből, a mindenfajta külső hatásra hagyományosan nyitott levantei városokból származott. Az arab nacionalizmus egyik első kutatója, a Libanon-hegységben született George Antonius azt állította, hogy ennek az irányzatnak a képviselői különböző származású libanoni, szíriai és mezopotámiai muszlimok, valamint keresztények voltak, akikben egy dolog volt közös: az arab nyelv és irodalom újrafelfedezése felélesztette bennük az arabság-tudatot, s olyan megoldások keresésére ösztönözte őket, amelyek nyomán az arabok együtt élhetnek és önmagukat kormányozhatják. Egy idő után ráébredtek arra, hogy arabok és törökök együttélése lehetetlen, mivel „a szövetségük természetellenes”.²⁰ Ernest C. Dawn azonban jelentősen árnyalta ezt a nézőpontot. Rámutatott arra, hogy 1914 előtt az arab nacionalista társaságokhoz csatlakozók egy bizonyos társadalmi osztályból származtak, s fokozatosan, nem ritkán ímmel-ámmal, leggyakrabban pedig öntudatlanul váltak nacionalistává. Kisebbségben voltak közöttük a nyugatos, művelt libanoni, szíriai és palesztinai keresztények, vagy éppen az iszlám reformmozgalom által befolyásolt muszlimok. A többség az oszmán uralkodó elit tagja volt, pontosabban azoknak a családoknak a sarjai, amelyek az arab tartományok nagyvárosaiban mindig is meghatározó szerepet játszottak a társadalmi életben, és kezükben tartották a helyi hatalmat. Dawn úgy vélekedett, hogy az 1914 előtti arab nacionalizmus mindenekelőtt „eliten belüli konfliktus volt, melyet ideológiai fegyverekkel vívtak”: a valódi konfliktus nem eszmék összeütközésében jelentkezett, hanem személyes, családi és törzsi rivalizálásban, célja pedig az volt, hogy minél nagyobb befolyásra tegyenek szert az oszmán kormányzati rendszerben.²¹ Ugyanerre utalt David Dean Commins

¹⁸ Erickson, Edward J.: *Ordered to Die. History of the Ottoman Army in the First World War*. Westport, 2001. 71.; Woodward, David R.: *Hell in the Holy Land. World War I in the Middle East*. Lexington, 2006. 15.

¹⁹ Suny, Ronald: *A népiertés magyarázata*. Rubicon, 26. évf. (2015) 5–6. sz. 12–21.; Suny, Ronald Grigor: *Megmagyarázni az örmény népiertást*. In: Botos Máté – Kovács Bálint (szerk.): *Az emlékezet száz éve*. Így látja az utókor az örmény népiertást. Budapest, 2019. 11–27.

²⁰ Antonius, George: *The Arab Awakening. The Story of the Arab National Movement*. Beyrouth, 1939. 60.

²¹ Dawn, C. Ernest: *The Rise of Arabism in Syria*. In: Dawn, C. Ernest (ed.): *From Ottomanism to Arabism. Essays on the Origins of Arab Nationalism*. Chicago, 1975. 148.

is, amikor egy arab szerző, Munir Múza 1973-ban publikált művére hivatkozva Szíria példáján azt állította, hogy „a társadalmi és politikai küzdelmek alapját a családok, nem pedig az osztályok közötti harc jelentette”.²² Az arab reformista mozgalom felvirágzásának tehát leginkább társadalmi okai voltak: a hatalomból kirekesztett előkelők az arabista ideológiát eszközként felhasználva akartak visszakerülni oda.

Jóllehet vannak arra utaló jelek, hogy az arab „nemzeti tudat” a Közel-Keleten már a 16–17. században megjelent, hiszen az itteniek tudatában voltak nyelvi és kulturális identitásuknak, amihez saját történelmi emlékezet társult, ez távol állt az önálló arab állam bármiféle koncepciójától, s természetesen nem járt együtt a törökökkel való szakítás óhajával sem.²³ Azt sem kérdőjelezték meg az arabok sohasem, hogy a szultánnak töröknek kell lennie. A 20. század elejéig a területiális arab nemzetállam gondolata olyannyira idegen volt tőlük, hogy az arab nyelvben Arábiára még külön szó sem létezett. Az arab kulturális újjászületés folyamata mindenestre legkésőbb a 19. század első felében elkezdődött. Ha mindenáron kezdő dátumot akarnánk megadni, akkor talán 1834-et választhatnánk. Ebben az évben hozták létre Bejrútban az első nyomdát, amit amerikaiak telepítettek ide Máltáról. Ezzel egy időben a francia lazaristák újra megnyitották az iskolájukat Aintúrában, a libanoni hegyvidéken, miközben két évvel korábban egész Szíriát elfoglalták az egyiptomiak, akik határozott modernizációs politikát folytattak, nem feledkezve meg a közoktatásról sem. Sokat nyomott a latba 1849 után a Közép-Európából érkező magyar és lengyel menekültek tömege, mely a magával hozott nacionalista ideológiával további lökést adott az itteni változásoknak.

A bejrúti értelmiségi elit a francia, de még inkább az amerikai misszionáriusokkal való együttműködés során formálódott. A maronitának született, majd protestáns hitre áttért Butrusz al-Busztani és a görög katolikus Naszif al-Jazidzi arabra fordította a *Bibliát* Eli Smith és Cornelius Van Dyck protestáns amerikai hittérítők kezdeményezésére. Busztani 1860-ban lapot, 1863-ban iskolát alapított, 1847-től pedig Jazidzsivel együtt működtette a Művészetek és Tudományok Tudós Társaságát. Tíz évvel később létrejött a Szíriai Tudós Társaság, melynek már muszlimok is tagjai voltak, nem csak keresztények, a tagok pedig büszkén arabnak vallották magukat. Egyikük, Naszif al-Jazidzi fia, Ibráhim volt az első, aki költeményeiben hangot adott az arab nemzeti „ébredésnek”.²⁴ Emellett folyóiratokat alapított és szerkesztett. A szíriai protestáns kollégium, a későbbi Amerikai Egyetem egy másik amerikai misszionárius, Daniel Bliss irányításával 1866-ban nyitotta meg kapuit, s fontos szerepet játszott az arab világ távoli sarkaiból érkező muszlim és keresztény fiatalok képzésében. 1875-ben pedig jezsuiták létrehozták Bejrútban a Szent József Egyetemet.

Eme értelmiségi erjedés közepette formálódott ki az oktatás és a sajtó modern arab nyelve, az új nemzeti kultúra hordozója. Ez a nemzeti kultúra magán viselte annak a keresztény értelmiségnek a lenyomatát, mely helyét kereste az arab kulturális közösségen belül. Megpróbálta újjáéleszteni annak középkori aranykorát, hogy nagyobb nyomatékkal követelhesse az örökségből neki járó részt. Ha ugyanis az arab világhoz való tartozás legfőbb kritériumaivá az iszlám helyett a nyelv és a kultúra válik, akkor az arab keresztények legitim módon részei e világnak. Megmenekülnek az iszlám többségben való feloldódás veszélyétől, egyszersmind megszabadulnak a felekezeti csapdáitól és a nyugati kísértéstől. Hourani

²² Commins, David Dean: *Islamic Reform. Politics and Social Change in Late Ottoman Syria*. New York, 1990. 34.

²³ Tamari, Steve: *Arab nemzeti tudat a kora újkori Szíriában*. Világtörténet, 7. (39.) évf. (2017) 4. sz. 511–522.

²⁴ Salibi, Kamal: *A House of Many Mansions. The History of Lebanon Reconsidered*. London, 2005. 44.

ugyanakkor azt hangsúlyozta, hogy nem szabad túldimenzionálni a levantei keresztény értelmiség szerepét a közel-keleti arab nacionalizmus formálódásában, abban ugyanis elsődlegesen mégiscsak az iszlám reformátorok működtek közre. Az iszlám dicsőséges múltjának felemlegetése előtérbe állította az arab dominancia korszakát, s többeket juttatott arra a következtetésre, hogy az iszlám világ és az Oszmán Birodalom súlypontjának az arabok felé kell eltolódnia.²⁵

A névtelen bejrúti plakátok epizódja nyomán úgy tűnt, a kulturális arabizmusnak az Abdul-Hamidi önkényre válaszul politikailag aktívabbá kell válnia. 1875 és 1880 között gyakran megesett, hogy éjszakánként plakátokat ragasztottak a házfalakra, amelyek az arabok törökök elleni lázadására szólítottak föl. Reggelente a rendőrség felozlatta a plakátok előtt támadt csődületet, és elkobozta a bűnjelet, amely természetesen a következő reggelen ismét ott virított a házfalakon. Minderről 1880-ban a brit konzul is beszámolt leveleiben.²⁶ A lázító szövegek követelték az arab nyelv hivatalossá tételét Szíriában, a katonai szolgálat helyben történő letöltését, a cenzúra eltörlését és a szólásszabadság újbóli bevezetését. A követelések egy 1875-ben létrehozott titkos társaságtól származtak, melynek alapítói a szíriai protestáns kollégium egykori keresztény diákjai voltak.²⁷ Leginkább egy olyan értelmiség liberális tiltakozását testesítették meg, mely kialakította a „szíriai haza” még homályos koncepcióját, s amelyet még nem nevezhetünk arab nacionalistának.

Nagyon nehéz megmondani, hogy a 19–20. század fordulóján ténylegesen mekkora elégedetlenség jellemezte a birodalom arab lakosságát, hiszen túlnyomó többségük egészen annak összeomlásáig hű alattvaló maradt. Nyilvánvalónak tűnik, hogy a nacionalizmus az arabok körében később fejlődött ki és terjedt el, mint más nációk esetében, kivéve talán az albánokat. Az 1916-ban elindított törökellenes arab felkelés sem számíthatott sokáig a tömegek támogatására, bár vannak olyan német jelentések 1914 végéről, melyek a törökök számára „különösen veszélyes” palesztinai helyzetről számolnak be, mondván, széles néptömegek körében terjed a britek iránti szimpátia. Szíriában működő francia diplomaták 1913-ban azt jelentik haza, hogy az itteni muszlimok külső védelemért leginkább Angliához fordulnának.²⁸ Ennek a térségbeli brit szimpátiának a továbbélését, sőt kiszélesedését 1916-ban egyiptomi angol hírszerzési információk is megerősítették.²⁹ Úgy tűnik, a levantei városok lakossága inkább az antanttal szimpatizált, s 1914-ben nem örült a Porta hadba lépésének a központi hatalmak oldalán. Belső-Szíriában viszont a hangulat inkább törökbarát volt, noha ott is félték a háború kitörésétől.³⁰

Abdul-Hamid uralkodása alatt a Portával szembeni ellenségesség elsősorban a libanoni keresztény arabokat jellemezte, hiszen még a századforduló neves muszlim reformátorai, al-Afgáni, Abdu vagy Rasíd Rida legszigorúbb törökellenes bírálatai sem irányultak közvetlenül a kormány brutalitására vagy intoleranciájára. Az ő kritikájuk inkább abból fakadt, hogy a Porta képtelennek bizonyult megvédelmezni a birodalmat a keresztény Nyugat beavatkozása-

²⁵ Hourani, Albert: *The Arab Awakening Forty Years Later*. In: Hourani, Albert (ed.): *The Emergence of the Modern Middle East*. Berkeley – Los Angeles, 1981. 193–215.

²⁶ Antonius: *The Arab Awakening*, 59., 79.

²⁷ Haim, Sylvia G. (ed.): *Arab Nationalism. An Anthology*. Berkeley, 1962. 4–5.

²⁸ S nem Franciaországhoz, mivel annak algériai gyarmatosító politikája visszataszító a számukra! Ezzerelli, Kaïs: *Diplomatie occidentale et dissidence arabe. La France coloniale et le mouvement arabiste en Syrie ottomane (1912–1914)*. Tunis, 2014. 88.

²⁹ Nevakivi, Jukka: *Britain, France and the Arab Middle East 1914–1920*. London, 1969. 56–57.

³⁰ Çiçek, M. Talha: *The Holy War in Syria: Cemal Pasha and the Ottoman Plan to conquer Egypt in the First World War*. War History, vol. 35. (2016) No. 1. 39–53.

sától, ami sértette a muszlimok büszkeségét, és mindennél jobban fokozta az arab lakosság nyugtalanságát az 1900-as évek legelején. Abdu tanítványa, Rida úgy vélte, hogy – mivel a *Korán* arabul íródott, az iszlámot pedig a világ számára az arabok hozták el – az arab nemzeti-kulturális újjászületés elengedhetetlen előfeltétele az egész iszlám civilizáció újjáélesztésének. Hiszen ami az araboknak jó, az jó az összes muszlimnak is, függetlenül a nemzeti hovatarozástól, az arab identitás ugyanis közvetlenül kötődik az iszlám egyetemes értékeihez. Jóllehet Ridát elsősorban az érdekelte, hogyan lehetne életet lehelni az iszlám civilizációba, az arabok központi szerepéről vallott felfogása mégis teret engedett a nacionalista értelmezéseknek. Az aleppói származású Abder-Rahmán al-Kavákibi, aki Abdul-Hamid önkénye elől menekült Egyiptomba, de sokat élt Mekkában is, széles körben terjesztett műveiben az iszlám, szűkebb értelemben pedig az arab közösségek helyzetét elemezte. Támadta a tömeges tudatlanságát, műveletlenségét, az oktatást uraló muszlim hittudós réteg, az *ulema* maradiságát és szellemi sötéttségét. Ő volt az első, aki határozottan elválasztotta az arab nemzeti újjászületést a pániszláizmustól. Az Oszmán Birodalomban az arabságra helyezte volna a hangsúlyt, a kalifai címet a szultánról Mohamed próféta valamelyik tekintélyes arab leszármazottjára ruházta volna át, a fővárost pedig átköltöztette volna Mekkába. Az arabok demokratikus, közmegegyezésen alapuló államát képzelte el, amelyben a hatalmi ágakat azért választják el egymástól, hogy zsarnokok, despoták még véletlenül se kerülhessenek hatalomra.

Az 1908-as forradalom után az ifjútörökök központosító politikája elsősorban az arab tartományokat célozta, ugyanis a Porta elejét akarta venni annak, hogy az arabok körében is olyan nacionalista-szeparatista mozgalmak jöjjenek létre, mint korábban a Balkánon vagy az örmények körében. Az első világháború előestéjén a törökösítő nyelvpolitika élte ki az ellentéteket. 1910-ben Bejrútban tiltakozást váltott ki, hogy egy anatóliai törököt neveztek ki az egyik közalkalmazottakat képző iskola arab nyelvtanárává. „Az ulema és az előkelők, sőt valójában az egész lakosság körében nagy keserűséget és elégedetlenséget vált ki a jelenlegi kormány politikája, mely abban áll, hogy többségükben csak törökül beszélő és az ország nyelvét, valamint szokásait megvető tisztviselőket és funkcionáriusokat küldenek” – írja egy brit jelentés.³¹ Damaszkuszban tüntetések robbantak ki, miután az egyik bíróságra egy arabul nem beszélő törököt neveztek ki bírónak.

Az arab tartományokban érthető módon a helyi *ulema* hagyományos hűbértartóinak számító oktatás és igazságszolgáltatás eltörökösítése váltotta ki a legnagyobb ellenérzést, mivel a görögöktől vagy az örményektől eltérően, akik keresztényként úgyszólván teljes körű kulturális autonómiát élveztek, a muszlim arabokat most először arra kényszerítették, hogy török iskolákba járassák a gyerekeiket. A közigazgatás vezető pozícióiba török tisztviselők kerültek, a tapasztalt arab funkcionáriusokat alacsonyabb posztokra helyezték. Az intézkedések számos, a Porta iránt addig lojális arabban csalódást keltettek. Az azonban, hogy az EHB 1913-ban kiterjesztette ezt a politikáját, csupán annak volt köszönhető, hogy ez képezte a központosítás leghatásosabb eszközét. „Az új parlamentben az arabok alkotják a leghangosabb ellenzékét. Az Egység és Haladás Bizottsága kénytelen volt belátni, hogy a törökök az egyetlenek a birodalomban, akik nem ellenzik a központosítást, s akiknek nincsenek az Oszmán Birodalommal összeegyeztethetetlen politikai eszméik. Ennek nyomán török nemzeti-ségük felé fordultak, és eljutottak odáig, hogy a törökösítésre úgy tekintsenek, mint céljuk

³¹ Khalidi, Rachid: *Arab nationalism in Syria. The formative years, 1908–1914*. In: Ochsenwald, W. – Haddad W. (eds.): *Nationalism in a Non-national State. The Dissolution of the Ottoman Empire*. Ohio State University Press, 1977. 207–238.

elérésének legtermészetesebb eszközére.”³² Ez az attitűd jórészt annak a folyamatnak a betetőzése volt, mely a 19. század utolsó harmadában a birodalmi elit eltörökösítését hozta magával: az állam utolsó 39 nagyvezíre közül 34 török volt.³³ Mindezt megkönnyítette, hogy az ifjútörök vezetők egy része az arabokat kulturális tekintetben a törököknél alacsonyabb rendűnek tartotta.

Ez a központosító, törökösítő törekvés azonban kudarcot vallott. Mint láttuk, a birodalom 1908 után egyre-másra veszítette el balkáni tartományait, Krétát, a ma Líbiához tartozó területeit stb., ráadásul az arab ellenzék olyan reformokat követelt, amelyek a birodalmi struktúrák decentralizációjának kedveztek volna. Ez az ellenzék a parlamentben fejtette ki programját, ahol 60 arab képviselő foglalt helyet 142 török (továbbá 25 albán, 23 görög, 12 örmény, 5 zsidó, 4 bolgár, 3 szerb és 1 vlach, vagyis román) mellett.³⁴ Ez azonban messze nem tükrözte a birodalom lakosságának etnikai összetételét, mivel az arabok csaknem ugyanannyian, körülbelül 10 millióan voltak, mint a törökök. (A törökök akkor kerültek csak a történelem során először többségbe a többi etnikummal szemben, amikor a Balkán-háborúkban bekövetkezett területi veszteségek demográfiai átrendeződéshez vezettek.) Az arrogáns török nacionalizmus keltette fel az első tényleges törökellenes érzéseket arab írók, diákok, üzletemberek körében. A folyamatnak lendületet adott a sajtó liberalizálása: a világháború előestéjén egyedül Damaszkuszban csaknem két tucat újság jelent meg.³⁵

Az arab ellenzék olyan politikai szervezeteket működtetett, mint 1910–1915 között az isztambuli Irodalmi Klub, mely a fővárosban élő arabokat fogta össze. Az eredetileg Isztambulban tanuló arab diákok által alapított szervezet elnöke a dél-libanoni származású síita értelmiségi, Abdel-Karim al-Halíl volt. A klub a nyilvános ülései mellett titkos összejöveteleket is tartott. Habár csupán kulturális tevékenységet folytatott, nem lehetett elkerülni, hogy a tagok az erősödő arab öntudat jeleként politikai kérdéseket is megvitassanak. 1912-ben Kairóban a britek támogatásával egyiptomi és szíriai újságírók, Rasíd Rida, Abdel-Hamid az-Zahravi, Rafik és Hakki al-Azm alapították meg az Oszmán Decentralizáció Pártját, melynek az arab közvélemény mozgósítása volt a célja, leginkább pedig az, hogy rászorítsa az ifjútörököket a birodalom svájci mintájú, föderális alapon történő átszervezésére. Működtek helyi csoportjai Mezopotámiában és Szíriában, s kapcsolatban állt az Irodalmi Klubbal. Olyan reformtársaságokat is alapítottak, mint amilyen Bejrútban jött létre 1912–1913 fordulóján Szelim Ali Szalám, Ahmed Muhtár Bejhúm, Ajjúb Tabet, Petro Trad és Ahmed Hasszán Tabbara révén („Reformbizottság”). A 86 alapítóból 42 muszlim, 42 keresztény, 2 pedig zsidó volt. A vallásilag semleges, nemzeti érzülettel átitatott szervezet önkormányzatot követelt az arabok számára, s ellenezte a kormány centralizációt célzó politikáját. Felszólították a külföldi konzulokat, hogy támogassák a reformok végrehajtását a szíriai vilajetek átszervezése és a nagyobb autonómia érdekében.³⁶ Ezt a térségbeli francia diplomaták már korábban megtették, ennek eredményeképpen a Porta 1912 decemberében hajlandó volt megerősíteni a

³² Khalidi: *Arab nationalism in Syria*, 216.

³³ Suny, Ronald Grigor: „A sivatagban élhetnek, de másutt sehol.” *Az örmény népiértés története*. Budapest, 2016. 53.

³⁴ Flesch István: *Az isztambuli menedék. Törökország a vészkorszakban*. Budapest, 2010. 19. Az adatok a szakirodalomban eltérnek egymástól, aminek az a magyarázata, hogy nem lehet egyértelműen megállapítani az összes képviselő nemzeti hovatartozását.

³⁵ A damaszkuszi sajtó történetéről lásd: Brummett, Palmira: *Image & Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908–1911*. Albany, 2000.; Khoury, Philip S.: *Urban notables and Arab nationalism. The politics of Damascus 1860–1920*. Cambridge, 2003.

³⁶ Tauber, Eliezer: *The Emergence of the Arab Movements*. London, 1993. 135–151.

libanoni maroniták autonómiáját.³⁷ A Reformbizottság népszerűsége olyan meredeken ívelt felfelé még a szíriai nagyvárosokban is, hogy amikor 1913 februárjában adminisztratív decentralizációt követelő nyilatkozatot bocsátott ki, az ifjútörök kormányzó, Abu Bakr Házim áprilisban jobbnak látta betiltani, vezetőit pedig letartóztatni. Válaszul a bejrúti boltok és irodák bezártak, a lapok gyászt öltöttek magukra, de a történeteknek komoly visszhangja támadt Damaszkuszban, Aleppóban, sőt még a távoli Bászrában is.³⁸

Ezek a tipikusan városi mozgalmak az Oszmán Birodalom számára kritikus pillanatban (az első Balkán-háborút lezáró londoni békeszerződés aláírása után nem sokkal), 1913 júniusában Párizsban 24, felerészt muszlim, felerészt keresztény delegátus és 100–150 főnyi hallgatóság részvételével kongresszust tartottak, amelynek határozatai az első világháború előestéjén az arab követelések mérsékelt jellegére engedtek következtetni, hiszen a függetlenségről nem esett szó.³⁹ Fontos lenne – fejti ki a 2. cikkely –, hogy „biztosítsák az oszmán araboknak a politikai jogaik gyakorlását, hatékonyá téve a birodalom központi adminisztrációjában való részvételüket”. A szöveg ezenkívül követeli az arab hivatalos nyelvként való elismerését, valamint azt, hogy „a szíriai és arab vilajetekben” a katonai szolgálat regionális legyen, vagyis helyben történjen.⁴⁰ A határozatokat az ifjútörökök látszólag magukévá tették: az 1913 augusztusában kibocsátott szultáni dekrétum hivatalos politikai irányelvvé nyilvánította az arab tartományokban. Csakhogy a várt reformok nem léptek életbe, az arabok pedig úgy érezték, becsapták őket.

Emellett olyan titkos társaságok is szerveződtek, amelyeknek a követeléseit sokkal radikálisabbak voltak, már a valódi arab függetlenséget célozták, s megkérdőjelezték az Oszmán Birodalomhoz való tartozást. Az al-Kahtanija (Kahtan az arabok egyik legendás őse volt) még duális arab–török államot képzelt el az Osztrák–Magyar Monarchia mintájára (ilyesmire egy ideig még a török nacionalizmus atyja, Zija Gökalp, sőt egészen az 1920-as évek elejéig az oszmán elit más tagjai is gondoltak⁴¹), de az erőteljes törökösítés elsodorta az ilyen típusú „mérsékelt” megoldásokat, és radikalizálta az arab nacionalistákat. Egyesek Franciaországba mentek, s ott próbáltak érvényt szerezni érdekeiknek. Közéjük tartozott Nagíb Azuri, aki talán elsőként szorgalmazta az arabok Oszmán Birodalomból való kiválását és egy Bejrúttól Ománig terjedő arab állam létrehozását. A francia fővárosban megalapította az Arab Haza Ligáját és saját lapot is indított.⁴² 1909-ben Párizsban a Termékeny Félhold városából származó muszlim diákok hozták létre a szabadságot és önállóságot követelő Ifjúarab Társaságot (*al-Fatat*), mely székhelyét 1913-ban Bejrúttba, 1914-ben Damaszkuszba helyezte. Jóllehet a hatóságok elnyomása miatt illegálisan működött, ez év márciusában megalkotta az arab nemzet zászlaját, ami az első világháború előestéjén az arab függetlenség tervének egyik első megnyilvánulását jelentette.⁴³ Mások az oszmán hadsereg alsóközéposztálybeli arab

³⁷ Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914–1918)*, 32.

³⁸ Kayali, Hasan: *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918*. Berkeley – Los Angeles, 1997. 132–133.

³⁹ Chevallier, Dominique: *Le Congrès arabe de Paris (juin 1913) à la Société de Géographie*. La Géographie, No. 1552., 1er trimestre 2014. 10–17.

⁴⁰ Debbas, Charles: *Le Congrès Arabe-Syrien*. Correspondance d’Orient, vol. 6. No. 115. (juin 1913) 13–16.; J. Nagy László: *A Mediterráneum a XX. században*. Szeged, 1996. 40–41.

⁴¹ Yenen, Alp: *Envisioning Turco-Arab Co-Existence between Empire and Nationalism*. Die Welt des Islams, Jg. 61. (2020) Ausgabe 1. 72–112.

⁴² Ferwagner Péter Ákos: *Nagíb Azuri és az „arab ébredés”*. In: Ferwagner Péter Ákos – Garaczi Imre – Kalmár Zoltán (szerk.): *Mediterrán perspektívák*. Budapest, 2015. 67–82.

⁴³ Ezzereilli: *Diplomatie occidentale et dissidence arabe*, 158.

katonatisztjeit igyekeztek megnyerni maguknak. Így tett az 1913-ban alakult al-Ahd („szövetség”) is. Számos tagja volt Bejrútban, Damaszkuszban és Bagdadban. Egyik alapítóját, Azíz Ali al-Maszrit, egy cserkesz származású egyiptomit, az oszmán hadsereg vezérkari tisztjét 1914. február 9-én letartóztatták és hazaárulásért elítélték. Azzal vádolták, hogy az 1911–1912-es olasz–török háború idején pénzt fogadott el az itáliaiaktól; cserébe a kezükre kellett volna játszania Kirenaikát (a mai Líbia keleti részét). Csak Lord Kitchener egyiptomi angol rezidens és az isztambuli brit nagykövetség, Sir Louis Mallet közbeavatkozása mentette meg a kivégzéstől.⁴⁴ Szabadon engedték, Egyiptomba menekült, s később elkészítette egy törökellenes arab felkelés tervét, de érdekes módon egészen a háború végéig hitt abban, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia mintájára létrejöhet a törökök és az arabok föderális állama, amelyben az arabok ugyanolyan jogállást fognak kapni, mint Magyarország a kiegyezéskor.⁴⁵

1914-re az arab politikusok és katonák sérelmei és panaszai nem forrtak egységbe valamilyen autonómiapárti mozgalom keretében. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott az a tény, hogy a közvetlen oszmán uralom alatt élő arabok minden tekintetben erősen lemaradtak a társadalmi-politikai fejlődésben. Csupán néhány százezren tudtak közülük írni-olvasni, de még ők is többnyire tudatában voltak annak, hogy lojálisnak kell maradniuk muszlim uraikhoz. Csak egy teljességgel idegen civilizáció, például a francia vagy a brit befolyás felerősödése lobbantathatta lángra az arabság körében azt a szekuláris törökellenes nacionalizmust, mely a Balkán népei körében addigra már erősen elterjedt.

A libanoni és szíriai arab nacionalistákkal szembeni megtorlás

A Sueznél elszenvedett kudarc után Dzsamál pasa, Szíria kormányzója figyelmét Bejrút és a Libanon-hegység felé fordította, és 1915 nyarán elhatározta, hogy leszámol az oszmán rezsim számára elviselhetetlenné vált arab emancipációs erőfeszítésekkel. Hírszerzése ugyanis olyan információkkal látta el, melyek szerint az arab ellenzék lázadásra készül. Az ifjútörök triumvirátus másik két tagjához, Enver és Talaat pasához hasonlóan ő is alacsony sorból származott, s felmenői között görögök is voltak. Nagyon korán belépett az Egység és Haladás Bizottságába; a politikai centrumba való felemelkedését az tette lehetővé, hogy fiatal katonatisztként részt vett Abdul-Hamid szultán hatalmának megdöntésében. A negyvenes éveik közepén járó sápadt, alacsony növésű, átlagos külsejű férfi hirtelen haragú ember hírében állt, s ha kellett, rendkívüli energikusságról tett tanúbizonyságot. Mind katonai, mind politikai téren hatalmas ambíciókkal rendelkezett. Szíriát úgyszólván függetlenül irányította, mint mondogatta: „Mik is a törvények? Én hozom létre, és én is szüntetem meg őket!”⁴⁶ Érdekes módon soha nem került a németek befolyása alá, ellenben elkötelezett híve volt a török nacionalizmusnak, s kifejezetten lenézte a birodalom nem török lakosságát.⁴⁷ Az arabokat sem tartotta sokra, de Szíriában eleinte mégis szelíden viszonyult hozzájuk, igyekezett megnyerni magának a különböző vallású damaszkuszi előkelőket, megvásárolta őket, részt vett a helyi közösségi életben, magasztalta az arab nyelv szépségét stb. „Jómagam nem tartozom

⁴⁴ A vonatkozó dokumentumokat lásd: Gooch, H. P. – Temperley, Harold (eds.): *British Documents on the Origins of the War 1898–1914. Vol. X, part 2. The Last Years of Peace.* London, 1938. 824–838.

⁴⁵ Tauber, Eliezer: *The Arab Movements in World War I.* London, 1993. 83–100. Maszri 1953–1954-ben Egyiptom moszkvai nagykövetségént fejezte be pályafutását.

⁴⁶ Montefiore, Simon Sebag: *Jeruzsálem. Egy város életrajza.* Pécs, 2014. 464.

⁴⁷ Dzsamál jellemzését lásd: Montefiore: *Jeruzsálem. Egy város életrajza,* 464. skk.; Morgenthau, Henry: *Ambassador Morgenthau's Story.* New York, 1918. 172–175. Morgenthau 1913–1916 között az Egyesült Államok konstantinápolyi nagykövete volt, számos alkalommal találkozott Dzsamállal.

azok közé – mondta nekik –, akik hátrányosnak vagy veszélyesnek tartják azt, hogy a két faj, az arab és a török egységet teremt, miközben külön népek maradnak, ugyanazon kalifa alattvalói.”⁴⁸ A helyi arabok jórészt értékelték ezt a toleráns politikát, amihez nyilvánvalóan hozzájárult a szultán-kalifa iránti tisztelet, a török helyőrségtől való félelem és a muszlimok körében az európaiak hagyományos beavatkozásaival szemben elterjedt gyanakvás.

Csakhogy Dzsemál pasának 1914 ősze óta olyan kompromittáló dokumentumok voltak a birtokában, amelyeket csapatai a bejrúti francia konzulátusról koboztak el, s amelyek egyértelműen bizonyították, hogy a háború előtt Franciaország szíriai (főleg keresztény) nacionalistákkal állt kapcsolatban.⁴⁹ Az oszmán kormány egyelőre nem használta fel ezeket az adatokat. 1915 augusztusában viszont egy hatvan gyanús személy nevét tartalmazó listát állítottak össze, amelyen Egyiptomban, Franciaországban és Szíriában működő szíriai hazafias bizottságok tagjai szerepeltek. A többségük persze a háború kitörésekor elmenekült; az ő ingó- és ingatlanvagyonukat elkobozták. Az eljárások elkezdődtek, de halálos áldozatok már korábban is akadtak. Az első egy franciabarát *baalbeki*, Nahla Mutran volt, aki 1913-ban azt javasolta a damaszkuszi francia főkonzulnak, hogy támogatásával bővítsék ki a *mutaszarrifja* területét.⁵⁰ 1914 novemberében deportálták, majd meggyilkolták. A következő áldozat egy maronita egyházi személy, Juszuf (Joseph) Hajek, egy Bejrút melletti parókia papja volt, akit azzal vádoltak, hogy kapcsolatot tartott fenn a franciákkal. 1915. március 22-én akasztották fel nyilvánosan Damaszkusz egyik terén. A francia konzulátuson elkobzott dokumentumok alapján 1915–1916 folyamán összesen mintegy kétszáz közismert arab személyiséget tartóztattak le és hallgattak ki. Sokakat Anatóliába deportáltak, köztük a bejrúti maronita érseket, aki ott életét vesztette. Egymást érték a Bejrút közeli Alejben felállított katonai bíróságon az arab nacionalisták és a birodalom decentralizálását szorgalmazó egyesületek, társaságok elleni politikai perek. Több tucat muszlim és keresztény nacionalistát ítéltek halálra (többeket *in contumaciam*) azzal a váddal, hogy „el akarták szakítani Szíriát, Palesztinát és Irakot az oszmán szultanátustól”.⁵¹ Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Dzsemál nem vett tudomást az 1914–1916-ban a Levantéban működő nacionalista titkos társaságokról (al-Fatat, al-Ahd), amelyek pedig kapcsolatban álltak az arab felkelést 1916-ban útjára indító Huszein mekkai emírrrel.⁵²

Az akasztásokat 1915. augusztus 22-én és 1916 tavaszán Bejrútban és Damaszkuszban hajtották végre. Sokan kénytelenek voltak a sivatagba vagy a Drúz-hegységbe menekülni.⁵³ Szembetűnő, hogy hűtlenségért nem is elsősorban keresztényeket, hanem arab muszlimokat végeztek ki: az augusztusi bejrúti akasztások 11 áldozata közül 10 muszlim volt, s csak egy keresztény, Libanon és Szíria különböző városaiból származtak. 1916. április 5-én egy keresztényt juttattak bitóra szintén Bejrútban, a megtorlás pedig egy hónappal később, május 6-án érte el a csúcspontját 21 bejrúti és damaszkuszi kivégzéssel (erről a napról a libanoniak azóta is minden évben megemlékeznek). Ekkor akasztották föl a már említett Abdel-Hamid

⁴⁸ Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman 1913–1919*. London, 1922. 199.

⁴⁹ François Georges-Picot főkonzul a Bejrútból való távozása előtt óvatlanul nem gondoskodott az iratok megsemmisítéséről. Picaudou, Nadine: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient, 1914–1923*. Bruxelles, 1992. 75.

⁵⁰ Tauber: *The Emergence of the Arab Movements*, 276.

⁵¹ Antonius: *The Arab Awakening*, 189–190. Maga Dzsemál azzal indokolta a deportálásokat, hogy ezáltal meg lehet félemlíteni a lakosságot, a potenciális ellenzékiet pedig a hatóságok ellenőrzése alatt tartani.

⁵² Khoury, Gérard D.: *La France et l’Orient arabe. Naissance du Liban moderne 1914–1920*. Paris, 1993. 78.

⁵³ Ajay Jr., Nicholas Z.: *Political Intrigue and Suppression in Lebanon during World War I*. *International Journal of Middle East Studies*, vol. 5. (1974) no. 2. 140–160.

az-Zarkavit, az 1913-as párizsi arab kongresszus egyik elnökét. A legsúlyosabb csapás a helyi arab sajtót érte: a 31 kivégzett személyből 16 újságíró volt. Dzsemál később ezt írta: „Elhatároztam, hogy könyörtelenül elbánok az árulókkal.”⁵⁴

A helyi lakosság megdöbben ezeknek a váratlanul kíméletlen intézkedéseknek a láttán, nem véletlen, hogy Dzsemált az *asz-Szaffah* (vérontó) melléknévvel ruházták föl (a szíriai és libanoni történetírásban ma is ekképp illetik). Neve köré rövid idő alatt valóságos „fekete legenda” szövődött, melynek alapjai a libanoniak és a szíriaiak történeti tudatában ma is ki-kezdhetetlenek.⁵⁵ Mivel a kivégzettek között ártatlanok is voltak, az akasztások az oszmán elnyomás arab mártíromságának jelképeivé váltak. A bejrúti kivégzések helyszíne, az Ágyúk tere az áldozatok emlékére a Mártírok tere elnevezést kapta.

A helytartó az eljárásokkal egy időben véget vetett az évszázados libanoni autonómiának. A hegyvidékre benyomuló oszmán erők kolostorokat foglaltak el, francia kongregációk által működtetett iskolákat és más intézményeket zártak be, zaklatták a maronita egyház főpapjait. 1915. március 23-án a *mutaszarrifja* Adminisztratív Tanácsát feloszlatták, egyúttal 17 maronita előkelőt, akik vagy ekkor, vagy korábban az AT tagjai voltak, Jeruzsálemba deportáltak, ahol őrizetbe kerültek.⁵⁶ Az utolsó *mutaszarrifot*, a keresztény vallású és örmény Johannész Kujumdziánt júniusban lemondatták, a helyére pedig egy török és muszlim tisztviselőt ültettek. A hegyvidéken kihirdették a statáriumot, mint ahogy Szíria más részein is. Októberben a nyugati nagyhatalmakkal együtt 1861-ben kidolgozott szerves rendezést és szabályozást hatályon kívül helyezték, s Libanont a Porta közvetlen alárendeltségébe utalták. A következő három évben az országot muszlim török kormányzók irányították.

Dzsemál pasa libanoni–szíriai politikájának érdekes módon a helyiek szempontjából voltak pozitív elemei is. A libanoniak közül például csak keveseket sorozott be a hadseregbe. Habár meg volt győződve arról, hogy a franciabarát keresztény lakosság több tízezer puskát rejteget, és fegyveres felkelésre készül a kormány ellen, nem adott utasítást a keresztények lefegyverzésére, mert saját bevallása szerint tartott attól, hogy a katonák ennek során óhatatlanul túlzásba esnének, aminek ártatlan és békés libanoni lakosok innák meg a levét. Azzal sem értett egyet, hogy vallási-felekezeti összecsapásokat provokáljanak a szultán–kalifa által meghirdetett dzsihád nevében, holott ezt szélsőséges muszlimok szívesen látták volna.⁵⁷

Az éhínség katasztrófális következményei

A tömegeket nem a nacionalistákra mért csapás, hanem a Levántéban ekkoriban dühöngő éhínség érintette a legrosszabbul. Vita tárgya, hogy ezért Dzsemál viseli-e a legfőbb felelősséget, de sokak szerint a háború első szakaszában jelentkező élelmiszerhiányt a kormányzó azzal súlyosbította, hogy „büntetés” gyanánt megtiltotta a búza s más kenyérgabonák szabad mozgását a termékeny Bekaa-völgyből és a szíriai síkságokról a hegyvidék felé, aminek következményeként a legyengült és megfélemlített libanoni nép a háború legvégéig nyugodt maradt, a nacionalista szervezetek titkos tevékenysége nem sok vizet zavart. A blokádot hivatalosan a katonai szükségletekkel indokolták, ami pillanatok alatt súlyos élelemhiányhoz vezetett. Csakhogy az intézkedésnek más oka is lehetett. Dzsemál úgy vélte, hogy a

⁵⁴ Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman*, 207.

⁵⁵ Mouawad, Youssef: La légende noire de Djemal Pacha. *Orientxxi*, le 3 avril 2017. [https:// orientxxi.info/l-orient-dans-la-guerre-1914-1918/la-legende-noire-de-djemal-pacha,1792](https://orientxxi.info/l-orient-dans-la-guerre-1914-1918/la-legende-noire-de-djemal-pacha,1792). (letöltés: 2021. márc. 22.)

⁵⁶ Rabbath, Edmond: *La formation historique du Liban politique et constitutionnel. Essai de synthèse*. Beyrouth, 1986. 269–271.

⁵⁷ Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman*, 197–237.

partvidéken a gabonát nem lehet piacra dobni és eladni, így az *jó áron* a partok előtt járőröző ellenséges hadihajók legénységéhez kerülne. A korábbi évtizedekben egyébként gyakran előfordult, hogy a hatóságok megtiltották a partvidékre irányuló gabonaszállítmányokat a belső területek ellátásának biztosítása és a spekuláció elkerülése érdekében.

A libanoni hegyvidék, ahol a termőterületek javarészt az eperfafakultúra foglalta el,⁵⁸ már a világháború előtt sem számított önellátónak, élelmiszerszükségletének csupán csekély hányadát állította elő, ezért gabona-, hús- és zöldségszükségletének legnagyobb részét importálnia kellett. A külső beszerzési forrásokat (például Egyiptomból) az antant tengeri blokádja, a belső beszerzési forrásokat (például Belső-Szíriából) Dzsemál zárata dugaszolta el. Mivel a sorozás miatt munkaerőhiány keletkezett a mezőgazdaságban, a hadsereg pedig az igásállatok egy részét is elrekvirálta, 1915-ben visszaesett a termés. Az alapvető élelmiszerek árai az egekbe szöktek, a rizs, a szárított zöldségek és a szén ára 1914 végén 40–50%-kal nőtt. A helyzet 1915 áprilisában vált drámaivá, amikor a már amúgy is komoly élelmiszerhiánnyal küszködő hegyvidéket Palesztina felől rémisztő sáskainvázio árasztotta el, letarolva a termőföldeket. Igaz, hogy Libanon a 19. században már több ízben megtapasztalta a sáskajárás hatásait, de azok kisebb méretűek voltak és rövidebb ideig tartottak. Ezúttal a csapás elsöprő erejűnek bizonyult, sűrű sáskafelhők követték egymást, elhomályosítva az eget, s elpusztítva mindent. Semmilyen vegetáció, még a legközönségesebb fű sem maradt meg utánuk, a hegyoldalak és a völgyek holdbéli tájjá változtak. Szíriában, Libanonban és Palesztinában elpusztították az 1914–1915 telén learatott termés 10–15%-át, az 1915 nyarán begyűjtött termésnek pedig a 60–100%-át!⁵⁹ Még a házak belsejét is elárasztották, eltömítették és megmérgezték a Bejrút vízellátását biztosító csatornarendszert. A mindent letaroló invázio ellen lehetetlen volt védekezni.⁶⁰ A kínzó éhség egyeseket arra kényszerített, hogy sáskából készített ételeket fogyasszanak a túlélés reményében. Ilyen közegészségügyi viszonyok közepette nem meglepő módon járványok (tifusz, himlő, kolera, vérhas, malária) ütötték föl a fejüket, és különféle élősködők keserítették az emberek életét. Ezek vesztették életüket, köztük megszálló oszmán katonák, akiket a járványok különösen megtizedeltek. A betegek, akiknek a szervezetét az éhség már amúgy is megviselte, magukra maradtak, mivel az orvosokat besorozták a hadseregbe, a gyógyszereket pedig elrekvirálták. A hegyvidék csak három hónap múltán, júliusra szabadult meg teljesen a sáskáktól.

Az éhező lakosságnak semmilyen élelmiszertartaléka sem maradt, a törökök ráadásul elkobozták a még életben lévő igásbarmokat, melynek következtében a parasztok nem tudták többé megművelni a földeket, amit a fizikai állapotuk amúgy is megnehezített. Bejrútban és más kikötővárosokban a lesóványodott áldozatok elárasztották az utcákat, a szemétként turkálva próbáltak meg gyümölcshéjat, zöldségmaradékot felkutatni. A hatóságok pedig nem enyhítettek az elnyomáson. Az antant hatalmakhoz ugyan eljutottak információk a libanoniak ínségéről a semleges államok térségben szolgáló konzuljai, diplomatái, misszionáriusai révén, de a nyugati fronton zajló élethalálharc közepette nem gondolhattak arra komolyan, hogy valamilyen levantei hadművelettel mentsek meg az éhezőket. Amerikai vagy szentszéki

⁵⁸ Firro, Kais M.: *Silk and Agrarian Changes in Lebanon, 1860–1914*. International Journal of Middle East Studies, vol. 22. (1990) no. 2. 151–169.

⁵⁹ Foster, Zachary J.: *The 1915 Locust Attack in Syria and Palestine and its Role in the Famine During the First World War*. Middle Eastern Studies, vol. 51. (2015) no. 3. 370–394.

⁶⁰ A 70 ezres Jeruzsálem városi tanácsa úgy próbált meg mégis védekezni, hogy minden 15–60 év közötti férfi lakos számára kötelezővé tette legalább 20 kg sáskatojás összegyűjtését és elégetését. A gyűjtésben 1500-an vettek részt, köztük iskolás gyerekek is. Naïli, Falestin: *Chronique d'une mort annoncée? La municipalité ottomane de Jérusalem dans la tourmente de la Première Guerre mondiale*. Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée, No. 141., juin 2017. 171–190.; Montefiore: *Jeruzsálem. Egy város életrajza*, 467.

segélyszállítmányok átengedését pedig azért nem engedélyezték, mert meg voltak győződve arról, hogy azokat a hatóságok azonnal elkoboznák, és a szintén sanyarú helyzetben lévő hadseregnek juttatnák.⁶¹ Az antant tengeri blokádját tehát változatlanul fenntartották, a levantei partok előtt a franciák ellenőrizték azt.

Mint hasonló helyzetekben oly gyakran, Libanonban és Szíriában is megjelentek a különböző felekezetekhez tartozó nyereszkesedők, hogy hasznot húzzanak a nyomorból. A haszonleső uzsorások szemérmetlen spekulációt folytattak élelmiszertartalékok felhalmozásával, amelyeket csak az árak megugrása után dobtak piacra. A bejrúti és damaszkuszi kereskedők spekulációja nyomán a rizs, a cukor és az üzemanyag teljesen eltűnt a piacokról. A spekulációt Dzsemál egyik intézkedése is elősegítette. A háború elején a belső területeken kihirdette, hogy az adót ezentúl készpénz helyett terményben kell befizetni, mert így biztosítani lehetett a hadsereg ellátását. Az 1915-ös rossz termés miatt megugrottak az árak, az adóbeszedők viszont a kormány által rögzített alacsonyabb áron akarták begyűjteni a gabonát. A parasztok ezért elrejtették a termést, s magas áron csempészet útján juttatták el Libanonba, ahol a kereskedők felhalmozták azt spekuláció céljából. Az sem segített, hogy a hatóságok Bejrútban gabonaszindikátust hoztak létre a beszerzés lebonyolítására; a korrupt nagykereskedők mohósága miatt nem jártak sikerrel. 1916 őszén egész Nagy-Szíria gabonaellátását a hadsereg ellenőrzése alá helyezték, de hiányzott a szakértelem, a pénz és a szállítási kapacitás ahhoz, hogy a tervezett intézkedéseket végre tudják hajtani.

Sokak életét ellehetetlenítette, hogy a megélhetés alapját jelentő erdőket, gyümölcsösöket a törökök kivágták, mert a fa fűtőanyagként kellett a csapat szállító szerelvények számára. A hadsereg óriási illetekeket vetett ki az élelmiszerszállító karavánokra, amelyeket sokszor eltérítettek vagy egyszerűen elkoboztak. A lakosság arra kényszerült, hogy minden mozgítható ingóságát gyakran nevetségesen alacsony áron eladja, és a bevételből ennivalót vásároljon. Ez alól a házak tetőcserepei és gerendái sem képeztek kivételt! A falvak nagy része teljesen elnéptelenedett. Még a kannibalizmus is felütötte a fejét – legalábbis erre következtethetünk egy német jelentésből, mely 1918 elején arról számolt be, hogy két éhező maronita nő legalább öt gyermeket elrabolt, megölt, feldarabolt és megevett.⁶²

A társadalom összeomlását siettetete, hogy Dzsemál lefoglalta azokat a vallásos intézményeket, menhelyeket, iskolákat, zárdákat és monostorokat, amelyek korábban elesetteket, árvákat és egész családokat is befogadtak, s kirabolták, katonai kórházakká vagy istállókká alakították át őket. 1917 júliusában egy Libanonban élő amerikai következőket jegyezte le: „A bejrúti amerikai Vöröskereszt elnökeivel tett kétnapos hegyvidéki utunk során több faluban egyesével végigjártuk a házakat. Leírhatatlan jeleneteket láttunk, egész családok vonaglottak agonizálva nyomorúságos kunyhóik csupasz padlóján, nyöszörgésük több házzal arrébb is hallható volt. A háztartásuk minden darabját eladták, hogy kenyeret vehessenek, nagyon sok esetben még a tetőcserepeket is. Házak százai, melyek tulajdonosai elhaláloztak, üresen álltak, és közel álltak az összeomláshoz. Óvatos becslések szerint egyedül Libanonban nem kevesebb, mint 120 ezren

⁶¹ A Levantében állomásozó oszmán katonák a háború végére kétségbeeső állapotba kerültek. „Az éhhalál szélén álltak vagy már éhen is haltak, ruházatuk rongyokból állt” – írta róluk a parancsnokuk, a német Liman von Sanders. Liman von Sanders, Otto: *Five Years in Turkey*. Annapolis, 1927. 189–191., 195.

⁶² Schatkowski Schilcher, Linda: *The Famine of 1915–1918 in Greater Syria*. In: Spagnolo, John: *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective. Essays in Honour of Albert Hourani*. Reading, 1992. 229–258.

vesztették életüket az éhínség miatt az elmúlt két évben.”⁶³ George Antonius úgy becsülte, hogy Szíriában 300, sőt 350 ezren vesztették életüket a nélkülözések következtében, amihez még hozzászámolt 150 ezer háborús halottat (összesen félmillió fő), ami az eredetileg 4 milliónál is kisebb lakosságot figyelembe véve „valószínűleg magasabb arány, mint bármely más hadviselő fél” veszteségrátája. A sokat idézett szerző egyértelműen Dzsemált hibáztatta az éhínség elhárításáért, mivel politikai okokból büntette a libanoni hegyvidéket.⁶⁴ Még ennél is határozottabban fogalmaz Antoine Boustany, aki egyenesen „népirtásnak” minősíti a történeteket, a világháború négy esztendejét a libanoniak számára pedig „földi pokolnak” tartja, amelyhez „hasznát évezredek történetük során sohasem tapasztaltak”. Egyértelműen Dzsemál pasát hibáztatja, aki „habozás nélkül megtizedelt egy kicsi, körülbelül 150 ezres népet, mely 1500 éve élt a Libanon-hegységben”.⁶⁵ Vincent Cloarec ugyanakkor úgy véli, Dzsemál nem akart éhínséget provokálni, hiszen ez teljes mértékben ellentétes volt a korábbi kormánypolitikával, s más okokat gyanít a háttérben.⁶⁶ Való igaz, hogy 1917-ben 200 ezer tonna gabonát küldött a maronita pátriárkának, a hatóságok pedig egy ideig napi 30 ezer adag ingyen levest osztó konyhát működtettek Bejrútban. Aksakal megjegyzi, további kutatások szükségesek annak eldöntéséhez, hogy az állam vajon fegyverként használta-e az élelmiszert az itt élők ellen, szerinte azonban ahhoz nem fér kétség, hogy az éhínség és az állam politikája „meggyengítette az oszmán legitimitást az arab területeken”.⁶⁷ Schatkowski Schilcher alapján, aki az összes szereplő felelősségét hangsúlyozza, a szörnyű éhínség következő okait nevezhetjük meg: (1) az antant áthatolhatatlan tengeri blokádjá; (2) az oszmán ellátási rendszer alkalmatlansága; (3) zord időjárás (1916 első hónapjaiban szokatlanul nagy mennyiségű hó esett a hegyekben) és gyenge termés; (4) az élelmiszerszállítványok eltérítése Szíriából az 1916-os hidzsázi arab felkelés előestéjén, hogy megtartsák az arabiai törzsek hűségét; (5) a helyi gabonakereskedők gátlástalan spekulációja; (6) a Szíriában állomásozó német tisztok érzéketlensége (éppen a legrosszabbkor, 1917-ben vezényeltek német csapatokat Szíriába); (8) a lakosság szisztematikus felhalmozása.⁶⁸

Az áldozatok számáról a hegyvidék vonatkozásában nem rendelkezünk hivatalos statisztikákkal. Mértéktartó vélemények szerint a mai Izrael/Palesztina, Libanon, Szíria és Jordánia területén a népesség 10–15, a Libanon-hegységben viszont 30%-a veszítette életét.⁶⁹ Sőt van, aki szerint csak 1917-ben és 1918-ban az összlakosság nagyjából egyharmada, talán 100 ezer ember halt meg!⁷⁰ Schatkowski Schilcher úgy véli, hogy a 200 ezres adat valószínűleg alacsony becslés az egész régióra (Libanonon kívül a mai Szíriára, Jordániára, Izraelre és a palesztin területekre) vonatkoztatva, mivel a belső, gabonatermő területekhez közelebbi

⁶³ Antonius: *The Arab Awakening*, 241. Az Egyesült Államok nem állt hadban az Oszmán Birodalommal. A diplomáciai kapcsolatok ugyan megszakadtak, de hadüzenetet egyik fél sem küldött. Az amerikai állampolgárokat ezért nem bántották Szíriában, jelentős segélyezési munkát végeztek, különösen a bejrúti amerikai közösség.

⁶⁴ Antonius: *The Arab Awakening*, 242.

⁶⁵ Boustany, Antoine L.: *Histoire de la grande famine au Mont-Liban (1915–1918)*. Beyrouth, 2014. 21.

⁶⁶ Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914–1918)*, 215–216.

⁶⁷ Aksakal, Mustafa: *The Ottoman Empire*. In: Gerwarth, Robert – Manela, Erez (eds.): *Empires at War 1911–1923*. Oxford, 2014. 17–33.

⁶⁸ Schatkowski Schilcher: *The Famine of 1915–1918 in Greater Syria*, id. mű

⁶⁹ Foster, Zachary J.: *4 Beautiful yet Horrifying Graphs of Death from Ottoman Lebanon, 1915–6*. <http://www.midafternoonmap.com/2015/02/4-beautiful-yet-horrifying-graphs-of.html#more-> (letöltés: 2016. júl. 21.)

⁷⁰ Brémond, Édouard: *Le Hedjaz dans la guerre mondiale*. Paris, 1931. 27. A szerző annak a francia katonai misszióknak volt a parancsnoka, amelyet 1916-ban küldtek Mekkába a törökellenes arab felkelés támogatására.

városok is érintettek voltak, amire bizonyíték, hogy damaszkuszi pékségek és a kormányzói palota előtt már 1916 tavaszán éhséglázadások törtek ki.⁷¹ Egyetért másokkal, akik egyenesen félmilliószámot emlegetnek Nagy-Szíriára vonatkoztatva.⁷² A libanoni áldozatok többsége maronita volt. Minden szerző egyetért abban, hogy ez brutális, példátlan veszteség.

A leírások rettenetes állapotokra utalnak. Az oszmánok kiűzése után egy megdőbbszent ausztrál főtiszt 1918. december végén ezt írta a feleségének: „A lakosság helyzete nyomorúságos. Éheznek, és azt állítják, hogy 250 ezer a halottak száma ebben a térségben. Jóllehet hideg van és esik, számtalan kölyköt látni, akik csak rongyokat viselnek a hátukon. Mivel a többségük keresztény, a törökök semmilyen szánalmat sem tanúsítottak az irányukban. Lerabolták az országot. Igaz, ebben a természeti adottságainál fogva szegény országban korábban is gyakran éheztek. Csak nyomorúságos olajfák vannak, amelyeket az emberek most túl korán szüretelnek le, hogy eladhassák [a termést]. Ennek a népnek a szegénysége és nyomora valami borzalmas.”⁷³ A veszteségeket növelte a régióban 1918–1919 folyamán dühöngő spanyolnátha, mely a világ más részeihez hasonlóan a Közel-Keleten is hatalmas pusztítást végzett. A járvány Arábiában, Szíriában és Perzsiában nem tett különbséget vidékiek és városiak között, mindenütt számolatlanul szedte áldozatait.⁷⁴

Feltehető, hogy az antanthatalmak hathatós segítsége nélkül a túlélők helyzete is jóvátehetetlenül reménytelenné vált volna. 1918 őszén, a diadalmas palesztinai hadjáratot követően az antant Libanont is elfoglalta, a francia és a brit hadihajók ellenőrzésük alá vonták a partvidéket, az oszmánok pedig elmenekültek. Hatalmas nemzetközi segélyakció bontakozott ki, élelmszállítmányok indultak útnak, megszervezték azok elosztását, hozzáálltak az éhség és a betegségek által meggyötört lakosság ellátásához, megszervezték az egészségügyi rendszert. Az árvaházak, kórházak és a vallásos intézmények pillanatok alatt felújították a tevékenységüket, ami lehetővé tette, hogy néhány hónap alatt véget vessenek az éhínségnek és a járványoknak. Gontaut-Biron, a bejrúti francia főbiztosság egyik munkatársa szemléletesen ábrázolta a libanoni lakosság nélkülözését: „A Bejrútban 1918. október 7-én partraszálló francia tengerészek sohasem fogják elfelejteni annak a borzalmas látványnak az emlékét, amely a szerencsétlen városban a szemük elé tárult. Mindenütt félig pucér, csont és bőr kísértetek vonszolták magukat száználmasan. Az erősebbek kutyák módjára marakodtak a szemétkupacokban fellelt konyhai maradékon. Az utcákon lépten-nyomon haldoklók hörögtek, körülöttük holttestek. Egy kocsis járt körbe minden nap, gyászos rakományát a tömegsírok felé vitte. Előfordult, hogy naponta száz áldozatot is eltemettek.”⁷⁵

⁷¹ Schatkowski Schilcher: *The Famine of 1915–1918 in Greater Syria*, id. mű.

⁷² Laurens, Henry: *La question de Palestine. Tome 1. L'invention de la Terre sainte (1799–1922)*. Paris, 1999. 311.; Fawaz, Leila Tarazi: *A Land of Aching Hearts. The Middle East in the Great War*. Cambridge, 2014. 81–120.

⁷³ Vincent, Phoebe: *My Darling Mick. The Life of Granville Ryrie 1865–1937*. Canberra, 1997. 188.

⁷⁴ 1918–1919 nem véletlenül él mind a mai napig a belső-arábiai lakók emlékezetében úgy, mint a „kegyelem éve” (*szanát ar-rahma*) vagy mint „a láz éve” (*szanát asz-szahna*). Az Oszmán Birodalomban és Perzsiában a halottak számát 215 és 430 ezer közé teszik. Steinberg, Guido: „*Seuchen und Krieg im Jahr der Gnade*”. *Die Spanische Grippe 1918/19 in Arabien und Syrien*. Freie Universität Berlin, Publikationen. http://www.fu-berlin.de/presse/publikationen/fundiert/archiv/2002_01/02_01_steinberg/index.html. (letöltés: 2015. dec. 1.); Steinberg, Guido: *The Commemoration of the „Spanish Flu” of 1918–1919 in the Arab East*. In: Farschid, Olaf – Kropp, Manfred – Dähne, Stephan (eds.): *The First World War as Remembered in the Countries of the Eastern Mediterranean*. Würzburg, 2006. 151–162.

⁷⁵ Gontaut-Biron, R. de: *Comment la France s'est installée en Syrie (1918–1919)*. Paris, 1922. 84.

Különösen a legtöbbet szenvedő Libanonban számított sokat a franciák és a britek együttműködése a humanitárius segítségnyújtás terén.⁷⁶ Volt olyan nap, amikor a franciák 1800 éhhalál szélén álló szerencsétlent gyűjtöttek be és vittek egy régi gyárból átalakított szükségkórházba, ahol megmentették az életüket. A Franciaország érdekeit Bejrútban képviselő diplomata, Robert Coulondre ugyancsak egyetlen nap leforgása alatt 1500 rongyos bejrúti csavargó gyereket, többnyire árvákat szedett össze, akik a hegyvidékről azért jöttek a városba, hogy valami ételmet találjanak. Hatalmas menedékházat hoztak létre számukra, ahol csoportosították, megfürdették, felöltöztették és különféle árvaházakba irányították őket. Néhány nap alatt tízezer gyermeket láttak el ily módon. Élelmiszert Franciaországból, Egyiptomból és Indiából szereztek, az elosztást pedig jegyrendszer segítségével, katonák felügyelete mellett oldották meg. Franciaországból behozott szövetanyagok megvarratásával számos nőnek biztosítottak szerény megélhetést, miközben orvoscsoportok járták a hegyvidéket. Emellett új kórházakat is alapítottak. A különféle szerzetes- és apácarendek ingyen levest (*soupes populaires*) osztottak, 1918–1919 telén 3,6 millió adagot. Az elosztáskor nem tettek különbséget keresztény, muszlim és drúz között.⁷⁷

A következmények

A világháború és a velejáró szenvedés véget ért, de ez a megpróbáltatás mélyen bevésődött a libanoni lakosság emlékezetébe és tudatába. Az egykori *mutaszarrifja* (Kis-Libanon) népeségének háromnegyedét kitevő maroniták eltökélték, hogy nem kerülnek többé muszlim uralom alá, ha kell, idegen (francia) segítséggel saját államot hoznak létre. Mivel tudatában voltak annak, hogy a hegyvidék szegényes adottságai miatt nem képes élelmiszerből az önellátásra, azt is elhatározták, hogy a jövődöbéli állam határait kitolják, s bekebelezik a tengerparti síkságot és a kikötőket, valamint a Bekaa-völgy termékeny mezőgazdasági területét (Nagy-Libanon).

Csakhogy e törekvések mellett más elképzelések is körvonalazódtak a világháború alatt Libanon jövőjéről. A britek által bujtogatott és támogatott, 1916 júniusában kirobbantott arab felkelés vezetője, Mohamed próféta leszármazottja, Huszein mekkai emír például az egyiptomi angol főbiztossal folytatott levelezésében világossá tette, hogy Libanont („Bejrútot és a tengerpartot”) a Közel-Keleten létrehozandó egységes arab állam részévé kell tenni, hiába figyelmeztette Kairó, hogy ebben a térségben Franciaországnak különleges érdekei vannak. Párizs és London 1915–1916 fordulóján titkos tárgyalásokba kezdett az oszmánok arab tartományainak jövőjéről, majd elhatározták az érdekszféráikat, s eldöntötték, hogy Libanon közvetlen francia fennhatóság alá fog kerülni (Sykes–Picot-szerződés).⁷⁸ A nyugati fronton teljes mértékben lekötött Franciaországnak azonban nem állt módjában csapatokat vezényelni a Közel-Keletre akkor, amikor 1917 elején Nagy-Britannia megindította Egyiptomból a támadását. A britek győzedelmes palesztinai és szíriai hadjáratában a bevetett francia erők a jelképesnek számító hétezer főt tettek ki, miközben Indiától a Földközi-tengerig egymillió brit katona állomásozott. Ebből az következett, hogy a Közel-Keleten Londonnak nyílt lehetősége arra, hogy a háború utáni rendezést a saját érdekei szerint hajtsa végre, s figyelmen kívül hagyhatta Párizs igényeit.

⁷⁶ A francia erőfeszítésekről lásd: Émily, J.: *L'assistance française en Syrie*. In: Haut-Commissariat de la République Française en Syrie et au Liban: *La Syrie et le Liban en 1921*. Paris, 1922. 121–147.

⁷⁷ Wailly, Henri de: *Liban, Syrie: le mandat 1919–1940*. Paris, 2010. 80–85.

⁷⁸ Ferwagner Péter Ákos: *Közel-keleti nagyhatalmi érdekek az első világháborúban: titkos szerződések*. Mediterrán és Balkán Fórum, 9. évf. (2016) 3–4. sz. 33–52.

Mindez a párizsi békekonferencián súlyos ellentétekhez vezetett a két szövetség (a világnak ezen a részén inkább a két rivális) között. Churchill helyesen ragadta meg a lényegét: „Az a gondolat, hogy a flandriai lövészárkokban teljesen kiszipolyozott Franciaország a meghódított területekből neki járó rész nélkül keveredjen ki a Nagy Háborúból, elviselhetetlen volt Clemenceau számára, nem is fogadta el azt soha.”⁷⁹ Hiába szánta el magát arra David Lloyd George brit miniszterelnök, hogy hazája érdekei szerint rendezze a Közel-Kelet jövőjét, s ennek keretében az araboknak juttatja Szíriát, francia kollégája, Georges Clemenceau elérte, hogy tartsák tiszteletben a Sykes–Picot-szerződést, azaz a szíriai francia érdekeket.⁸⁰ Ez azt jelentette, hogy Párizs szava lesz a döntő Libanon és Szíria esetében, hiába adott ki még 1918. november 8-án Nagy-Britannia és Franciaország olyan közös nyilatkozatot, mely leszögezi, hogy a két hatalom „bátorítja és támogatja helyi kormányok és közigazgatás létrehozását a szövetségesek által most felszabadított Szíriában és Mezopotámiában”, valamint „szándékukban áll támogatást és megfelelő segítséget nyújtani az említett népek által szabadon választott kormányok és közigazgatás szabályos működéséhez”.⁸¹

Ezzel egy időben Edmund Allenby brit tábornok, a közel-keleti brit expedíciós erők parancsnoka a levantei partvidéket egy francia ezredes irányítása alá helyezte, és engedélyt adott francia csapatok bejárti partra szállására. A Libanon feletti uralomért azonnal konfliktus alakult ki a franciák és a Damaszkuszban csoportosuló arab nacionalisták, a Huszein-féle arab felkelés egységes arab államot akaró vezetői között. Ebben a konfliktusban a muszlimok inkább az arab nacionalisták, a keresztények a franciák pártját fogták. Az erőviszonyok azonban az utóbbiaknak kedveztek, akik október végén felújították a Dzsemál által 1915-ben feloszlott Adminisztratív Tanács munkáját,⁸² novemberben pedig a Bejrútba érkező François Georges-Picot főbiztos kezébe vette a közigazgatás irányítását, amit Franciaországból hozott szakemberek működtettek.

Az 1919 januárjában összeülő párizsi békekonferencián a libanoni kérdés is napirendre került. Miután körvonalazódott az Oszmán Birodalom volt közel-keleti arab tartományaira kiterjesztendő mandátumrendszer terve, az önálló Libanon keresztény hívei Franciaország mandátumos fennhatósága mellett kötelezték el magukat, s elutasították, hogy a „nomád” Hásimita-dinasztia uralkodjék Szíria „fejlett” népei fölött. „A Libanon-hegység mindig önálló volt [...] az arabok, a törökök és az egyiptomiak alatt is. Kéri, hogy függetlensége elismerése mellett visszakaphassa történelmi és természetes határait, amelyeket a jogtalan török terjeszkedés elragadott tőle.”⁸³ Ezeket a szavakat a békekonferencián megjelent első libanoni delegáció vezetője, az Adminisztratív Tanács tagja, Dáud Ammún intézte a hatalmak képviselőihez. Mondandóját néhány hét múltán az Élysée-palotában Poincaré köztársasági elnök előtt is megismételte, akinek hazája Franciaország iránti „hűségét” bizonygatta.⁸⁴

⁷⁹ Zeine, Zeine N.: *The Struggle for Arab Independence. Western Diplomacy and the Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria*. Beirut, 1960. 210–211.

⁸⁰ Ferwagner Péter Ákos: *A King–Crane-bizottság tevékenysége és a Szíriáért vívott diplomáciai küzdelem (1919)*. Acta Historica, tomus CXLI (2017) 153–170.

⁸¹ Loder, J. de V.: *The Truth About Mesopotamia, Palestine and Syria*. London, 1923. 32.

⁸² Hakim, Carol: *The Origins of the Lebanese National Idea 1840–1920*. Berkeley, 2013. 238–239.

⁸³ Részlet a libanoni Adminisztratív Tanács küldöttségének a párizsi békekonferencia előtt 1919. február 13-án tett nyilatkozatából. Hokayem, Antoine – Bittar, Marie-Claude: *L'Empire ottoman, les Arabes et les Grandes Puissances 1914–1920*. Beyrouth, 1981. 106–107.

⁸⁴ *Correspondance d'Orient*, Vol. 12, No. 210 (1919. március 30.) 255–256.

Ő volt az, aki 1918 végén egyik levelében először használta a „Nagy-Libanon” kifejezést.⁸⁵

Wilson amerikai elnök azt gyanította, hogy ez a küldöttség valójában a francia imperialista ambíciók szimpla bábja, de azért a delegáció álláspontja a szíriaiak felekezeti és politikai megosztottságára utalt. Egészen pontosan arra, hogy a levantei keresztény araboknak az autonómia évtizedei után nem állt szándékukban visszatérni a muszlim uralom alá. Már csak ezért sem beszélhetünk arról, hogy a libanoniak a franciák bábjai lettek volna: a békekonferencián megjelent közel-keleti küldöttségek a saját törekvéseiket fogalmazták meg. Mind-egyik a maga módján, a saját retorikájával akart hatni a döntéshozókra.⁸⁶ Egy második libanoni delegáció, amelynek az élén ezúttal Huvaik maronita pátriárka állt, június 16-án ismételtén kérte Franciaország támogatását a Szíriáról leválasztott és „természetes, történelmi és gazdasági határai között” helyreállított Nagy-Libanon függetlenségéhez.⁸⁷ „Libanon függetlensége nem egyszerűen az oszmán hatalom összeomlásából fakadó *de facto* függetlenség. Elsődlegesen a Szíriában esetleg létrejövő bárminemű arab államtól való teljes függetlenséget jelenti.” A főpap mindezt azzal indokolta, hogy Libanon kulturálisan magasabb színvonalon áll Szíriánál: „...míg Szíriában a nomád elem a lakosság jelentős részét teszi ki, addig Libanonban egyetlen olyan kisváros vagy falu sincs, amelynek ne lenne iskolája.”⁸⁸ Nyilvánvaló, hogy egyes maronita vezetők és a rendkívül befolyásos egyház következetesen ellenezte Libanon integrálását valamiféle arab államba, mivel az arab nacionalizmus számukra a régi, jól ismert muszlim fenyegetés „reinkarnációját” jelentette.⁸⁹

Szíria (és benne Nagy-Libanon sorsa) akkor dőlt el végleg, amikor hosszas és helyenként heves viták után, 1919 szeptemberében Lloyd George és Clemenceau megállapodott arról, hogy a franciák Libanonban és Szíriában szabad kezet kapnak, s átveszik a brit megszálló csapatok helyét. November 10-én Clemenceau ígéretet tett a maronita pátriárkának, hogy Libanont leválasztják Szíriáról, és önálló állammá teszik. 1920-ban a damaszkuszi arab nacionalisták még kísérletet tettek a független Szíria megteremtésére, amikor Huszein mekkai emír fiát, az arab felkelés tényleges vezetőjét, Fejszal emírt királlyá választották, de ennek a kérészerű államnak az összeomlása csupán idő kérdése lehetett.⁹⁰ Júliusban Libanonból kiindulva egy francia hadsereg benyomult Szíriába, legyőzte Fejszal erőit, és bevonult Damaszkuszba, az országot pedig fennhatósága alá vonta. Szeptember 1-jén Gouraud tábornok, a francia főbiztos Bejrútban kihirdette Libanon leválasztását Szíriáról. Új állam született új határokkal: Nagy-Libanon lakossága azonban már csak 55%-ban volt keresztény, míg Kis-Libanoné 1914 előtt még 80%-ban. Így a „keresztény Libanon” eszményképe többé nem lehetett érvényes. Ebből következett, hogy az új ország lakosságának csaknem fele (a muszlim felekezetek) nem fogadta el sem az állam legitimitását, sem a kormányformáját.⁹¹ Ezzel elvetették a 20. századi libanoni belpolitikai konfliktusok magvait.

⁸⁵ Firro, Kais M.: *Lebanese Nationalism versus Arabism: From Bulus Nujaym to Michel Chiha*. Middle Eastern Studies, vol. 40. (2004) no. 5. 1–27.

⁸⁶ Arsan, Andrew: *The patriarch, the amir and the patriots: civilisation and self-determination at the Paris Peace Conference*. In: Fraser, T. G. (ed.): *The First World War and Its Aftermath: the Shaping of the Middle East*. Chicago, 2015. 127–145.

⁸⁷ Rabbath: *La formation historique du Liban politique et constitutionnel*, 304.

⁸⁸ Hokayem–Bittar: *L'Empire ottoman, les Arabes et les Grandes Puissances*, 198–200.

⁸⁹ Roshwald, Aviel: *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires. Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923*. London, 2001. 193.

⁹⁰ Ferwagner Péter Ákos: *Az első szíriai állam története: a kérészerű damaszkuszi Arab Királyság*. Belvedere Meridionale, 27. évf. (2015) 3. sz. 5–14.

⁹¹ Hourani, Albert: *Lebanon: Development of a Political Society*. In: Hourani (ed.): *The Emergence of the Modern Middle East*, 124–141.

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

Nationalism, Oppression, Famine. Lebanon in the First World War

Although the autonomous administrative unit of the Ottoman Empire, the territory of the Lebanese highlands was not affected directly by the battles of the First World War, it thus suffered the conflict in an extraordinary way. The Ottoman governor of Damascus, Djemal Pasha, occupied the mountains in the Autumn of 1914, and abolished its autonomy the following year. In 1915, he began to systematically persecute Arab nationalists, dozens of whom were executed. Food shortages had even more serious consequences, killing more than a hundred thousand people. The situation was complicated by the claims of Middle Eastern actors (Britain, France, Arab insurgents) for Lebanon. As a result of a power bargain at the Paris Peace Conference, in 1920 France separated the territorially enlarged Lebanon from Syria and made it its mandatory territory.

BENE KRISZTIÁN

A Nemzetközi Brigádoktól a francia hadseregig

Magyar önkéntesek harca a fasizmus ellen

A spanyol polgárháború lezárulta óta eltelt több mint nyolcvan év során számos munka született, amely részletesen bemutatta a konfliktus előzményeit, lefolyását és résztvevőit. Magyarországon egyes időszakokban érthető módon kiemelt figyelmet szenteltek a nemzetközi brigádok kötelékében harcoló magyar önkénteseknek, akiknek történetét az 1956 utáni korokban számos különböző típusú munka dolgozta fel. Az események megörökítésének számos módja létezik, így – más országokhoz hasonlóan¹ – egymással párhuzamosan jelentek meg egyéni visszaemlékezések,² a kollektív emlékezet kialakítását célzó művek³ és történeti szakmunkák.⁴ Az 1990-es évektől kezdve nagyobb teret kaptak az ideológiai elfogultságtól mentes, szakmai megközelítéseket előtérbe helyező publikációk,⁵ amelyek nem a visszaemlékezés vagy az emlékezetpolitika céljából íródtak, hanem az események elfogulatlan megismerését helyezték előtérbe, és jelentősen bővítették a témával kapcsolatos ismereteket.

Mindazonáltal a történeti megismerés elsősorban a levéltári forrásokon alapszik, így a témakör bizonyos aspektusaival kapcsolatban ezen munkák lehetőségeit is behatárolta a releváns források hozzá- vagy hozzá nem férhetősége. Ez a helyzet állt fenn a franciaországi internálótáborokba került magyar önkénteseknek a francia hadseregben játszott szerepével kapcsolatban is, amelynek feltárásához hosszú időn keresztül nem álltak rendelkezésre a szükséges francia levéltári források. Az elmúlt néhány év során ez a körülmény öröndetes módon megváltozott, ezért már kísérletet tehetünk arra, hogy fényt derítsünk a nemzetközi brigádok magyar veteránjainak további katonai szerepvállalására Franciaországban.

¹ Skoutelsky, Rémi: *L'Espagne après l'Espagne : La mémoire des Brigades internationales*. Matériaux pour l'histoire de notre temps, vol. 19. (2003) No. 2. 28–29.

² Lásd például Csatári József: *A spanyol barikádokon. Egy magyar önkéntes visszaemlékezése*. Budapest, 1961.; Gergely Imre: *Magyarok a spanyol néppel 1936–1939*. Budapest, 1977.; Haraszti István: *Poggyász nélkül*. Budapest, 1981.; Zalka András: *Spanyolországban. A Nemzetközi Brigádok egy volt harcosának visszaemlékezése*. Hadtörténelmi Közlemények, 34. évf. (1987) 1. sz. 83–102.

³ Vö. Györkei Jenő (szerk.): *Magyar önkéntesek a spanyol nép szabadságharcában*. Budapest, 1959.; Kepes Imre (szerk.): *Magyar önkéntesek a spanyol nép szabadságharcában*. Budapest, 1987.; Petrák Katalin (szerk.): *Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből*. Budapest, 1988.

⁴ Vö. Györkei Jenő: *Spanyol földön a szabadságért*. Budapest, 1963.; Györkei Jenő: *Magyar önkéntesek a spanyol polgárháborúban*. Budapest, 1977.

⁵ Vö. Harsányi Iván: *A spanyol polgárháború és magyar önkéntesei*. Budapest, 1996.; Balázs Eszter: *Egy „mini-Komintern” története a Kommunista Internacionálé végóráiban*. Valóság, 41. évf. (1998) 1. sz. 56–74.; Balázs Eszter: *A nemzetközi brigádok magyar önkéntesei az argel-i és a saint-cyprieni francia internálótáborban (1939. február–május)*. Múltunk, 44. évf. (1999) 2. sz. 145–159.

A nemzetközi brigádok magyar tagjai a spanyol polgárháborúban

A két világháború közti időszakban a spanyol politikai élet jelentős átalakuláson esett át. Az 1920-as évek elején súlyos belpolitikai válság alakult ki, amelyre válaszképpen Miguel Primo de Rivera tábornok a hadsereg segítségével puccsot hajtott végre és diktatúrát vezetett be. XIII. Alfonz spanyol király elfogadta a helyzetet, és miniszterelnöknek nevezte ki Primo de Riverát, aki 1930-as lemondásáig kormányozta az országot. Az 1931-es helyhatósági választásokat az ellenzék nyerte. Ennek hatására az uralkodó elhagyta az országot, az új kormány pedig kikiáltotta a második köztársaságot. 1932 augusztusában a hadsereg egyik tábornoka, José Sanjuro tábornok sikertelen puccskísérletet hajtott végre, ami jól jelezte a jobboldali politikai erők fokozódó elégedetlenségét, amelyek 1933-ban kormányra jutva igyekeztek az előző kormány intézkedéseit felszámolni. Válaszképpen a baloldali pártok közösen indultak az 1936-os választásokon, amelyeken abszolút többséget szereztek, végül azonban a szocialisták és a kommunisták távol maradása miatt a republikánusok egyedül voltak kénytelenek kisebbségi kormányt létrehozni.⁶ A hadsereg számos, megbízhatatlannak tartott főtisztjét – többek között a vezérkari főnöki posztot betöltő Francisco Franco tábornokot – leváltották, ami felgyorsította az utóbbiak kormánnyal szembeni fellépését. A nacionalista erők – Sanjuro, Franco és Emilio Mola tábornokok vezetésével – 1936. július 17-én (a tervek napfényre kerülése miatt a tervezettnél egy nappal korábban) felkelést robbantottak ki, amelynek szándékuk szerint rövid úton meg kellett volna buktatnia a kormányt.⁷

Az események azonban nem a terveknek megfelelően alakultak. Bár a hadsereg többsége – elsősorban annak komoly harcértékkel bíró afrikai része – a felkelők oldalára állt (mint ahogy a haditengerészet egy része is), a légierő a köztársasági kormány oldalán maradt. Ennek következtében az észak-afrikai spanyol területek a nacionalisták kezére kerültek, az anyaországban azonban kezdetben egyetlen nagyobb várost sem tudtak az ellenőrzésük alá vonni, így hosszan elhúzódó harcok következtek. A nacionalisták számára már az első időszakban is döntő segítséget jelentett észak-afrikai csapataik Spanyolország európai területeire való átcsoportosításához a Hitler által küldött szállítógépflootta, amely légi úton végrehajtotta ezt a felkelés sikere szempontjából kulcsfontosságú műveletet.⁸

Ugyanakkor mivel a két fél közötti erőviszonyok nagyjából kiegyenlítették voltak, meghatározó jelentőségű volt, hogy milyen segítséget kapnak külföldről. Számos autoriter ország mozdult meg, hogy támogatást biztosítson a nacionalista erők számára. Az Antónia de Oliveira Salazar vezetése alatt álló Portugália már kezdetől fogva komoly segítséget nyújtott a felkelők katonai felszereléssel való ellátásában, majd egy 20 000 önkéntesből álló katonai kontingenssel is részt vett a hadműveletekben.⁹ Németország részéről a 6500 fős Condor Légión bevetésére került sor, amely egyrésztől lehetőséget biztosított a náci állam számára, hogy kipróbálja új fegyverrendszereit és taktikáit, másrésztől pedig hathatós segítséget nyújtott a nacionalista csapatoknak, amelyeknek fegyvereket is szállított, illetve kiképzőket biztosított ezek használatának elsajátításához. Olaszország ennél is jobban elkötelezte magát a lázadók támogatása mellett, mivel nagy mennyiségben szállított hadianyagot Franco csapatainak (többet között repülőgépeket és harckocsikat), majd ezt követően egy – hivatalosan

⁶ Harsányi: *A spanyol polgárháború*, 7–9.

⁷ Beevor, Anthony: *A spanyol polgárháború*. Budapest, 2002. 93–102.

⁸ Gergely: *Magyarok*, 47–48.

⁹ Davies, Norman: *Európa története*. Budapest, 2002. 921.

önkéntesekből álló, de valójában reguláris egységek alkotta – hadtesttel is részt vett a hadműveletekben, amelynek létszáma elérte az 50 000 főt.¹⁰

A vezető demokratikus államok – az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország – ugyanakkor 1936. augusztus 22-én hivatalosan a be nem avatkozás politikája mellett kötelezték el magukat. Ennek jegyében elzárkóztak attól, hogy fegyvereket szállítsanak a köztársasági kormánynak, valamint fegyverembargót hirdettek annak érdekében, hogy a konfliktus ne eszkalálódjon. A kezdeményezéshez a legtöbb európai állam is csatlakozott, így jött létre 27 állam részvételével a Benemavatkozási Bizottság. A célok betartását Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország közösen biztosította, így ez valójában nem akadályozta meg, hogy a nacionalisták jelentős szállítmányokat kapjanak az olaszok által ellenőrzött földközi-tengeri partszakaszon keresztül.¹¹ Mivel ez a be nem avatkozási politika kudarcát jelentette, Franciaország – saját jobboldali ellenzéke által sakkban tartva – titokban szintén szállított hadianyagot a köztársaságiaknak, ugyanakkor ennél sokkal jelentősebb volt az a hozzájárulás, amit a szintén a köztársasági erőknél szánt szovjet fegyverszállítmányok és a nemzetközi önkéntesek francia–spanyol határon való átjutásához nyújtott.¹² A legnagyobb volumenű segítség a Szovjetunió nevéhez kötődik, amely a be nem avatkozási szerződés aláírása ellenére nagy mennyiségben adott el fegyvereket – többek között repülőket, harckocsikat és lövegeket – a madridi vezetésnek.¹³ A spanyol vezetés ezekért központi aranytartalékaival fizetett, tehát a segítség korántsem volt önzetlen, ugyanakkor a fegyverek kezelésének elsajátításában és bevetésében nagy segítséget nyújtott az az összesen mintegy 2000–3000 fős szovjet katonai tanácsadó kontingens, amelyet Moszkva küldött Spanyolországba.¹⁴ Ezen felül még Mexikó fellépését érdemes megemlíteni, amely fegyvereket, pénzt és nyersanyagot is adott a spanyol kormánynak, majd a polgárháború lezárulta után több tízezer menekültet fogadott be.¹⁵

Témánk szempontjából a legérdekesebb mégis a Nemzetközi Brigádok kialakulása és részvétele a polgárháború küzdelmeiben. Külföldi önkéntesek már szinte a harcok első percétől kezdve bekapcsolódtak a polgárháborúba. Egy részük Spanyolországban tartózkodott az összecsapás kezdetén, mások pedig a konfliktus hírére érkeztek az országba, hogy részt vegyenek – döntő többségükben a köztársaságiak oldalán¹⁶ – a polgárháborúban. Miután 1936 őszén a Kommunista Internacionálé elkezdte megszervezni az önkéntesek toborzását és Spanyolországba jutását, ugrásszerűen megnőtt a polgárháborúba bekapcsolódó külföldiek száma, akiknek többsége a francia kommunisták segítségével illegális úton kelt át a

¹⁰ Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945*. Budapest, 1998. 383.

¹¹ Beevor: *A spanyol polgárháború*, 230–236.

¹² Salmon, Pierre: *Un trafic à la frontière du légal : le transit d'armes polonaises destinées aux républicains espagnols par le port de Honfleur (1937-1938)*. Annales de Normandie, vol. 68. (2018) No. 1. 154–158.

¹³ Anderle Ádám: *Spanyol mozaik. Tanulmányok a hispanista kutatások történetéből*. Pécs, 2016. 219.

¹⁴ Wingeate Pike, David: *Les Républicains espagnols incarcérés en URSS dans les années 1940*. Matériaux pour l'histoire de notre temps, vol. 1. (1985) No. 3–4. 100.

¹⁵ Noblet, Eddy: *Guerre, influences politiques et relais d'opinions publiques Étude de cas: le Mexique face à la guerre civile espagnole*. Histoire, économie et société, vol. 23. (2004) No. 3. 397–409.

¹⁶ Ugyanakkor kisebb létszámban francia és ír önkéntesek a lázadó erők soraiban is harcoltak. Sill, Édouard: *La croisade des gosses. Fugues, disparitions et enrôlements volontaires de mineurs français en Espagne durant la guerre civile*. Vingtième Siècle. Revue d'histoire, vol. 28. (2011) No. 2. 20–23.

francia–spanyol határon, vagy pedig dél-franciaországi kikötőkben hajóra szállva tengeri úton érkezett meg az Ibériai-félszigetre. Sokan közülük anyaországukból indultak útnak, azonban sok esetben a belpolitikai helyzet miatt az emigrációban élők tudtak nagy számban reagálni a felhívásra, ahogy például a magyarok esetében is ez volt a helyzet.¹⁷ Ennek a mozgósításnak az eredményeképpen 53 ország állampolgárai kapcsolódtak be a polgárháború küzdelmeibe. Összlétszámuk mintegy 35 000 főre tehető,¹⁸ ugyanakkor a harctéren egy adott időszakban bevethető személyek száma soha nem haladta meg a 18 000 főt.¹⁹ A legnagyobb arányban a franciák (8500–9000 fő), a németek (5000 fő), a lengyelek (5000 fő), az olaszok (3000 fő) és az amerikaiak (2800 fő) képviseltették magukat az önkéntesek között.²⁰

A Nemzetközi Brigádok kötelékében szolgálatot teljesítő magyarok létszámára vonatkozóan számos becslés látott napvilágot az évtizedek során. A legalacsonyabb adat 511 magyart említ a brigádok korabeli nemzetiség szerinti létszámstatisztikáira alapozva,²¹ míg a magyar szakirodalom általában 1200 főre teszi a kontingens létszámát.²² Név szerint azonban mindössze 904 fő²³ azonosítható be;²⁴ ennek alapján tehát hozzávetőlegesen 1000 főre tehető a polgárháborúban részt vevő magyarok száma.

A tanulmányunk elején vázolt előzmények után és a fenti nemzetiségi megoszlással jöttek létre a Nemzetközi Brigádok 1936. október 14-én. Minimális kiképzési időszak után, november elején már be is vetették őket Madrid védelme során. Az önkéntesek a kialakítás alatt álló új köztársasági haderő öt (XI-től XV-ig terjedő számokat viselő) brigádjában kaptak helyet – innen származik elnevezésük is²⁵ –, melyek általában 2000–3000 főt állítottak csatasorba három–öt zászlóalj kötelékében, melyek egyenként öt-öt, 150 fős századból álltak.²⁶ A magyar önkéntesek 90 százaléka nem Magyarországról, hanem valamely más országból érkezett (leginkább Franciaországból), ahol emigrációban élt.²⁷ Első, Rákosiról elnevezett századuk 1936 októberében állították fel a XI. Brigád 1. Edgar André zászlóalján belül, nem sokkal később pedig a XII. Brigád 1. Thälmann zászlóaljának Balkán elnevezésű századán belül is létrejött egy magyar szakasz. Ezek a különítmények is részt vettek néhány héttel

¹⁷ Györkei: *Spanyol földön*, 69–74.

¹⁸ Más források szerint az összlétszám 54 nemzet tagjainak részvételével akár 42 000 fő is lehetett, még ha ez némileg eltúlzottnak is tűnik. Györkei: *Magyar önkéntesek*, 71.

¹⁹ Beevor: *A spanyol polgárháború*, 264.

²⁰ Thomas, Hugh: *Guerre d'Espagne*. Paris, 1997. 634–639.

²¹ Györkei: *Magyar önkéntesek*, 103.

²² Györkei (szerk.): *Magyar önkéntesek*, 32.

²³ A szakirodalomban (például Harsányi: *A spanyol polgárháború*, 15.) az említett lista kapcsán 965 főről tesznek említést, azonban a budapesti Hadtörténelmi Levéltárban található iratköteg fedlapján az eredeti számot kijavították 904-re, ami feltételezhetően annak eredménye, hogy az iratcsomóban található listák összevetése alapján a levéltár munkatársai lefelé módosították az összesítő adatot.

²⁴ Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HM HIM HL) VII. Ellenállási gyűjtemény S/1. Spanyolországban, a nemzetközi brigádban harcolt magyarok névsora.

²⁵ Az új haderő felállítása során a pártmilíciák madridi fronton szolgáló hadoszlopait brigádokká alakították át, miközben a hátszágban 15 tartalékbrigádot hoztak létre XI-től XXV-ig haladó számozással. A XI-től XV-ig terjedő számokat a nemzetközi önkéntesek közreműködésével felállítandó brigádoknak tartották fenn, innen származik ezeknek az alakulatoknak az elnevezése.

²⁶ Harsányi Iván: *Nemzetközi brigádok, magyar önkéntesek a spanyol polgárháborúban. 1936–1939*. In: Kepes Imre (szerk.): *Magyar önkéntesek a spanyol nép szabadságharcában*. Budapest, 1987. 18.

²⁷ HM HIM HL VII. Ellenállási gyűjtemény S/19. Névjegyzék a Magyar Partizánszövetség spanyol csoportjának tagjairól, 2. sz. melléklet.

később a spanyol főváros védelmében.²⁸ 1937 elején a veszteségteljes harcok után újjászervezték a brigádokat, s ennek keretében a magyar századot frissen érkezett önkéntesekkel erősítették meg, és – a Rákosi nevet megtartva – zászlóaljként sorolták be az újonnan felállított Dombrowsky brigád kötelékébe.²⁹

A jelen tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé a magyarok szerepvállalásának részletes bemutatását a polgárháború küzdelmeiben, de ennek kapcsán érdemes néhány tényt megemlíteni. A köztársasági erők által vívott nagyobb ütközetekben a magyar önkéntesek is részt vettek 1937–1938 folyamán, és számos alkalommal kitüntették magukat, miközben komoly veszteségeket szenvedtek. Mindemellett létszámukhoz képest a haderő vezetésében is jelentős szerepet vállaltak, hiszen a rendelkezésre álló adatok szerint sokan közülük tisztai és altisztii rangban szolgáltak a hadseregben a következő megoszlásban: 2 tábornok (Zalka Máté és Gál János), 1 ezredes, 9 őrnagy, 16 százados, 34 főhadnagy, 49 hadnagy és 47 őrmester.³⁰

Miközben 1938 folyamán a nacionalista erők – külföldi hadianyaggal és csapatokkal támogatva – folyamatosan teret nyertek, és északi irányba szorították vissza a köztársasági haderőt, a Népszövetség júliusban mindkét hadviselő felet felszólította, hogy vonják ki az arcvonalból és szereljék le a külföldi önkéntes kötelekeket. Ettől a lépéstől a nagyhatalmak a korábbi be nem avatkozási egyezmény céljainak elérését remélték, azonban várakozásaikban csalódnuk kellett. Szeptemberben a köztársasági kormány – amely abban bízott, hogy ezzel a maga oldalára állítja a nemzetközi közvéleményt – egyoldalúan és feltétel nélkül elfogadta a javaslatot, amely tovább gyengítette a nacionalistákénál egyébként is rosszabb helyzetben lévő hadseregét. A Nemzetközi Brigádokat – amelyekben a külföldiek létszáma a veszteségek miatt ekkorra 10 000 fő alá csökkent – feloszlatták, a soraikban harcoló külföldieket pedig október 28-i ünnepélyes barcelonai elbúcsúztatásuk után a francia határon keresztül hazaküldték.³¹ Az önkéntesek evakuálása azonban nem minden esetben ment egyszerűen. A demokratikus országokból érkezők különösebb fennakadások nélkül hazatérhettek, azonban a tekintélyelvű államokból érkezők számára ez gyakorlatilag lehetetlen volt, hiszen odahaza börtön várt rájuk a polgárháborúban való szerepvállalásukért. Közülük sokan ezért még 1939 elején is részt vettek a köztársasági erők utolsó harcaiban, amelyek során a francia határ felé visszavonuló civileket fedezték, majd február 9-én és 10-én átlépték a határt, ahol internálás várt rájuk.³² Számukra véget ért a küzdelem, mint ahogy Madrid 1939. március 28-i eleste és a megmaradt köztársasági erők április 1-jei fegyverletétele után a polgárháború is lezárult. Franco győzelme teljes volt, az igazi vesztes pedig Spanyolország, amely nem csupán jelentős anyagi károkat szenvedett, hanem ezen felül mértékadó becslések szerint 625 000 állampolgára veszítette életét, nagyjából 450 000 pedig az emigrációt választotta, így az állam teljes (bár mint látni fogjuk, nem végleges) embervesztése meghaladta az 1 000 000 főt.³³

²⁸ Gergely: *Magyarok*, 89–92.

²⁹ Györkei: *Spanyol földön*, 183–188.

³⁰ Györkei Jenő: *Magyar önkéntesek a spanyol nép szabadságharcában (1936–1939)*. In: Györkei Jenő (szerk.): *Magyar önkéntesek a spanyol nép szabadságharcában*. Budapest, 1959. 32–42.

³¹ Beevor: *A spanyol polgárháború*, 558–566.

³² Harsányi: *A spanyol polgárháború*, 38–41.

³³ Anderle: *Spanyol mozaik*, 220–221.

A francia internálótáborokban

A polgárháború során a hadieseményekhez kötődve több alkalommal került sor kisebb-nagyobb migrációs hullámokra Spanyolország irányából Franciaország felé, amelynek eredményeképpen 1938 végén mintegy 45 000 spanyol állampolgár tartózkodott francia területen, akiknek körülbelül egynegyede gyerek volt. A franciaországi tartózkodást mindenki ideiglenes jellegűnek tekintette, a francia hatóságok pedig kifejezetten bátorították a menekültek mielőbbi hazatérését a nemzetközi konfliktusok elkerülése és a menekültekkel kapcsolatos költségek csökkentése érdekében. Ezzel együtt gondoskodtak az országba érkező spanyolokról, azonban növekvő számuk miatt 1938 novemberében döntés született arról, hogy megerősítik a határőrizeti szerveket, illetve ezek segítségével a „nemkívánatos idegeneket” internálótáborokba irányítják.³⁴ A köztársaságiak által elszünetelt katonai vereségek következtében 1939 januárjában–februárjában ugrásszerűen megnőtt a határt átlépő menekültek száma, ami meglepte a francia hatóságokat. Az úgynevezett *Retirada* (visszavonulás) során az előretörő nacionalista csapatok elől menekülve hozzávetőlegesen 460 000–500 000 civil és katona kelt át a Pireneusokon Franciaországba. A határvédő egységeket váratlanul érte ez a menekülthullám, ezért nem is voltak felkészülve a menekülők fogadására. Ennek ellenére január végére már megszervezték a civilek és a katonák szétválogatását, valamint felállítottak egy táborrendszert, amelynek elemeibe a menekülteket – létrehozásuk körülményeiből adódóan általában meglehetősen mostoha körülmények között – el tudták helyezni. Tekintettel arra, hogy Franciaországban a korszakban mintegy negyedmilliós spanyol közösség élt, amely aktívan igyekezett segíteni a menekültek befogadásában, mint ahogy számos helyen a francia lakosság is megmozdult ennek érdekében, összességében végül mintegy 350 000 főt helyeztek el a táborokban.³⁵ A francia hatóságok minden eszközzel igyekeztek elősegíteni a spanyolok mielőbbi visszatérését hazájukba, illetve továbbutazásukat harmadik országokba. A lehetőségekkel többségük élt is, így 1940 májusára már csupán 125 000 spanyolországi menekült tartózkodott a francia anyaországban, illetve 10 000 fő az észak-afrikai francia területeken. A francia statisztikák tanúsága szerint hozzávetőlegesen 340 000 fő – nem derül ki, hogy önként vagy ráhatásra – tért vissza Spanyolországba, míg nagyjából 20 000 fő utazott tovább olyan latin-amerikai országokba (elsősorban Mexikóba), amely vállalta befogadásukat.³⁶

A Nemzetközi Brigádok tagjainak többsége is ebben a hullámban érkezett meg Franciaországba, ahol a reguláris katonai alakulatokkal megerősített hatósági szervek különválasztották a civil menekültektől és speciális táborokban különítették el őket.³⁷ A harcokat és a visszavonulást túlélő önkéntesek létszáma ekkor különböző becslések szerint 6000³⁸ és 8000³⁹ fő között mozoghatott. Tekintettel arra, hogy egy lefegyverzett hadsereg katonái voltak, a köztársasági erők túlélőit fegyveresen őrzött dél-franciaországi táborokba irányították

³⁴ Dreyfus-Armand, Geneviève: *L'accueil des républicains espagnols en France: entre exclusion et utilisation, 1936-1940*. Matériaux pour l'histoire de notre temps, vol. 12. (1996). No. 1. 36–38.

³⁵ Clochard, Olivier – Gastaud, Yvan – Schor, Ralph: *Les camps d'étrangers depuis 1938: continuité et adaptations. Du « modèle » français à la construction de l'espace Schengen*. Revue européenne des migrations européennes, vol. 20. (2004) No. 2. 59–60.

³⁶ Peschanski, Denis: *Les camps français d'internement (1938–1946)*. PhD értekezés. Paris, 2000. 41–45.

³⁷ Harsányi Iván: *Nemzetközi brigádok*, 34.

³⁸ Szíjj Jolán: *Magyarok a franciaországi internálótáborokban 1940–41-ben*. Hadtörténelmi Közlemények, 102. évf. (1989) 2. sz. 240.

³⁹ Balázs: *Egy „mini-Komintern”*, 57.

a spanyol határ közelében, nevezetesen Argelès-be és Saint-Cyprien-ba.⁴⁰ Visszaemlékezések szerint az internáltakat rendkívül rossz körülmények fogadták a frissen felállított táborokban. Ezek a létesítmények nem voltak alkalmasak a menekültek befogadására, akiknek létszáma egy-egy helyszínen megközelítette a százezret (Saint-Cyprien-ban 90 000, Argelèsben 77 000 fő).⁴¹ A szögesdróttal körbekerített táborok kezdetben semmilyen szállást nem kínáltak az internáltaknak, később már sátrakban lehetett aludni, majd az internáltak közreműködésével barakkokat építettek, amelyek már huzamosabb ideig tartó tartózkodásra is alkalmasak voltak, de közművek ezután sem álltak rendelkezésre, így a körülmények meglehetősen sok kívánni valót hagytak maguk után.⁴² A helyzetről sokat elárul Arthur Koestler visszaemlékezése, aki így minősítette az egyik tábort: „...élelmezés és higiénia tekintetében még a koncentrációs táborok is jobbak náluk [...] Franco börtöneiben a spanyol polgárháború kellős közepén sokkal jobb és táplálódabb volt az élelmezés, pedig a sevillai *carcel*ben még dolgoznunk se kellett.”⁴³

Április elején a francia hatóságok azokat az internáltakat, akik esetében korábbi katonai szerepvállalásuk miatt nem lehetett gyors spanyolországi hazatérésre számítani, áthelyezték egy jobban felszerelt és tartós tartózkodásra alkalmasabb táborba, Gurs-be, amely a délnyugat-franciaországi Pau városának közelében volt, nem messze az Atlanti-óceántól. Az adatok alapján a táborban 5500 nemzetközi önkéntes volt, akik közül 213 fő volt magyar nemzetiiségű. A két táborból érkező magyarok a többi önkéntessel együtt jól szervezett csoportot alkottak, amely saját vezetőket választott, és a közösen felállított szabályok szerint élte életét a többi menekülttől is elkülönülve. A nemzetközi veteránok számára a nyelvek szerinti csoportosulás logikus szervező elvet jelentett, így a magyarok is saját közösséget alkottak, amely gyakorlatilag teljes egészében kommunistákból állt.⁴⁴ Az illegalitásban elsajátított fegyelem és szervezőképesség sokat segített az élet megszervezésében, amelynek eredményeképpen a magyarok tanfolyamokat szerveztek (például francia nyelvet és ideológiai ismereteket oktattak), saját újságot adtak ki, kórust állítottak fel, illetve sportpályákat jelöltek ki a barakkok között, ahol rendszeresen játszottak labdajátékokat és tornáztak.⁴⁵

A tábor elhagyására kevés lehetőség kínálkozott, hiszen a Spanyolországba vagy Magyarországra való visszatérés nem volt reális alternatíva, a harmadik országokba való beutazásra – az adott országok külképviseletének jóváhagyása hiányában – pedig ritkán nyílt mód.⁴⁶ Ezenkívül a következő kijutási lehetőségek voltak: megszökni; külső segítséggel munkaszerződéshez jutni és elhelyezkedni a francia munkaerőpiacon; csatlakozni az úgynevezett külföldi munkásszázadokhoz (*compagnies de travailleurs étrangers*) vagy belépni a francia

⁴⁰ Ezekben a táborokban a Nemzetközi Brigádok 6800 korábbi tagját vették nyilvántartásba. Peschanski: *Les camps*, 51.

⁴¹ Dreyfus-Armand: *L'accueil*, 40.

⁴² Münnich Ferenc: *Spanyol földön a magyar nép szabadságáért*. In: Györkei Jenő (szerk.): *Magyar önkéntesek a spanyol nép szabadságharcában*. Budapest, 1959. 131–132.

⁴³ Koestler, Arthur: *A Föld söpredéke*. Budapest, 1998. 92–93.

⁴⁴ Balázs: *Egy „mini-Komintern”*, 57–58.

⁴⁵ Ráth Károly: *Liberté, égalité, fraternité*. In: Kepes Imre (szerk.): *Magyar önkéntesek a spanyol nép szabadságharcában*. Budapest, 1987. 138–140.

⁴⁶ Voltak kivételek is, mivel visszaemlékezések szerint két magyar, Kepes Imre és Tamás Aladár is eljutott Mexikóba számos más, menedékjogot kapott polgárháborús veteránnal együtt. Komját Irén – Pécsi Anna: *A szabadság vándorai. Magyar antifasiszták Franciaországban 1934–1944*. Budapest, 1973. 87.

fegyveres erők kötelékébe.⁴⁷ Tekintettel arra, hogy a táborokat jól őrizték, valamint az internáltak többsége nem rendelkezett külső kapcsolatokkal, viszonylag kevés szökés volt, és a szökevények jelentős részét rövid időn belül elfogták a hatóságok. Bár a franciák többsége nem fogadta túl szívélyesen a menekülteket, érdekes módon a dél-franciaországi munkaadók szívesen alkalmazták az olcsó munkaerőt jelentő internáltakat. Ennek következtében a tábor lakóinak nagyjából egyharmada⁴⁸ maga mögött hagyhatta a táboréletet.⁴⁹

A francia kormány 1939. április 12-én rendeletet adott ki, amelynek értelmében a Franciaország területén található, menedékjogot élvező 20 és 48 év közötti menekültekre és honfoglalókra ugyanazok a kötelezettségek vonatkoznak, mint a francia állampolgárokra. Ennek értelmében az érintett személyek katonai és munkaszolgálatra voltak kötelezhetőek, melyek közül 1939 első felében még az utóbbi élvezett nagyobb prioritást a munkaerőhiánnyal küzdő ország számára, ezért külföldi munkásszázadokat állítottak fel az internálótáborokban, amelyekbe részben behívták az internáltakat, részben pedig önként jelentkezettek az új alakulatok kötelékébe. Ezek az egységek a hadügyminisztérium irányítása alá tartoztak, tagjaikra pedig a katonai jogszabályok és fegyelmi előírások vonatkoztak, noha nem számítottak a francia hadsereg tagjainak. Az 1939-es év folyamán 55 000 főt osztottak be a munkásszázadok⁵⁰ soraiba, amelyeket általában a különböző védelmi vonalak és katonai táborok kiépítése során használtak fel mind az anyaországban, mind pedig az észak-afrikai francia területeken. Ezzel párhuzamosan 40 000 főt közvetlenül az ipari és mezőgazdasági munkák elvégzésére irányítottak, így a Franciaországban tartózkodó internáltak jelentős részét bevonták a francia érdekek szolgálatába (csupán 3000 főt találtak munkára alkalmatlannak, akik továbbra is a táborokban maradhattak).⁵¹

Mindemellett a francia vezetés felismerte, hogy a komoly harci tapasztalatokkal rendelkező és általában antifasiszta meggyőződésű internáltak a hadsereg kötelékében is hasznára lehetnek Franciaországnak, ezért a Francia Idegenlégió már 1939 elején megkezdte a toborzást az internálótáborokban. Tekintettel arra, hogy ez ötéves szolgálatot jelentett volna, kevesen jelentkeztek az alakulat kötelékébe. A második világháború kitörését követően azonban bevezették az úgynevezett háború időtartamára szóló katonai szolgálatot, amellyel már sokkal többen éltek az internáltak közül, mivel 1940 májusáig összesen 6000 fő jelentkezett a táborlakók közül a Légiónak kötelékébe.⁵² Ez a szolgálat azonban – hasonlóan a munkásszázadok soraiban végzett tevékenységhez – kifejezetten nagy veszélyeket rejtett magában a német offenzíva 1940. májusi megindulása után, amelynek mind a gyorsított kiképzésen átesett és rosszul felszerelt légiós egységekben, mind pedig a fegyvertelen építőalakulatokban sokan áldozatul estek. Az internált spanyolok (ideértve a külföldi önkénteseket is) közül mintegy 5000 fő veszítette életét az 1940-es franciaországi hadjárat során.⁵³

⁴⁷ Celaya, Diego Gaspar: *Portrait d'oubliés. L'engagement des Espagnols dans les Forces françaises libres, 1940–1945*. Revue historique des armées, vol. 67. (2011) No. 4. 48.

⁴⁸ Ez a szám magában foglalja a Spanyolországba visszatérőket is, így némiképp torzít, ugyanakkor mivel a nemzetközi önkéntesek esetében is hasonló adat (32%) áll rendelkezésre, úgy tűnik, hogy sokan éltek közülük ezzel a lehetőséggel.

⁴⁹ Peschanski: *Les camps*, 52.

⁵⁰ Összesen mintegy 220 ilyen alakulatot állítottak fel.

⁵¹ Parello, Vincent: *Les compagnies de travailleurs étrangers (CTE) en France à la fin de la Troisième République*. Bulletin hispanique, vol. 118. (2016) No. 1. 233–249.

⁵² Celaya: *Portrait d'oubliés*, 48.

⁵³ Dreyfus-Armand: *L'accueil*, 41.

Az internált magyarok közül ezeknek a lehetőségeknek egy részével 1939 folyamán nagyon kevesen éltek, mivel a szigorú hierarchiában élő csoport vezetése mereven elutasította mind a szökést, mind pedig a különböző francia alakulatokban való fegyveres vagy fegyvertelen szolgálat lehetőségét. Ebből következően csupán a harmadik országokba való kiutazás és a munkavállalás biztosított alkalmat a magyarok számára a táborok elhagyására, amellyel 1939 nyaráig mindössze 13 fő tudott élni.⁵⁴ A háború kitörése után a francia hatóságok jelentős nyomást gyakoroltak a nemzetközi önkéntesekre, hogy vállalják a fegyveres szolgálatot a hadsereg soraiban, amellyel kapcsolatban a magyarok véleménye megoszlott. A vezetőség ellenezte ezt a szerepvállalást, és megtiltotta az internált magyaroknak a jelentkezést, akik közül azonban sokan be akartak lépni a francia haderőbe, ennek ellenére vezetőik számos esetben nem továbbították jelentkezésüket a táborvezetőségnek, esetenként pedig meg is fenyegették a jelentkezőket, hogy elálljanak szándékuktól. A francia hatóságok radikális megoldást alkalmaztak: a helyi vezetők egy részét letartóztatták, majd pedig a szolgálatot nem vállalókat – ismétlődő meggyőzési kísérletek után – több hullámban a Le Vernet-i büntetőtáborba szállították mint politikailag megbízhatatlan személyeket.⁵⁵ Pontos statisztikák hiányában korábban nem lehetett megállapítani, hogy hány magyar internált csatlakozott a francia haderőhöz, csupán analógiák alapján lehetett következtetni arra, hogy nagy valószínűséggel 20 és 50% között lehetett az arányuk.⁵⁶ Az alábbiakban a franciaországi magyar közösség katonai szerepvállalásának kutatása során felhasznált források bemutatásával megpróbálunk erre a kérdésre is választ adni.

Magyarok a francia hadsereg kötelékében

A magyar szerepvállalás jelentőségének felméréséhez célszerű röviden áttekinteni a külföldi önkénteseket fogadó légiós alakulatok közreműködését az 1940-es év hadieseményeiben.

A francia hadvezetőség a háború kitörése után az első világháborús tapasztalatokra építve az aktív és tartalékos légiósok közreműködésével kívánt alkalmi alakulatokat létrehozni, amelyek szerepet tudnak vállalni az anyaország védelmében. Ennek a megközelítésnek a jegyében négy egységet állítottak fel: a 11. és 12. légiós gyalogezredet, a 13. légiós hegyi könnyűdandárt, valamint a 97. (gépesített) felderítő csoportot.⁵⁷ Ezek állományában a frissen jelentkezettek száma viszonylag alacsony maradt, általában a 20 százalékot sem érte el, így az alakulatok harcértéke is meglehetősen magas volt, hiszen komoly harci tapasztalatokkal rendelkező veteránok alkották az állomány többségét.⁵⁸ Ugyanakkor a jelentkezők száma messze felülmúlta a korábbi várakozásokat, az Idegenlégió pedig nem rendelkezett akkora aktív személyi állománnyal, hogy az újonnan érkezett önkénteseket az eredeti elképzelést követve kisebb csoportokban melléjük oszthassák be. Ezért olyan alakulatokat is létre kellett hozni, amelyek a tisztikar kivételével teljes egészében újoncokból álltak. Ezek voltak a 21., 22. és 23. külföldi önkéntes légiós menetezredek, amelyek együtt közel 10 000 embert állítottak csatasorba, miközben a jelentkezők egy jelentős része még a kiképzőtáborokban várta, hogy befejeződjön a felkészítésük, és beosszák őket valamely alakulat kötelékébe.⁵⁹

⁵⁴ Balázs: *A nemzetközi brigádok*, 155.

⁵⁵ Balázs: *Egy „mini-Komintern”*, 63–66.

⁵⁶ Courtois, Stéphane – Peschanski, Denis – Rayski, Adam: *Le sang de l'étranger. Les immigrés des la M.O.I. dans la Résistance*. Paris, 1989. 66–70.

⁵⁷ Gmeline, Patrick de: *Nouvelle histoire de la Légion étrangère*. Paris, 2016. 341–346.

⁵⁸ Mahuault, Jean-Paul: *Engagés volontaires à la Légion étrangère pour la durée de la guerre (E.V.D.G.) 1870–71, 1914–18, 1939–45*. Paris, 2013. 271.

⁵⁹ Porch, Douglas: *La Légion étrangère 1831–1962*. Paris, 1994. 514.

A fenti alakulatok majdnem mindegyikét bevetették a német hadsereggel szemben. Ez szinte minden esetben azonos eredménnyel járt: elszánt küzdelem után a légiós egységek megsemmisültek, vagy olyan súlyos veszteségeket szenvedtek, hogy a franciaországi hadjáratot követően fel kellett oszlatni őket.⁶⁰ Kivételt csupán két alakulat jelentett. Az első ezek közül a 13. hegyi könnyűdandár volt, amely Norvégiában sikeresen vett részt Narvik kikötőjének elfoglalásában, majd rövid franciaországi kitérő után állományának többségét megőrizve csatlakozott De Gaulle tábornok Szabad Francia Erőéhez.⁶¹ A második az 1. külföldi önkéntes légiós menetzászlóalj volt, amelyet 1940 februárjában hoztak létre az újonnan jelentkezett és kiképzésüket éppen befejező légiósokból. Az egységet áprilisban Libanonba helyezték át, ahol a 6. légiós gyalogezred 2. zászlóaljának kötelékébe osztották be 11. külföldi önkéntes zászlóalj elnevezéssel. A fegyverszünet után az alakulatot hivatalosan feloszlatták, de az előéletük miatt potenciálisan problémásnak tekintett önkénteseket – elsősorban a spanyol polgárháború veteránjait – az újonnan felállított Levantei Külföldi Munkások Csoportjába (*Groupement de travailleurs étrangers du Levant*) sorolták, ahonnan 1941 februárjában áthelyezték őket a 6. légiós gyalogezred kötelékébe, amelynek soraiban többségük a régió 1941. júliusi szövetséges elfoglalásáig teljesített szolgálatot.⁶²

A világháború kitörése jelentősen megváltoztatta a franciaországi magyar közösség tagjainak életét. A kommunista szervezeteket a francia kormány betiltotta, számos baloldali személyt internált, így a hosszabb ideje az országban élő magyarok számos baloldali érdekvédelmi szervezete is illegálisba szorult.⁶³ Egy potenciálisan ellenséges ország állampolgáriként a magyarok gyanússá váltak, ezért sokan közülük a hazatérést választották. A magyar diaszpóra 30 000 főre becsült létszáma 1939–1940-ben jelentősen csökkent, de pontos létszáma nem ismert.⁶⁴ Az 1938-ban megalakult Franciabarát Magyarok Szövetsége, melynek elnöke Károlyi Mihály, alelnöke pedig Bölöni György volt, a francia hadüzenet után 1939. szeptember 3-án a Franciaország oldalán való harc mellett kötelezte el magát.⁶⁵ Részben ennek következtében, részben pedig azért, hogy elkerüljék az internálást – ami külföldiként és baloldaliként várt volna rájuk⁶⁶ –, számos magyar jelentkezett a francia hadseregbe 1939 őszén. Számukat a történeti munkák hagyományosan mintegy háromezer főre teszik,⁶⁷ de a témában végzett kutatásaink alapján ez a szám adatokkal bizonyíthatóan nem haladta meg a kétezer főt.

A francia és magyar levél- és adattárak (*Archives nationales, Mémoire des Hommes, Service Historique de la Défense, HM HIM Hadtörténelmi Levéltár*) vonatkozó anyagainak segítségével⁶⁸ – jelentkezések, hadifogolylisták, veszteségi adatok, visszaemlékezések stb. –

⁶⁰ Blond, Georges: *Histoire de la Légion étrangère*. Paris, 2008. 368–374.

⁶¹ Comor, André-Paul: *L'Épopée de la 13ème Demi-brigade de Légion Etrangère 1940-1945*. Paris, 1988. 25–110.

⁶² Service Historique de la Défense (a továbbiakban: SHD) GR 34 N 318. Groupement de Légion Etrangère du Levant. Le 1er bataillon de marche de volontaires étrangers.

⁶³ Wieviorka, Olivier: *Histoire de la Résistance 1940–1945*. Paris, 2013. 47–48.

⁶⁴ Pécsi Anna: *Magyarok a franciaországi forradalmi munkásmozgalomban 1920–1945*. Budapest, 1982. 251.

⁶⁵ Filyó Mihály et al.: *Magyarok az európai antifasiszta ellenállási mozgalmakban*. Budapest, 1986. 50–51.

⁶⁶ Komját–Pécsi: *A szabadság vándorai*, 104–105.

⁶⁷ Bajomi Lázár Endre: *Tramontana. Magyar önkéntesek Franciaországban*. Budapest, 1984. 104–106.

⁶⁸ Archives nationales (AN) F 9. Affaires militaires. 2802 à 2813. Centre national d'information sur les prisonniers de guerre (C.N.I.P.G.). 1940-1941; HM HIM HL Ellenállási gyűjtemény F/18. A francia

összesen 1999 főt sikerült név szerint azonosítani, akik a francia hadsereg és az Idegenlégió, illetve a Franciaország területén felállított más nemzeti (cseh, lengyel) hadseregek soraiban harcoltak az 1940-es hadjárat során. A fenti források összevetésével az érintett személyek szinte mindegyikének esetében – 10 fő kivételével – sikerült meghatározni azt is, hogy melyik alakulat kötelékében teljesített szolgálatot. Ennek alapján megállapítható, hogy a magyar katonák döntő többsége – egészen pontosan 78%-a, vagyis 1564 fő – az Idegenlégió kötelékében szolgált a második világháború első évében. Az itt szolgáló személyek közül 1103 főt a külföldi önkéntesek menetezredeihez osztottak be, míg 79 fő szolgált a többi bevetett légiós alakulat soraiban. 398 fő esetében nincs ennél pontosabb alakulat megjelölve, ami arra utalhat, hogy még nem fejeződött be a kiképzésük, ezért nem osztották be konkrét egységhez. Mindezek alapján megállapítható, hogy 1939–1940 folyamán a magyarok részvétele az Idegenlégióban korábban soha nem látott nagyságrendű volt; ugyanakkor ezekből a forrásokból önmagukban még nem derül ki, hogy hány korábbi nemzetközi önkéntes volt közöttük. Ha azonban összevetjük ezeket a Hadtörténelmi Levéltárban található, a spanyol polgárháborúban harcoló magyarokra vonatkozó összesítő listákkal,⁶⁹ az esetleges hiányosságokat is figyelembe véve már releváns eredményeket kaphatunk.

A francia fegyveres erők kötelékében teljesített szolgálat szempontjából a magyar levéltári anyag rendkívül egyenetlen színvonalon közöl adatokat. A rendelkezésre álló listák bizonyos csoportjainak tagjaival kapcsolatban egészen részletes életutakat ad közre, más esetekben azonban még a nevek is hiányosak (csak vezetéknev vagy álnév szerepel). Mindezek ellenére 14 személyről (6%) ezek a források is egyértelműen megerősítik, hogy a francia haderő valamely részében teljesítettek szolgálatot. Ugyanakkor a névsorok francia adatokkal való összevetése során ez a szám 30 főre (14%) változik, ami jelentős különbség; ráadásul számos olyan személy is egyértelműen azonosítható, akinek részletes életútja elérhető a magyar forrásokban, de nem történik benne említés a francia katonai szolgálatról. Ugyanilyen érdekes, hogy a magyar források csupán 2 fő esetében említik meg az Idegenlégióba való belépést; az összevetett adatokból azonban az derül ki, hogy összesen 17 fő szolgált ennek az alakulatnak a kötelékében, tehát egyértelműnek tűnik, hogy a francia hadseregben és különösen az Idegenlégióban teljesített korábbi szolgálat olyan epizód volt, amit a háború után elkészített összesítésekben nem kívántak hangsúlyozni, sőt titkoltak.

Ennek egyik oka minden bizonnyal a meglehetősen bonyolult 1939-es politikai-ideológiai helyzet. Az antifasiszta meggyőződésű veteránok a nyár folyamán még nem zárkóztak el a németek elleni harctól a francia hadsereg kötelékében, azonban az augusztus 23-án megkötött Molotov–Ribbentrop-paktum után ez a szándék jelentősen meggyengült, ráadásul ezt követően a francia kormány szeptember 26-án betiltotta a Francia Kommunista Pártot, a baloldali vezetőket – köztük számos magyart – pedig internálótáborokba (egyebek mellett Le Vernet-be) zárták.⁷⁰ Az alapvetően kommunista veteránok számára ez egyértelműen

ellenállásban részt vett magyarok névsora. A francia hadseregben harcolt önkéntesek; F/19. A francia és belga ellenállás magyar hősi halottainak névjegyzéke és tevékenységük rövid leírása; F/20. Névjegyzék a franciaországi magyar önkéntesek és ellenállók hősi halottairól; Mémoire des Hommes (MH) UEVACJ-EA. MDLX-1 – MDLX-18. Listes nominatives des volontaires étrangers engagés à servir la France entre le 1er septembre 1939 et le 25 juin 1940; SHD GR 16 P. Dossiers individuels du bureau Résistance.

⁶⁹ HM HIM HL VII. Ellenállási gyűjtemény S/1. Spanyolországban, a nemzetközi brigádban harcolt magyarok névsora; S/19. Névjegyzék a Magyar Partizánszövetség spanyol csoportjának tagjairól; S/21. HM. 451/el. -15. osztály /1941. a franciaországi internáló táborokban lévő magyarok.

⁷⁰ Pécsi Anna: *Magyar antifasiszták a francia és a belga ellenállási mozgalomban*. In: Gazsi József – Pintér István (szerk.): *Fegyverrel a fasiszmus ellen*. Budapest, 1968. 288.

elfogadhatatlan volt, így sok esetben a már leadott jelentkezéseiket is visszavonták (illetve a csoport vezetősége visszavonta velük), a következő hónapok folyamán pedig a francia hatóságok erőteljes nyomása ellenére sem voltak hajlandók újból nagy számban jelentkezni a francia hadseregbe.⁷¹ Emellett pedig nyilvánvaló módon figyelembe kell venni a háború utáni korszak politikai berendezkedését is Magyarországon, amely nem nézte jó szemmel egy nyugati ország haderejéhez való szoros kötődést, ezért az érintett személyek nyilvánvalóan igyekeztek ezt a tényt elhallgatni vagy saját szerepüket kisebbíteni az esetleges katonai szerepvállalásban.

A francia és a magyar levéltári adatok összevetése alapján a 30 magyar veterán a következőképpen oszlott el a különböző alakulattípusok között: 17 fő szolgált az Idegenlégió kötelékében,⁷² 5 fő a munkásszázadokban,⁷³ illetve 4-4 fő a francia hadsereg⁷⁴ és a Franciaországban felállított csehszlovák hadsereg⁷⁵ soraiban. Az utóbbi két csoport esetében a jelentkezéseket nyilvánvaló módon az tette lehetővé, hogy az érintett személyek rendelkeztek francia, illetve csehszlovák állampolgársággal. Tekintettel a fent bemutatott körülményekre, valamint a francia iratanyag jelentős részének megsemmisülésére a vesztes 1940-es hadjárat során, ezeknek az önkénteseknek az életútja jelenleg megbízható adatok formájában nem rekonstruálható. Két kivétel akad köztük, az első a kommunista politikus Mező Imre, akinek 1968-ban megjelent életrajza katonai szolgálatát is bemutatja. Az 1906-ban Ramocsaházán született Mező Imre (eredeti nevén Mehrei Izsák) szabóinasnak tanult, majd 1927-ben Belgiumba emigrált, ahol belépett a Belga Kommunista Pártba. Aktív mozgalmi munkát végzett, 1936 októberében pedig az elsők között csatlakozott a Nemzetközi Brigádokhoz, ahol részt vett a magyar alakulat megszervezésében. A harcok során többször kiténtette magát, kétszer megsebesült, főhadnagyi rangot ért el, és a magyar zászlóalj politikai biztosaként tevékenykedett. 1939 elején az utolsó nemzetközi önkéntesek között lépte át a francia határt, ahol társaival együtt internálták az argelès-i, majd a gurs-i táborba. Májusban mezőgazdasági munkát vállalhatott egy normandiai kisvárosban, Pacy-sur-Eure-ben, és elhagyhatta az internálótábor. 1939. szeptember elején – tehát még a kommunista párt betiltása előtt – Mező is jelentkezett a francia hadseregbe a háború időtartamára. Az Idegenlégió kötelékébe került, kiképzését a barcarès-i táborban kapta, ahol előbb a 21. menetezred, majd az 1. külföldi önkéntes légiós menetzászlóalj kötelékébe helyezték. Az utóbbival együtt Libanonba, majd később Szíriába irányították, ahol az egységet a francia vereség után 1940 őszén munkáskülönítménnyé alakították át, a vereséggel végződő levantei hadjárat után – melyben az életrajz tanúsága szerint Mező nem vett részt – pedig leszerelték, és 1941 szeptemberében visszatérhetett Franciaországba. Itt bekapcsolódott az Ellenállás tevékenységébe, ahol részt vett a fegyveres csoportok, az ún. Hazafias Milíciák (*Milices patriotiques*) megszervezésében, majd pedig 1944 augusztusában a párizsi felkelésben. 1945-ben hazatért Magyarországra, ahol a Magyar Dolgozók Pártja mozgalmi embere, majd 1956-ban Központi Vezetőségének tagja lett. 1956. október 30-án a Köztársaság téri pártház ostroma során kapott halálos lövést, amelybe november 1-jén belehalt.⁷⁶

⁷¹ Bajomi: *Tramontana*, 94–95.

⁷² Diós János, Fekete Pál, Hochleitner István, Horváth László, Iván Sándor, Katona Ferenc, Kerekes Emil, Kertész József, Kolis Simon, Láng Zsigmond, Lusztig László, Mező Imre, Pataki István, Páunovits Iván, Schmidt Ferenc, Székely József, Tóth Gyula.

⁷³ Bakács Tibor, Feredics József, Körmendi Pál, Nagy István, Vándor József.

⁷⁴ Fenyvesi Rezső, Mariska Zoltán, Mészáros Ferenc, Sárközi Sándor.

⁷⁵ Fazekas Jenő, Forgó Lajos, Miklós Imre, Péntek László.

⁷⁶ Komját Irén: *Mező Imre*. Budapest, 1968.

A másik személy, akinek életútja horvát források segítségével ismerhető meg, Paunovits Iván, aki 1898-ban született Baján. Általános és középiskolai tanulmányai után a Ludovika Akadémián tanult, majd – valószínűleg tanulmányait félbeszakítva – bevonult a hadseregbe, és egy tüzérségi ütegnél szolgált az első világháború végéig. Belépett a kommunista pártba, részt vett a Tanácsköztársaság harcaiban, majd 1919-ben Jugoszláviába menekült. 1937 szeptemberében Spanyolországba utazott, és csatlakozott a Nemzetközi Brigádokhoz. A harcokban megsebesült, ezért 1938-ban leszerelt, és Franciaországba utazott, ahol 1939 szeptemberében jelentkezett az Idegenlégióba. Társai többségétől eltérően Észak-Afrikába helyezték, ahol 1941. márciusi leszereléséig tartózkodott, majd visszatért Párizsba, ahol csatlakozott az Ellenálláshoz. A háború után visszatért Magyarországra, ahol a Rajk-perhez kapcsolódva kizárták a pártból, és elvesztette munkáját is. 1952-ben Jugoszláviába települt át, ahol 1954-ben meghalt.⁷⁷

Mindezek alapján tehát megállapítható, hogy annak ellenére, hogy a Franciaországban élő magyarok közül viszonylag sokan vállaltak katonai szolgálatot a francia fegyveres erőkhöz 1939–1940 folyamán, az internált spanyol polgárháborús magyar veteránok közül kevesen éltek ezzel a lehetőséggel még a hatóságok nyomása ellenére is. A rendelkezésre álló információk alapján ez a távolmaradás elsősorban a politikai helyzet gyors változásának volt köszönhető 1939 második felében, ami visszatartotta a jelentkezéstől az egyébként a németek elleni harc lehetőségére nyitott magyarok döntő többségét.

Összegzés

A franciaországi internáltak története természetesen nem ért véget az 1940-es katonai vereséggel. A Pétain marsall vezetésével létrejövő új francia politikai vezetés ugyanúgy nem kívánatosnak tartotta jelenlétüket az ország területén, mint az előző kormányzat, ezért eltávolításuk érdekében a németekkel való egyeztetés alapján felajánlotta számukra a németországi munkaszolgálat lehetőségét. Ezzel sokan éltek is a magyar internáltak közül, akik az esetek többségében Németországból már vissza tudtak térni Magyarországra.⁷⁸ Ezzel párhuzamosan az egyre feszültebb nemzetközi helyzetben Moszkva is egyre szívesebben fogadta a korábbi önkénteseket, ezért számos veteránnak adott beutazási engedélyt, akik francia jóváhagyással elhagyhatták az országot.⁷⁹ Emellett meg kell említeni azokat is, akiknek sikerült megszökniük az internálótáborokból, és csatlakoztak a francia Ellenálláshoz, amelynek soraiban gyakran a háború végéig szolgáltak.⁸⁰ A háborús megpróbáltatásokat túlélők egy része külföldön telepedett le, sokan pedig hazatértek Magyarországra, ahol többen elismerésben részesültek. Ugyanakkor voltak, akik a gyorsan változó politikai helyzet áldozataivá váltak, mint például Rajk László és 14 korábbi polgárháborús veterán, akiket 1949-ben koncepció perben ítélték el. Rajkot és Marschall Lászlót kivégezték, a többiek pedig letöltendő börtön- vagy fegyházbüntetést kaptak.⁸¹

A spanyolországi polgárháború magyar önkéntesei hosszú és nehéz utat jártak be az Ibériai-félszigeten vívott küzdelem lezárulta után is. A túlélők sorsa nagyon eltérően alakult:

⁷⁷ Lemesle, Hervé: *Les volontaires yougoslaves en Espagne républicaine: des sources pour une étude prosopographique*. Matériaux pour l'histoire de notre temps, vol. 33. (2017) No. 1-2. 51–54.

⁷⁸ HM HIM HL VII. Ellenállási gyűjtemény S/19. Névjegyzék a Magyar Partizánszövetség spanyol csoportjának tagjairól, 28. sz. melléklet.

⁷⁹ Szíjj: *Magyarok*, 259.

⁸⁰ HM HIM HL VII. Ellenállási gyűjtemény S/19. Névjegyzék a Magyar Partizánszövetség spanyol csoportjának tagjairól, 1–56.

⁸¹ Anderle: *Spanyol mozaik*, 155–204.

egyesekek visszatérhettek abba az országba, ahonnan útra keltek a konfliktus kirobbanását követően, azonban sokak számára ez nem volt járható út, így ők arra kényszerültek, hogy a francia internálótáborokban töltsenek valamennyi időt. Az ezekből való kijutás egyik logikus, de a politikai helyzetből fakadóan kevesek által választott módja volt a francia fegyveres erőkhöz való csatlakozás. Az erre vonatkozó francia levéltári anyagoknak köszönhetően ma már az ő létszámuk és személyük is ismert, ami tovább bővíti az ezzel a különleges katonai kontingenssel kapcsolatos ismereteinket.

KRISZTIÁN BENE

From the International Brigades to the French Army. The Struggle of Hungarian Volunteers Against Fascism

More than eighty years have passed since the end of the Spanish Civil War. During this time, several books were written detailing the background, the events and the participants of the conflict. Understandably, in Hungary, special attention was paid to Hungarian volunteers fighting among the ranks of International Brigades, so their history was examined in many different types of work. At the same time, the French archival resources were not available for a long time in connection with the role of Hungarian volunteers of the French army who were kept in internment camps in France. Fortunately, this circumstance has changed over the last few years, so today we can try to shed light on the further military role of Hungarian veterans of the International Brigades in France. Surprisingly, few of the Hungarian veterans of the Spanish Civil War interned in France were among the two thousand Hungarians who served in the French armed forces during 1939–40. According to the available data, this fact was mainly due to the rapid change of the political climate in the second half of 1939, which deterred the vast majority of Hungarians who were otherwise ready to fight the Germans.

J. NAGY LÁSZLÓ

A legfranciább algériai

Ferhat Abbász politikai pályája az algériai nemzeti mozgalom tükrében

Az 1880-as években dinamikusan kibontakozó francia gyarmati expanziót igazoló hatékony, mondhatni, az egész társadalom által elfogadott érv a civilizációs küldetés hangoztatása volt. A missziós tudatra erősen rányomta a bélyegét az ugyanakkor diadalmaskodó republikanizmus. Legtisztább megfogalmazója a radikális párti Jules Ferry miniszterelnök és oktatási miniszter, a világi, kötelező és ingyenes alsófokú oktatási rendszer megteremtője volt. Szerinte a technikai, természettudományos és morális fejlődés magas fokát elért „felsőbbrendű fajoknak”, vagyis a nyugati társadalmaknak nemcsak joguk, hanem kötelességük is a haladás útjára vezetni az „alsőbbrendű fajhoz” tartozókat. Terjeszteni kell közöttük a szabadságeszmét, a racionális gondolkodást és a tudomány eredményeit. Ebben a nemes feladatban különösen jelentős szerep jut Franciaországnak az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának, az emberiség számára nagy reményeket keltő 1789-es forradalomnak a hazájaként. „Senki sem tagadhatja, hogy miután Franciaország meghódította Észak-Afrikát, ott több az igazságosság, a morális és materiális rend, a társadalmi erény és méltányosság” – jelentette ki 1885. július 28-án a gyarmatokról folytatott képviselőházi vitában.¹

A legjobb módszer arra, hogy ezeket a „gyermekkorban élő népeket” kivezessék a barbárságból a fényre, az oktatás, elsősorban és döntően a francia nyelv tanítása s ezen keresztül a francia történelem dicső eseményeinek a bemutatása. Erről beszélt a civilizációs missziót támogató, a gyarmatosításnak csupán az erőszakos formáját elítélő Jean Jaurès is a francia nyelv és kultúra terjesztésére létrehozott *Alliance française* ülésén 1884-ben: „Gyarmataink csak akkor lesznek szellemükben és szívükben is franciák, ha értenek majd egy kicsit franciául. Szükség van arra, hogy lépten-nyomon francia iskolák nyíljanak, ahová a bennszülötteket behívják, s az iskolák segítsék a francia telepeseket a morális hódítás és az asszimiláció nehéz munkájában. [...] Jelenleg Algériában csupán legyőzött tömeg és százezer hódító van: igazi nép és egy másik Franciaország ott csak akkor lesz, ha a francia nyelv széles körben elterjed.”²

Algéria gyarmatosítása 1830-ban a főváros, Algír elfoglalásával kezdődött, de a hatalmas ország „pacifikálása”, katonai ellenőrzés alá vonása csak az 1880-as években fejeződött be. Ekkor kezdtek betelepülni tömegesen előbb franciák, majd spanyolok, olaszok és máltaiak. Számuk a századforduló után megközelítette az egymilliót. Az őslakosok száma ekkor négy-
millió volt, a második világháború után megközelítette a tízmilliót. Algéria telepes gyarmat

¹ Idézi: Girardet, Raoul: *L'idée coloniale en France*. Paris, 1972. 84.

² Jaurès, Jean: *Válogatott beszédek és írások*. Ford. Székely Andorné. Budapest, 1973. 42–43.

lett. A betelepülők az algériaiak közösségi és iszlám vallási alapítványi birtokainak kisajátítása révén a legjobb minőségű, mintegy hárommillió hektár termőföld tulajdonosai lettek.³

A Második Köztársaság (1848–1852) alkotmánya 1848-ban Algériát Franciaország integráns részévé, „tengerentúli három megyéjévé” tette. Állampolgári jogaik azonban csak az európaiaknak voltak, az őslakosok, az algériaiak, a „francia alattvalók” jogi helyzetét az ún. *Bennszülött törvénykönyv* szabályozta, amely még a szülőfalu elhagyását is engedélyhez kötötte. A „civilizációs küldetés” csak nagyon kevés algériait érintett meg, s őket is nagyon lassan.

Az 1890-es években a nagyobb algériai városokban speciális programmal rendelkező, ún. bennszülött iskolákat létesítettek. (Francia-bennszülött iskolának is nevezték, mivel az ugyancsak ott tanuló európai gyerekek a franciaországi oktatási programot követték.) Az iskola elvégzése után az algériaiak óriási többsége visszatért a szülői házba, és a kisebb-nagyobb földbirtokkal rendelkező vagy kereskedő családfő foglalkozását folytatta. Francia nyelvtudásuk lehetővé tette, hogy tevékenységük modern módszereit jobban elsajátíthassák. A kitűnő francia nyelvtudás birtokában lévő legjobbak számára megnyílhattak a középiskolák, majd az 1920-as évektől már a tanítóképzők, esetleg az egyetemek is. Ők voltak kisebb-ségben, de tanulmányaik végeztével viszonylag könnyen jutottak a francia adminisztrációt kisegítő állásokhoz (például tolmács), vagy lehettek tanítók, a jogban, gazdasági ismeretekben jártas hivatalnokok. Számuk a világháború kirobbanását megelőző években néhány ezerre tehető, *Ifjú algériaiaknak*⁴ (utalás a korukon túl az Ifjú törökök vagy Ifjú tunéziaiak reformmozgalmára) vagy később már *haladóknak (évolués)* is nevezték őket. A civilizációs küldetés eszméje őket is magával ragadta. Céljuk, amint azt az *El Misbah* (Fáklya) című hetilapjukban kifejtették: „összekötő kapocs lenni a franciák és az arabok között”, felbreszteni évszázados apátiájukból a honfitársaikat, hogy „ne a múlt, hanem a jövőre szegezzék a tekintetüket”. Azért, hogy méltók legyenek a jobb sorsra, „tanulmányozniuk kell a modern tudományokat, s be kell fogadniuk a francia eszméket”, ami semmiképpen sem jelentené valóságuk megtagadását.⁵ Még nem *citoyen* státuszt követeltek, hanem csak több méltányosságot, annak elismerését, hogy az algériaiak is képesek magukévá tenni a „francia eszméket”, a szabadságot, az egyenlőséget és a testvériséget. Ezt csak Franciaország egyetértésével és segítségével tudták elképzelni. Meg sem kérdőjelezték a gyarmati rendszert.

Az ekkor még csak szűk körben ható gondolatok az 1920-as években már egyre szélesebb teret nyertek a politikai életben. Aktív hívei, támogatói lettek a frontról hazatért katonák és a háború alatt a franciaországi üzemekben dolgozók, akik a mozgósítás miatt kiesett munkaerőt pótolták. Közülük a béke beköszöntével nagyon sokan visszatértek Algériába.

Ekkor, ebben az évtizedben tűnt fel az Ifjú algériaiak körében Ferhat Abbász (1899–1985), aki azonosulva a „francia eszmékkel” tovább fejlesztette, elmélyítette azokat, s közben egyre határozottabb országos hatású képviselőjükké vált. Tulajdonképpen az ő politikai tevékenysége nyomán lett a francia forradalom hármas jelszava az algériai nemzeti mozgalom egyik meghatározó komponensévé.

Ferhat Abbász 1899-ben született Salmában egy kabíliai kis településen. A családnak stabil, gondtalan megélhetést biztosított a 40 hektáros birtok és az apának nagy társadalmi

³ A földkisajátításra és társadalmi következményeire lásd Bessaoud, Omar: *Agriculture et paysannerie en Algérie de la période coloniale aux politiques agricoles et rurales d'aujourd'hui (1962–2019)*. Paris–Alger, 2019. 13–92.

⁴ Millet, Philippe: *Les jeunes Algériens*. Revue de Paris, 20e année, tome 6. (1913) 157–179.

⁵ Idézi: Ageron, Charles-Robert: *Les Algériens musulmans et la France (1871–1919)*. Vol. 2. Paris, 1968. 1035.

presztízst jelentő *kaid* tisztség, amelyre a gyarmati hatalom nevezte ki. Feladata volt az algériaiak felügyelete, a törvények betartatása, de főként az adó behajtása. Az apa jól végezhette a munkáját, mert a főkormányzó javaslatára megkapta a Becsületrendet. Mondhatjuk, hogy a család sikeresen integrálódott a gyarmati rendszerbe.

Ferhat Abbász elvégezte a bennszülött és a francia iskolát is, majd a megye központjában, Constantine-ban leérettségizett. Vallási, pontosabban Korán ismereteket pedig szabad idejében a helyi vallási előjáró privát kurzusain szerzett. A katonai szolgálat teljesítése (1921–1923) után az Algíri Egyetem gyógyszerész hallgatója lett. Az évfolyamon mindössze nyolcan voltak ekkor muzulmán diákok. 1931-ben diplomázott, gyógyszerétárát két évvel később nyitotta meg a Kabília fővárosának számító Sétifben. Politikai tekintetben az egyetemi évek alatt szocializálódott: elnöke volt a Muzulmán Diákok Társaságának, cikkeket közölt az ifjú algériai szellemű újságokban (*Ikdam, Trait d'Union, Entente*), polemizált azokkal, akik fejlődésre képtelennek tartották a muszlim hívőket. Később indult a választásokon, és képviselői helyet szerzett a helyi és a megyei önkormányzatban, 1932-ben pedig a gyarmat költségvetését tárgyaló és elfogadó Pénzügyi Bizottságban. Belépett az 1927-ben alakult Képviselők Szövetségébe, amely egészen az 1930-as évek második feléig tevékenységének szervezeti keretét adta.

1931-ban közzétette egybegyűjtött cikkeit. A kötet címe tömören foglalta össze gondolatainak, programjának a lényegét: *Gyarmatból tartományvá válni. Az Ifjú algériai*.⁶ Vagyis Algériának Franciaország támogatásával, annak egyik tartományaként kell a fejlődés útjára lépnie. A szerző elvetette az algériai muzulmán identitást, ám ugyanúgy a múltból, főként a szülőktől örökölt, az iszlámban gyökerező tradíciók megtagadását is. A civilizációs küldetés igazi céljaként felfogott *politikai* és nem totális beolvadást jelentő emancipációt csak francia keretben, az 1789 eszméit megtestesítő világi, toleráns és befogadó republikanizmus algériai kiterjesztésében tartotta megvalósíthatónak: „Az algériai hisz Franciaországban, a 18. századi filozófusoknak, 1789 eszméinek, és azoknak a franciáknak a Franciaországában, akik a bennszülöttek mellé álltak.”⁷ Az emancipáció Ferhat Abbász szerint azt jelentette, hogy 1789 eszméi egyaránt vonatkoznak a mintegy egymillió európaira és a hat-hét millió muzulmán algériaira; egyenlők lennének, a forradalom teremtette demokratikus politikai kultúra teljes értékű *citoyenné* fogadná a muzulmánosságát megőrizni kívánó algériait is. Ez a demokratikus politikai kultúra írhatja elő az európaiak számára is mások, a jogfosztott muzulmán algériaiak tiszteletét. Ferhat Abbásznak ez az álláspontja, amely tágan, a konkrét helyzettől elvonatkoztatva, az autonóm algériai (muzulmán) individuum megteremtését jelentette, a későbbiekben a társadalmi-politikai körülmények változásának függvényében módosult, elmélyült, sőt a megvalósítás módszereit illetően radikalizálódott, de élete végéig szilárd, megingathatatlan alapja maradt politikai tevékenységének.

Az Algír elfoglalásának 100. évfordulójára rendezett nagyszabású ünnepek a francia birodalmi gondolat jegyében, euforikus légkörben zajlottak. A világgazdasági válság, ha némi késéssel is, de 1931-ben már Franciaországot és Algériát is elérte. Nemcsak a gyarmat gazdasági alapjai rendültek meg, hanem az egész társadalmi-politikai struktúra is: napirenden voltak a sztrájkok a városokban éppúgy, mint a falvakban. A vidék politikai erjedése

⁶ Abbas, Ferhat: *De la colonie vers la province. Le jeune Algérien*, Paris 1931.

⁷ Abbas: *De la colonie*, 126. Ferhat Abbász itt a Konvent 1794. február 4. (*16 pluviôse an II*) dekrétumára gondol, amely a Haitin 1791 óta tartó felkelés hatására valamennyi francia gyarmaton eltörölte a rabszolgaságot.

annyira megdöbbenette a gyarmati hatóságokat, hogy még a parasztfelkelés lehetőségét sem zárták ki.⁸

A politikai élet megélénkülését belpolitikai és nemzetközi események egyaránt ösztönözték. Franciaországban a szocialista-kommunista egységre épülő, a demokratikus, antifasiszta erőket tömörítő Népfrent, amely az 1936-os választási győzelem után kormányt alakított, Algériában ifjú algériai szellemű reformokat hirdetett meg. A spanyol polgárháború és Mussolini agresszív földközi-tengeri politikája szintén aktivizálta a politikai szereplőket.

A politikai küzdelemben kitűnő új algériai szervezetek közös jellemzője volt, hogy szemben Ferhat Abbász asszimilációs koncepciójával, úgy léptek fel, mint az algériaiak *nemzeti közösségének*, a létező nemzetnek a képviselői. Nem vetették el a „francia eszméket”, de azokat nem tartományként, hanem Franciaországgal egyenrangú nemzeti entitásként, „személyiségüket” megőrizve akarták megvalósítani és megélni. Ez az „algériai személyiség” az iszlámokban gyökerezett, s megfogalmazói az iszlám jog tudósai, az *ulemák*, az iszlám reformmozgalom képviselői voltak. Jelmondatuk nagyon közérthetően fejezte ki a nemzeti tudat, az algériaiság (*dzsazairismus*) meghatározó elemét: *Algéria a hazám, arab a nyelvem, iszlám a vallásom*. Ferhat Abbász szerint viszont nem létezik algériai nemzet s így nemzeti eszme sem. Álláspontját a Képviselők Szövetségének lapjában hosszú cikkben fejtette ki, amely nemcsak az *ulemák*nak és az egész nemzeti mozgalomnak szólt, de legalább annyira a gyarmati hatóságoknak is, akik nacionalizmussal vádolták: „Ha felfedeztem volna az algériai nemzetet, nacionalista lennék. De nem fogok meghalni az algériai hazáért, mert az nem létezik. Nem találtam. Vallattam a történelmet, az élőket és a holtakat, meglátogattam a temetőket: senki sem beszélt róla. Kétségtelen, megtaláltam az »arab birodalmat«, a »muzulmán birodalmat«, amely díszére vált az iszlámnak és fajunknak. De ezeknek a birodalmaknak vége. Nem építünk homokvárakat. Egyszer s mindenkorra leszámoltunk ezekkel az agyrémekkel azért, hogy jövőnket ebben az országban végérvényesen a francia alkotás jövőjéhez kössük.”⁹

Ben Badisznak, az Ulemák Társasága vezetőjének válasza az algériai nemzeti mozgalom történelmi jelentőségű dokumentumának tekinthető. Elsőként szögezte le nyilvánosan, hogy az algériai nemzet létezik. „Ezek az emberek [a Képviselők Szövetségének tagjai, hívei] a többség nevében beszélnek, de őket a néptől egy egész világ választja el. Mi testesítjük meg a többséget. Önök egyáltalán nem képviselnek bennünket, nem beszélnek a nevünkben, nem fejezik ki az érzéseinket. Ez az algériai muzulmán nemzet nem Franciaország, nem lehet Franciaország, még ha óhajtaná is azt, és nem is akar Franciaország lenni. Éppen ellenkezőleg: ez egy Franciaországtól teljesen eltávolodott nemzet, nyelve, erkölce, etnikai eredete, vallása révén. Egyáltalán nem akarja az asszimilációt, van saját hazája, Algéria, jól ismert jelenlegi határaival, amelyet a főkormányzó irányít, akit a francia kormány nevez ki. Ez a muzulmán ország Franciaország lojális barátja. Lojalitása nem felszínes, hanem szívből jön. Odaadása Franciaországért egy barát odaadása és nem egy alattvalóé ura iránt.”¹⁰

Az *ulemák* azonban – éppúgy, mint a kommunisták – nem az elszakadást, a független Algéria megteremtését állították követeléseik élére, hanem a politikai élet demokratizálását, általános választójogot, parlamenti képviselést, valamint szociális és kulturális reformokat vártak a szocialistákból és a radikálisokból álló, a kommunisták parlamenti támogatását

⁸ *Rapport sur la situation politique et administrative des indigènes de l'Algérie. Mai 1935.* Archives nationales d'outre-mer (a továbbiakban: ANOM) 11H17.

⁹ *Entente*, 1936. február 23.

¹⁰ *Siháb*, 1936 április. Közli: Merad, Ali: *Le réformisme musulman en Algérie de 1925 à 1940.* La Haye – Paris, 1967. 398–399.

élvező népfrentkormánytól. Párizs a szociális és kulturális reformokból néhányat megvalósított, ám az algériaiak politikai jogainak a kiterjesztésére csupán egy nagyon szerény törvénytervezettel tett kísérletet. A tervezet, amely mintegy 20–25 ezer algériai számára biztosította volna a *citoyent* megillető politikai jogokat, az európai telepések hisztérikus ellenállását váltotta ki, s az utóbbiak elérték, hogy az őket támogató, főként radikális képviselőkől álló gyarmati lobbí megakadályozza a tervezet megvitatását. Ez a hozzáállás a nemzeti mozgalom minden pártját, szervezetét, politikusát mélységesen kiábrándította, a népfrentkormányba vetett reményük szertefoszlott. Ha egy baloldali kormány sem veszi komolyan a követeléseiket, akkor két választásuk marad: vagy visszavonulnak (ezt választották az *ulemák*), vagy programjukban és harci módszereikben radikalizálódnak. Ferhat Abbász ez utóbbit választotta. Erre ösztönözte őt az is, hogy a nacionalizmus, a nemzeti függetlenség követelése látványosan megerősödött a politikai célokért egyre nagyobb számban mobilizálható algériaiak körében. Az 1930-as évek második felében már egyáltalán nem voltak ritkák a tízezer fős politikai gyűlések. A Franciaország segítségét el nem utasító önálló algériai *állam* követelésének következetes képviselője az 1937 márciusában alakult Algériai Néppárt (*Parti du peuple algérien* – PPA) s annak vezetője, a karizmatikus politikus jegyeit már ekkor felmutató, életművét tekintve az „algériai nacionalizmus atyjának” is nevezett Messzali Hadzs (1898–1974) volt.

Hadzs is a „civilizációs küldetés” teremtménye volt, de szocializációja nem az iskolához köthető, mint Ferhat Abbász esetében, hanem az ipari nagyüzemhez (Renault Művekhez). A „francia eszmék” terjesztője, a republikánus tanító pedig a baloldali munkásmozgalom szervezete, a Francia Kommunista Párt (FKP) volt, amely hozzásegítette a Párizsban élő, dolgozó mintegy 90 ezer algériait, valamint az ázsiai és afrikai gyarmatokról jött társaikat, hogy bizonyos polgári szabadságjogokat ne csak elméletben ismerjenek meg, hanem a gyakorlatban is. A sajtóban, speciálisan a problémáikat taglaló *Paria* című újságban és nyilvános politikai gyűléseken kifejthették a véleményüket a gyarmati rendszerről, bírálhatták, sőt támadhatták is. Az FKP még a parlamenti választásokon való részvételt is biztosította a számukra. Listáján indult 1924-ben Abdelkader Hadzs Ali, algériai vasmunkás, akire 40 ezren szavaztak, s csupán néhány száz támogató szavazat hiányzott a megválasztásához.

Az FKP ösztönözte és segítette őket abban is, hogy nemzeti alapon szerveződjenek. Így jött létre 1926-ban az *Étoile nord-africaine* (ENA – Észak-afrikai Csillag), amelynek tagjai szinte kizárólag algériaiak voltak. Az 1920-as években a francia főváros adott otthont számos, később fontos politikai szerepet játszó afrikai, kínai, vietnámi, karibi, latin-amerikai nacionalista forradalmárnak. Párizs lett az antikoloniális forradalom, a formálódó harmadik világ szülőhelyévé, fővárosává a két világháború között.¹¹

A gyülekezési és véleménynyilvánítási szabadságnak ilyen mértékű gyakorlása, ahogyan az Franciaországban létezett, Algériában elképzelhetetlen volt. Az ENA azt követelte, hogy Párizs biztosítsa ezeknek a jogoknak a gyakorlását az algériaiak számára a szülőhazájukban is. Ferhat Abbász és a Képviselők Szövetsége reformprogramjának is ez volt a központi eleme, de ezt elitista módon, a kormányokkal tárgyalva kívánta elérni, úgy, hogy a francia állampolgárságot fokozatosan kiterjesztik az algériaiakra. Az ENA ezt a megoldást és módszert elvetette, mivel szerintük az 1789-es forradalom eszmeiségében gyökerező „civilizációs küldetés” már természetes módon tartalmazza ezeket a jogokat a francia fennhatóság alá tartozó birodalom minden lakója számára. Ezeknek a jogoknak a gyakorlását azonban az ENA nem kialakítani, hanem kiharcolni akarta. Az is megkülönböztette a két szervezetet, hogy

¹¹ Goebel, Michael: *Paris, capitale du tiers monde. Comment est née la révolution anticoloniale (1919–1939)*. Paris, 2017.

míg a Képviselők Szövetsége fel sem vetette, sőt elvetette a nemzeti függetlenséget, addig az szerepelt az ENA programjában, amit nemzetközi szinten 1927-ben a brüsszeli antiimperialista világkongresszuson mutattak be képviselői. Ám ekkor, az 1920-as években, sőt még a következő évtized elején is a szervezet a reformokat állította előtérbe és nem a nemzeti függetlenséget. Amikor azonban az ENA-t többször is betiltják, vezetőjét üldözik, börtönnel fenyegetik, s főleg amikor az algériai valóság talaján a legszerényebb reform is elbukik, akkor a fő követeléssé a nemzeti függetlenség válik, s hangsúlyt kap az etnikum (arabság) és a vallás (iszlám) mint az „algériai személyiség”, a nemzeti identitás meghatározó sajátossága. Mészali Hadzs szerint Franciaország a felvilágosodásban és az 1789-es forradalomban gyökerező értékeiről mondott le, elárulta őket: „...a republikánus törvények helyébe a feudális törvények léptek” – olvashatjuk az ENA lapjának, az *El Oummán*nak 1934. decemberi számában. Az árulással véget ért a „civilizációs küldetés” nemes eszméje, a rá hivatkozás már csupán ürügy a gyarmati dominancia igazolására. Az elárult értékek továbbra is érdemesek a megvalósításra, ez azonban már csak a független Algériában maguknak az algériaiaknak a műve lehet. Ezért harcolt az Algériai Néppárt, tevékenységét 1937-től kizárólag Algériában folytatta. Tagsága gyorsan növekedett, a reményt veszített, a népfrentkormányból és az őt támogató pártokból kiábrándult algériaiakat az állami önállóság megteremtésének a jelszava mozgósította. Attól remélték minden problémájuk megoldását.

Az algériaiak eddig nem látott tömegeinek a bekapcsolódása a politikai küzdelembe arra döbbsentette rá Ferhat Abbászt, hogy a párizsi kormánnyal történő dialógus önmagában kevés a kitűzött célok eléréséhez. Ezért 1937 decemberében Algériai Népi Unió néven (*Union populaire algérienne* – UPA) tömegpárt szervezését kezdte el: „A gyarmati rendszer lerombolásához kevés a Képviselők Szövetsége. Tömegakció, az egész tömeg cselekvése szükséges. Pártunk jelszava tehát: a néppel a népért.”¹² Eredeti célkitűzéséről, „az anyaországiak képére formált igazi francia tartomány”¹³ megteremtéséről azonban nem mondott le. Újabb tapasztalatokra volt szüksége, hogy ne csak a módszereit módosítsa, bővítse, hanem a céljait is. Ez a második világháború alatt a nacionalista program elfogadásában csúcsosodott ki.

Az Észak-Afrikában 1942 novemberében a Fáklya hadművelet keretében végrehajtott angolszász partraszállás egy csapásra kedvező nemzetközi körülményeket teremtett az algériai nemzeti mozgalom számára. Az Atlanti charta és Roosevelttel amerikai elnök nyilatkozatai a háború utáni demokratikus világrendről, a népek önrendelkezési jogáról reményt és bizalmat keltettek az algériaiakban. A gyarmati hatalom információs szolgálatának bizalmas jelentései arra hívták fel a figyelmet, hogy egyre többen vannak azok az algériaiak, akik követeléseik megvalósításának biztosítékát az amerikai támaszban látják. A Képviselők Szövetségének tagjai és szimpatizánsai körében pedig az a vélemény terjedt el, hogy a „muzulmánoknak saját maguknak kell kézbe venniük a sorsuk irányítását”.¹⁴ Ferhat Abbász azt javasolta a képviselőtársainak, hogy álláspontjukat és követeléseiket egy dokumentumban fogalmazzák meg. Az *Algéria a világkonfliktus előtt, az algériai nép manifesztuma* című terjedelmes dokumentum egészét Ferhat Abbász egymaga írta, s az ő javaslatára juttatták el 1943 márciusában a főkormányzóhoz, az antifasiszta szövetségesek algériai képviselőihez, valamint az Ellenállás vezetőjének, Charles de Gaulle-nak, aki ekkor még Londonban tartózkodott.

A Manifesztum nagyon határozott leszámolás a gyarmatosítást „civilizációs küldetés-ként” értelmező mítosszal: „A gyarmatosítást nem gyötrik humanitárius gondok, nem

¹² *Entente franco-algérienne*, 1937. december 23.

¹³ *Entente franco-algérienne*, 1938. július 28.

¹⁴ *Renseignements et études du Centre d'information et d'études. Rapport hebdomadaires et bimensuel, Janvier, avril 1943*. ANOM 11H50.

érdekli az igazságosság, még kevésbé a civilizáció vagy a haladás. Sőt, lényegét tekintve imperialista jelenség, és mint ilyen, hogy fejlődjön és fennmaradjon, két, az egyik a másikat elnyomó társadalom létét követeli meg. [...] Az ország, bebörtönözve a gyarmati keretbe, nincs abban a helyzetben, hogy tápláljon, műveljen, öltöztessen, lakást biztosítson a jelenlegi lakosság egyik felének. Ez mindaddig így lesz, amíg Algériának nem lesz a népből eredő és a nép javára tevékenykedő kormánya. Ez a történelmi igazság és nem más.”¹⁵ Az asszimilációs politika ilyen egyértelmű elutasítása azt jelentette, hogy a gyarmati hatalom elvesztette az egyetlen szervezett politikai erőt, amellyel még rendelkezett az algériaiak körében, a Képviselők Szövetségét. A Manifesztumra alapozott konkrét követeléseket május végén juttatták el a fő kormányzónak. Az első és legfontosabb, aminek megvalósítására a háború után, a náci Németország legyőzését követően kerülne sor, így szól: „A háború végén Algéria algériai állammá válik, saját alkotmánya lesz, amelyet Algéria valamennyi lakója által általános választással létrehozott algériai alkotmányozó gyűlés készít el.”¹⁶ Ettől kezdve ez lesz az algériai nemzeti mozgalom fő követelése egészen a megvalósulásáig, a függetlenség kivívásáig, 1962-ig.

Az algériai kommunisták nem támogatták a Manifesztumnak ezt a fő követelését, politikájukat alárendelték az FKP stratégiai céljainak. Az FKP nagyon erős hatalmi tényezőnek számított a Népfront időszakában (1936–1938) és most, a partraszállást követő években is. Mindkét időpontban úgy gondolta a párt vezetése, hogy a függetlenség követelése a baloldal pozícióját gyengíti a hatalomért folytatott harcban, s a franciaországi és a nemzetközi küzdelemben, ami a Szovjetunió feltétlen támogatását jelentette, csak mint önálló cselekvésre még nem érett, kiegészítő erővel számolt a nemzeti mozgalommal. Ezzel a hibás állásponttal az FKP egészen Algéria függetlenné válásáig nem volt képes gyökeresen szakítani.

Miután a gyarmati hatalom, amelyet ekkor már a de Gaulle vezette Francia Nemzeti Fel szabadító Bizottság képviselt, semmilyen radikális reformra nem mutatott hajlandóságot, Ferhat Abbász újra a tömegekhez fordult. 1944 márciusában megalapította a Kiáltvány és a Szabadság Barátai (*Amis du Manifeste et de la Liberté* – AML) pártot. A néppárt jegyeit magán viselő szervezet mindenki előtt nyitva állt, aki a Franciaországhoz föderatív szálakkal kötődő önálló algériai állam gondolatát támogatta. A kommunisták ezúttal is szembefordultak nemcsak Ferhat Abbászsal, hanem az algériaiak tömegével is, amikor létrehozták a Demokrácia Barátai (*Amis de la Démocratie*) nevű szervezetet, amely az algériai és franciaországi politikai élet demokratizálását tartotta fontosnak. Az önálló algériai állam megteremtése nem szerepelt a programjában.¹⁷ Ez a lépés megosztotta a nemzeti mozgalmat, és súlyos következményekkel járt. A kommunisták most is, mint a Népfront időszakában a fasiszták támogatásával vádolták meg az „álnacionalistákat”. Ez az álláspont különösen durván nyilvánult meg az 1945. májusi felkeléskor.¹⁸ Ferhat Abbász, aki ekkor már az algériai nemzeti mozgalom elismert vezetője volt, mértéktartóan, higgadtan reagált a kommunisták lépésére: „Hazánk sorsa saját magunktól függ. Nem arról van szó, hogy a demokratikus népek segítségét visszautasítjuk, de megmentésünk érdekében jogunkban áll, hogy ne kizárólag másokra támaszkodjunk.”¹⁹

¹⁵ A *Manifesztum* szövegét lásd: Collot, Claude – Henry, Jean-Robert: *Le mouvement national algérien. Textes 1912–1954*. Paris, 1978. 156–165. Az idézett részek: 161., 163.)

¹⁶ Collot–Henry: *Le mouvement national*, 168.

¹⁷ *Liberté*, 1944. szeptember 14.

¹⁸ Lásd: J. Nagy László: *Az 1945. májusi kelet-algériai felkelés és a kommunisták*. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 46. évf. (2020) 90–99.

¹⁹ *Égalité*, 1944. október 6.

A kommunisták az 1946. júniusi súlyos választási vereségük után döbrentek rá, hogy politikájuk nem fejezi ki az algériai nép akaratát. Gyorsan korrigálták a tévedésüket, s ezután már ők is a Franciaországgal föderatív kapcsolatban lévő algériai állam megteremtését tartották fő követelésüknek. Az algériai pártok részéről azonban olyan nagy volt a bizalmatlanság, amit a hidegháborús légkör még csak növelt, hogy már nem tekintették őket a nemzeti mozgalom teljes értékű komponensének. Ferhat Abbász még ezután is hajlandó volt velük együttműködni, bírálta őket, de nem vált antikommunistává. 1946-ban alapított pártjában, az Algériai Manifesztum Demokratikus Uniójában (*Union Démocratique du Manifeste Algérien* – UDMA), amely az 1945. májusi felkeléskor betiltott AML helyébe lépett, nem tűrte meg az antikommunizmust. Ugyanakkor egyértelműen leszögezte azt is, hogy nem követik szolgai módon a Szovjetuniót: „Népünknek saját ügyét kell szolgálnia és nem idegen ügyet. Algériai felszabadulás nem várható sem az Arab Ligától, sem a Szovjetuniótól, sem Amerikától.”²⁰ Az *algériai nép és a két blokk politikája* című cikkében elutasította a választást a két világrendszer között, ehelyett a „harmadik világ” (a *tiers-monde* kifejezést ekkor még nem használták) sajátos történelmi tapasztalatára, helyzetére hívta fel a figyelmet. „Lehet, hogy a »népi demokratikus« rendszerek diktatórikus rezsimek, lehet, hogy Oroszország világalomra tör. De egy tény számunkra bizonyos. Lehet bármennyire elnyomott, kizsákmányolt és szerencsétlen az orosz, lengyel, cseh és a kínai nép, sohasem fogja elérni a szenvedésnek azt a fokát, mint az afrikai népek. Mi ténylegesen csak a kolonialista diktatúrát ismerjük, amely nem csak osztály-, hanem faji diktatúra is. Ebben a világban, amit a nyugatiak szabad világnak kereszteltek el, az afrikai népeknek nincs helyük.” Cikkében a gyarmati népek egyik blokkhoz sem csatlakozó, önálló nemzetközi politikai erőként való fellépésének létjogosultságát fogalmazta meg, valószínűleg elsőként a világon, de a Magreb országokban mindenképpen övé az elsőség. Még azt is felvetette, hogy a „gyarmatosított nemzetek alakításának közös frontot az ENSZ-ben”.²¹ Ez a később „pozitív semlegességnek” nevezett politika a második világháború utáni történelmi-politikai szituációban gyökerezett.

Ferhat Abbászt a májusi felkeléskor bebörtönözték, pártját feloszlatták, ám továbbra is töretlenül hitt a „francia eszmékben”. Az UDMA programja is a francia forradalom republikánus eszmeiségében gyökerezett, de a második világháború után jelentős metamorfózison ment át, és az 1940-es évek végére kikristályosodott, szociális tartalma elmélyült. Küzdelmét már tudatosan irányította a demokrácia társadalmi alapjainak a megteremtésére, a kolonializmus – „a politikai, gazdasági és társadalmi diktatúra” – gerincét alkotó arab-berber és európai nagy földbirtokosok, az oligarchia uralmának a lerombolására, „a demokratikus és szociális köztársaság megteremtésére”.²² A célt továbbra is kizárólag csak törvényes eszközökkel kívánta elérni.

A háború után a legális keretek tágultak, 1946-ban minden algériai megkapta a szavazati jogot (a teljes jogú francia *citoyen* státuszt viszont nem!), s képviselőket küldhetett a francia nemzetgyűlésbe, otthon pedig a kétkollégiumos algériai gyűlésbe. Ez utóbbi lehetőség azonban ugyancsak korlátozott volt: hatvan képviselőt választott az egymillió európai és ugyanannyit a nyolcmillió algériai. Nem meglepő, hogy a testület a fennállása alatt (1948–1956) egyetlen törvényjavaslatot sem fogadott el. Azért, hogy semmilyen reform sem valósult meg, Ferhat Abbász most is az európai telepeseket tette felelőssé. Nem érzekelte, hogy a „francia eszmék” eredeti értékrendszerének a bomlásnak indult birodalomban történő terjesztéséről a francia kormányzat már lemondott, s helyette a háborút választotta, előbb Indokínában

²⁰ *La République algérienne*, 1950. április 7.

²¹ *La République algérienne*, 1950. január 20.

²² *La République algérienne*, 1948. október 1.

(1946–1954), Madagaszkáron (1947), majd Algériában (1954–1962). Ferhat Abbász, bár sorozatos kudarcok érték, mégis bízott abban, hogy a világszerte mély átalakulást kiváltó világháború után egy „megújult, antikoloniális és antiimperialista Franciaország fog születni, s vele szövetkezve az algériai nemzeti mozgalom képes lesz létrehozni a demokratikus és szociális köztársaságot, amelyben európaiak és algériaiak baráti közösségben fognak élni”.²³

Messzali Hadzs pártjában a két közösség ilyen mértékű baráti együttélése nem kapott hangsúlyt. A PPA vezetője, miután 1946-ban visszanyerte a szabadságát, megalapította a továbbra sem legalizált pártja fedőszervezetét, a Mozgalom a Demokratikus Szabadságjogok Diadaláért (*Mouvement pour le Triomphe des Libertés Démocratiques* – MTLD) nevű pártot, amelynek fő követelése továbbra is az azonnali szakítás volt Franciaországgal. A kapcsolatok formáját és tartalmát csak ezután alakították volna ki. Az MTLD egyetlen cél megvalósítására fordította minden energiáját: Algéria szuverenitásának kivívására. A pártprogram nem fordított különösebb figyelmet az új állam politikai és szociális berendezkedésére, ignorálta a nemzeti mozgalom pártjait. Messzali Hadzs számára szövetségesek nem léteztek, csak az ő és a pártja dominanciáját elfogadó szervilis segéderők. Az UDMA-ra is inkább ellenfélként, semmint partnerként tekintett, a kommunistákról nem is beszélve. Az MTLD-ben teljes szervezeti és politikai zűrzavar uralkodott, frakciók és irányzatok szüntelen harca jellemezte, válságról válságra tengődött. A belső zűrzavart még csak tetézte Messzali Hadzs diktatórikus vezetési stílusa, továbbá az is, hogy voltak olyanok a pártban, akik elvetették a legális politizálást, és már az 1945. májusi felkelést követő megtorlás után a fegyveres felkelésre készültek.²⁴

A második világháború után hozott reformok már egyáltalán nem feleltek meg a nemzeti mozgalom követeléseinek. Ám volt annyi „pozitív” hozadékuk, hogy az új intézményi keretek korlátozottan ugyan, de mégiscsak legalitást biztosítottak a nemzeti eszme terjesztésének, s a zajló nyilvános vitákban szerzett tapasztalatokon keresztül hozzájárultak a demokratikus politikai kultúra formálódásához. Kialakult a nemzeti mozgalom vezetőinek az a rétege, amely az erőszak helyett a dialógust tartotta a problémák megoldása eszközének. Ferhat Abbász a végsőkig kitartott emellett, a dialógus azonban a francia elitben (vagy inkább csak néhány tagjában) legfeljebb csak felmerült, anélkül, hogy alkalmazására komolyan gondolt volna. Pedig a Dien Bien Phu-i vereség tanulsága ez lehetett volna, ám erre hiába figyelmeztetett Ferhat Abbász, „a gyarmatosított népek Valmyjának” nevezve az indokínai háború befejezését jelentő csatát.²⁵ Az 1954. november 1-jei, a felkelés kezdetét jelentő erőszakos cselekményektől elhatárolta magát. A felkelés másnapján felkereste Sétif város prefektusát, és kétségbeesetten próbálta meggyőzni, hogy a gyarmati rendszert erőszakkal már nem lehet fenntartani, s gyökeres változásra van szükség: vagy az Algériai Köztársaságot kell létrehozni, vagy a valóságos egyenlőséget biztosító egykollégiumos választási rendszert. Ha egyiket sem valósítják meg, „akkor arra kényszerítenek bennünket, hogy harcoljunk önök ellen. És én, akinek semmi köze a felkelőkhöz, csatlakozni fogok hozzájuk. A felkelés győzni fog, s

²³ *La République algérienne*, 1948. október 1.

²⁴ *La Nation algérienne*, 1954. szeptember–október. (No. 1–5.). A lapot a Messzalival szembe fordult pártvezetők alapították. Harbi, Mohamed: *Aux origines du FLN: le populisme révolutionnaire en Algérie*. Paris, 1975.

²⁵ *La République algérienne*, 1954. június 11.

én a győztesek oldalán leszek. De mondja el mindenkinek, hogy amikor harcolni fogok önök ellen, ezt a falhoz szorítva és könnyekkel a szememben teszem.”²⁶

Meghatóak és egyben megrendítőek a „legfranciább” algériai nacionalista szinte könyörgő szavai, amelyek azonban süket fülekre találtak Párizsban. Még az 1956 januárjában óriási választási győzelmet arató baloldal sem mert az ígért békés megoldás útjára lépni, hanem a háborút választotta. Ekkor szakított Ferhat Abbász nyilvánosan és radikálisan egész addigi múltjával: április 25-én Kairóban nemzetközi sajtóértekezleten jelentette be csatlakozását a felkelőkhöz. Ezzel átlépte a Rubicont, harmincéves legális küzdelemnek fordított hátat, de nem a „francia eszméknek”, amelyeket az uralkodó francia politikusok árultak el, amikor visszautasították a párbeszédet és a francia–muzulmán megegyezés híveinek az együttműködését. „A szakításért egyértelműen a gyarmati rendszer a felelős, mert csak az erőszak nyelvével tud beszélni. Nem maradt más választás, mint a mieinkkel együtt harcolni. Az események nekünk adtak igazat.”²⁷

Visszaemlékezéseiből kitűnik, hogy míg a legalitás körülményei között oroszlátként tudott küzdeni, addig a felkelők között nem igazán érezte jól magát. Integrálódása nehezen ment, teljes mértékben talán meg sem történt. Nem könnyen fogadta el, hogy pártja, az UDMA megszűnik, felolvad a Nemzeti Felszabadítási Frontban (*Front de Libération Nationale* – FLN), s ezzel megszűnik a vélemények pluralizmusa, a demokratikus vitastílus, amelyhez hozzászokott. Tapasztalta a civilek (FLN) és a katonák (*Armée de libération nationale* – ALN) közötti viták brutalitását, amikor a nézeteltéréseket nemritkán fizikai erőszakkal és nem a politikai meggyőzés eszközével oldották meg. Jól látta ennek az okát is: az algériai falusi társadalom még nem lépett ki igazán a tribalizmusból, erősen áthatották a törzsi viszonyok. A felkelés kiterjedésével a vezetők köre is bővült, többségbe kerültek a törzsi keretek között szocializálódott paraszti elemek. Az FLN, de főként a „terepen” harcoló ALN rurarizálódott. „Forradalmunk súlyos hibákat követett el, és fog elkövetni a függetlenség után is. Némely felkelő és vezetőinek műveltsége gyakran az analfabétáéval volt azonos. Amikor a tekintélyt, amelynek az elvesztésétől félnek, azok gyakorolják, akik sem írni, sem olvasni nem tudnak, amikor a parancsok végrehajtása még tudatlanabb emberekre hárul, akkor bizonyos esetekben magyarázatot találhatunk a felesleges kegyetlenségekre.”²⁸

Csatlakozása után szíriai útlevél birtokában a világot járta, hogy híveket, támogatókat szerezzen az algériai függetlenség ügyének. Nemzetközi elismertsége leginkább őt tette alkalmassá arra, hogy az FLN az 1958 őszi megalakuló Algériai Köztársaság Ideiglenes Kormányára (*Gouvernement provisoire de la République algérienne* – GPRA) elnökévé váljon. Feladatát itt is sikerrel látta el. Államférfinak kijáró tisztelettel fogadta számos nagyhatalom vezetője a harmadik világban (Nasszer, Nehru, Szukarno) és a szocialista országokban (Mao Ce-tung, Koszigin, Tito).²⁹

1960 decemberében az algériai városokban tüntető, függetlenséget követelő tömegek az ő arcképét emelték a magasba, és őt éltették. Neve ekkor forrott össze a hazai (algériai és

²⁶ *Témoignages sur la guerre d'Algérie. 21. Jacques Lenoir.* Fondation Nationale des Sciences Politiques, Centre d'histoire de l'Europe du vingtième siècle. Archives contemporaines. Archives Odile Rudelle. OR 3.

²⁷ Abbas, Ferhat: *Autopsie d'une guerre.* Paris, 1980. 153.

²⁸ Abbas, Ferhat: *L'indépendance confisquée.* Paris, 1984. 41.

²⁹ 1960. október 10-én Moszkvából Kairóba tartva megszakította útját Budapesten, ahonnan másnap indult tovább. A Ferihegyi repülőtéren Kállai Gyula miniszterelnök-helyettes, Szarka Károly külügyminiszter-helyettes és Biszku Béla belügyminiszter fogadta, majd másnap búcsúztatta. *Népszabadság*, 1960. október 11.

franciaországi) közvéleményben is az algériai nemzeti felszabadító háborúval. A tárgyalások de Gaulle és az FLN között, ha akadozva és olykor megszakadva, ekkor már folytak. A kompromisszumkészség, a legalista múlt ekkor élesztette fel Ferhat Abbász iránt a tulajdonképpen soha meg nem szűnő bizalmatlanságot. Az ALN tisztjei neokolonialista veszélyt láttak benne, s 1961 augusztusában Ben Heddát nevezték ki az GPRA elnökévé. Az új kormányban udmista társai és az *ulemák* nem kaptak helyet. A PPA-MTLD radikálisai, mögöttük az ALN vezérkarával kerültek előtérbe.

A kormányátalakítás után Ferhat Abbász II. Hasszán szultán meghívására családjával Marokkóba utazott. Innen követte az eseményeket, de aktívan és nyilvánosan a függetlenség kikiáltásáig nem politizált.

Élete a független Algériában vergődés és csalódás volt. Nem a „francia eszmék”, a liberális demokrácia kiépítését látta, hanem azok halálát, az egyszemélyi diktatúra megteremtését, az ország szovjetizálását à la Fidel Castro. Azokat a forradalmi változásokat, amelyek ebben az időben a fiatal, gyarmati sorból felszabadult országok nem kis részét jellemezték, már nem volt képes követni, teljesen idegenek voltak az elveitől és a mentalitásától. Ez az időszak – az 1960-as évek – a forradalmi tiersmondizmus, az erőteljes szociális igényeket megfogalmazó radikális plebejus nacionalizmus, a különféle (afrikai, arab stb.) szocializmusok burjánzásának az időszaka. Ebbe illeszkedett az FLN-ALN víziója is, sőt ennek az irányzatnak az egyik motorja volt. Már 1961-ben nagyon határozottan fogalmazódott meg a független Algéria társadalmi struktúrájának mélyreható átalakítása, mert „a politikai függetlenség, a nemzeti lobogó nem fog megoldani mindent. Csodálattal tekintünk a kubai forradalomra, Jugoszláviára és főleg Kínára, lenyűgöző, amit tett. És mit jelent a társadalmi forradalom Algériában? Földreformot, közösségi termelést, nem álföldreformot, egyformán kell sújtani az európai nagybirtokosokat és az algériai feudálisokat. Nem akarjuk, hogy a gyarmati elnyomást a nemzeti burzsoázia kasztja váltsa fel” – olvashatjuk a fiatal FLN-tagokkal készült riportban.³⁰

Ferhat Abbász sohasem volt érzéketlen a paraszti tömegek szociális problémái iránt. Emlékirataiban hosszan fejtegeti, hogy a megtermelt nemzeti jövedelem állam által szabályozott igazságos elosztását és a magántulajdon ésszerű korlátozását megvalósító – az ő szavaival élve – demokratikus és humanista „emberarcú szocializmus”, amely az „iszlám szociális dimenzióján” alapul, elfogadható.³¹ Azt, hogy bármilyen szocializmust vagy politikai rendszert diktatórikus módon, a legális keretek semmibe vételével valósítsanak meg, nem fogadta el, és nem is tudta elviselni. Ezért mondott le 1963 augusztusában a nemzetgyűlés elnöki tiszttségéről (amelyre egy évvel korábban választották meg), még mielőtt az alkotmányt megszüavasták volna. Az új alkotmány elfogadását csak úgy tudta volna támogatni, ahogyan azt a Manifesztumban megfogalmazta: ha azt szabadon és demokratikusan megválasztott alkotmányozó gyűlés szavazza meg, s az alkotmányozási folyamatot nem egy bizottság végzi. Számára a választásokkal legitimált intézmények jelentették a politikai rendszer alapját. A lemondással politikusi pályája véget ért; ellenzékbe szorult, és gyakori zaklatásnak volt kitéve. 1964–1965-ben a déli területekre internálták, 1976–1977-ben pedig házi őrizetben tartották. Ez utóbbit azért kellett elviselnie, mert néhány régi, az FLN-ből kilépett vagy eltávolított politikussal (például Ben Heddával) 1976 márciusában, az algériai–marokkói krízis idején felhívást intézett az ország vezetőihez és a néphez, bírálta a hatalmat, s egyben felszólította a népi szuverenitás gyakorlására, szuverén alkotmányozó gyűlés megválasztására, ahol a

³⁰ *El Moudjahid*, No. 86. (1961. november 1.)

³¹ Abbas: *L'indépendance confisquée*, 77.

szabadon választott képviselők döntenek majd az ország politikai-ideológiai orientációjáról.³² A felhívás nyilvánosságra hozatala nagyon szerencsétlen időpontban történt, a háborús légkörben nemcsak a vezetők, hanem a közvélemény jó része is a nemzeti egység megbontásával, a spanyol szaharai³³ antikolonialista erők elárulásával vádolta az aláírókat. Nemigen túlzunk, ha azt állítjuk, hogy saját magukat szigetelték el.

Allahnak tulajdonította a függetlenség kivívását, s ez a megállapítása ugyancsak megosztotta a közvéleményt, hiszen ezzel nem adott kellő tiszteletet az egyébként hívő mártírok harcának, s legfeljebb a gyarapodó szélsőséges iszlamisták körében szerzett érdemeket.

Az algériai nemzeti mozgalom egyik vitathatatlanul legnagyobb alakja egyre inkább magára maradt. Tragikus hős volt. Úgy érezte, hogy elárulták, mert a „francia eszméket” sem létrehozójuk, Franciaország, sem szülőhazája nem valósította meg. Némi elégtételt jelentett számára, hogy a Bumedient követő Sadli elnök a legmagasabb nemzeti kitüntetést, az Ellenállás Érdemrendet adományozta neki 1984-ben, amit betegsége miatt a lakásán vett át a nemzeti felszabadító háborúban harcoltak, a *mudzshedinek* ügyeivel foglalkozó minisztertől. 1985. december 25-én hunyt el. Az akkor üléselő FLN-kongresszus egyperces néma főhajtással tisztelgett emlékének.

A „legfranciább algériai” célja beteljesüléséig, hazája függetlenségéig együtt haladt a nemzeti mozgalommal. Képes volt túllépni önmagán anélkül, hogy megtagadta volna a múltját. Meggyőződésében megingathatatlan volt. A „francia eszmék”, amelyekhez a végsőkig ragaszkodott és harcolt értük, az utóbbi években törnek a felszínre a válság gyötörte Algériában. Vajon kialakultak a politikai rendszer mélyreható demokratizálásának a feltételei? Autonóm módon teljesedik ki a partikularitás jegyeit (eredetileg importált republikanizmus iszlám környezetben)³⁴ magában hordozó „civilizációs misszió”? Egész élete, küzdelme alapvető kérdéseket vet fel, a pluralitását (az emberi jogok érvényesülését) és az erőszak helyét a független Algéria politikai életében.³⁵

³² Abbas: *L'indépendance confisquée*, 224–227.

³³ A foszfátban rendkívül gazdag területre, miután a spanyolok elhagyták gyarmatukat, jogot formáló marokkói uralkodó, semmibe véve a volt gyarmat önrendelkezését elismerő ENSZ-határozatot, hadseregét és civilek tömegét küldte oda. Algéria a Nyugat-Szahara függetlenségéért harcoló Polisario frontot támogatta (és támogatja), s emiatt a két Magreb-ország a fegyveres konfliktus szélére sodródott.

³⁴ Stora, Benjamin – Daoud, Zakya: *Ferhat Abbas, une utopie algérienne*. Paris, 1995. 400.

³⁵ Rahal, Malika: *L'UDMA et les udmistes. Contribution à l'histoire du nationalisme algérien*. Alger, 2017. 14.

LÁSZLÓ J. NAGY

The Most French Algerian. The Political Career of Ferhat Abbas Through the Algerian National Movement

Ferhat Abbas is the most interesting, and at the same time “most French” figure of the Algerian national movement. His thoughts and actions were guided by the “quest for civilization”, which was also the justification of the colonial expansion of the Third Republic. His political career is also the story of the Algerian nationalist movement. Throughout his life he always adhered to the “French ideals”, and the tripartite motto of the French Revolution: *liberté, égalité, fraternité*. In the 1920s he fought for the French assimilation of Algeria, he wanted it to become a province of France, but after the end of the World War he tried to have his country implement the “French ideals” as an independent state. However, none of the French governments supported his plans, so he joined those fighting for national liberation.

His life in the independent Algeria was full of struggle and disappointment. He didn't see the creation, only the death of the “French ideals” and liberal democracy, and the emergence of a personalist dictatorship, the sovietisation of the country à la Fidel Castro. He couldn't follow the revolutionary changes that characterized many of the young countries newly freed from colonial rule, they were incompatible with his ideals and mentality. He couldn't accept arbitrary decisions, for him institutions legitimized by elections were the basis of the political system. Barely a year after the country becoming independent, he resigned as the President of the National Assembly. This resignation meant the end of his political career: he was forced into opposition, and he was a victim of frequent harassment. In 1964–1965 he was interned to the southern regions, and in 1976 and 1977 he was under house arrest. One of the greatest figures of the Algerian national movement was left more and more alone. He was a tragic hero. He felt betrayed, as the “French ideals” were not implemented either by their creator, France, or his home country.

LÉNÁRT T. ANDRÁS

Kiút a diktatúrából

*A demokrácia felé tartó Spanyolország a nemzetközi erőterben (1975–1982)**

Az 1939 és 1975 között fennálló Franco-diktatúra nemzetközi kapcsolatai alapvető változásokon mentek keresztül a rezsim megalakulásától annak bukásáig tartó évtizedekben. Spanyolország a második világháborúban semleges (rövid ideig pedig „nem hadviselő fél”) státuszt foglalt el, ugyanakkor egyértelműen szimpatizált a náci Németországgal és a fasiszta Olaszországgal, így a háború után a győztes nyugati hatalmak megpróbálták elszigetelni a szélsőjobboldalinak tartott diktatúrát.¹ A demokráciák többsége visszavonta a nagyköveteit, más részük a diplomáciai kapcsolatokat is megszüntette abban bízva, hogy a már eleve rossz anyagi és infrastrukturális helyzetben lévő ország összeroppan. Csak néhány külföldi együttműködő maradt (például Antonio Salazar Portugáliája, Juan Domingo Perón Argentínája vagy a Vatikán), a problémákat azonban csak enyhíteni tudták, megszüntetni nem. Európa több országa számára a Marshall-terv jelentett reményt, de a spanyolok kívül maradtak a kedvezményezett körén: hiába hevert romokban az ország, az nem a második világháborús részvétel, hanem a korábbi polgárháború pusztító következménye volt, így a segélyben nem részesülhetett. Nem csatlakozhatott az ENSZ-hez és a NATO-hoz sem. A nemzetközi környezet azonban hamarosan megváltozott, mert a hidegháború átrendezte az erőviszonyokat és a prioritásokat. A nyugati hatalmak, elsősorban az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia számára a kommunizmus elleni harc vált elsődleges céllá, a Szovjetunió pedig a legfőbb ellenfélle. Ebben az új helyzetben a már az 1930-as évektől kezdődően antikommunista retorikát használó Francisco Franco tábornok szerepe felértékelődött, hasznosnak bizonyult a szovjetellenes szövetségben. 1953-tól számos, Spanyolország és az USA közötti gazdasági és katonai jellegű együttműködési megállapodást írtak alá, majd 1955-ben a hispán ország az ENSZ-be is felvételt nyert. Annak érdekében, hogy az országa még elfogadhatóbbnak tűnjön, és a külföld valódi partnerként tekintsen rá, Franco az 1950-es évek végétől fokozatos nyitási politikát folytatott, a diktatúra „puhulni” kezdett. Mindez messze nem volt demokráciának tekinthető, maradt az egypártrendszer és a katonai alapokon nyugvó diktatúra, ugyanakkor biztosította, hogy a tábornok haláláig, 1975-ig fennmaradhasson a rezsim.

* Jelen tanulmány a spanyolországi Sevillai Egyetem által koordinált és a Spanyol Gazdasági és Fejlesztési Minisztérium által finanszírozott „*Construir democracias: actores y narrativas en los procesos de modernización y cambio en la Península ibérica (1959–2008)*” (ACNADE, Ref. PID2019-107169GB-I00) nemzetközi kutatási projekt keretében készült.

¹ Erről lásd: Lénárt T. András: *A semlegesség árnyalatai – Spanyolország a második világháborúban*. In: Virányi Péter (szerk.): *Európa 1944–1945*. Budapest, 2021. 240–256. A diktatúra szélsőjobboldali jegyeinek megítéléséről lásd: Lénárt T. András: *A fasiszmus változatai Spanyolországban*. Világtörténet, 9. (41.) évf. (2019) 4. sz. 585–598.

Jelen tanulmány célja annak bemutatása, hogy a Franco-korszak lezárultával Spanyolország hogyan próbált meg visszakerülni a demokratikus nemzetközi kapcsolatrendszerbe, és a külföld hogyan viszonyult az új utakat kereső ibér államhoz. Nem az érintett spanyol kormányok szigorúan vett külpolitikáját vizsgáljuk, hanem arra keressük a választ, hogy a világ vezető hatalmai milyen szerepet szántak az ismét teljes jogú partneri szerepre törekvő Spanyolországnak, s az hogyan képzelte el a helyét a világpolitikában.

A demokratikus átmenet

1975-ben a miniszterelnöki posztot betöltő Carlos Arias Navarro, valamint a diktátor halála után azonnal a spanyol trónra lépő János Károly feladata volt biztosítani annak a feltételeit, hogy megvalósulhasson a „Franco nélküli francóizmus”, amelynek alapjait még a tábornok fektette le uralmának utolsó tíz évében. Ezek legfontosabb elemei a megbízható politikusok kulcspozíciókba helyezése, valamint a leendő király trónörökösként való kijelölése (1969) voltak. Az utóbbi azért tűnt egyfajta biztosítéknak, mert a herceget gyermekkorától kezdve Franco irányítása és elvárásai szerint nevelték, nem kételkedtek abban, hogy folytatni fogja a diktatúra idején megkezdett utat. Azonban az uralkodó, bár a trón elfoglalásakor a francói Nemzeti Mozgalom és az Alaptörvények elveire esküdött fel, hozzátette, hogy minden spanyol királya akar lenni, jelezve ezzel, hogy nem hisz az ország és a társadalom „győztesek és legyőzöttek” alapú felosztásában. Ez a kijelentése reményt keltett a belföldi ellenzék és a külföld körében is.² A király eltökélt volt abban, hogy Spanyolországot átvezesse a demokráciába, ehhez pedig együttműködőkre volt szüksége, de Arias Navarro kormányfő nem bizonyult megfelelő partnernek. Ennek érdekében 1976-ban a jobboldali-konzervatív, de szintén az átalakulás mellett álló Adolfo Suárezt kérte fel kormányalakításra, akivel közösen lefektették a demokratikus Spanyolország alapjait. Hamarosan már a Suárez körül kialakult Demokratikus Centrum Uniója (UCD) próbált pártháttérrel biztosítani a miniszterelnöknek.

1975 és 1982 között megvalósult a korábban betiltott pártok legalizálása (az elhunyt diktátor által legfőbb ellenségként kezelt kommunista párté is), több átfogó politikai, gazdasági és társadalmi reform, az új alkotmány kidolgozása és elfogadása (1978), egy fegyveres puccskísérelt megghiúsítása (1981), majd egy választás (1982), amelyet az 1930-as évek óta először nem jobboldali párt nyert. A királynak és a miniszterelnöknek eközben folyamatosan szem előtt kellett tartania, hogy a változások még elfogadhatók legyenek a francóistáknak, beleértve a továbbra is azok irányítása alatt álló hadsereget és a rendvédelmi szerveket, de elegendőnek találják a módosításokat a jobbközép és a baloldali pártok, valamint a szakszervezetek is. Olyan megegyezéssel úton történő átmenetre volt szükség, amely egyértelmű szakítást jelent a diktatúrával, a legfontosabb kérdésekben pedig a különböző erők és oldalak többsége paktumokon keresztül jut közös álláspontra.³ A tranzitológiával foglalkozó szakirodalomban – itthon⁴ és külföldön⁵ egyaránt – a spanyol eset kiemelt figyelmet kap annak

² Preston, Paul: *Juan Carlos. El rey de un pueblo*. Barcelona, 2003. 359–368.

³ A szakirodalom *ruptura pactada*, vagyis paktumokon alapuló „megegyezéssel szakítás” elnevezéssel hivatkozik a spanyol eseményekre.

⁴ A spanyol átmenetről született magyar nyelvű monográfiák: Simon János: *A demokratikus átmenet Spanyolországban (1977–1982)*. Budapest, 1996.; Szilágyi István: *Demokratikus átmenet és konszolidáció Spanyolországban*. Budapest, 1996.

⁵ A demokratikus átmenetekkel foglalkozó szakirodalomban a spanyol eset kiemelt helyet foglal el. Lásd például az alábbi alapműveket: Di Palma, Giuseppe: *To Craft Democracies. An Essay on Democratic Transitions*. Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1990.; O'Donnell, Guillermo – Schmitter,

egyedi vonásai miatt. A spanyol és a magyar átmenet, más elnevezéssel rendszerváltozás között számos hasonlóság felfedezhető, ugyanakkor a különbségek sem elhanyagolhatók, mindenekelőtt a jogállami háttér és a munkavállalókat érintő folyamatok szempontjából.⁶

A nemzetközi kapcsolatok új útjai

A fent vázolt belpolitikai, gazdasági és társadalmi változásokkal párhuzamosan az országot újra kellett pozicionálni a nemzetközi erőterben, hogy méretének, geopolitikai jelentőségének és vélt (hamarosan pedig valós) politikai és gazdasági súlyának megfelelő helyet foglalhasson el a világban. A feladat ezen a téren sem volt egyszerű: a belföldön jelentkező kihívásokhoz hasonlóan a külpolitika terén is a harminchat évig fennálló diktatúra nyomasztó árnyával kellett megküzdeni. Bár a rezsim fennállásának utolsó húsz évében javultak az ország külföldi kapcsolatai, fontos lépéseket kellett tenni annak érdekében, hogy a világ együttműködő, nyugat-európai demokráciaként tekintsen Spanyolországra. A történelmi és politikatörténelmi konszenzus szerint a demokratikus átmenet 1975 (Francisco Franco halála) és 1982 (a diktatúrához nem kötődő, baloldali Spanyol Szocialista Munkáspárt választási győzelme) között zajlott. Az ország nemzetközi kapcsolataiban szintén fontos változások indultak meg ebben az átmeneti időszakban, amelyek előkészítették az utat ahhoz, hogy a szocialista kormány 1986-ban beléptesse az országot az Európai Gazdasági Közösségbe.

A hidegháború évtizedeiben a nyugati hatalmak szemében már a francói Spanyolország is kulcsszerepet játszott az egyensúly fenntartásában, és bíztak abban, hogy továbbra is lehet számítani a változás előtt álló országra a Szovjetunió elleni közvetett harcban. Geopolitikai és geostratégiai megfontolásból a Mediterráneum nyugati felének ellenőrzése szempontjából az ibér állam vitathatatlan jelentőséggel bírt, egy esetleges (világ)háború vagy közép-európai fegyveres konfliktus során pedig spanyol területről könnyen lehetett volna utánpótlást küldeni a nyugati erők seregei számára.

Javier Tusell spanyol történész véleménye szerint egy demokratikus átmenet nemzetközi dimenzióit elsősorban nem abból a szempontból kell vizsgálni, hogy miként alakult az ország külpolitikája az adott időszakban, hanem először arra kell választ találni, hogy más országok milyen szerepet játszottak a belpolitikai átmenet különböző fázisaiban, milyen nemzeti és nemzetközi érdekeket tudunk azonosítani. Vajon a diktatúra lezárulta és a demokratikus folyamatok kezdete valamilyen külső befolyás nyomán történt-e, vagy abban mindenekelőtt belső tényezők voltak döntőek, és a nemzetközi környezetnek nem volt számottevő hatása? Tusell szerint, ha a spanyol átmenetet összehasonlítjuk például az Ibériai-félsziget másik államában, Portugáliában 1974-ben lezajlott eseményekkel, akkor a külföld szerepe a hispán esetben nem mondható jelentősnek. Ennél fontosabb volt, hogy a demokratikus országok milyen cselekedetekkel jelezték hozzáállásukat a korábbi autoriter rezsimhez és a most formálódó, reményeik szerint nyitottabb, új rendszerhez. Ennek egyik érzékletes példáját adhatja annak vizsgálata, hogy mely országok képviselői voltak jelen a diktátor temetésén, majd János Károly koronázási ünnepségén. Az előbbin államfők és kormányfők helyett döntően kevésbé fontos minisztériumok tárcavezetői vagy a Spanyolországba akkreditált nagykövetek képviselték hazájukat, az utóbbin azonban részt vettek miniszterelnökök,

Philippe C. – Whitehead, Laurence (eds.): *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. Baltimore, 1986.

⁶ Farkas Vajk: *Rendszerváltás spanyol módra. Hasonlóságok és különbségek a spanyol és a magyar jogállami átmenetben*. Iustum Aequum Salutare, 5. évf. (2009) 3. sz. 171–194.; Lénárt T. András: *A nuestra manera: 1989–1990 y la transformación democrática en Hungría desde la perspectiva del presente*. Revista de Estudios Europeos, no. 76. (2020) 193–209.

köztársasági elnökök, külügyminiszterek és királyi családok tagjai. Ezzel jelezték az államok, hogy a diktatúra és annak elhunyt vezetője már a múlté, ellenben a demokrácia felé tartó ország kezdő lépései kiérdemlik a támogatást.⁷

János Károly a spanyol Parlamentben (*Cortes Generales*) uralkodói minőségében elmondott első beszédében (1975. november 22.) hitet tett amellett, hogy Spanyolországnak fontos szerepet kell betöltenie az európai együttműködésben. Mindkét fél számára egyértelművé kell tenni, hogy Európa a jövőben számíthat a spanyol államra.⁸ A király tisztázta ezzel, hogy nem tud elképzelni más lehetőséget, mint az európai (és egyben nyugati demokratikus) rendszerbe való betagozódást, annak bel- és külpolitikai, biztonságpolitikai és gazdasági velejáróival együtt. A diktátor halála után János Károly vált a spanyol demokratikus átmenet szimbolikus alakjává a bel- és a külföld szemében egyaránt. Adolfo Suárez miniszterelnöki kinevezése után együtt kezdték meg tárgyalásaikat a demokratikus országokkal, jelezve, hogy a jövőben komolyan számolhatnak Spanyolországgal a nemzetközi együttműködésekben. Rövid és hosszú távú célokat egyaránt kijelöltek. Az előbbi körébe tartozott, hogy a belpolitikai kérdésekhez hasonlóan a külpolitikában is látványos elmozdulásokra törekedtek, ennek megerősítéseként a király és a miniszterelnök több külföldi látogatást tett európai országokban, az Amerikai Egyesült Államokban és Latin-Amerikában, ahol ismertették a demokratikus átmenet lépéseit.

A spanyol vezetők már korán jelezték, hogy távlati céljuk az Európai Gazdasági Közösséghez és más nemzetközi szervezetekhez történő csatlakozás, valamint az európai demokráciákkal való szoros együttműködés. E kapcsolatrendszer bővítése elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a valódi változások bekövetkezessenek: segíthetett legitimálni és partneri szintre emelni a spanyol demokráciát, belföldön többségi támogatást szerezni az európai integráció ügyének, ami hozzájárulhat a spanyol központi kormányzat és az autonómiaira törekvő történelmi régiók közötti nézeteltérések enyhítéséhez, előmozdíthatta a társadalom modernizálódását, valamint gyorsíthatta a kereskedelmi, pénzügyi, vállalkozói és termelői szektorok felzárkózását az európai partnerekhez, versenytársakhoz.⁹

A belpolitika „nemzetköziesítése”

A külföldi tényezők jelenlétét a spanyol átmenet idején nemcsak a belügyekbe való közvetlen beavatkozás mentén lehet vizsgálni, hanem a demokráciát felépítő pártok fejlődésében, „európaizálásában” betöltött szerepük alapján is. A spanyol esetben a külföldi pártok mellett a nemzetek felett átnyúló szövetségek, alapítványok, pártcsoportok segítségnyújtása vagy annak álcázott befolyása is jelentős volt, mely támogatások nem az ország egésze vagy a kormányzat felé irányultak, hanem a politikai csoportosulásokhoz, pártokhoz érkeztek. A Spanyol Szocialista Munkáspárt (PSOE) például észak-európai testvérpártjaitól, valamint a német szociáldemokratáktól (SPD) kapott támogatást; az utóbbiaktól a hozzájuk kötődő Friedrich Ebert Alapítványon keresztül – a német szervezeteknek kulcsszerepük volt a szomszédos Portugália szocialista pártjának újjászervezésében is. Az anyagi jellegű hozzájárulás döntően nem választási kampányok finanszírozására érkezett, a cél inkább a párt fenntartása és szakmai szemináriumok szervezése volt. Az SPD ennek révén korlátozott mértékű befolyást

⁷ Tusell, Javier: *Historia de España en el siglo XX. Vol. 4. La transición democrática y el gobierno socialista*. Madrid, 2007. 210–211.

⁸ Cortes Generales: *Juan Carlos I. Discursos, 1975–1995*. Madrid, 1996. 14–15.

⁹ Erről lásd: Moreno Juste, Antonio: *España en el proceso de la integración europea*. In: Pérez Sánchez, Guillermo – Guardia, Ricardo Martín de la (coords.): *Historia de la integración europea*. Barcelona, 2001. 167–214.

szerzett a PSOE-ben, így az átmenet során a spanyol szocialisták által megfogalmazott javaslatok és ötletek egy része egyértelműen német „ihletésre” született.¹⁰ A PSOE számára a külföldi pártfogás elengedhetetlennek bizonyult ahhoz, hogy kormányzóképes alternatívaként tűnhessen fel az 1980-as évek elejére, valamint abban is segített, hogy bár továbbra is marxista alapokon álló, de a balközép felé mozduló erővé váljon, hátrahagyva és inkább a kommunista pártra hagyományozva a szélsőségesebb megnyilatkozásokat.¹¹ A kisebb baloldali csoportok többsége beolvadt a PSOE-be, mivel egyértelmű volt, hogy nemzetközi partnerekre csak ez a párt számíthat.

A spanyol szocialisták ötször akkora külföldi támogatásban részesültek, mint a liberális és a kereszténydemokrata pártok együttvéve; az 1976-ban szervezett madridi PSOE-kongresszuson részt vevő prominens külföldi vendégek (mint a francia François Mitterrand, a nyugatnémet Willy Brandt, a svéd Olof Palme vagy az olasz Pietro Nenni) jelenléte mutatta, hogy a demokratikus világ melyik baloldali erőt tekinti valódi tényezőnek. Az átmenet éveiben az eurokommunizmus mellett egyre inkább elköteleződő Spanyol Kommunista Párt (PCE) – míg korábban Kelet-Németországra és Csehszlovákiára is számíthatott – az 1968-as európai események után Romániából, Észak-Koreából, valamint a francia és olasz testvérpártoktól kapott anyagi támogatást. A jobboldali pártok számára szintén a német orientáció bizonyult lényegesnek, ezek közül is kiemelkedett a CSU – Bajor Keresztényszociális Unió (a hozzá kötődő Hanns Seidel Alapítványon keresztül) és a CDU – Kereszténydemokrata Unió (a Konrad Adenauer Alapítvány révén), a liberálisok pedig a Friedrich Naumann Alapítvánnyal álltak kapcsolatban.¹² Minden párt számára nélkülözhetetlen anyagi és ideológiai támogatást jelentett az, hogy a külföldi politikai csoportok partnerként tekintettek rájuk; ezzel nemcsak nemzetközi szerepük nőtt, de a spanyol politikai palettán elfoglalt helyük is tartósan bizonyulhatott.

Az Amerikai Egyesült Államok szerepe

Az országok többsége hivatalos szinten igyekezett távolságot tartani, még a látszatát is kerülve annak, hogy beleavatkoznának Spanyolország belügyeibe. Természetesen akadtak kivételek, amikor valamely államnak, a saját nemzetközi szerepét alátámasztandó, véleményt kellett nyilvánítania, ugyanakkor az is előfordult, hogy akkor sem foglalt állást, ha mindenki más szükségesnek látta volna. Így tett az Amerikai Egyesült Államok. 1977-ben Adolfo Suárez kormánya legalizálta a Spanyol Kommunista Pártot, az USA pedig – összhangban a hidegháborús retorikával – nemtetszésének adott hangot. Ezzel szemben az 1981. február 23-án megkísérelt katonai (és markánsan szélsőjobboldali) spanyol puccskísérlet során, amit minden demokratikus ország elítélt, a nem sokkal korábban hivatalba lépett Alexander Haig külügyminiszter úgy nyilatkozott, hogy a történetek Spanyolország belügyeihez tartoznak, az Egyesült Államok nem kíván állást foglalni. A korabeli spanyol sajtó is hírt adott arról, hogy a Madridba akkreditált diplomáciai képviselők Haig kijelentését hatalmas hibának vélték,

¹⁰ Areilza, José María de: *Diario de un ministro de la monarquía*. Barcelona, 1977. 122–123.

¹¹ Bernecker, Walther L.: *España y Alemania en dos momentos decisivos de sus historias: la transición española y la reunificación alemana*. Iberoamericana, vol. 7. (2007) no. 26. 153–154.; Granadino González, Alan: *La evolución del PSOE en la Transición. Entre el socialismo del sur de Europa y la socialdemocracia europea*. Ayer, vol. 117. (2020) no. 1. 75–102.

¹² Arango, E. Ramón: *Spain. Democracy Regained*. New York – London, 2018. 192–193.; Lemus López, Encarnación – Pereira Castañares, Juan Carlos: *Transición y política exterior*. In: Pereira, Juan Carlos (coord.): *La política exterior de España. De 1800 hasta hoy*. Barcelona, 2010. 673–675.; Tusell: *Historia de España en el siglo XX*, 212–213.

mert ezzel nem állt ki egyértelműen a demokrácia védelme mellett.¹³ Egy nappal később Ronald Reagan elnök, érzékelve a problémát, már kifejezte örömét a puccskísérlet meghiúsítása miatt, valamint gratulált János Károly uralkodónak az ebben játszott szerepéért. A király példás viselkedését minden nemzetközi diplomáciai kommentár kiemelte.¹⁴

Az Amerikai Egyesült Államok külpolitikai céljaiban Spanyolország már a Franco-diktatúra alatt is szerepelt; az 1950-es évektől gazdasági és katonai egyezményeket kötöttek. A spanyol földre telepített támaszpontok kulcsfontosságúnak bizonyultak a hidegháború során, de látva a diktátor fizikai és szellemi állapotának romlását, az 1970-es évek elejétől az USA döntéshozóinak egy része már a jövőre is készült. A nyugat-európai stabilitáshoz szükség volt a kiszámíthatóan működő hispán országra, ezért a *State Department* minden segítséget meg kívánt adni Spanyolország betagozódásához az európai védelmi rendszerbe és a NATO-ba. Bár az amerikai kormány és a spanyol rezsim – szem előtt tartva kölcsönös, de mindenekelőtt saját érdekeiket – alapvetően együttműködött, egyértelmű volt, hogy csak akkor valósulhat meg Spanyolország integrációja a nemzetközi szervezetekbe, ha az autokratikus berendezkedés demokratikussá fejlődik. A sokrétű kapcsolatrendszeren belül elsősorban a katonai bázisok sorsa aggasztotta a Fehér Házat; ezek bérleti szerződése is éppen a tábornok halálát megelőző hónapokban jártak le. Gerald Ford elnök számára ez a kérdés élvezett prioritást, ezért 1975-ben nem akart lazítani a már haldokló Francóhoz kötődő kapcsolatokat, annak ellenére sem, hogy Helmut Schmidt nyugatnémet kancellár figyelmeztette őt, inkább a lehetséges jövőt próbálja kitapintani, és más spanyol politikai erők irányában is érdeklődjön. Ford elnökkel ellentétben Henry Kissinger külügyminiszter és Wells Stabler amerikai nagykövetség tisztában volt azzal, hogy a Francóhoz fűződő szoros viszony árthat a jövőbeni spanyol–amerikai kapcsolatoknak, mert a diktátor halála után az USA-ra mint a rezsimmel együttműködő hatalomra tekinthet majd a valószínűleg demokratizálódásnak induló spanyol társadalom.¹⁵ Az egyezményeket végül 1976-ban hosszabbították meg Arias Navarro kormányfő aláírásával ellátva. Az akkori külügyminiszter, José María de Areilza visszaemlékezése szerint a miniszterelnök figyelmeztette kormánya tagjait Franco egyik korábbi intelmére: ha az amerikaiak nem akarják teljesíteni a spanyolok kéréseit, akkor azt kell aláírni, amit a másik fél eléjük tesz, mert – a jövőt szem előtt tartva – Spanyolországnak szüksége van a megállapodások fenntartására.¹⁶

A katonai támaszpontok kérdésének megoldását egy barátsági és együttműködési szerződés ratifikálása is követte. A két ország közötti kapcsolat ezzel továbbra is szoros maradt; jelezve Spanyolország prioritásait, jelképes gesztusként János Károly királyként tett első külföldi látogatása Washingtonba vezetett 1976 júniusában. Kissinger úgy vélte, hogy ezt mindenképpen lehetővé kellett tenni, mert a találkozó növelte az uralkodó önbizalmát, és tudatosítani kellett benne, hogy a nyugati világ mellette áll. Egyetértett abban a királlyal, hogy Arias Navarro gyengekezű politikus, akivel az átmenet nehezen valósítható meg, így az amerikai kormányzat örömmel fogadta a döntést, mely szerint 1976-ban Adolfo Suárez követte őt a kormányfői székben. A Spanyol Kommunista Párt legalizálása 1977-ben, ahogy arról már szó esett, aggodalommal töltötte el a Fehér Házat, és Jimmy Carter elnök kormányzata ennek hangot is adott. Ez a nézetkülönbség mégsem nyomta rá a bélyegét az amerikai–spanyol

¹³ Queirolo, Pedro S. – Foix, Luis: *Preocupación en Europa y Estados Unidos*. La Vanguardia, 1981. február 24. 11.

¹⁴ Mac Liman, Adrian: *Eco extraordinario en el extranjero*. La Vanguardia, 1981. február 25. 16.

¹⁵ Powell, Charles: *The United States and Spain: Franco to Juan Carlos*. In: Townson, Nigel (ed.): *Spain Transformed*. New York, 2007. 234–240.

¹⁶ Areilza: *Diario de un ministro de la monarquía*, 44–45.

kapcsolatok alakulására, mert minden fél megértette, hogy a valóban demokratikusnak tekinthető választások lebonyolításához szükséges a korábban betiltott pártok bevonása is. Anál inkább megmutatkozott ez a két vezető viszonyán: Suárez washingtoni látogatását csak hosszas egyeztetések után sikerült megvalósítani, Carter pedig hívös fogadtatásban részesítette őt, ugyanakkor az új amerikai kormány nem osztotta Ford és Kissinger korábbi aggodalmát, miszerint ez végzetes hiba lett volna a spanyol vezetés részéről.¹⁷ A kommunista párthoz való eltérő hozzáállásuk nem befolyásolta azt a tényt, hogy az Egyesült Államoknak geopolitikai és stratégiai okokból továbbra is szüksége volt a „baráti” Spanyolországra, mindenekelőtt a NATO tagjaként.

Az USA egy ekkorra már kétes megítélésű volt politikusa is részt vett a közvetítésben: Richard Nixon hat évvel a lemondása után, 1980-ban egy könyvbemutatója alkalmával érkezett Madridba, és találkozót kért Adolfo Suáreztól. Nixon – ahogyan 1980-ban kifejtette a legolvasottabb spanyol napilapnak adott interjúban – biztosította arról a miniszterelnököt, hogy az Amerikai Egyesült Államok számít Spanyolország együttműködésére nemzetközi téren, valamint szorgalmazta, hogy a korábbiaknál is tágabb kontextusban gondolkodjanak: a hispán országnak Európa mellett Latin-Amerika kapcsán is fontos szerephez kell jutnia, az út pedig ehhez is a NATO-n keresztül vezet. A volt amerikai elnök szerint Spanyolország példaként szolgálhat azon országok számára, amelyek a jövőben békés módon szeretnének levezényelni egy demokratikus átmenetet¹⁸ – ezzel a kijelentésével valószínűleg a szovjet érdekszférában elhelyezkedő államokra utalhatott. Nixon az 1970-es évek elején, még elnöki minőségében több alkalommal találkozott János Károly trónörökössel a spanyol és az amerikai fővárosban is, ezeken a találkozókön pedig már szóba került Spanyolország jövője; az elnök a fennmaradt hangfelvételek tanúsága szerint egész elnöki ciklusa alatt fokozott figyelemmel kísérte a hispán állam jövőjére vonatkozó lehetséges forgatókönyveket, számolva Franco hamarosan bekövetkező halálával.¹⁹

Kapcsolatok a szovjet blokkal és Latin-Amerikával

Spanyolország és a Szovjetunió viszonyát 1939 és 1975 között az egyértelmű szembenállás határozta meg. Elsősorban a spanyol rezsím antikommunizmusa akadályozta a kooperációt. A változással azonban nem kellett megvárni a diktátor halálát, mert a spanyol kormány az 1970-es évek elején már megpróbált gazdasági kapcsolatokat létesíteni azokkal az államokkal is, amelyekkel politikai-ideológiai síkon nem állt közös platformon. A kereskedelmi szempontot igyekeztek elválasztani a politikai meggyőződéstől annak érdekében, hogy az ország gazdasági pozíciói javuljanak. Ezt azonban nem teheték nyíltan, a társadalom előtt is felvállalva, mert ezzel ellentmondtak volna az elmúlt negyven évet jellemző, a bel- és a külföldi propaganda szerves részét képező kommunistaellenes álláspontnak. 1970-ben Gregorio López-Bravo spanyol külügyminiszter – utazását a nyilvánosság előtt titokban tartva – Moszkvába látogatott, és sikerült kereskedelmi megállapodásokat kötnie, az elkövetkező években pedig a blokk több országával, így Magyarországgal is születtek ilyen jellegű

¹⁷ Powell: *The United States and Spain*, 240–244.

¹⁸ Hermida, Jesús: *Nixon: “Aplaudo el liderazgo de Suárez en el campo internacional”*. El País, 1980. május 1. 1–2.

¹⁹ A *Richard Nixon Presidential Library and Museum*ban található hangfelvételek Spanyolországra vonatkozó részeit 2020-ban írott és audio formátumban spanyol nyelven is közzétették. Lásd: Cózar, Álvaro de – Cabeza, Gonzalo: *Los audios de Nixon*. El País Online, 2020. június 9. Elérhető: <https://elpais.com/espana/2020-06-08/los-secretos-sobre-el-final-de-franco-que-ocultan-las-cintas-de-nixon.html>. (letöltés: 2021. márc. 16.)

egyezmények.²⁰ A Szovjetunió minden biznnyal engedélyt adott az érdekszférájába tartozó országoknak a gazdasági (a Német Demokratikus Köztársaság esetében pedig a diplomáciai) kapcsolatok létesítésére, ugyanakkor a politikai szférát több szempontból is az ellentétek dominálták. Nemcsak a két kormány között állt fenn ellentét, hanem az azonos irányzatok között is: az 1968-as csehszlovákiai szovjet beavatkozást a Spanyol Kommunista Párt (PCE) elítélte, ami állandó feszültségforrást jelentett az ekkor még illegálisban működő csoport és a Szovjetunió között, valamint kimutathatóan nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a spanyol kommunizmus egy sajátos fejlődési úton indult el.²¹

A nyugati hatalmakhoz viszonyítva a Szovjetunió kisebb érdeklődést mutatott a spanyol változások iránt. Természetesen örömmel szemlélték, hogy a jobboldali diktatúra véget ér, de azt már fenntartásokkal kezelték, hogy az ország a demokratikus változások során láthatóan még szorosabb kapcsolatba kerül az USA által dominált hatalmi tömbbel, a végkimenetel pedig valószínűsíthetően az EGK-hoz és a NATO-hoz történő csatlakozás lesz. A PCE és annak vezetője, Santiago Carrillo eurokommunista álláspontja egyre távolodott a szovjet vonaltól, korábbi véleményüket megváltoztatva már nem tartották kizártnak az országuk NATO-csatlakozását, elfogadták államformának a monarchiát, és a demokratikus átmenet során Adolfo Suárez miniszterelnökkel is együttműködtek annak nyugati orientációjában. Bár a Szovjetunió és a PCE közötti viszony korántsem volt felhőtlen, paradox módon – és akaratlanul – éppen az előbbi járult hozzá az utóbbi legalizálásához: Suárez kormányfő az 1977 tavaszán a nemzethez intézett televíziós beszédében elmondta, ésszerűtlen lenne a spanyol kommunistákat továbbra is törvényen kívülinek tekinteni, miközben a Szovjetunióval és a keleti blokk országaival több szálon is megindult a közeledés.²² Ez nem jelentette azt, hogy rögtön baráti viszony alakult ki a két fél között, de a születő megállapodások egyre kevesebb akadályba ütköztek.

A diktatúra idején a *hispanidad* (hispanitás-tudat) eszméje állt középpontban, mely alapján Spanyolország és Latin-Amerika spanyol nyelvű országai – a közös múlt, nyelv, kultúra és az ereikben csörgedező vér alapján – mindörökké összetartoznak, és a kapcsolatnak szorosnak kell maradnia. Bizonyos esetekben (lásd Argentína Juan Domingo Perón idején) ez valóban működött is, máskor kevésbé. A demokratikus átmenet során Spanyolország újra pozicionálta önmagát a világban, és Latin-Amerikával (elsősorban Spanyol-Amerikával) is igyekezett újradefiniálni a kapcsolatát. Így született a *híd* szerep koncepciója: Spanyolország összekötő kapocs lehet Latin-Amerika és Európa között, egyengetve a két földrész ekkoriban közel sem kielégítő együttműködésének útját. Adolfo Suárez célja tehát nem kizárólag a saját országa, hanem egész Európa kapcsolatrendszerének fejlesztése volt a távoli régióval, központi és talán nélkülözhetetlen szerepet betöltve a jövőben ezen a téren – a terve be is vált, máig Spanyolország Latin-Amerika legfőbb európai partnere és fontos közvetítője az Európai Unió számára is. Több közép- és dél-amerikai ország követendő példaként tekintett a spanyol átmenetre, amikor a saját országukban ment végbe a demokratikus rendszerváltás, a spanyol képviselők pedig megfigyelői vagy konzultációs státuszt kaptak számos latin-

²⁰ Harsányi Iván: *1973, año clave en las relaciones diplomáticas húngaro-españolas*. Ayer, vol. 67. (2007) no. 3. 137–157.; Anderle Ádám: *A magyar–spanyol kapcsolatok ezer éve*. Szeged, 2006. 155–160.

²¹ Treglia, Emanuele: *La elección de la vía nacional: La Primavera de Praga y la evolución política del PCE*. Historia del presente, vol. 16. (2010) 83–96.

²² *Discurso del presidente Adolfo Suárez, 4 de mayo de 1977*. In: Fundación Juan March, Archivo Linz de la Transición española. Elérhető: <https://linz.march.es/documento.asp?reg=r-61975>. (letöltés: 2021. márc. 16.)

amerikai szervezetben.²³ A spanyol királyi pár 1978 novemberében tett mexikói látogatása szimbolikus tettként értékelhető. A Franco-diktatúra során a két ország közötti kapcsolat konfliktusokkal volt terhelt, mivel a spanyol polgárháború után Mexikó közel huszonötezer köztársasági menekültet fogadott be, így a rezsim a latin-amerikai országot a legfőbb ellenfelei támogatása miatt szintén ellenségének tekintette. János Károly és felesége útja új fejezetet nyitott ezen a téren is, megmutatva, hogy Latin-Amerika egésze fontos a számukra.²⁴

Út a nemzetközi intézmények felé

Az Európai Gazdasági Közösséghez való csatlakozás, ahogyan jeleztük, kezdettől fogva prioritást élvezett az átmenet időszakának spanyol kormányai²⁵ számára. Az exportcikkek közel fele a közösség országai felé irányult, a behozatal szinte ugyanilyen arányban érkezett ebből a régióból. Franco tábornok halála előtt már mindkét fél (az egyelőre még illegálisban tevékenykedő spanyol demokratikus erők és az EGK meghatározó országai) igyekezett előkészíteni az utat ahhoz, hogy az elkövetkező évtizedben megkezdődhessen a valódi közeledés. 1975 után az európai szervezetek prominens képviselői – konzervatívok, szociáldemokraták és liberálisok egyaránt – folyamatosan érkeztek Madridba, hogy személyesen tájékozódjanak a spanyol kormány és a pártok Európát érintő céljairól, valamint felmérjék, „megérett-e” már az ország arra, hogy komolyan számoljanak vele a nemzetközi szinten. José María de Areilza külügyminiszter szintén ellátogatott európai fővárosokba, hogy személyesen próbálja meggyőzni a kormányfőket a folyamatban lévő spanyol reformok „eurokompatibilitásáról”. Ezzel párhuzamosan Európa kormányai ugyanezeket a kérdéseket mérlegelték a rendelkezésre álló diplomáciai kapcsolatrendszerükön keresztül, a hozzáállásukat természetesen befolyásolták – mind a nemzetközi szervezetekben, mind a nemzeti kormányokban – a politikai indíttatású viták.²⁶

Spanyolország integrációja előbb az európai rendszerbe, majd az EGK-ba alapvetően a többi tagországon múlt, de nem egyenlő mértékben: már az 1970-es évek elejétől kezdődően Franciaországnak jutott kiemelkedő szerep, amikor a két állam számos megállapodást kötött egymással. Szomszédos országgént a spanyol állam legközelebbi demokratikus kapcsolata volt, politikai és gazdasági érdeke is fűződött ahhoz, hogy a diktatúra lebontása rendben megtörténjen, mivel az egyik legfontosabb kereskedelmi partnere volt. A bilaterális kapcsolatok javítása érdekében Franciaország közvetítő szerepet vállalt abban, hogy Spanyolország és a Nyugat között is közeledés induljon meg. János Károly első európai útja, jelezve a francia barátság jelentőségét, 1976 októberében Párizsba vezetett, és egyértelmű volt, hogy Franciaország lesz a legközelebbi együttműködője és egyben „támasza” is a demokratikus átalakulás

²³ Bastidas Tinizaray, María Cristina: *Relaciones de España con Iberoamérica entre 1979 y 1982. Memoria y civilización*, vol. 23. (2020) 399–418.; Lemus López – Pereira Castañares: *Transición y política exterior*, 680–682.; Pérez Herrero, Pedro: *Las relaciones de España con América Latina (1810–2010): discursos, políticas y realidades*. In: Pereira, Juan Carlos (coord.): *La política exterior de España. De 1800 hasta hoy*. Barcelona, 2010. 424–425.

²⁴ Sola Ayape, Carlos: *La diplomacia real. Los viajes a México de Juan Carlos I, Rey de España (1978–2002)*. Madrid, 2018. 163–164.

²⁵ Az 1975 és 1982 között végbement demokratikus átmenet periódusában három miniszterelnök követte egymást: Carlos Arias Navarro (1973–1976), Adolfo Suárez (1976–1981) és Leopoldo Calvo-Sotelo (1981–1982). Természetesen a közülük leghosszabb ideig hivatalban lévő Suárezre (és János Károly uralkodóra) hárult a nemzetközi kapcsolatépítés teendőinek döntő hányada.

²⁶ MacLennan, Julio Crespo: *Spain and the Process of European Integration, 1957–85*. New York, 2000. 130–134.

során.²⁷ A harmonikusnak ígérkező kapcsolat azonban megváltozott, amikor a nemzetközi szintér került előtérbe: az ibér ország növekvő gazdasági súlya miatt a spanyol EGK-csatlakozás komoly versenyhelyzetet teremtett volna Olaszország és Franciaország számára. Valéry Giscard d'Estaing francia köztársasági elnök komoly ellenállást tanúsított, minden lehetséges fórumon akadályozva a spanyol csatlakozást. A francia–spanyol ellentétből 1977-től kezdődően súlyos viszály alakult ki a két kormány között: a francia vezetés többször kétségbe vonta a spanyol politikusok tehetségét és a demokratikus átalakulás iránti elköteleződését, nem nyújtott segítséget az ETA baszk terrorszervezet francia területen élő tagjai utáni nyomozásban, a spanyol csatlakozást károsnak vélte a többi európai ország mezőgazdasági szektora számára, valamint korainak tartotta, hogy Európa egyenrangú partnerként kezelje a „fiatal” spanyol demokráciát. D'Estaing 1978-ban megvalósult madridi útján felajánlotta, hogy engedne a francia és a spanyol mezőgazdaság érdekütközéseinek feloldására vonatkozó elvárásából, ha Suárez megnyitná a spanyol nukleáris, elektronikai és hadiipart a francia befektetések előtt, és elutasítaná ezen a téren az amerikai közeledést. A spanyol kormány azonban ezt ellenezte, előtérbe helyezve az USA-orientációt. Az 1980-as évek eleje már változást hozott: mindkét országban baloldali-szocialista vezetés került hatalomra (Franciaországban François Mitterrand, Spanyolországban Felipe González), az EGK-csatlakozás kérdésében lassan közeledni kezdtek az álláspontok.²⁸ Az integráció azonban már csak a demokratikus átmenet lezárulta után, a PSOE-kormány idején (1986) valósulhatott meg.²⁹

Az Amerikai Egyesült Államokkal fenntartott kapcsolatok egyik legfontosabb tényezője Spanyolország NATO-csatlakozásának kérdése volt. Az európai országok többsége támogatta ezt a szándékot, még Margaret Thatcher kormánya is, annak ellenére, hogy Nagy-Britanniával továbbra is éles konfliktus állt fenn Gibraltár ügyében, valamint néhány gazdasági kérdésben.³⁰ A spanyol kormány alapvetően törekedett a katonai tömbbe történő integrációra, de tisztában volt azzal, hogy a társadalom álláspontja távolról sem egységes ebben a kérdésben. Még csak néhány évvel korábban zárult le a diktatúra, a fegyveres erőiben továbbra is a francóista főtisztek foglalták el a kulcspozíciókat, a baloldali, jobboldali és szeparatista terrorszervezetek miatt a fegyveres erőszak mindennapos volt, így a gyors elköteleződés egy nemzetközi katonai testület irányában veszélyeket rejtett magában a belpolitikai változások békés mederben tartása vonatkozásában. Adolfo Suárez tájékozódni próbált más lehetőségek felől is: 1979-ben spanyol képviselőt küldött az el nem kötelezett országok mozgalmának találkozójára, egyeztetett Fidel Castro kubai elnökkel, fogadta Jasszer Arafat palesztin vezetőt, valamint egyelőre nem kívánta felvenni a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel. Ezzel egyidőben Európával is igyekezett a lehető legjobb viszonyt kialakítani, így Madrid adott helyet az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet egyik találkozássorozatának

²⁷ Lemus López – Pereira Castañares: *Transición y política exterior*, 666–667.

²⁸ Llaudes Cañete, Salvador: *Una visión desde las fuentes francesas del papel de Francia en las negociaciones para el ingreso de España en las Comunidades Europeas: 1975–1986*. Revista Historia Autónoma, vol. 3 (2013). 143–155.; Lemus López – Pereira Castañares: *Transición y política exterior*, 668–672; López Gómez, Carlos: *Transición española e integración europea. El papel del Movimiento Europeo y otras organizaciones europeístas*. Ayer, vol. 117. (2020) no. 1. 103–128.

²⁹ Erről lásd magyarul: Giró-Szász András: *A spanyol út Európába. Az Európai Unióhoz való spanyol csatlakozási és integrációs folyamat*. Budapest, 2002.; Szilágyi István: *Európa és a hispán világ*. Veszprém, 1998. 61–212.

³⁰ Labarta Rodríguez-Maribona, Carolina: *Las relaciones militares entre España y Gran Bretaña durante el tardofranquismo y la Transición (1964–1984)*. In: Delgado Gómez Escalonilla, Lorenzo – León Aguinaga, Pablo – Martín García, Óscar J. – Sánchez, Esther M. (coords.): *El factor internacional en la modernización educativa, científica y militar de España*. Cuenca, 2017. 175–196.

(1980–1983), ezzel is jelezve, hogy számíthatnak az országra a stratégiai és az egész kontinenst érintő kérdésekben.³¹ 1981-ben Suárez lemondott, utódja, Leopoldo Calvo-Sotelo pedig úgy ítélte meg, hogy az ország nemzetközi szerepének biztosítása szempontjából elengedhetetlen az Észak-atlanti Szerződés Szervezetéhez történő csatlakozás, ami meg is valósult 1982-ben. Az ebben az évben kormányra került Spanyol Szocialista Munkáspárt alapvetően szkeptikus volt a NATO-tagsággal kapcsolatban, ezért négy éven belül népszavazást tűzött ki a kérdésben, ugyanakkor a szavazásra buzdító kampányban, bizonyos feltételekhez ragaszkodva,³² már a bennmaradás mellett állt ki, elsősorban az egyre erősödő nemzetközi nyomás hatására. Az 1986-ban megtartott referendum eredményeként az ország tagja maradt a katonai tömbnek.³³ Szintén ekkor valósult meg az Európai Gazdasági Közösséghez való csatlakozás – e két esemény miatt nem túlzás tehát azt állítani, hogy a nemzetközi kapcsolatok terén a spanyol átmeneti időszak valamivel tovább tartott, mint a belpolitikai folyamatok esetében.

ANDRÁS T. LÉNÁRT

A Way Out of the Dictatorship. International Aspects of Spain's Democratic Transition (1975–1982)

General Francisco Franco's dictatorship ended in Spain in 1975, the next almost ten years were crucial for the Spanish kingdom. The country had to reposition itself in the international context in order to redefine its role in accordance with its size, geopolitical importance, political and economic weight. The task was not easy in this area either: along with the challenges the country faced in the field of internal affairs, the overwhelming shadow of the dictatorship that had existed for thirty-six years had to be overcome in terms of foreign policy as well. Although the country's international relations improved during the last twenty years of the regime, important measures had to be taken with the purpose of transforming Spain into a country that could be regarded as a Western European democracy. The aim of my article is to describe how this Iberian country tried to return to the democratic system of international relations and how foreign governments reacted to Spain's endeavours.

³¹ Fuentes, Jorge: *La reunión de Madrid de la Conferencia sobre la Seguridad y la Cooperación en Europa*. Revista de Estudios Internacionales, vol. 4. (1983) no. 4. 735–753.

³² A spanyol kormány – néhány kisebb kikötés mellett – három fő feltételhez ragaszkodott: az ország nem csatlakozik a NATO fegyveres struktúrájához, a területén nem tárolhatnak nukleáris fegyvereket, valamint fokozatosan csökkenteni fogják a Spanyolországban működő amerikai katonai támaszpontok számát.

³³ Muñoz Soro, Javier: *El final de la utopía. Los intelectuales y el referéndum de la OTAN en 1986*. Ayer, vol. 103. (2016) no. 1. 19–49.; Salas López, Fernando de: *El proceso de integración de España en la OTAN*. Revista de Estudios Internacionales, vol. 3. (1982) no. 1. 137–172.; Tusell: *Historia de España en el siglo XX*, 220–221.

FELLEGI BENJÁMIN

Halford Mackinder és a brit birodalmi föderalizmus a 19. század fordulóján

Tanulmányunk tárgya a föderalizmus eszmetörténetének egy érdekes mellékága, mely a jelenből visszatekintve inkább holtágnak nevezhető. A brit birodalmi föderalizmus az 1870-es években jelent meg, és a következő több mint fél évszázad során foglalkoztatta a londoni politikát. Ez az angolszász történelem egy sajátos fejezete (feltűnően hiányzik a magyar szakirodalomból), amelynek középpontjában a Brit Birodalom áll. Egyedülálló nagysága és ezzel párhuzamosan feltűnő szétagoltsága máig páratlan kombináció a birodalmak történelmében. Bizony, hatalmának csúcsán, 1920-ban a *Union Jack* több terület fölött lebegett, mint az Oszmán Birodalom kiterjedésének kétszerese és a Szovjetunió együttvéve – ez a világ lakosságának egy negyedét jelentette.¹ Ennek alapján kijelenthetjük, hogy a birodalom wallersteini értelemben világrendszeret alkotott, azaz a nemzetközi rendszerre kifejtett hatásában minden más politikai-gazdasági entitást eltörpített.² Többen is arra a következtetésre jutottak, hogy „ha akadt valaha olyan nemzet, amely valóban világhatalomra törekedett, akkor ez Nagy-Britannia volt [...] amire törekedett, azt meg is valósította”.³ Nem véletlen tehát, hogy a „táncoló kongresszus” és az első világháború közti időszak úgy maradt fenn, mint a *Pax Britannica*, a brit hegemonia évszázada.

De a birodalomnak nemcsak kiterjedtsége és nemzetközi politikai-gazdasági súlya volt különleges, hanem az is, ahogy kormányozták. „Az angol gyarmati módszerek vagy megteremtik a világhatalom alapjait, vagy elpusztítják a birodalmat” – írja Herzl Tivadar.⁴ Az idézet azért fontos számunkra, mert a föderalizmus kérdése pontosan beleillik ebbe a dilemmába. Mint tudjuk, a birodalom már rég megszűnt, London ma legfeljebb néhány fontosabb katonai támaszpont felett rendelkezik Európán kívül. Ugyanakkor nem célunk a jelen tükrében vizsgálni e dezintegrációs folyamatot, a középpontba magát a dilemmát helyezzük. A kérdést, hogy mi a birodalom jövője, illetve hogy az angolszász joggyakorlat és autonóm kormányzás elvével működő gyarmati modell meddig és milyen mértékben tudja fenntartani a gigászi államot. A birodalmi föderalisták válasza az volt, hogy az erős központi és a szabadon működő helyi hatalmi struktúrák kettőssége angolos hagyományként a birodalom

¹ Taagepera, Rein: *Expansion and Contraction Patterns of Large Polities: Context for Russia*. *International Studies Quarterly*, vol. 41. (1997) No. 3. 484.

² Lásd: Ágh Attila: „Népek hazája, nagyvilág...”. *A világrendszer-elméletek történetéhez*. Budapest, 1988. 39.

³ Idézi: Kennedy, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000*. Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor és Varga Zsuzsanna. Budapest, 1992. 215.

⁴ Idézi: Bihari Péter: *1914. A nagy háború száz éve*. Budapest, 2014. 54.

„megszűntette megtartását” jelentené.⁵ Nem célunk a téma általános fejtegetése, annak terjedelme meghaladja e tanulmány keretét. Ugyanakkor mélyebb megértéshez juthatunk el, ha egy ilyen tág problémakört személyes perspektívából közelítünk meg.

Bizonyára többen ismerik Halford Mackinder geopolitikai elméleteit, mint a birodalom gazdasági, politikai és társadalmi mechanizmusaival foglalkozó írásait. A geográfus-politikus-történész azonban sokszínű munkásságával számos, így jelen témánkat is érintő ügyben vállalt fontos szerepet, akadémiai és politikai téren egyaránt. S hogy miért érdemes foglalkozni azzal, hogy a brit értelmiséget és politikát megosztotta egy esetleges föderáció kialakítása? A birodalom hanyatlását kutatók közül van, aki arra a következtetésre jutott, hogy a romlás és szétesés hátterében nem feltétlenül gazdasági okok álltak, hanem a londoni politika túlzó különbségtétele állampolgár és alattvaló között.⁶ Erre már Adam Smith is alaposan rávilágít 1776-ban megjelent művében, párhuzamot vonva Róma hanyatlásával.⁷ A „*taxation without representation*” elve, mely a britek első birodalmának bukásához vezetett, bár más formában, de megmaradt az amerikai szabadságharcot követően. Így láthatjuk, hogy a kérdés valójában a birodalom megmaradása és pusztulása körül lebegett. Ebben a kontextusban lépett fel Halford Mackinder, aki egészen újszerű stratégiai elmélettel a keletről érkező veszélyre hívta fel a figyelmet, sürgetve a birodalmi összefogás elmélyítését. A következő oldalakon arra teszünk kísérletet, hogy megvizsgáljuk, miért volt szükség a birodalom szerkezeti átalakítására, ebben melyik oldalt képviselte Halford Mackinder, és milyen eszmei tényezők vezették álláspontjának kialakításához.

Miért volt szükség a föderációra? – nemzetközi kontextus

Elsőként a nemzetközi kapcsolatok átalakulását kell szemügyre venni, hogy világos legyen, mi volt az a kontextus, amiben a föderáció mint szükséges útvonal megjelent. Britannia sajátos politikai helyzetét és külpolitikai hagyományait figyelembe véve arra is fény derül, miért egy brit alkotta meg a globális geopolitika első képletét.⁸ Egy állam valódi erejének megítélésében alulnézet és madártávlat között lényeges eltérés mutatkozhat. Így, ha csak a térképet nézzük, meglepőnek tűnhet, hogy az Oszmán Birodalom akkor érte el legnagyobb kiterjedését, amikor valódi ereje már régóta hanyatlóban volt. Ez a paradoxon az általunk tárgyalt Brit Birodalomra is igaz – azután érte el legnagyobb területi kiterjedtségét, hogy gazdasága megrokkant az első világháborúban, nemzetközi hatalma leáldozott. Tulajdonképpen ez az a helyzet, ami előtérbe helyezte a birodalom átalakításának kérdését. A nemzetközi erőter változását sokan felismerték, ahogy azt is, hogy egy ilyen méretű és ennyire szétszórt politikai egységet nem lehet úgy fenntartani a jövőben, ahogy addig sikerült. Erre érkezett válaszként a birodalmi föderalizmus, mely az „organikus egységen” túl a szoros integrációt, közös birodalmi parlament kialakítását hirdette.⁹ Vegyük szemügyre, hogy milyen nemzetközi kontextus övezte ezt az elméletet.

⁵ Juhász József: *Föderalizmus és nemzeti kérdés. Az etnoföderalizmus tapasztalatai Közép- és Kelet-Európában*. Grotius E-könyvtár, 2014. 13.

⁶ Hubbard, Glenn – Kane, Tim: *Egyensúlyban. A nagyhatalmak gazdasága az ókori Rómától a modern Amerikáig*. Ford. Magyarics Tamás. Budapest, 2016. 183.

⁷ Lásd: Smith, Adam: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. 1776. Oxford, 2008. 362.

⁸ Molnár Gusztáv: *A mackinderi képlet, avagy a geopolitikai egyensúly esélyei*. Korunk, 3. évf. (2008) 11. sz. 49.

⁹ Juhász: *Föderalizmus és nemzeti kérdés*, 13.

A századforduló Nagy-Britanniája hatalma zenitjét élvezte: birodalma felett a Nap sohasem nyugodott le, fővárosa a világ központja volt, kereskedelmi és hadiflottájának nem akadt párja. A felszín alatt mégis vegyes kép tárul elénk. Például a sajtóban nagy vitát keltett Lord Henry Lennox álláspontja, mely a brit haditengerészet relatív erejét kétségbe vonta. 1882-ben erre a Pall Mall Gazette hasábjain még magabiztos elutasítással válaszoltak: „Anglia tengeri hatalma, az erő legfontosabb elemeit tekintve, nagyobb ma, mint bármely korábbi időszakban.”¹⁰ Ennek ellenére egy két évvel később ugyanezen újság oldalán megjelent cikk, mely a francia hajóhad növekedéséről számolt be, valóságos pánikot robbantott ki, újabb költséges tengerészeti fejlesztésre kényszerítve a Gladstone-kormányt.¹¹ Ez mutatja, hogy a brit politika bizonytalanabbá vált, féltette a birodalom pozícióját, mégpedig jogosan. A világpolitika ugyanis alapvető változáson ment keresztül a 19. század második felétől kezdve, ami Londonból nézve aggodalomra adott okot. Nagy-Britannia a *status quo* felborulásával csakis veszíthetett, ahogy Eric Hobsbawm rámutat: „...a fejletlen világ nagy része fölötti informális uralom helyett annak egynegyedét formálisan birtokba vette.”¹² A legnagyobb változást az Egyesült Államok és Oroszország nemzetközi fellépése jelentette. Hogy az USA a jövő szuperhatalma lesz, már évtizedekkel korábban világos volt Alexis de Tocqueville és Friedrich List számára, pedig ekkor még az ipari és technológiai forradalom alig érezte hatását.¹³ Oroszország felemelkedését szintén idő kérdésének tekintették. Ahogy a kor egyik meghatározó történésze, John Seeley fogalmazott: „Oroszország és az Egyesült Államok úgy fogják túlszárnyalni a jelenlegi nagyhatalmak erejét, ahogy a 16. század nagy nemzetállamai túlszárnyalták Firenzét.”¹⁴ A két ébredő titán mellett az egyesült Németország és a Meidzsi-restaurációval fejlődésnek induló Japán Birodalom fellépésével a britek búcsút inthettek világhegemóniájuknak. Korábban a „versenyfutás Afrikáért” szinte kizárólag brit–francia tevékenység volt, amiből a többi európai és Európán kívüli nagyhatalom jórészt kimaradt. Az új helyzetet azonban jobban illusztrálja a Kína-probléma, amely központi helyet foglalt el a századforduló hatalmi politikájában. A kortárs megfigyelőknek világos volt, hogy a világ új „beteg embere” már nem az Oszmán Birodalom, hanem a Csing-dinasztia birodalma.¹⁵ „Végtelenül nagyobb keleti kérdés” – ahogy Rosebery miniszterelnök utalt rá, hozzátéve, hogy „armageddon”-t eredményezhet a Kínai Birodalom romjaiért küzdő európaiak közt.¹⁶ Az informálisan brit érdekszférába tartozó hatalmas terület immár Oroszország keleti terjeszkedésének célpontja lett, Japán Korea 1895-ös meghódításával szintén kontinentális terjeszkedésbe kezdett, míg az Egyesült Államok is egyre erőszakosabban lépett fel kereskedelmi érdekei mellett a Távol-Keleten. Ebben a versenyhelyzetben, regionális szinten akár erősebb riválisokkal szemben pedig lehetetlen volt a korábbi befolyás megőrzése. Nem véletlen tehát, hogy a föderalizmus kérdése, azaz a szoros politikai, katonai és gazdasági integráció ekkor került előtérbe.

A nemzetközi kapcsolatok átalakulása mellett a gazdasági változások is problémát jelentettek a brit politikára nézve. Paul Kennedy rámutat arra, hogy az ipari forradalom

¹⁰ *Our Navy*. Pall Mall Gazette, vol. 35. (1882) No. 5307. 2.

¹¹ Kennedy, Paul: *The Rise and Fall of British Naval Mastery*. London, 1976. 178.

¹² Idézi: Kennedy: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*, 216.

¹³ Cahnman, Werner: *The Concept of Raum and the Theory of Regionalism*. American Sociological Review, vol. 9. (1944) No. 5. 456.

¹⁴ Seeley, John: *The Expansion of England*. 1883/HardPress, 2013. 301.

¹⁵ Taylor, A. J. P.: *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*. Oxford, 1954. 391.

¹⁶ Otte, T. G.: *The China Question. Great Power Rivalry and British Isolation, 1894–1905*. Oxford, 2007. 1.

kibontakozása óta a britek először kezdték megérezni a gazdasági versenyt – nyugaton az amerikai, keleten a japán, míg Európában a német ipar fejlődött szédületes gyorsasággal.¹⁷ A brit gazdaság, bár az ipari forradalom pionírja volt, nem tudott hatékonyan reagálni a kihívásokra, az „újoncok” innovációiban, minőségben és mennyiségben is élre törtek. Széntermelésben az 1910-es évekre a németek felzárkóztak, míg az amerikaiak többet termeltek, mint a két állam együtt; 1901-ben a Pennsylvania államban működő Carnegie Steel Co. egy magában több acélt termelt, mint egész Anglia.¹⁸ Ráadásul a legmodernebb ágazatokban (autógyártás, elektromos és vegyipar) is érzékelhető volt a britek lemaradása. Egyszerűen a feltörekvő nemzetgazdaságok fokozatosan maguk mögé parancsolták a tengerek királynőjét. Nyilvánvalóvá vált, és ez jelentősen sürgette a megoldást, hogy Britanniának meg kell tartania eddig szerzett pozícióit, ha ugyanis ezeket elveszíti, a riválisokkal szemben már képtelen lesz olyan erőteljesen fellépni, mint néhány évtizeddel korábban. Ahogy Mackinder fogalmazott: „Fél kontinensek erőforrásait birtokló nagyhatalmak jelenlétében Britannia nem tudná még egyszer uralma alá venni a tengereket. Sok múlik a korábbi feltételek mellett szerzett előny megtartásán.”¹⁹

Mit jelentett ez a korábban szerzett előny? Ha az iparban nem is, de a pénzügyi szolgáltatások terén optimistábbak voltak a kilátások. A gazdaság ezen szegmensében valóban komoly esély mutatkozott arra, hogy belátható időn belül nem veszítik el világelső pozíciójukat. Britannia már a 18. század utolsó harmada óta őrizte dominanciáját a nemzetközi pénzügyi szolgáltatásokban, ami jelentősen kompenzálta a negatív tendenciákat.²⁰ Ez a szektor párhuzamosan fejlődött az ipari termelés kibontakozásával, így a kettő erősítő hatással volt egymásra. „A gyárilag előállított javak egy része, amit exportálunk, a külföldi befektetésre szánt tőkét képviseli. Például Dél-Amerikába küldünk acél síneket és hidakat vasúti építkezéshez, így az brit tőkéből valósul meg” – írja Mackinder.²¹ Ez a fajta befektetés egyszerre jelentett ipari termelést és hosszú távon kamatozó hitelt. A birodalmi keret szintén figyelemreméltó előny volt a befektetők számára, amit a birodalmi föderalisták nem győztek eleget hangsúlyozni. A gyarmati területek ugyanis biztos és stabil exportpiacot jelentettek, még akkor is, ha intenzív kereskedelmi verseny folyt a birodalmon kívüli befektetőkkel. Kanadában például, ahol az amerikaiak földrajzi okból sokkal kedvezőbb helyzetben voltak, az import egyharmada még 1913-ban is a brit szigetekről érkezett.²² Az innen exportált javak harmada ment a birodalom többi részébe, nem sokkal több, mint a kontinentális Európa országaiba.²³ A kereskedelmi flotta és a külföldi befektetések Mackinder értelmezésében birodalmi jellegzetességek, mivel végső soron a haditengerészet jelenti a garanciát. „A hatalmas hitelező nemzet nem engedheti meg magának, hogy gyenge legyen.”²⁴

¹⁷ Kennedy: *The Rise and Fall of British Naval Mastery*, 186.

¹⁸ Kennedy: *The Rise and Fall of British Naval Mastery*, 188–189.

¹⁹ Mackinder, Halford: *Britain and the British Seas. 1902*/HardPress, 2012. 358.

²⁰ Cain, P. J.: *Economics and Empire: The Metropolitan Context*. In: Porter, Andrew (ed.): *The Oxford History of the British Empire*. Vol. 3. Oxford, 1999. 35.

²¹ Mackinder, Halford: *The Modern British State: An Introduction to the Study of Civics*. 1914/HardPress, 2012. 103.

²² Cain: *Economics and Empire: The Metropolitan Context*, 45.

²³ Saul, S. B.: *Studies in British Overseas Trade 1870–1914*. Liverpool, 1960. 219.

²⁴ Mackinder: *Britain and the British Seas*, 346.

Miért volt szükség a föderációra? – a „Heartland”-elmélet

Míg a brit politika a Tirpitz admirális vezette német flottaépítéssel és II. Vilmos egyre agresszívebb *Weltpolitikájával* volt elfoglalva, Mackinder egy egészen új elmélettel állt elő, mely az ellenséget elsősorban nem Németországban, hanem annak keleti szomszédjában, Oroszországban látta. Az 1904-es előadás, melyet a Royal Geographical Society ülésén tartott, máig a klasszikus geopolitika egyik alapműve. A *Földrajz mint a történelem kulcsa* (*The Geographical Pivot of History*) lett *Heartland*-elméletének kiindulópontja. Mivel ez a mű önmagában külön tanulmányt érdemel, itt nem kíséreljük meg részletesen bemutatni. Mégis, hogy megértsük, miért tartotta szükségesnek a birodalom szoros összetartását, elkerülhetetlen ennek a munkának a figyelembevételére.

Mackinder sajátos történelemszemléletet dolgozott ki, aminek lényege az, hogy „a történelem európai fázisa elmúlóban van”.²⁵ A „kolumbuszi éra”, amely a földrajzi felfedezésektől a 20. század kezdetéig meghatározta a világot – megteremtve az egységes világrendszert és abban Európa hegemoniáját – véget ért. Ahogy a középkori Európának, a modern kori nagyhatalmaknak ismét zárt rendszerben kell gondolkodniuk, akkor is, ha ez már a teljes glóbuszt magában foglalja.²⁶ Az új körülmények között alapvető változást hoz a technológiai fejlődés, ami a tengeri hatalmak négy évszázados előnyét képes megszüntetni. Mackinder prognózisa az, hogy a jövő a szárazföldi hatalmaké, azon belül pedig egy specifikus földrajzi terület birtokosáé. Eszerint az eurázsiai szuperkontinens belső része (Közép-Ázsia és Szibéria nagyja) egy olyan „magterület” (*Pivot Area*),²⁷ mely a tengeri hatalmak számára hozzáférhetetlen, ugyanakkor alkalmas a belülről kifelé irányuló terjeszkedésre.²⁸ Ez a centrális terület világviszonylatban olyan pozícióban van, mint Németország Európában, így gyakorlatilag bármely irányba adott a hódítás lehetősége.²⁹ A történelem során erről a területről érkeztek a nomád népek támadásai Európa, Kína és a Közel-Kelet felé, a sikeres támadás potenciális mértékét pedig a Mongol Birodalom nagysága demonstrálja.³⁰ Mackinder éles szemmel meglátta, hogy a technológiai fejlődés (leginkább a vasúthálózat kiépülésével) és a jelentős demográfiai növekedés következtében Oroszország a modern kor Mongol Birodalmává válhat, azaz képes lehet uralma alá hajtani Euráziát (több mint 50 millió km²-t!).³¹ Ez esetben olyan mértékű emberi és anyagi erőforrások felett fog rendelkezni, hogy kontinentális hatalma mellett a tengereken is uralkodni fog. Tekintve, hogy a „haditengerészet Britannia pajzsa”, ha nem uralja a tengereket, a világot behálózó birodalmat lehetetlen megvédeni.³²

Ennek tükrében érthető, hogy a Brit Birodalom feltétlen híve nyugtalan volt országa jövőjével kapcsolatban. Ezzel nem állt egyedül, a londoni politikát ugyanis mélyen áthatotta a 19. századon áthúzódó „nagy játszma” tapasztalata. Az orosz terjeszkedés Közép-Ázsiában alapvető fenyegetést jelentett a „birodalom ékkövére”, Indiára. Ahogy Mackinder írja: „India birodalom a birodalomban”, hiszen a teljes brit államszervezet lakosságának háromnegyede

²⁵ Mackinder: *Britain and the British Seas*, 350.

²⁶ Mackinder, Halford: *The Geographical Pivot of History*. 1904/Singapore, 2018. 168.

²⁷ Ez az a terület, amely később a „Heartland” nevet kapja, de a kettő lényegében ugyanaz.

Lásd: Mackinder, Halford: *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*. New York, 1919.

²⁸ Mackinder: *The Geographical Pivot of History*, 177.

²⁹ Mackinder: *The Geographical Pivot of History*, 184

³⁰ Mackinder: *The Geographical Pivot of History*, 178.

³¹ Mackinder: *The Geographical Pivot of History*, 184.

³² Mackinder: *Britain and the British Seas*, 310.

a szubkontinensen élt.³³ Ironikus, hogy a brit külpolitikát talán leginkább befolyásoló orosz expanzió nem valósulhatott volna meg a közép-ázsiai vasúthálózat nélkül, melynek tervezői és kivitelezői természetesen brit befektetők voltak.³⁴ Arthur Balfour miniszterelnök (1902–1905) mellett Richard Haldane hadügyminiszter (1905–1912) és különösen Edward Grey külügyminiszter (1905–1916) találta érdekesnek Mackinder mondanivalóját, ennek pedig szerepe volt a liberális kabinet által megkötött 1907-es brit–orosz szerződésben, mely felosztotta Perzsiát a két állam között.³⁵ Ugyanebben az évben a Németország elleni francia–brit antant kibővült a cári birodalommal. Mindazonáltal Henry H. Asquith miniszterelnök (1908–1916) kormánya még 1914 júliusában is tartott a közép-ázsiai orosz fenyegetéstől, ami jól mutatja, milyen mély nyomot hagyott az oroszok terjeszkedése India felé a brit politikásokban.³⁶ Az Oroszországgal való háborús együttműködés mindenesetre lehetővé tette a német hegemoniatörékvés ideiglenes derékba törését. Utólag kiderült, hogy London számára Berlin nagyobb fenyegetést jelentett, mint Szentpétervár, ugyanakkor az általunk tárgyalt időben ez még korántsem volt bizonyos. Bár a Japán elleni csúfos vereség látványos volt, de csak a világháború roppantotta össze a keleti óriás agyaglábait. Ennek dacára fontos kiemelni, hogy a „magterület” stratégiai potenciálja Mackinder értelmezésében az éppen aktuális politikai történésektől független, hiszen a földrajzi adottságokban gyökerezik, azok pedig többnyire megváltoztathatatlanok.³⁷ A tengeri és szárazföldi hatalmak geopolitikai konfliktusának vizsgálatában a „magterület” mindenkori birtokosa, mely az egész világra veszélyt jelenthet, Mackinder talán legnépszerűbb szellemi felismerése lett.

Eszmetörténeti kitekintés – szociáldarwinizmus, Seeley és Ratzel

Ennél a pontnál érdemes egy kisebb eszmetörténeti kitérőt tenni, ugyanis Mackinder földrajzi, történeti és politikusi tevékenységét egyaránt áthatotta a korszellem. A következő sorokban azt igyekszünk bemutatni, hogy egy száraznak tűnő szakpolitikai kérdés mögött („legyen-e föderáció vagy ne?”) meghatározók a személyes meggyőződések.

Oxfordi tanulmányai (1880–1884) alatt Mackinder több diszciplínában is képzettséget szerzett, például zoológiában és modern történettudományban. Az előbbi a híres biológus, Henry Nottidge Moseley keze alatt – a Charles Darwinnal és Thomas H. Huxley-val személyes kapcsolatot ápoló professzor (nem véletlenül kapta a „Darwin bulldogja” gúnynevet) nagy hatással volt rá, s később világnézetében a biológiai szemlélet meghatározóvá vált.³⁸ Ez természetesen nem volt egyedi jelenség, hiszen a század során a természettudományok feltűnő fejlődési ívet jártak be, ami nemcsak a közgondolkodáson hagyott lenyomatot, hanem beitta magát a társadalomelméletekbe is. Egy számunkra releváns példa a szociáldarwinizmus, illetve az arra épülő eugenikai mozgalom, melyek valóságos diadalmenetet jártak a századforduló idején. A szociáldarwinizmus, bár nem egységes nézet, de tömören a Darwin, Jean-Baptiste Lamarck és Herbert Spencer által kidolgozott evolúciós elméleteknek, illetve bizonyos biológiai jelenségeknek az emberi társadalmakra való önkényes, többnyire

³³ Mackinder, Halford: *Eight Lectures on India*. 1910/HardPress, 2012. 1.

³⁴ Kubicek, Robert: *British Expansion, Empire, and Technological Change*. In: Porter, Andrew (ed.): *The Oxford History of the British Empire*. Vol. 3. Oxford, 1999. 262.

³⁵ Blouet, Brian: *Halford Mackinder: A Biography*. Texas, 1987. 117.

³⁶ Venier, Pascal: *The Geographical Pivot of History and Early Twentieth Century Geopolitical Culture*. *The Geographical Journal*, vol. 170. (2004) No. 4. 334.

³⁷ Mackinder: *The Geographical Pivot of History*, 184.

³⁸ Blouet, Brian: *The Imperial Vision of Halford Mackinder*. *The Geographical Journal*, vol. 170. (2004) No. 4. 322.

áltudományos rávetítését jelenti.³⁹ Ezek a nézetek kezdetben radikális liberalizmusként jelentkeztek, az egyén és egyén között vívott versenyt emelve piedesztálra. Így nem véletlen, hogy az egyedülként *laissez-faire* politikát folytató britek között nagy népszerűségnek örvendett, liberálisként Mackinder is magáévá tette ezeket a nézeteket. A *fin de siècle* beköszöntére a szociáldarwinizmus azonban változáson ment keresztül. A hangsúly sokkal inkább a kollektív versenyre, azaz küzdelemre tevődött az adott társadalmakat alkotó egyének harca helyett. Ezzel párhuzamosan fokozódott a nacionalizmus és a szocializmus keltette lelkesedés. A nemzeti és szocialista eszmék köré épülő tömegmozgalmak összekapcsolódtak a szociáldarwinizmussal, így az amúgy is népszerű nézet még inkább elfogadott lett. Darwin nézete eredetileg úgy szólt, hogy „a létért való küzdelem legkeményebb ugyanazon faj egyénei és fajtái között”.⁴⁰ A változásban jelentékeny szerepet játszott, hogy a marxisták az egzisztenciális harcot azonosították az osztályharcral, a szélsőséges nacionalisták pedig a „fajok” (azaz nemzettek) közti harcot az állati világ túlélésért folytatott harcával állították párhuzamba.⁴¹ Az antagonisztikus szemléletet Mackindernél is könnyen meg lehet találni. A brit uralom és azon kívül álló területek kartográfiai ábrázolása például nem más, mint „a létért való örök harc megnyilvánulása”.⁴² Az tehát látszik, hogy számára a birodalmi politika nem egyszerűen szakpolitikai kérdés volt, hanem a darwini fogalomként értelmezett túlélés kérdése. Így a már korábban említett nemzetközi erőtér átalakulása London kárára, illetve Oroszország potenciális világhatalma sokkal mélyebb értelemben volt aggasztó. A kiindulópont tehát az, hogy a birodalom túlélésért folytatott küzdelemben vesz részt, melynek helyszíne a nemzetközi politika. Ennek köszönhetően Mackinder úgy tekintett a birodalom átalakításának kérdésére, mint abszolút szükséges teendőre, a megoldást pedig a föderációban vélte felfedezni.

A föderalizmus kérdésében az egyik első megnyilvánulás James A. Froude angol történész től érkezett 1871-es *England's War* című tanulmányában. Fő mondanivalója az, hogy az Egyesült Államokhoz, Oroszországhoz és Németországhoz képest „vézna” brit szigetek csakis akkor jelenthetnek nagyhatalmi bázist, ha sikerül a gyarmatokkal közös identitást kialakítani, ehhez pedig ki kell terjeszteni az angol „fajt” a gyarmati területekre.⁴³ Emellett John Seeley korábban idézett munkája számított úttörőnek; 1883-as megjelenése után egy évvel alakul meg a Birodalmi Föderációs Liga (*Imperial Federation League*), melynek ő maga is tagja volt. Ekkor Mackinder még egyeteméi éveit töltötte, de nem sokkal később már őt is megtaláljuk a föderáció mellett érvelők sorában. Seeley leghíresebb aforizmája az, hogy a britek alaposabb megfontolás nélkül, a „szórakozottság állapotában” hódították meg a fél világot.⁴⁴ Ezért nem is alakulhatott ki erős kötődés, összetartozás-érzet a szigeten élők és a gyarmatok között. Erre az álláspontra tapint rá Szerb Antal szellemes megjegyzése (természetesen nem történelmi szándékkal, de bizonyítva a szépirodalom sokszínű felhasználhatóságát), miszerint a „[britek] úgy mennek Burmába, mint mi Egerbe. Csak kevesebb kíváncsisággal.”⁴⁵ A *The Expansion of England* megírásával Seeley személyesen próbálta felerősíteni

³⁹ Bayer József: *A politikai gondolkodás története. Bevezetés*. Budapest, 1998. 188.

⁴⁰ Darwin, Charles: *Fajok keletkezése* I. Ford. Mikes Lajos. Budapest. 83.

⁴¹ Weikart, Richard: *The Origins of Social Darwinism in Germany, 1859–95*. Journal of the History of Ideas, vol. 54. (1993) No. 3. 473., 479.

⁴² Mackinder: *Britain and the British Seas*, 343.

⁴³ Froude, James A.: *England's War*. In: *Short Studies on Great Subjects*. Vol. 2. 1898/Honolulu, 2004. 500.

⁴⁴ Seeley: *The Expansion of England*, 8–9.

⁴⁵ Szerb Antal: *A Pendragon legenda*. Budapest, 2008. 27.

a birodalmiság tudatát honfitársaiban – ebben nem is volt sikertelen, könyve az 1880-as években félmillió példányban kelt el.⁴⁶ Érdemes hangsúlyozni, hogy Seeley álláspontja szembe ment a népszerű nézettel, miszerint a birodalom létrejöttének oka az „angolszász faj” felsőbbrendűsége.⁴⁷ Mackinder, utólag nézve kissé cinikusan, a Brit Birodalmat mint jelenséget a kereskedelem szabad áramlásának tükrében értelmezte. Eszerint a brit terjeszkedés legfőbb mozgatórugója a franciákkal vívott kereskedelmi verseny és az így szerzett területek geostratégiai védelmének biztosítása volt. A birodalmi struktúra ugyanis a kereskedelmi dominancia igényével alakul ki: „...amikor egymással versengő országok a piacokat vámokkal igyekeznek monopolizálni, még a demokráciák is kénytelenek birodalmakká válni.”⁴⁸ Ebből a logikából következik, hogy a britek meghódították Indiát, majd kiterjesztették uralmukat a környező területekre, ahogy ezt Fokföld és Egyiptom esetében is megtették (Szudán, Rodézia, Transvaal, Oranje Szabadállam), hogy biztosítsák az Indiába vezető tengeri utakat. Salisbury miniszterelnök ezzel kapcsolatban azt a rosszmájú megjegyzést tette, hogy a stratégiák „annektálni szeretnék a Holdat, nehogy a Mars bolygó kezébe jusson”.⁴⁹ Mackinder magyarázata szerint azért volt szükség a hatalmas területek annektálására, hogy biztosítsák a világ számára a kereskedelem szabad áramlását.⁵⁰ Ezzel egy időben az ókori görög gyarmatosításhoz hasonló folyamat zajlott le, aminek eredménye az, hogy a világ több kontinensén létrejöttek önálló, de az anyaországhoz szorosan kötődő brit nemzetek, „Britanniák”.⁵¹ Amellett, hogy az ezek között fekvő földrajzi távolságok jelentősek, ez a tény adta az egész föderalizmus-kérdés alapját, hiszen a hatalomgyakorlás kibővítése csakis közös gyökerű, közös gondolkodású, azaz rokon népekkel volt elképzelhető.

Érdemes még röviden szót ejteni arról, hogy Mackinder gondolkodását nemcsak angol-szász elemek befolyásolták, hanem kontinentális gondolkodók is. Ezek közül a német földrajztudós és biológus, Friedrich Ratzel említhető példaként. Kortársak és ugyanazon szakma művelői voltak, így nem meglepő, hogy gondolkodásmódjuk is hasonló volt. Ha kettejükét párhuzamba állítjuk, arra a megfigyelésre is példát kapunk, hogy ebben az időszakban a zoológia és a geográfia akadémiai szinten milyen szorosan összefonódott. A Ratzel által elsőként kidolgozott *Lebensraum*-elmélet jól példázza ezt a kapcsolatot. A koncepció, melyet markáns földrajzi és biológiai dimenzió jellemez, többek közt Darwin és Malthus munkáin alapszik. Ez mellesleg azt is mutatja, hogy a darwinizmus kifejezetten népszerű volt Németországban, sőt népszerűbb, mint Angliában.⁵² Ratzel a Lipcsei Egyetemen eltöltött évei alatt számos új tudományos területet alapozott meg, például a humán és politikai földrajzot. E területeken az emberi történelem és természet közti összefüggések újszerű elemzését dolgozta ki. Az utóbbira reflektált Mackinder egy korai publikációban, amikor azt írja: „úgy tűnik, hogy a politikai földrajzban található fő distinkció abból a két tényből ered, hogy az ember

⁴⁶ Green, E. H. H.: *The Political Economy of Empire, 1880–1914*. In: Porter, Andrew (ed.): *The Oxford History of the British Empire*. Vol. 3. Oxford, 1999. 346.

⁴⁷ Koditschek, Theodore: *Liberalism, Imperialism and the Historical Imagination. Nineteenth-Century Visions of Greater Britain*. New York, 2011. 337.

⁴⁸ Mackinder: *Britain and the British Seas*, 342.

⁴⁹ Idézi Hyam, Ronald: *Britain's Imperial Century, 1815–1914. A Study of Empire and Expansion*. New York, 2002. XVIII.

⁵⁰ Mackinder: *Britain and the British Seas*, 342–343.

⁵¹ Mackinder: *Britain and the British Seas*, 345.

⁵² Weikart: *The Origins of Social Darwinism in Germany, 1859–95*, 471., 475.

vándorol és az ember letelepszik”.⁵³ Ez a kijelentés arról árulkodik, hogy a brit már fiatalon figyelemmel kísérte német kollégáját. Ratzel a földrajz és történelem kibogozhatatlan szála-
inak megvilágításával hatott leginkább Mackinderre. Ahogy írja, „a természet hatalma az
emberi lélek és test legfinomabb szálait is áthatja [...] [az ember] a történet lelkes pillanata-
iban szinte lerázza a természet nyügét, de sohase szabadulhat tőle végképen, mert benne
gyökerezik”.⁵⁴ Hasonló szellemben jelenti ki Mackinder hogy „az ember, nem pedig a termé-
szet kezdeményez, de nagyrészt a természet irányít”.⁵⁵ A *Lebensraum*-elmélet szerint pél-
dával a táguló élettér bármely sikeres társadalom ismérve, ugyanakkor ez nem feltétlenül je-
lentett hódítást, hanem inkább mozgást, letelepedést.⁵⁶ A Mackinder által leírt „Britanniák”
létrejötté beleillik ebbe a képbe. Ratzel Mackinderhez hasonlóan biológiai analógiákat hasz-
nál az emberi társadalmak magyarázatára. Az élettér, melynek társadalmi megjelenése a
territoriális állam, például a növényvilágból vett párhuzam – egy adott nép vagy növelni
tudja életterét, vagy elpusztul, ahogy az a növényeknél általános.⁵⁷ Mackinder osztotta Ratzel
véleményét, miszerint a történelmi tendencia a nagy területet uraló államoknak kedvez; en-
nek legitimitációját pedig a biológiában találták meg.

A birodalmi föderalizmus

Miután áttekintettük a birodalom helyzetét a 19. század végén és 20. század elején, illetve
tettünk egy eszmetörténeti kirándulást, térjünk át magára a föderalizmus kérdésére! A vi-
lágban korábban betöltött szerep elvesztése és az ezzel járó „új pesszimizmus” sokaknál arra
mutatott, hogy változtatni kell a dolgok menetén.⁵⁸ Mackinder a birodalom átalakításában
négy programot tartott a legfontosabbnak: először a „fehér” – tehát britekkel betelepült
– gyarmatok (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika) elválasztása a hódított területek-
től; másodsor föderatív struktúra kialakítása az említett „fehér” gyarmatokkal; harmadszor
az egész birodalomban egységes vámpolitika bevezetése; utoljára pedig a föderáció tagáll-
maiban szociális reformok bevezetése és a demokratikus alapok kiszélesítése.⁵⁹ Ezek a pon-
tok a „konstruktív imperializmus” politikai nézetrendszerébe illeszkedtek. A kifejezést Wil-
liam Hewins, a London School of Economics első igazgatója és Joseph Chamberlain, a biro-
dalmi vámreform-kampány vezetőjének elsőszámú gazdasági tanácsadója alkotta meg 1899-
ben.⁶⁰ Chamberlain kampányának lényege az volt, hogy védővámok vagy valamilyen prefe-
renciarendszer bevezetésével alakuljon ki szorosabb gazdasági kapocs a szigetek és a gyar-
matok között. Ahogy korábban a birodalmi unió pártiak a Birodalmi Föderációs Ligába tö-
mörültek (ami nem sokkal később feloszlott), úgy a századfordulón Chamberlain és cso-
portja megalkották a Honfitársak Klubját. Céljuk nem volt más, mint „előmozdítani az Egye-
sült Brit Birodalom ideálját és következetesen képviselni azokat a konstruktív politikai

⁵³ Mackinder, Halford: *The Physical Basis of Political Geography*. Scottish Geographical Magazine, vol. 6. (1890) No. 2. 78.

⁵⁴ Ratzel, Friedrich: *A föld és az ember*. Ford. Simonyi Jenő. Budapest, 1887. 53., 48.

⁵⁵ Mackinder: *The Geographical Pivot of History*, 169.

⁵⁶ Ashworth, Lucian: *Realism and the Spirit of 1919: Halford Mackinder, geopolitics and the reality of the League of Nations*. European Journal of International Relations, vol. 17. (2010) No. 2. 282.

⁵⁷ Smith, Woodruff D.: *Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum*. German Studies Review, vol. 3. (1980) No. 1. 54.

⁵⁸ Hyam: *Britain's Imperial Century, 1815–1914*, 203.

⁵⁹ Deudney, Daniel: *Greater Britain or Greater Synthesis? Seeley, Mackinder and Wells on Britain in the Global Industrial Era*. Review of International Studies, vol. 27. (2001) No. 2. 197.

⁶⁰ Green: *The Political Economy of Empire, 1880–1914*, 347.

elveket mind alkotmányos, gazdasági, védelmi és oktatásügyi kérdésekben, melyek segítenek beteljesíteni ezt az ideált”.⁶¹ Érdekes, hogy bár Benjamin Disraeli miniszterelnöksége óta hagyományosan a konzervatívok képviselték a szorosabb uniót a „fehér” gyarmatokkal, Chamberlain kampánya mégis súlyos törésvonalat kreált a párton belül, ami hozzájárult a kampány sikertelenségéhez és a konzervatívok választási vereségéhez is.⁶²

Ahogy Lord Rosebery miniszterelnök (1894–1895) fogalmazott, „egy olyan birodalom, mint a miénk, mindenekelőtt megkövetel egy birodalmi fajt” – Mackinder egyetértett ezzel, ezt tükrözi a fehér és nem fehér népek különválasztása.⁶³ A kettő elválasztása azért is volt fontos, mert az itt élő, az Egyesült Királysághoz szorosan fűződő lakossággal még elképzelhető volt egy közös birodalmi identitás kialakítása. Brit India háromszázmillió lakosának ilyen módú integrációja már sokkal kevésbé. Ugyanakkor Mackinder szerint ezt a rendkívül sokszínű és eltérő kultúrájú konglomerátumot csakis a britek tudják működtetni, mivel mélyen beléjük ivódott a hagyományok és szokások tisztelete.⁶⁴ Így a birodalom legkisebb közös nevezője is egy ősi hagyomány, mely egyaránt megtalálható Afrikában, Indiában és a brit szigeteken: a monarchia intézménye. Mackinder fogalmazásából azonban úgy tűnik, hogy a brit elme jellegzetességei nem egyszerűen eltanult vagy továbbadott, hanem biológiailag örökölt tulajdonságok. Maga az alkotmányos monarchia is hosszú történeti fejlődés eredménye, így ennek értékeléséhez britnek kell születni, különben hiányzik az évszázados történelmi folytonosság. Nézetében a britek magukban hordozzák a felelős kormányzás kollektív tapasztalatát, melyet biológiai reprodukció során átadnak utódiaknak.⁶⁵ Ebből fakadóan az eugenikára, azaz fajtisztaságra is nagy hangsúly került, ez is jellemezte a birodalmi föderalistákat. Bizonyos szempontból ez a kirekesztő gondolkodás elidegenítette a brit társadalom egy jelentős részét, amely a liberális birodalom pártján állt, és sokkal „inkluzívabb” volt – ez pedig végső soron hozzájárult ahhoz, hogy nem tudták megszerezni a szélesebb társadalmi támogatást.⁶⁶

A szociáldarwinista klisék mellett egy másik szempontot is kidolgozott Mackinder, bár ez is erősen erre a gondolkodásmódra hasonlít. Ez a szempont a külső nyomás, alapvetően valamilyen egzisztenciális fenyegetés nemzetépítő szerepe. A történelem során a nemzetek létrejöttének mozgatórugója az adott népcsoportok harca volt az őket érő külső támadások ellen, mely egyé kovácsolta őket. Így jött létre Franciaország a száz éves háború alatt, így „erőszakolták bele Anglia gondolatát a Heptarchiába a normann hódítók”, és így forrott nemzetté az Egyesült Államok függetlenségi harca során.⁶⁷ Az új helyzetben szintén nagy nyomás helyeződött a Brit Birodalomra, Mackinder pedig ezt úgy fogta fel, mint a nemzetépítés szükséges feltételét. Ezt a metanarratívát mellesleg alátámasztani látszott az, ahogy a búr háború során a birodalom összefogott az ellenségesen viselkedő európai államokkal szemben.⁶⁸ Ahogy korábban Seeley, Mackinder 1904-es előadásában megpróbálta megideologizálni a birodalmi identitás kialakulását. Az orosz fenyegetés perspektivikus leírása

⁶¹ Green: *The Political Economy of Empire, 1880–1914*, 347.

⁶² Cain P. J. – Hopkins, A. G.: *British Imperialism 1688–2015*. New York, 2016. 201.

⁶³ Semmel, Bernard: *Sir Halford Mackinder: Theorist of Imperialism*. The Canadian Journal of Economics and Political Science, vol. 24. (1958) No. 4. 555.

⁶⁴ Mackinder: *The Modern British State*, 266.

⁶⁵ Kearns, Gerry: *Geopolitics and Empire. The Legacy of Halford Mackinder*. Oxford, 2009. 75.

⁶⁶ Green: *The Political Economy of Empire, 1880–1914*, 366.

⁶⁷ Mackinder: *The Geographical Pivot of History*, 169.

⁶⁸ Venier: *The Geographical Pivot of History and Early Twentieth Century Geopolitical Culture*, 333–334.

tulajdonképpen azt a célt szolgálta, hogy a birodalom lakossága félelmében a kohézió felé mozduljon.

Mackinder már egy 1900-ban elmondott kampánybeszédében is úgy fogalmazott, hogy „nincs más járható út előttünk, mint egyesíteni Britanniát és gyarmatait egy demokratikus ligában, melyet az egyesült hadiflotta és hatékony hadsereg véd”.⁶⁹ Bár ekkor még nem tartozott Chamberlain köréhez, a parlamenti választáson a liberálisok zászlaja alatt indult. Egy ilyen méretű és ekkora földrajzi távolságokkal elválasztott entitás részei a kor technológiai fejlődése ellenére is csak nagy nehézségek árán tudtak szorosan együttműködni. A kontinens méretű, felemelkedő szuperhatalmakkal szemben azonban egyértelmű hátrányban volt Nagy-Britannia, hiszen a tengerek feletti irányítás elvesztésével a teljes benuulás fenyegette. Mackinder számára világos volt, hogy a politikai integráció elengedhetetlen feltétele annak, hogy a birodalom gazdasági és katonai potenciálja megmaradjon a 20. század elkövetkező időszakára. Nem is kellett messze menni a példáért, az amerikai politikai rendszer ugyanis kezdettől fogva inspirálta a birodalmi föderalistákat. Ennek innovatív jellegét nem lehet alulértékelni, hiszen korábban a demokratikus intézmények létezését kizárólag városállam méretű politizálással lehetett elképzelni⁷⁰ – az USA azonban feltűnő sikerrel ötvözte a lokális és centrális szintű politikát, melynek köszönhetően óceántól óceánig ért, és mégis demokratikus maradt. Természetesen a vasút és kommunikációs eszközök fejlődése nélkül mindez nem valósulhatott volna meg, ezt pedig Mackinder is tisztán látta. „Mára szinte teljesen legyőztük a térbeli távolságokat. Képesek vagyunk majdnem azonnal kommunikálni a világ túlsó oldalával. El is tudunk utazni oda annyi idő alatt, amennyi régen ahhoz kellett, hogy Londonból eljussunk a Hebridákig” – írja.⁷¹ Valóban, a vasút és a gőzhajó „összeszűkítette a világot”.⁷² Ennek köszönhetően az óceánok által elválasztott domíniumok és a brit szigetek közt intenzív kapcsolat volt fenntartható. Az 1867-ben föderális állammá és egyben az első domíniummá szerveződő Kanada esetében is meghatározó szerepet játszott a nyugati és keleti partot összekötő transzkontinentális vasútvonal, amely nélkül ez a fejlemény aligha volt elképzelhető.⁷³ Ugyanakkor a technológiai fejlődés az említett előnyök mellett aggodalomra is okot adott: a porosz hadsereg 1870-ben 462000 katonát juttatott el a francia hadszíntérre tizenhét nap leforgása alatt, leradírozva III. Napóleon birodalmát Európa térképéről.⁷⁴ Mindenesetre az a tény biztató volt a föderalisták számára, hogy Kanada után Ausztrália 1907-ben szintén föderális struktúrát vezetett be. Dél-Afrikával és Új-Zélanddal együtt mind a négy állam domíniumi státuszt kapott, ami önálló kormányzást jelentett. A riválisok miatti félelem és a „brit vérben” öröklődő felelős kormányzás elve Mackinder szerint lehetővé tette, hogy olyan összbirodalmi alkotmány jöjjön létre, ami nem akadályozza a hatékony kormányzást, de kellő szabadságot biztosít a domíniumoknak.⁷⁵

A brit gazdaság látványos visszaszorulása a kontinensen megjelenő vetélytársak ellenében már a kortársak számára is világos volt. A brit kereskedelmi deficit az iparosodott és fejlett országokkal az 1870-es évek elején még 32 millió font volt, ez 1900-ra 156 millió fontra

⁶⁹ Blouet: *The Imperial Vision of Halford Mackinder*, 324.

⁷⁰ Lásd: Montesquieu: *A törvények szelleméről*. Ford. Csécsy Imre – Sebestyén Pál. Budapest, 2000. 56–61.

⁷¹ Mackinder: *The Modern British State*, 253.

⁷² Ferguson, Niall: *Civilizáció. A nyugat és a többiek*. Budapest, 2011. 270.

⁷³ Mackinder: *The Modern British State*, 258–259.

⁷⁴ Kennedy: *The Rise and Fall of British Naval Mastery*, 196.

⁷⁵ Mackinder: *The Modern British State*, 265.

nőtt.⁷⁶ A korszak egyik legsikeresebb bestsellerje Ernest Williams beszédes című könyve, a *Made in Germany* volt. A nyugati piacokat elhódító német ipar indokolta elsősorban, hogy a brit politikában gyökeret eresztett egy birodalmi *Zollverein* gondolata.⁷⁷ A gazdasági struktúra átalakításához tehát az elméleti alap is Németországból érkezett, a Friedrich List-féle újmerkantilizmus formájában. A merkantilista logikát követve nem meglepő, hogy sokan a vámok támogatói közül arra koncentráltak, hogy a brit import már évek óta jelentősen túllépi az ország exportját. Hogy kellő súlyt adjanak mondanivalójuknak, úgy érveltek, hogy Britannia a felhalmozott tőkéjét éli fel, máshogy ugyanis nem magyarázható a hatalmas különbség export és import között, ami az évek során állandósult.⁷⁸ Mivel ezek az érvek rendszerint kihagyták az oly fontos „láthatatlan bevételeket”, valótlan képet mutattak. Ha nem is volt teljesen reális a brit gazdaság e módon bemutatott állapota, a nehézségeket rengetegen érzékelték, ezért a mozgalom lendületben tudott maradni. Ahogy Seeley és Williams könyveinek sikere mutatta, a brit társadalomban létezett egy növekvő szegmens, amely nyitott volt a birodalmi tudat felé és egyben nyugtalan a relatív hanyatlás miatt. Ebben a környezetben a már dogmává vált szabadkereskedelemnek is egyre több ellenzője akadt. Ráadásul féltő volt, hogy a domíniumok leválása esetén azokat valamely másik nagyhatalom könnyű szerrel magába olvasztja (a legkézenfekvőbb példa Kanada lett volna az USA számára).⁷⁹ Ugyanakkor érdekes törésvonal húzódott a brit merkantilisták és a gyarmatok között. Az előbbieket támadták a *laissez-faire* politikát, annak helyébe egy összbirodalmi kereskedelmi uniót képzeltek el, amely befelé szabad maradt volna, de kifelé egyértelműen protekcionista. Ezzel szemben a domíniumok ténylegesen védővámokat alkalmaztak, még a brit árukkal szemben is (igaz, preferenciális alapon ezek alacsonyabbak voltak), ez azt mutatja, hogy féltették gyenge iparukat a sokkal erősebb brit ipartól.⁸⁰ De nemcsak az önállóságra törekvő gyarmatok körében, hanem otthon is komoly ellenzéssel kellett szembenézni a *laissez-faire*-ellenző csoportnak. A liberálisokon kívül a konzervatív körökben (Salisbury miniszterelnök óta) is erős volt a szabadkereskedelem doktrínája – válaszuk úgy szólt: „*No Free Trade – No Empire*”.⁸¹

A vámreform élére a már említett Chamberlain állt, aki gyarmatügyi miniszterként már korábban szembesült a brit kereskedelem helyzetével. Mackinder, aki a Chamberlain vezette Liberális Unionista Pártban politizált, hamarosan elhagyta liberális gazdasági szemléletét, és átült a protekcionista székértáborába. Pedig 1902-ben még egyáltalán nem mutatott különösebb aggodalmat a brit kereskedelem és befektetési gyakorlatok iránt. Az export-import közti aszimmetriát például annak tudja be, hogy a külföldre exportált tőke kamatozása sokszor az adott ország természeti javiból származik.⁸² Ennek hátterében leginkább az állt, hogy Mackinder tagja volt az 1902-ben alakult intellektuális klubnak, mely magát *Coefficients*-nek (Együtthatók) nevezte. A klubban többek közt meg lehetett találni a későbbi külügyminiszter Edward Grey-t, a filozófus Bertrand Russellt és a híres író H. G. Wellst. Az itt folytatott eszmecsere és főleg Alfred Milner közgazdász, a birodalmi egység egyik fő

⁷⁶ Cain – Hopkins: *British Imperialism 1688–2015*, 214.

⁷⁷ Hoffman, Ross: *Great Britain and the German Trade Rivalry, 1875–1914*. Pennsylvania, 1933. 33., 225.

⁷⁸ Friedberg, Aaron L.: *The Weary Titan. Britain and the Experience of Relative Decline, 1895–1905*. Princeton, 1988. 38.

⁷⁹ Cain–Hopkins: *British Imperialism 1688–2015*, 202.

⁸⁰ Friedberg: *The Weary Titan*, 48.

⁸¹ Green: *The Political Economy of Empire, 1880–1914*, 364–365.

⁸² Mackinder: *Britain and the British Seas*, 343.

szószólója hatására változtatta meg véleményét Mackinder a vámokkal kapcsolatban.⁸³ A 20. század ugyanis, ahogy *A földrajz mint a történelem kulcsában* írja, nem a növekedésről, hanem a hatékonyságról fog szólni. A birodalom pedig csakis úgy tud hatékonyan működni, ha a részek és az egész gazdaságilag, politikailag és katonailag teljesen össze van hangolva. Az optimális elrendezés szerint létezne egy központi hatalom, mely a fő kérdésekben kimondja a végső szót, persze úgy, hogy minden terület igényeit figyelembe venni, így elkerülve az újabb függetlenségi mozgalom kibontakozását.⁸⁴ Ahogy Mackinder fogalmazott: „A Brit Birodalom mottója az egy mindenkiért, mindenki egyért.”⁸⁵ A birodalmi föderalisták álma a szabadkereskedelem elhagyásáról sokáig nem valósult meg, az ugyanis túlságosan beivódott a politika fő sodrába. Az első világháborút követő környezet már teljesen más volt a britek számára, a védővámokra való áttérés 1932-ben a liberális birodalom végleges meggyengülésének beismerése volt.

Mackinder utolsó programpontja a domíniumokkal való föderáció és vámreform után a szociális problémákat érintette. A britek egyik fő hátránya a geográfus szerint alacsony lélekszámuk volt, ezért ezt „minőségi” alapon volt szükséges ellensúlyozni.⁸⁶ Akadémikusként természetesen az oktatás szerepével, annak javításával és kiszélesítésével foglalkozott a legtöbbet. A későbbi Readingi Egyetem és a London School of Economics igazgatójaként tenni is tudott ennek érdekében. Az volt a meggyőződése, hogy az új birodalmi „faj” csakis az oktatás megreformálásán keresztül jöhet létre.⁸⁷ Jelentős előre lépésként értékelte a kötelező általános iskola és nyilvános könyvtárak bevezetését, ugyanakkor kritikával illette a technológiai és kereskedelmi oktatást égető hiányosságai miatt.⁸⁸ Hogy ne menjen kárba az iskolák és könyvtárak finanszírozása, egy olyan intézmény létrehozását szorgalmazta, amely az egyetemi, könyvtári és közoktatási formákat egyaránt magában foglalja. Egy olyan intézményt, amelynek „vezetnie és stimulálnia kell a fiatal férfiakat és nőket, de fenn kell tartania az idősebb állampolgár intellektuális érdeklődését is”.⁸⁹ Emellett saját szakterületén, a földrajztudomány oktatásában is kivetni valókat talált, például annak elméleti területein, ahol messze elmaradtak az etalonnak számító német standardoktól.⁹⁰ Emellett úgy gondolta, hogy a természet- és társadalomtudományok közti szakadékot a földrajztudós hivatott áthidalni – az elméleti földrajztudós dolga nemcsak felhalmozni a tudást, hanem integrálni is.⁹¹ A birodalmi kohézió megteremtésében egyértelműen kulcsszerep jutott a fiatal generációk tájékozottságának. Hiszen egy Liverpoolban nevelkedett angolban eleve nehezen alakult ki a közösség érzése a világ egy másik pontján fekvő gyarmat lakói iránt. Ezt a hatalmas szakadékot úgy lehetett áthidalni, ha első lépésként tisztában van a gyarmatok létezésével, második lépésként pedig elkezd tanulni, tájékozódni. Ezt igyekezett elérni a gyarmatügyi minisztérium

⁸³ Blouet: *The Imperial Vision of Halford Mackinder*, 325.

⁸⁴ Smith, William: *British Imperial Federation*. *Political Science Quarterly*, vol. 36. (1921) No. 2. 279–280.

⁸⁵ Mackinder: *The Modern British State*, 255.

⁸⁶ Deudney: *Greater Britain or Greater Synthesis?* 198.

⁸⁷ Dodds, Klaus – Sidaway, James D.: *Halford Mackinder and the 'Geographical Pivot of History': A Centennial Retrospective*. *The Geographical Journal*, vol. 170. (2004) No. 4. 293.

⁸⁸ Mackinder, Halford: *University Extension: Has it a Future?* 1890/HardPress, 2013. 3–4.

⁸⁹ Mackinder: *University Extension*, 5.

⁹⁰ Mackinder, Halford: *Modern Geography, English and German*. *The Geographical Journal*, vol. 6. (1895) No. 4. 367–379.

⁹¹ Gilbert, E. W.: *The Right Honourable Sir Halford J. Mackinder, P. C., 1861–1947*. *The Geographical Journal*, vol. 127. (1961) No. 1. 28.

egyik oktatási bizottságában, aminek keretein belül Indiáról szóló ismeretterjesztő előadásokat készített.⁹² Hasonló szándékkal publikált rendszeresen a *Geographical Journal* folyóiratban. Mackinder az oktatás és demokrácia kérdésében a progressziót támogatta, amely nélkül a föderális birodalom nem létezhetne. Ahogy írja, „itt, Britanniában a demokrácia ügyében és Indiában az oktatás ügyében immár olyan messze haladtunk, hogy biztonságot csak akkor találunk, ha tovább haladunk a széleskörű megértés és diszkréció talaján”.⁹³

Összegzés

A tanulmány végéhez érve fel kell tenni a kérdést: hogyan lehet értékelni a századforduló föderalizmus problémáját? Friedberg szerint az e körül kialakuló szekértáborharc azért volt különösen tragikus, mert éppen az értelmes párbeszéd és valamilyen *modus vivendi* lehetőségét vette el: 1903 után az angolok többsége vagy ragaszkodott a *laissez-faire*-hez, és nem ismerte el, hogy bármi probléma lenne, vagy a külföldieket hibáztatta az ország minden bajáért.⁹⁴ Nagy-Britannia végül úgy lépett 1914 végzetes évébe, hogy a *status quo* zavartalan maradt. Nem került sor föderális átalakításra, sem vámreformra, sem komolyabb integrációra. Egyáltalán nem magától értetődő, hogy a protekcionista megoldás jobb lett volna, mint maradni az ortodoxiánál, bár mindkettőnek megvoltak az árnyoldalai. A szabadkereskedelem azt jelentette, hogy a brit iparnak fel kell venni a versenyt a világ többi gazdaságával (ebben láthatóan vesztesre állt), a protekcionizmus viszont azt jelentette, hogy a versenyképtelen vállalatok a birodalom belső piacai miatt továbbra is működésben maradnak, ennek hosszú távú következményeivel.⁹⁵ Mackinder, bár a birodalom külpolitikájára kifejtett némi hatást, az átfogó változást nem tudta előmozdítani. Ehhez a nyugati front közel egy milliós emberáldozata és négy évnyi háború gazdasági velejárói kellettek. A kötődés hiánya, amit Seeley a terjeszkedés *ad hoc* módjára vezetett vissza, végig megmaradt. A többi Britannia ragaszkodása az anyaországhoz, amibe Mackinder vetette hitét, illúzióknak bizonyult. Bár „Nagy-Britannia pánikba esett 1900-ban, amint az európai riválisok utolérték az ipari teljesítményét, de – részben a viszonylagos hanyatlás tagadásaként – elképzelni sem tudta, hogy alattvaló területeivel a szabadkereskedelmen túlmutató kapcsolatot létesítsen”.⁹⁶ Emellett a domíniumok is önállósították magukat, egyre nagyobb hangsúly került saját prioritásaikra, mint a birodalmi megfontolásokra. Az állampolgári öntudat és alattvalói státusz közt húzódo árkot nem sikerült betemetni, ami választ ad Herzl korábban említett kérdésére – a brit gyarmati kormányzás végső soron nem volt sikeres. Persze felmerül a kérdés, hogy mit is jelent pontosan a siker ebben az értelemben, mi a viszonyítási alap. A két világháború roppant megpróbáltatásai és az azt követő dekolonizációs hullám minden európai birodalmat megsemmisített, ha tehát ebben mérjük a sikert, retrospektíven kijelenthetjük, hogy a teljes európai birodalomépítés kudarc volt. Ugyanakkor Mackinder félelme, hogy a birodalom hanyatlása egyben a brit nemzet természetes szelekció általi megsemmisülését vonja maga után, nem állt a valóság talaján.

⁹² Lásd: Mackinder: *Eight Lectures on India*, id. mű.

⁹³ Mackinder, Halford: *The Teaching of Geography from an Imperial Point of View, and the Use which could and should be Made of Visual Instruction*. The Geographical Teacher, vol. 6. (1906) no. 2. 79–80.

⁹⁴ Friedberg: *The Weary Titan*, 296.

⁹⁵ Cain–Hopkins: *British Imperialism 1688–2015*, 212.

⁹⁶ Hubbard–Kane: *Egyensúlyban*, 16.

BENJÁMIN FELLEGI

Halford Mackinder and the Imperial Federalism of the Fin de Siècle

British geographer Halford Mackinder belonged to a generation born during the zenith of the British Empire. During his lifetime, however, this generation had to grapple with the fact of decline. The fear, ever more obvious as the end of the 19th century approached, was demonstrated by the idea of an imperial federation. This initiative, born in the 1870s, aimed at creating unity across the Empire. The concept essentially stated that in the 20th century, Britain cannot keep up with the new superpowers, Russia and the US, unless she organizes her colonies scattered around the globe into an organic community. This, however, became one of the most divisive debates in that era's public life, as the imperial federalists wanted to discard free trade. This was met with heavy resistance. Mackinder, who considered the Russian Empire as the greatest threat, dedicated a large portion of his academic and political life to the issue of federation. He was an unwavering believer in the Empire, which belief he based on Social Darwinism. He deemed most important that the UK answers the new challenges of the new century in accordance with its dominions. Only the principle of one for all, all for one would guarantee the Anglo-Saxon hegemony in the world - for this, turning the Empire into a federation was indispensable.

KONRÁD MIKLÓS

Disszimiláció az asszimilációpárti zsidóság körében 1848–1914

Az asszimiláció kihívásaival szemben elfoglalt ideológiai álláspontok alapján a hazai zsidóságot négy táborra szokás osztani: az asszimilációt eleve többé-kevésbé elutasító ortodoxokra, az azt igenlő neológokra, a kettő között elhelyezkedő *status quo* ante közösségekre, illetve az asszimilációt etnikai önfelszámolásaként értelmező cionistákra. Ami a neológ zsidóságot, vagyis a magyarországi zsidóságnak az 1900-as évekre messze legszámosabb táborát illeti, az alábbiakban arra szeretnék rámutatni, hogy szószólóinak az asszimilációhoz való viszonyulása közel sem volt olyan töretlenül lelkes, mint ahogyan azt a történetírás állítja. Amiként Horváth Zoltán írta az 1960-as években jelentős visszhangot kiváltó monográfiájában: „A zsidóság túlnyomó többsége maga is szenvedélyesen kereste az asszimiláció útját. [...] A recipiált nagyvárosi zsidóság nagy része szenvedélyes ambícióval és önáltatással fogadta el valóságának a törvény betűit: hajlandó volt magát nyomban magyarnak, beolvadtnak és befogadottnak tekinteni, és igyekezett e tudat minden velejáróját (tünetően és hangosan) megmutatni. Dinasztikusabb volt Apponyinál vagy Tiszánál, sovinizmusban vetekedett Ugronnal vagy Eötvös Károllyal, »magyaros« műdalokat szerzett, népieskedő verseket írt.”¹ Az 1900-ban született Horváth elmarasztalónak szánt bemutatásában a szerzőnek a dualizmus és a Horthy-kori polgárság iránti baloldali ellenszenvé is közrejátszott.² Effajta polgárelenesség Hanák Pétert már az 1970-es években sem nagyon fűtötte, az 1990-es rendszerváltás utáni írásaiban pedig ilyennek végképp nincs nyoma. A lankadatlan asszimiláció képe ettől függetlenül az ő kései írásaiban is megjelent. Egy 1997-ben, halála évében napvilágot látott tanulmányban az 1880 és 1910 közötti nyelvi magyarosodás alakulásában minden kétely – és a népszámlálásokkal szembeni forráskritika – nélkül a zsidó vallásúak töretlen „asszimilációs lendületét” vélte felfedezni.³

A történetírás ma sem mond mást – igazából erről a kérdésről a hazai történetírás alig beszél. Egyrészt azért, mert feltehetően a neológ zsidóság töretlen asszimilációját magától értetődőnek tekinti, másrészt mert a zsidó asszimiláció problémakörén belül a modern zsidóság identitásának a kérdése – néhány értelmiségi dilemmáitól eltekintve – soha nem is érdekeltte különösebben. E témában a hazai történészeket egyedül az a kérdés foglalkoztatta

¹ Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914)*. Budapest, 1961. 55.

² Horváth áttérésének idejét közli Széchenyi Ágnes: *Magyar abszurd a baloldalon. Horváth Zoltán pályaképe*. Századok, 146. évf. (2012) 1. sz. 149.

³ Hanák Péter: *Urbanizáció és asszimiláció Budapesten a dualizmus korában*. In: uő (főszerk.) – Nagy Mariann (szerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 1997. 230.

kitartóan, vajon a zsidó polgárság valóban aláztos politikai támogatója volt-e a hagyományos hatalmi elitnek, vajon életvitelében és mentalitásában valóban az arisztokrácia és a „dzsentri” majmolására törekedett-e, feláldozva ezáltal a polgárság ethoszát és politikai küldetését.⁴

Ha viszont ezt az egyébként továbbra is megválaszolatlan, mert empirikusan úgyszintén alig kutatott kérdést félretesszük, hogy helyette az asszimilációnak a zsidó közösségre és identitásra gyakorolt hatását kutatva elmerüljünk a korabeli zsidó forrásokban (felekezeti lapokban, évkönyvekben, tudományos munkákban, zsinagógai beszédekben), azt tapasztaljuk, hogy a hol őszintének, hol kényszeredettnek tűnő asszimilációs lelkesedés mellett a neológ zsidók ezzel ellentétes érzelmeknek is visszatérően hangot adtak. Mivel ezek feltárása és értelmezése még nem történt meg, a következőkben erre teszek kísérletet. Előljáróban két megjegyzés.

Jogosan fel lehetne vetni, miként tekinthetem használhatónak a *disszimiláció* kifejezést, miközben a modern kori zsidó történelem kapcsán a nyugati történetírás az utóbbi évtizedekben már az ideológiailag túlterheltnak, analitikus szempontból túl pontatlannak ítélt *asszimiláció* szót is többnyire elveti.⁵ Ráadásul a magyarországi zsidó disszimilációról értekezni azért is tűnhet botor vállalkozásnak, mivel még a zsidó asszimilációnak sem írtuk meg a történetét. Avagy tudjuk vajon, hogy a keresztény magyar társadalom egyes rétegei a reformkortól kezdve korszakról korszakra haladva *pontosan* mit kívántak a zsidóktól, milyen mértékű, mélységű, tempójú átváltozást értettek asszimiláció és magyarosodás alatt, illetve hogy a zsidó társadalmon belül a 19. század folyamán kialakuló ideológiai irányzatok képviselői mikor, miként reagáltak erre?⁶ Néhány részletkérdés kapcsán rendelkezünk válaszokkal, de az összkep, a magyarországi zsidó asszimiláció eszme- és társadalomtörténetének átfogó és empirikus feltárása még várat magára.

Mindezek dacára a disszimiláció vizsgálatát nem tekintem elvetendőnek. Kétségtelen, hogy ilyen módon annak a fonákjáról beszélek, aminek a színét sem ismerjük eléggé. A disszimilációs hangok feltárásával azonban magát a magyar zsidók asszimilációjáról alkotott képet is gazdagítjuk. Ami pedig a kifejezésnek az antonímjához hasonlóan felróható analitikai pontatlanságát illeti, ez ugyanannyira igaz, amennyire valójában irreleváns, hiszen egy ennyire szerteágazó és sokrétű jelenség bemutatása esetében precizitás csak szemellenzős fogalmi leszűkítés révén volna elérhető. Ami végül a nyugati történetírást illeti, szembezőkő, hogy míg az *asszimiláció* szó használatát a szerzők többsége – bár nem összessége – elveti, a *disszimiláció* kifejezést, amelyet sokan továbbra is előszeretettel használnak, nem

⁴ A kérdéskörben megfogalmazott vélemények összegzésére lásd: Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest, 2014. 148–150.

⁵ A kérdés könyvtárnyi irodalmából lásd: Sorkin, David: *Emancipation and Assimilation: Two Concepts and their Application to German-Jewish History*. Leo Baeck Institute Year Book, vol. 35. (1990) 17–33.; Myers, David N.: *„The Blessing of Assimilation” Reconsidered: An Inquiry into Jewish Cultural Studies*. In: uó – Rowe, William V. (eds.): *From Ghetto to Emancipation: Historical and Contemporary Reconsiderations of the Jewish Community*. Scranton, 1997. 17–35.; Van Rahden, Till: *Treason, Fate, or Blessing? Narratives of Assimilation in the Historiography of German-Speaking Jewry since the 1950s*. In: Christhard Hoffmann (ed.): *Preserving the Legacy of German Jewry: A History of the Leo Baeck Institute, 1955–2005*. Tübingen, 2005. 349–373.

⁶ E kérdések megválaszolására tettem egy első, a problémát az 1867-es emancipációs törvényig vizsgáló kísérletet: Konrád Miklós: *Asszimilációs elvárások és zsidó válaszok az emancipációig*. Századok, 154. évf. (2000) 5. sz. 903–934.

éri semmilyen bírálat.⁷ Mindent összevetve úgy vélem, mindkét szó azon történeti kifejezések közé tartozik, amelyek olyannyira részei az általuk leírt történetnek, hogy abból őket kiszakítani értelmetlen és meddő kísérlet volna.

Valamilyen fogalmi tisztázást mindazonáltal szükségesnek érzek. Annál is inkább, mivel disszimiláción mást értek, mint a 19–20. századi közép- és nyugat-európai zsidóság történetével foglalkozó nyugati történetírás. Az utóbbi a disszimilációt paradox módon máig egy olyan asszimilációértelmezés ellentétéként használja, amelynek cáfolata alkotja egyébként történetírói erőfeszítése gerincét közel fél évszázada. Az akkulturálódó európai zsidóság identitásának abból az általa revidálni igyekezettcionista percepciójából kiindulva, amely az asszimilációt a nem zsidó társadalom kegyének elnyerése reményétől megvakított zsidóság önfelszámolásaként értelmezte, e historiográfiai trend disszimiláció alatt az asszimilált zsidóknak – gyakorlatilag egyes zsidó értelmiségieknek – azt a törekvését érti, hogy egy modern zsidó (szekuláris) kultúra kialakítása révén megerősítsék és táplálják a polgárság zsidó identitását, bizottság valamilyen mértékű különállás fennmaradását, vagyis gátat vessenek strukturális beolvadásának a többségi társadalomba.⁸

Ettől az értelmezéstől eltérően a disszimiláció kifejezés használatát azokban az esetekben tartom analitikusan relevánsnak, amikor a „visszatérés” vágya a zsidósághoz a nem zsidó társadalomtól – annak kultúrájától, ízlésvilágától – való *eltávolodással* párosult. A disszimiláció kategóriájába tehát azokat a nézeteket sorolom, amelyek – akár tudatosan, akár nem – a zsidó közösséghez, illetve a magyar nemzethez tartozást egyrészt egy mérleg két oldalaként jelenítették meg, másrészt az utóbbinak az előbbi hátrányára tapasztalni vélt túlsúlyából valamennyit vissza kívántak venni.

A második megjegyzésem a történelmi és ideológiai kontextust illeti. Az alább bemutatott nézetek asszimilációpárti közegben hangzottak el, és olyanok hangoztatták őket, akik alapvetően asszimilációpártiak voltak és maradtak. Ez két dolgot von maga után. Egyrészt amiről itt szó lesz, az nem egy koherens nézetrendszerre kikristályosodott, tudatosan vállalt disszimilációs ideológia. Ennek kifejtését acionista írásaiban kell keresni. Másrészt nem szabad megfeledezni arról, hogy olyan közegről beszélünk, ahol az asszimiláció nemcsak törekvést és vágyat jelentett, hanem megfelelési kényszert is a keresztény magyar társadalom felől érkező elvárásokkal szemben. Ahhoz, hogy a disszimilációs hangokat a helyükön tudjuk értékelni, szem előtt kell tartanunk, hogy egy olyan liberális, ugyanakkor nacionalista, vagyis homogenitásra törekvő korban keletkeztek, amikor zsidó részről még a felekezeti kulturális egyesületek révén megnyilvánuló különbözőség is többekben aggodalmat váltott ki,⁹ míg nem zsidó részről olyan figyelmeztetések hangzottak el, mint például az *Egyenlőség* című neológ hetilapban egy névtelen keresztény férfiúé, aki 1889-ben arra hívta fel „a zsidóság” figyelmét, „hogy saját érdekében óvakodva őrizkedjék minden különlegességtől és minden erejéből törekedjék oda, hogy az ország többi lakóitól semmiben, a legcsekélyebb

⁷ Lásd például: Volkov, Shulamit: *The Dynamics of Dissimilation: Ostjuden and German Jews*. In: Reinharz, Jehuda – Schatzberg, Walter (eds.): *The Jewish Response to German Culture: From the Enlightenment to the Second World War*. Hanover–London, 1985. 195–211.; Robertson, Ritchie: *The 'Jewish Question' in German Literature, 1749–1939: Emancipation and its Discontents*. Oxford, 1999. 379–505.; Bechtel, Delphine: *La Renaissance culturelle juive en Europe centrale et orientale 1897–1930. Langue, littérature et construction nationale*. Paris, 2002.; Skolnik, Jonathan: *Jewish Pasts, German Fictions: History, Memory, and Minority Culture in Germany, 1824–1955*. Stanford, 2014. 5–13.

⁸ A tézis klasszikus megfogalmazására lásd: Volkov: *The Dynamics of Dissimilation*, id. mű.

⁹ Konrád Miklós: *Kultúrával az identitásért. Zsidó kulturális egyesületek a dualizmus korában*. Korrall 19. évf. (2018) 74. sz. 75–76., 83–84.

külsőségben se különböztek”.¹⁰ Négy évvel később Haber Samu *A mi ünnepeink. Rajzok a kisvárosi zsidó életből* című elbeszéléskötetének elmarasztaló recenziójában a tiszteletreméltó *Fővárosi Lapok* még annak a legitimitását is elvitatta, hogy a zsidók által művelt szépirodalom „a magyar zsidó házi tűzhelyének, családi és polgári életének eseményeit, mozzanatait, helyzeteit rajzolja elénk”, hiszen inkább azt a célt kellett szolgálnia, hogy „az összeolvadás, az egybeforrás, a természetes áthasonulás” útjait egyengesse.¹¹

Az alábbiakban röviden tárgyalom az 1848-as forradalomtól az 1867 végén hatályba lépett emancipációs törvényig tartó korszakot, majd részletesebben a dualizmusnak az első világháború kitöréséig terjedő időszakát. Az 1867-ig tartó felvezetésben a kronológiai rendet követem, a dualista időszak esetében a disszimiláció aspektusait tematikus bontásban mutatom be. Vizsgálódásom alapvetően a diskurzusra korlátozódik.

Előjáték

Az 1848-as forradalom a magyarországi zsidóságnak az akkulturáció útján elindult – még kicsiny – tábora számára a szélsőséges érzelmi kilengéseknek, az ellentétes érzelmek drámai torlódásának az ideje volt: a minden korábbit felülmúló hazafias lelkesedés keveredett a keserű kiábrándulással, a zsidó vallás szélsőséges reformtörekvéseiben testet öltő radikális asszimiláció első megnyilvánulásai a disszimiláció első jeleivel. A március 15-i *Tizenkét pont*-ból a negyedik „polgári és vallási tekintetben” is „törvény előtti egyenlőséget” követelt. Az emancipációért egy évtizede küzdő zsidók joggal remélhették, hogy egyenjogúsításuknak eljött az ideje. Ehelyett a következő másfél hónapban több mint harminc városban törtek ki kisebb-nagyobb zsidóellenes zavargások, amelyekben tízezrek vettek részt. Több tucat város és megye követelte a zsidók kiűzését.¹² A forradalmi kormány megfékezte ugyan az erőszakot, de meg is hátrált előtte, amennyiben az emancipációs törvény napirendre tűzését sebtében elnapolta.¹³

Az elkeseredés a zsidókból két szélsőséges reakciót váltott ki. Egyfelől a kikeresztelkedések számának drasztikus megnövekedését,¹⁴ másfelől egy rövid életű, 1848 nyarának végére lelakadt kivándorlási mozgalmat, amely a májusban alakult Központi Kivándorlási Egylet révén intézményes formát öltött. Hogy a ténylegesen kivándoroltak mintegy száz főre becsülhető csoportja milyen érzelmekkel hagyta el Magyarországot, arról csak spekulálhatunk.¹⁵ A kivándorlás mellett agitáló röpiratokban és újságcikkekben viszont egyértelműen disszimilációs érzelmeknek adtak hangot, amelyekre akkor is érdemes felfigyelni, ha a végül Magyarországon maradt szerzőknél csak átmeneti frusztrációt tükröztek. A *Der Ungarische Israelit* című lapjában Einhorn Ignác (alias Horn Ede, a későbbi kereskedelemügyi

¹⁰ *Újabb tanács*. Egyenlőség, 8. évf. 6. sz. 1889. február 10. 10.

¹¹ – rd – [Erdélyi Pál]: *Újabb elbeszélések*. Fővárosi Lapok, 30. évf. 152. sz. 1893. június 4. 1203.

¹² Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hosszú évszázad. Antiszemita erők Magyarországon, 1848–1956*. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*. Budapest, 2015. 82–83.

¹³ Konrád Miklós: *Egyenjogúsítás feltételekkel. A feltételes zsidóemancipáció eszméjének diadala és bukása*. Múlt és Jövő, 28. évf. (2017) 3. sz. 31–32.

¹⁴ Konrád: *Zsidóságon innen és túl*, 208–209.

¹⁵ A kivándorlási mozgalomról lásd: Bernstein Béla: *Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók*. Budapest, 1898. 83–88.; Silber, Michael K.: *Hungary Before 1918*. In: Hundert, Gershon David (ed.): *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. I–II. New Haven – London, 2018. https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Hungary/Hungary_before_1918#idoexuak (letöltés: 2021. aug. 15.)

államtitkár) támogatta a kivándorlási mozgalmat, sőt megvetően elutasította a zsidókat maradásra biztató, szerinte okafogyott felhívásokat, mivel úgy ítélte, hogy hitsorsosai immár semmit sem remélhetnek Magyarországtól.¹⁶ Egy május elsején keltezett és a kivándorlási egyesület nevében kiadott felhívásban a hírlapíró és műfordító Dux Adolf, utóbb a Kisfaludy Társaság tagja arra szólította fel az ország zsidó lakosait, hogy ne azokra a magyarokra hallgassanak, akik emancipációjukért cserébe vallásuk reformját követelik tőlük, hanem szabadságvágyukra. Ezt pedig a magyarok, akik a zsidók irányában „nem akarják elismerni a testvériséget, mely jelenleg minden népeknek egyhangú jelszava”, nem elégíthetik ki, ám Amerika annál inkább, „hol biztos mindaz, amit megszerzünk, [...] hol életünket szabad védelmeznünk, ha megtámadnak, hol minden vallásformákat s szokásokat megtarthatunk, ha szívnünk óhajtja, anélkül, hogy emiatt kicsúfoltatnánk vagy legyaláztatnánk”.¹⁷ A kivándorlási egyesület pozsonyi fiókjának vezetője, a könyvtáros Korn Fülöp szintén májusi nyilatkozatában azzal igazolta hittestvérei kivándorlási szándékát, hogy egy olyan országban akarnak élni, „mely politikai alkotmányánál és egyes tagjainak míveltségénél fogva felfegyverkezett férfiaktól a fegyvert el nem ragadja, védetlen teremteseket nem üldöz, törvényeket nem gyaláz, hanem a szó nemesb értelmében a szabadságát érti, felfogja és foganásítja is”.¹⁸

A kivándorlási mozgalomban Holländer Leó, az emancipáció jeles harcosa ugyan nem vett részt, ám a magyarországi zsidók képviseleti szervének, a *Magyarországi s hozzá kapcsolott tartományokbeli izraelita lakosok képviselőinek* 1848. július 5-i ülésén a testület elnöki minőségében, vagyis a magyar zsidók nem hivatalos vezetőjeként azzal a javaslatral állt elő, hogy a zsidók ne törődjenek többé a „szeparatizmus vádjával”, az idejétmúlt „csúsztás és könyörgés” helyett inkább nemzetiségként védelmezzék jogaikat. Ez a javaslat természetesen merőben ellentétben állt a zsidók integrációjának keresztény részről megfogalmazott legalapvetőbb feltételével, vagyis a zsidóság önmeghatározásának denacionalizációjával és felekezetiességre redukációjával. Ahogy az ülésen a zsidó nemzeti eszme iránt élete végéig fogékony Holländer kijelentette: „Minden nemzet, a szláv, az illír, a román stb. védeni akarja nemzetiségét. Miért ne tennénk mi is ugyanezt?”¹⁹

Bár a szegedi nemzetgyűlés utolsó, 1849. július 28-i ülése megszavazta a zsidóknak a keresztényekkel egyenlő polgári és politikai jogokat biztosító, a szabadságharc bukása miatt érvénybe nem lépett emancipációs törvényt, az 1850-es évek elején Löw Lipót csalódottságát fejezte ki választott nemzetével szemben. Az 1840-es évek közepétől az emancipációért folytatott küzdelem élén álló reformrabbi rövid ideig még azon is gondolkodott, hogy külföldön vállal állást.²⁰ Egy 1860 végén írt tanulmányban az ekkor már újfent eltökélten optimista és lelkesen hazafias rabbi ezekre az időkre visszaemlékezve – és saját érzelmeit általánosítva – így fogalmazott: „Közvetlenül a forradalom után egy darabig nem vala épen összhangzásban a zsidóság lelkiülete a magyar nemzetével.” Ám ezek az idők már elmúltak, jelentette ki Löw,

¹⁶ Silber, Michael K.: *Einhorn, Ignác*. In: Hundert (ed.): *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Einhorn_Ignac (letöltés: 2021. aug. 15.)

¹⁷ Zsoldos Jenő (szerk.): *1848–1849 a magyar zsidóság életében*. [1948] Budapest, 1998. 134–135.

¹⁸ Zsoldos: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*, 140.

¹⁹ Einhorn Ignác (Horn Ede): *A forradalom és a zsidók Magyarországon*. [1851] Ford. Fenyő István. Budapest, 2000. 122–123.; Silber, Michael K.: *Holländer, Leó*. In: Hundert (ed.): *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Hollander_Leo (letöltés: 2021. aug. 15.)

²⁰ Silber, Michael K.: *Löw, Leopold*. In: Hundert (ed.): *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Low_Leopold (letöltés: 2021. aug. 15.)

a zsidók bizakodva remélték, hogy az 1861-es országgyűlés végre-valahára törvénybe foglalja egyenjogúságukat.²¹

Ezt azonban az 1861. április 6-tól ülésező országgyűlés sem tette meg. Legfőképpen idő híján, mivel a felirati javaslatban összegzett nemzeti törekvéseket elfogadhatatlannak tartó uralkodó augusztus 22-én feloszlatta az országgyűlést.²² Az emancipáció újabb elodázása így is keserves csalódást jelentett annak a fiatal, nyelvileg és kultúrájában már gyermekkorában elmagyarosodott értelmiséginek, amelynek egyes tagjai nem haboztak rámutatni arra a közvetlen viszonyra, amely a hazának a zsidókkal szembeni magatartása és a zsidóknak az előbbtől függően alakuló – gyengülő vagy tovább erősödő – hazaszeretete között fennállt. Olyan kijelentések hangzottak el ekkor, amilyenekhez fogható sem korábban, sem később nem találhatunk. Korábban ugyanis még nem létezett az a már akkulturált és önértzetes fiatal értelmiségi réteg, amely a *Magyar Izraelita* című hetilap révén ekkor már saját magyar nyelvű orgánummal is bírt. 1867 után pedig efféle nyilatkozatok értelemszerűen nem hangozhattak el, hiszen onnantól kezdve, hogy a zsidók az ország keresztény lakosaival egyenlő jogú állampolgárokká lettek, hazaszeretetük saját maguk általi megkérdőjelezése politikailag lehetetlenné vált.²³

Az 1861-es országgyűlést követő csalódottságot és annak potenciális következményeit legnyíltabban az akkor huszonöt-huszonhat éves Mezei Mór fogalmazta meg, a dualizmus kori neológ *establishment* utóbb oszlopos tagja, neves és vagyonos ügyvéd, Lipótvárosnak Wahrmann Mór halála után másfél cikluson át a országgyűlési képviselője. Amint az emancipáció elodázása kapcsán írta a *Magyar Izraelitában* 1862 januárjában: „A magyar nemzet, ha ismét húzni halasztani találná a dolgot s csak a végórában a kényszerűségnek engedne, ne csodálkozzék azután azon, hogy a hol elégedetlenséget vet, köszönetet nem arat. [...] Ne okolja azután a zsidók hazafiatlanságát.”²⁴ Két héttel később még egyértelműbben fogalmazott: „Miért is tagadnók, hogy a sajtó, a nemzet politikai és sociális életének nyilvánulásai utóbbi időben nem gyarapították az izraeliták rokonszenvét a magyar elem irányában.”²⁵ Ennek lélektani okáról ugyanezen év végén így nyilatkozott: „Mert a honszeretet is érzés, mely az egyén társadalmi viszonyzataiban alapot kíván. [...] Azon férfiú, ki hazájában saját ősi szokásainak védelmét, egyéni, családi s faji befolyását, fejlődését biztosítva, támogatva találja, ki még mostoha időkben is ennek dús múltjából meríti biztató reményét, méltán ad e hazának elsőséget; de vajon mi jutott mindezekből a magyarhoni izraelitának, hogy okát tudná adni annak, miért szereti jobban ezen országot s rá nézve csak nyomasztó intézményeit, a szabadelvű Angol- vagy Frankhonnál.”²⁶

²¹ Löw Lipót: *A magyar nemzetiség és a zsidók*. In: uő: Történelmi és vallástudományi értekezések. Szeged, 1861. 1–44. 29.

²² Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870)*. Budapest, 1917. 20–25.; Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Budapest, 1967. 359–368., 594–595.

²³ A neoabszolutizmus korát megelőző időket illetően egy kivételt ismerek. A *Pesti Hírlap* 1842-ben közölt egy írást, amelynek névtelen szerzője hangsúlyozta, hogy hitrokonai „hálaérzés által ösztönöztetnek” a magyarosodásra, de arra sem mulasztotta el figyelmeztetni a liberális reformellenzékét, hogy „e végre a testvéri szeretet munkájának nem szabad félbeszakadni, mert a szeretetlenség visszahanyatlást okoz”. *Néhány szó a zsidók fölszabadításáról, egy zsidótól*. Pesti Hírlap, 139. sz. 1842. május 1. 309.

²⁴ (Fmt.) [Mezei Mór]: *Tájékoztató*. Magyar Izraelita, 2. évf. 2. sz. 1862. január 10. 3.

²⁵ (Fmt.) [Mezei Mór]: *Cél és feladat*. Magyar Izraelita, 2. évf. 4. sz. 1862. január 24. 24.

²⁶ Mezei Mór: *Az Izraelita-Magyar-Egylet története és célja*. [1862] In: Kőbányai János (szerk.): *Zsidó reformkor*. Budapest, 2000. 263.

Dualizmus

Az 1867. december 27-én szentesített emancipációs törvény lefektette a Mezei által említett alapot. A disszimiláció fogalmkörébe sorolható kijelentésekről a dualizmus első évtizedében nem hallani, ami nem meglepő, mivel ezekben az években a zsidóellenesség jelei is csak elvétve tünedeztek fel. Mindazonáltal egyesek ebben az időszakban is hangoztattak disszimilációs eszméket, még ha inkább akaratlanul-öntudatlanul is. Reif Jakab 1875-ben megjelent röpirata ennek a minősített esete. A főváros II. kerületi állami főreáliskolájának megnyitástantanára a hazai zsidóktól elvárt asszimiláció alapvetését, vagyis a zsidóság nemzetiesség mivoltának tagadását ignorálva a legnagyobb nyugalommal értekezett arról, hogy a zsidók csak oly módon munkálkodhatnak a nemzetek testvériesülése érdekében és teljesíthetik ezáltal történelmi hivatásukat, ha maguk is fenntartják és ápolják nemzeti öntudatukat. Ezen az emberiség egyetemes érdekét szem előtt tartó igazoláson túl a zsidó nemzeti eszmét Reif Jakab azonban önmagában is legitimnek nyilvánította, érvelése szerint egyszerűen ugyanabból az okból, „melyből más nemzetek is tartoznak élni és önmagukat érvényesíteni”. Ahogy másoknak, úgy a „zsidó népnek” is joga volt ahhoz, hogy fejlessze „sajátságos lényét, nemzeti szellemét”.²⁷

Az efféle elszigetelt hangoktól eltekintve disszimilációs nézetekről nagyobb számban az 1880-as évek első felétől beszélhetünk. Ennek magyarázata nyilvánvalóan a tiszzaeszlári várdában ez idő tájt kicsúcsosodó antiszemita válság. A neológ felekezeti életben aktív szerepet játszó értelmiséget az antiszemitizmus elkésérítette, de emellett önreflexióra, sőt önkritikára is serkentette, mivel megállapítása szerint az emancipáció óta eltelt idők lázas magyarosodása közepette a neológ zsidóság elhanyagolta a serdülő nemzedékek zsidó nevelését, ezáltal pedig elmulasztotta lelkileg felvértezni őket az antiszemitizmussal szemben. Ekkor fogalmazódott meg a gondolat, miszerint a „magyarság” és a „zsidóság” – amely a hivatalos neológ diskurzus szerint elméletileg nem kerülhet ellentmondásba, hiszen más-más pályán mozog – egy mérleg két oldalán helyezkedik el, ahol a magyar nemzethez tartozás vágya az asszimiláció hevében minden más lojalitást félresöpörve a zsidó közösség és vallás kárára billentette el az egyensúlyt. A hazafias nevelést, írta 1884-ben a *Magyar-Zsidó Szemle* névtelen szerzője, „annyira kizárólag teljesítettük, [...] hogy teljesen megfélekedtünk a zsidóról”.²⁸ A tudományos zsidó folyóiratban Schön Dávid pesti hitoktató 1885-ben a fiatal nemzedék „egyoldalú nemzeti fejlődése” felett sajnálkozott, amelynek eredményeképpen „a zsidóság csak azon veszi észre magát, hogy az ifjúság lelkében az oly örvendetesen nyilvánuló nemzeti érzület mellett a zsidó vallásosság teljesen hiányzik”.²⁹ 1887-ben az ekkor még rabbiképzős hallgató Enyedi Mátyás, utóbb kolozsvári rabbi, szintén arról értekezett, hogy a felekezetével és vallásával mit sem törődő zsidó ifjúság a nemzeti érdekek felölelésében „sajnos túlságba is ment”.³⁰

Az 1890-es évek második felétől megnyilvánuló *nosztalgia* a neológ zsidóság körében feltörő disszimilációs vágyak ártatlannak tűnő, ám – logikai implikációit tekintve – valójában radikális kifejezéseként értékelhető. Az a „rég jó világba” való visszavágyódás ugyanis, amely ezekben az írásokban megjelent, annyiban eminensen ideológiai jellegűnek tekinthető, hogy a valláson kívül a másság minden jelét feladó asszimilációs ideál szöges ellentétét

²⁷ Rf. J. [Reif Jakab]: *Kosmopolitizmus és nacionalizmus, különös tekintettel a zsidóság jelenkori állására*. Budapest, 1875. 18–19.

²⁸ – f.: *A hitoktatás újjászervezése a fővárosban*. Magyar-Zsidó Szemle, 1. évf. (1884) 8. sz. 537.

²⁹ Schön Dávid: *A pesti zsidó hitoktatók testülete*. Magyar-Zsidó Szemle, 2. évf. (1885) 2. sz. 137.

³⁰ Enyedi Mátyás: *Ifjúságunk s a zsidóság*. Magyar-Zsidó Szemle, 4. évf. (1887) 3. sz. 163.

szomjúhozta: egy a többségi társadalomba integrálódni legkevésbé sem igyekvő, az asszimilációt elvető vagy legalábbis ignoráló zsidó világot. „Ez időtájt – írta 1897-ben Weiszburg Gyula, a Pesti Izraelita Hitközség segéd rabbija, utóbb főtitkára –, mikor a haladó zsidók vallási romantizmusa oly sokfelé észlelhető, mindnyájan rajongunk az orthodox formákért, és a »legneológabb« sem igen bánná, ha p. o. rabbija valami modern kaftánt hordana, csak kaftán legyen; ha a modern élet és a kultúra minden haladását maga számára nem létezőnek tekintené és portája az újkor liberális életével szemben a régi jó középkor egy szigetét képezne.”³¹ Pontosan ez az érzület fogalmazódik meg Nagy Endre, a magyar kabaré atyjának ugyanebben az évben az *Egyenlőség* hasábjain megjelent elbeszélésében, amelyben a zsidó hagyomány univerzumából élete végéig ki nem mozduló dédanyjára emlékező ifjú hős azon mereng, miért is nem lett inkább szatócs dédanyja kis falujában, ahol békés pipázgatással és Talmud-tanulással tölthetné életét.³² Egy másik, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1905-ös évkönyvében megjelent novellájában Nagy Endre előbbi írásához hasonlóan arról ábrándozik, vajon nem lett volna boldogabb, ha egyetem helyett jesivába jár, majd a főváros helyett szülőfalujába visszatérve egy kis vegyeskereskedés vezetése mellett a Talmud végtelen tengerébe merülve éli életét.³³ Hasonló kételyt fogalmazott meg Szabolcsi Miksa is, az *Egyenlőség* tulajdonos-főszerkesztője, amikor egy 1912-ben megjelent cikke végén megjegyezte, „különbön ki tudja, nem volnék-e boldogabb én is, ha valahol Hosszúpályin vagy Kemeccsén hívó, bizakodó dajan, melamed, vagy sakter volnék”.³⁴ Ez a nosztalgia még az egyébként a vallási obskurantizmus fészkeként ábrázolt Galíciát is megszépítette. Ujvári Péternek az *Egyenlőség*ben folytatásokban, majd kötetben 1908-ban megjelent regényében az üzleti útja során galíciai szülőfalujába visszatérő szereplő a zsinagógában meghatottan nézi a sok kaftánt, otthonosan merül el az imádkozók zsbongásában, és elérzékenyülve felsóhajt: „Hiába, no, Magyarországon nincs az embernek ilyesmiben része.”³⁵

A disszimilációnak a nosztalgiánál nyíltabb vagy tudatosabb formája a gazdag zsidóknak a hagyományos elithez való állítólagos *dörgölődzése* elítéléséből indult ki, ám e magatartás ostromozásánál meg nem állva kijelölte a helyette követendő, a zsidó társadalomhoz *visszavezető* utat. E tekintetben megelégszem Wahrmann Mórnak, Magyarország első zsidó vallású országgyűlési képviselőjének és a Pesti Izraelita Hitközség elnökének a pesti Chevra Kadisa 1891-es tagfelvételekor mondott beszéde felidézésével. Aligha tévedünk, ha ezt a beszédet Wahrmann részéről tékozló fiainak szánt üzenetként is olvassuk. „Uraim! – szöjt Wahrmann. – Ezek a mi felvételeink képezik a véletlent, amely *lepattintja a divat mázát a zsidó szívről*. Sok, sok zsidó ilyenkor valóságos fölfedezést tesz, fölfedezi saját magát, az apák hitéért melegen verő zsidó szívét. Divat, utánzás, élvhajhászás hirtelen egész ürességükben, trágárságukban tűnnek fel előtte, érzi, hogy a mi után futott, nem az ő világa, és a hová tartozik, onnan eltávolodott. Ekkor idejön hozzánk, megújítja szövetségét zsidó voltával, a zsidó jótékonyssággal és szeretettel, a zsidó hűséggel, hittel, odaadással, a zsidó szellemmel és felfogással, és mi a hozzánk megtérőt mindig tárt karokkal, és azzal a szívből eredő üdvözléssel fogadjuk: testvérünk vagy, testvérünk vagy!”³⁶ (Kiemelés az eredetiben)

³¹ W. Gy. [Weiszburg Gyula]: *A VI. községkerület közgyűlése*. A Jövő, 1. évf. 1897. május 28. 1.

³² Nagy Endre: *A szép mama*. Egyenlőség, 16. évf. 31. sz. 1897. augusztus 1., melléklet, 2.

³³ Nagy Endre: *Ki a bölcsőbb?* In: Bánóczy József (szerk.): *Évkönyv*. Izr. Magyar Irodalmi Társulat. 1905. Budapest, 1905. 157–163.

³⁴ Szabolcsi Miksa: *Az utolsó lecke*. Egyenlőség, 31. évf. 40–41. sz. 1912. október 8. 4.

³⁵ Ujvári Péter: *Az új keresztény*. Budapest, 1908. 154. Ez a rész az *Egyenlőség* 1908. szeptember 27-i számában jelent meg.

³⁶ *Wahrmann Mór beszéde*. Egyenlőség, 10. évf. 51. sz. 1891. december 18. 2.

A vád hangoztatói szerint a keresztény elithez dörgölődés együtt járt a pozitív zsidó tulajdonságok megtagadásával és elvetésével. Az 1880-as évek végétől visszatérő felhívásokat e tulajdonságok ápolására és fenntartására azért tekintem a disszimilációs diskurzus részének, mert amikor a zsidó másság megóvására szólítottak fel, abban implicite a túlzásba vitt vagy túlzó igényű asszimilációnak a visszaszorítása is benne foglaltatott. Hogy ezeknek az írásoknak némelyike a disszimilációs tartalom tompítása érdekében a zsidó tulajdonságokat nem a magyar, hanem a modern európai emberek jellemvonásaival állította szembe, nem változtat a lényegen.

Az *Egyenlőség*ben 1888-ban közölt írásában Silberstein Adolf műkritikus, miközben elítélte az uralkodó osztályok utánzását és a hozzájuk simulást, „bizonyos különösségek fenntartásáért” emelt szót, amelyet azzal igazolt, hogy a zsidóság „saját magas erényei” ápolásával az emberiség egyetemes érdekeit szolgálta. A megítélése szerint hanyatlóban lévő zsidó „szellemi fölény” megóvása érdekében egy olyan, a zsidó szellemet és erkölcsöt a maga „nemes tisztaságában” konzerváló zsidó mintagimnázium felállítását javasolta, amelynek oktatási módszere a jesivákét követné. Amikor cikke végén Silberstein konstatálta, hogy a zsidókat az uralkodó osztályoktól „maholnap alig lehet nyelvben, modorban, szokásban, erkölcsben [...] megkülönböztetni”, egyértelműen sajnálatos és káros fejleményről szolt, szomorúan téve hozzá: „Az idő árja mindent elsodor.”³⁷

Tíz évvel később Weiszbürg Gyula annál inkább sajnálatosnak ítélte a zsidók igyekezetét, hogy kivetkőzzenek „ósi” jellegükből, mivel a gettóból a zsidóság szerinte „igen sok kiváló és jeles tulajdonságot hozott magával”. Weiszbürg a példás családi életet, a mértékletes életmódot, a tudomány tiszteletét említette, olyan, a keresztényekhez képest szerinte a zsidóknál inkább megtalálható vonásokat, amelyeket a zsidó fiatalság mindinkább elhagyott, hogy „modern európai színvonalra emelkedjék”, avagy hogy a dzsentri léhaságának utánzásával kimutassa, miszerint benne is „igazi magyar virtus lakozik”. Weiszbürg tiltakozva írta: „El-lene vagyunk annak a hitnek, hogy zsidó tulajdonságainkat és sajátosságainkat okvetlen le kell vetnünk, ha jó magyarokká akarunk lenni.”³⁸

A fenntartandó különbözőségekre törekvés olykor konkrét javaslatokhoz is vezetett. Szabolcsi Miksa 1899-ben melegen támogatta egy meg nem nevezett vidéki rabbi javaslatát, hogy a szülők gyermekeiknek polgári és zsinagógai név gyanánt ugyanazt a nevet adják. „Ábrahám ne legyen Arnold – írta Szabolcsi –, Dávid ne legyen Dezsó, Szára ne legyen Szerén”. Majd a „szebbnél szebb” bibliai nevek méltatása után kijelentette: „Az ember igen jól érezheti magát az Efraim, Manasse, Elisa, Jezsaiás, Jóél személynévvvel.”³⁹ Szintén konkrét és jóval nagyobb horderejű óhajként hangzott el többször is a keresztény magyar politikai és kulturális elit által az összeolvadás legbiztosabb eszközeként folyamatosan szorgalmazott vegyes házasságok kerülése. Így például a filozófus Alexander Bernát 1911-ben a zsidó „faj” sajátos és értékes intellektualitásának az egész emberiség javát szolgáló megőrzése érdekében az „etnikai egybeolvadást” kifejezetten nemkívánatosnak minősítette.⁴⁰

Végezetül egy szót a neológ közegben megjelenő, egyértelműen disszimilációra való nyilvános felhívásokról. Ilyenek kifejezetten elvétve fordultak elő, ám még ezek a ritka esetek is figyelemre méltók, egyrészt mivel szó szerint szöges ellentétben álltak a neológ zsidóság

³⁷ Silberstein Adolf: *A zsidó oktatásról*. *Egyenlőség*, 7. évf. 1. sz. 1888. január 1. 3–5.

³⁸ Spectator [Weiszbürg Gyula]: *Hamis modernség*. *A Jövő*, 2. évf. 1898. május 20. 1–2.

³⁹ [Szabolcsi Miksa:] *Meturgeman. Szerkesztői üzenetek*. *Egyenlőség*, 18. évf. 23. sz. 1899. június 4. 11–12.

⁴⁰ Alexander Bernát: *Zsidó problémák*. In: Patai József (szerk.): *Magyar Zsidó Almanach*. 1. évfolyam. Budapest, 1911. 188–189.

hivatalos önértelmezésével és a keresztény magyar társadalom felé közvetíteni kívánt képpel, másrészt mivel olyan jelzései e többségi társadalommal szemben fel-feltörő neológ zsidó *ressentiment*-nak, amelyek a magánszférában vélhetően gyakrabban is megfogalmazódtak.

A neológ közegben elhangzó nyíltan disszimilációs nézeteknek két típusa különböztethető meg. Az első az antiszemitizmus hatására kifakadó csalódás kifejezése, a – legalább pillanatnyi – kiábrándulás a magyar nemzetbe való integráció reményéből. Ennek legmarkánsabb formáját Neumann Ede nagykanizsai főrabbinak valamikor 1883 és 1886 között, vagyis a „tiszzaeszlári” időkben tartott pészahi beszédében találtam. „Azt mondják – nyilatkozta Neumann Ede –, hogy váljunk el az ősök hitétől, hogy vessünk le minden megkülönböztető jelleget, adjunk túl mindenen, a miért őseink vérüket ontották, a miért küzdöttek és szenvedtek, fennen hirdetik, hogy csak szívjunk fel mohón magunkba válogatás nélkül minden idegent, tagadjuk el történetünket, eredetünket, származásunkat, hogy mondjunk le világtörténeti feladatunkról, hivatásunkról, olvadjunk össze a többiekkel, hogy megnyerjük kegyét azoknak, a kik gyűlölnék, mert irigykednek reánk. Íme nézzétek az utolsó évek közép-kori tüneményeit, tekintsetek vissza az ellenünk intézett támadásokra és mondjátok meg, hogy mit értünk minden iparkodásunkkal, mondjátok meg, hogy tárt karokkal fogadtak-e az ellenséges táborban, mert elhagytuk saját zászlónkat?”⁴¹

A másik típust a cionista szerzőknek a neológ lapokba nem kifejezetten cionistaként írt, az asszimilációt mindazonáltal elvető, mert azt a zsidóságra nézve halálos veszélynek minősítő cikkek képviselték. Mivel írásaikban nem cionistaként léptek fel, ebbéli meggyőződésük megítélésem szerint nem érvényteleníti a neológ disszimiláció jelenségébe sorolásukat. Jóllehet az *Egyenlőségben* az 1900-as években Ben Juda álnéven publikált cikkeket az az Ujvári Péter jegyezte, aki cionista szemléletét a neológ zsidóság legolvasottabb lapjának munkatársaként sem rejtette véka alá, az olvasóknak semmi okuk nem volt arra, hogy írásait kevésbé tekintsék a neológ hetilap véleményének, mint az egy évtizeddel korábban ugyanezt az álnevet használó Szabolcsi Miksa főszerkesztő vezércikkeit.⁴² Az olvasók számára Ujvári neológként hangoztatta leplezetlenül asszimilációellenes nézeteit, így abban az 1908-as, a modern zsidó nők ostromozása és magasztalása között ingadozó írásában is, amelyet a következőképpen indított: „A zsidó kultúra hanyatlak. Hatalmas pilléreit kirágta egy förtelmes és lelketlen hazugság. Degenerált agyaknak az a gonosz tébolya, hogy a zsidó kultúra kiélte magát, hogy a szelleme megértetlenül ódöng a mai emberek között, hogy az ereje velőtlenül romlik a civilizáció frissen ásott csatornáiban. Fejletlen majmok, fél-emberek terjesztik ezt a hazugságot. [...] Az idegennek a bolondjai ők. Arra vágnak, ami legalább is vértagadás, amit nem vágyhat csak a romlott fantázia. Nincsen zsidó ember, aki elfogadhatóan, észszerűen meg tudná magyarázni az idegen kultúrákba való belevágását, az idegen társadalmakba való emigrálását. Mit találhat ott, amit a zsidó kultúrában nem találhatott?”⁴³ (Kiemelés az eredetiben)

Összegzés

Jelentőségét tekintve a dualizmus korában a zsidó disszimiláció természetesen meg sem közelítette az asszimiláció horderejét. Tanulmányomban ugyanakkor annak a bizonyítására

⁴¹ Neumann Ede: *Szabadság és vallás*. In: uő: *Hitszónoklatok és beszédek*. Első kötet. Nagy-Kanizsa, 1886. 26.

⁴² Ujváriról lásd: Szalai Anna: *Elsüllyedt közösségek krónikása. Ujvári Péter elfeledett regényei*. In: uő: *Hagyománymentés és útkeresés. Zsidó vonatkozású magyar regények*. Budapest, 2018. 234–337.

⁴³ Ben Juda [Ujvári Péter]: *Nők a zsidó kultúrában*. *Egyenlőség*, 27. évf. 30. sz. 1908. július 26. 3.

törekedtem, hogy a zsidó disszimiláció az asszimiláció aranykorának többé-kevésbé konstans, a teljes képből ki nem zárható bűvópatakját képezte.

Az 1900-as évektől a disszimilációs hangok ritkábbá váltak. Ez meglepőnek tűnhet, mivel a neológ zsidó értelmiség csalódottsága és keserősége az emancipációs ígéret – a tényleges egyenlőség és befogadás – elmaradása miatt egyre nőtt. Csakhogy a megoldást a fiatal értelmiségiek egy kis része a neológiával szakítva a cionizmusban találta meg. Azok pedig, akik a neológia ideológiai alapvetésén belül maradtak, a kiutat az ország politikai transzformációjában jelölték meg, vagyis az egyre hevesebben követelt demokratikus átalakulásban.

MIKLÓS KONRÁD

Dissimilation Among The 'Assimilationist' Jews 1848–1914

Hungarian Jewish historiography has until now neglected to scrutinize whether Neolog Jews living in Dualist Hungary were truly as enthusiastically “assimilationist” – or simply “integrationist” – as this historiography has commonly depicted them. A close reading of articles published in Neolog Jewish journals, rabbinic sermons, pamphlets and works of fiction reveals a more nuanced picture. Obviously, Neolog Jews did not elaborate any consciously articulated agenda of dissimilation. In fact, the historical significance of the tiniest utterances of dissimilationist views must be appreciated against the pressure of a liberal but also nationalist political elite which stressed repeatedly and in the strongest terms Jews’ duty not to differ in the slightest sense from their non-Jewish compatriots. Yet despite this pressure, dissimilationist voices existed, from isolated calls to keep a Jewish national consciousness to regrets about an exaggeratedly exclusive identification with “Hungarianness,” from expressions of nostalgia for the self-isolating premodern Jewish world to outright rejections of the assimilationist ideal. As this article aims to show, these various expressions of dissimilationist opinions were a certainly marginal yet also constant feature of Neolog Jewish intellectual life between 1867 and 1918.

BALOGH ÁDÁM

Albán migrációs hullám a görög területeken a 14–15. században

Dolgozatunkban az albán bevándorlás első hullámát vizsgáljuk meg, választ keresve az albán kivándorlás okaira és a betelepülés mértékére. Ehhez először a térség általános migrációs jellemzőit mutatjuk be, majd a földrajzi, éghajlati és gazdasági viszonyokat, valamint a helyi politikai helyzetet tekintjük át. Ez utóbbiak váltották ki és tették lehetővé az albánok betelepülését a Peloponnészosz- és az Attikai-félszigetre. Kiindulópontként útleírásokat használunk fel, amelyek Hellász déli részének politikai-etnikai viszonyait vizsgálva minden esetben kiemelik az ott élő albánok nagy létszámát.

Útleírások a 18–19. századból

A 18. század elején írta Velence peloponnészoszi kormányzója, Francesco Grimani a velencei szenátusnak küldött levelében, hogy a Peloponnészosz-félszigeten görögök és albánok élnek egyesesen, a városokban többségében kereskedelemmel és hajózással foglalkozó görögök. Ugyanakkor véleménye szerint „az albánok annyira összeolvadtak a görögökkel, hogy nem is nagyon lehet őket két nemzetnek tekinteni, sokkal inkább két társadalmi rétegnek”,¹ ugyanis az albánok többsége nomád állattartással foglalkozott Arkádia és Argolisz² területén, tehát alsóbb társadalmi réteget alkotott. Már a török fennhatóság 1715-ös megvalósulását követően jegyezte fel a francia földrajztudós, térképész és akadémikus, Jean-Denis Barbié du Bocage (1760–1825): „A Peloponnészoszon három nemzet él: a török, a görög és az albán; a törökök a nagyobb városokban laknak, ők irányítják a politikai életet, a görögök kereskedelemmel és földműveléssel foglalkoznak, míg a félsziget északi és középső területén élő albánok pásztorok.”³ A 19. század elejének francia festőművésze és építésze, Antoine-Laurent Castellan (1772–1838) hasonló megállapításokat tett 1797-es görögországi utazásakor az albánok nomád pásztorkodásáról.⁴

Ehhez képest a 19. század közepére mintha fokozódott volna az albán jelenlét a leírások szerint. Ludwig Ross (1806–1859) német régész és lelkes filhellén szimpatizáns 1832-ben látogatott Görögországba, és meglepetten tette fel a kérdést érkezésekor: „Tényleg görög földre érkeztem és görögök között voltam? Valójában nem. Ydra kopár szikláit, a szomszédos

¹ Λαμπρινίδου, Μιχαήλ Γ.: *Οι Άλβανοί κατά την κυρίως Ελλάδα και την Πελοπόννησον: Ύδρα – Σπέτσαι*. Εστία, Αθήνα, 1907. (Lambrinidu, Mihail G.: *Az albánok – a szárazföldi Görögország és a Peloponnészosz területén: Ydra és Szpetszesz*. Estia, Athén, 1907.) 30. (Saját fordításunk.)

² Argosz környékének sík vidéke Korinthosztól délre.

³ Λαμπρινίδου: *Οι Άλβανοί κατά την κυρίως Ελλάδα και την Πελοπόννησον*, 31.

⁴ Λαμπρινίδου: *Οι Άλβανοί κατά την κυρίως Ελλάδα και την Πελοπόννησον*, 31.

szigeteket: Szpetszeszt és Poroszt, Kasztrit, Kranidit [...] elfoglalták a szkippetár albánok.”⁵ Ez a kijelentés még szóhasználatában is hasonló a Lambrinidu által leírtakkal, aki szerint a 15. században az Argoliszi-öböl szigeteit (Ydrát, Poroszt, Szpetszeszt) „gyarmatosították” az albán családok.⁶

Edmond About francia író és újságíró (1828–1885) két évet élt Görögországban.⁷ Ott tartózkodása alatt Athént albán faluként jellemezte, és feljegyzése szerint a „naplementét követően minden este nagy létszámú albán társaságok találkoznak Athén körül, hogy a szántó-földeken végzett munkát követően visszatérjenek [a városba]...”⁸ Még ennél is részletesebb leírást köszönhetünk George Finlay (1799–1875) skót filhellén történésznek.⁹ Finlay a 19. század közepén 200 000 főre becsülte az albánok létszámát (ami nagyon magasnak mondható, hiszen a Görög Királyság lakossága 1856-ban körülbelül egymillió főt tett ki). Az 1820-as éveket vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy Dél-Evia, Androsz déli része, Szalamisz egésze, Egina szigetének nagy része albán.¹⁰ „Korinthosz és Argolisz egészét elfoglalták [...] Monemvaszia környékének nagy területeit okkupálták [...] Ydra és Szpetszesz szigeteinek teljes lakossága albán.”¹¹ „Ha számarányukat tekintve nem is, de jelentőségüket tekintve Görögország albán népességének legfontosabb része Ydra és Szpetszesz hajótulajdonosai és tengerészei, valamint Porosz, Kasztri, Kranidi hajósai.”¹² Tapasztalata szerint Szalamisz, Olimpia, Marathon területén nem görögök, hanem albánok élnek, „és még Athén utcáin is, amely már egy negyed százada az új görög királyság fővárosa, a Hadrianusz-kapu vagy a Thiseon előtti utcákon játszó gyerekeket is albánul hallhatod beszélni”.¹³ Ezek a megállapítások azért is elgondolkodtatók, mert készítőik görögbarát érzelmekkel írták őket, így nem valószínű az albán lakosság létszámának eltúlzása. A leírások alapján indokoltnak tűnik az etnikai összetétel vizsgálata.

Az albán területek általános politikai és éghajlati viszonyai

Az évezredek óta az emberi kultúra fejlődésének részét képező migráció a Balkán-félsziget esetében sem újkeletű jelenség. A térség szinte folyamatos külső és belső migrációs hullámok

⁵ Λιθοξόου, Δημήτρης: *Πληθυσμός και χωριά των Αρβανιτών 1879–1907*. (Lithoxou, Dimitrisz: *Arvanita települések és lakosság 1879–1907*.) <http://www.lithoksou.net/p/plithysmos-kai-xoriaton-arbaniton-1879-%E2%80%93-1907-2005>. (letöltés: 2021. febr. 01.) (Saját fordításunk.) Kasztri és Kranidi települései a Peloponnészosz-félsziget dél-keleti partvidékén találhatók, Szpetszesz szigetének közelében. A környéken található szigetek fontos szerepet játszottak az Égei-tengeri kereskedelemben és a törökellenes harcokban. Ydra szigete különleges státuszt élvezett, nem kellett közvetlen adót fizetnie a szultánnak, de kétszázötven tengerészt kellett felszerelnie és az oszmán flotta rendelkezésére bocsátani. (Szpetszesz helyzete hasonló volt.)

⁶ Λαμπρυνίδου: *Οι Άλβανοί κατά την κυρίως Ελλάδα και την Πελοπόννησον*, 15.

⁷ About 1851-től két éven keresztül az athéni francia iskolában végezte tanulmányait. Görögországi élményeiről emlékiratot is megjelentetett 1854-ben. Írói munkássága mellett archeológiai tanulmányokkal is foglalkozott.

⁸ Λιθοξόου, Δημήτρης: *Πληθυσμός και χωριά των Αρβανιτών*, id. mű.

⁹ Finlay először Byronhoz csatlakozva támogatta a görög szabadságharc küzdelmét, majd Görögország függetlenségét követően Athénban telepedett le. 1861-ben megjelent fő műve, a hétkötetes Görögország-történet, amelyben külön fejezetet szentelt az albánoknak.

¹⁰ Finlay, George: *History of the Greek Revolution*, 1. köt. Edinburgh–London, 1861. 36. http://www.albanianhistory.net/1861_Finlay/index.html (letöltés: 2021. jan. 30.)

¹¹ Finlay: *History of the Greek Revolution*, I. 36.

¹² Finlay: *History of the Greek Revolution*, I. id. mű.

¹³ Λιθοξόου, Δημήτρης: *Πληθυσμός και χωριά των Αρβανιτών*, id. mű.

színtere volt, amelyek gyakran ugrásszerű fejlődést eredményeztek, és rendszeresen megváltoztatták az addigi etnikai viszonyokat. (Elég akár a görög törzsek 3000–4000 évvel ezelőtti betelepülésére vagy a 6–7. századi szláv bevándorlásra gondolni.) Kiváltó okaik összetettek lehetnek, de a politikai és gazdasági okok a legmeghatározóbbak a népességmozgások elindulásakor.¹⁴

Az albánok sokáig kis területre lokalizálható léttérrel rendelkeztek, délen a görögökkel kontaktzónát alkotva, amit nem befolyásolt jelentősen az évszázadokon keresztül érkező különböző népek újabb és újabb betelepülése. Az albán törzsterületek (nagyjából a mai Montenegró déli részén fekvő Bar, a koszovói Prizren, a macedón Ohrid és az albán Vlora [Vlorë] települései által határolt terület)¹⁵ a középkorra már homogén albán területnek tekinthetők. Cvijić véleménye szerint „A Pindosz-hegység elválasztó és elszigetelő tulajdonságai a régi balkáni lakosságra, az albánokra hatottak leginkább, akik már a jugoszlávok [délslávok] ideköltözése előtt lakták a vidéket. A Pindosz-hegység elválasztotta és elszigetelte őket a Kelet felé vezető hosszirányú utaktól, és ezzel együtt a keletről érkező kulturális hatásoktól is [...] Emellett az adriai albán tengerpart, mely nagyobb részében mocsaras és kikötésre alkalmatlan, az egyetlen Vlora kikötőt leszámítva, nem vonzotta az olasz földről kiinduló kulturális hatásokat. Ez az egyik fő oka, hogy az albánok a régmúlt időktől fogva a mai napig etnikailag érintetlenek maradtak...”¹⁶ A kora-újkori Mediterráneumot tárgyaló nagyszabású munkájában Fernand Braudel is hasonló véleményt fogalmazott meg, hiszen szerinte sem az alacsonyan fekvő, mocsaras területeket kedvelték az ókorban és a középkorban, hanem a magasabb és így egészségesebb levegőjű hegyvidéket.¹⁷

Barthélemy de Salignac 1522. évi utazása során tett megfigyelései is ezt támasztják alá: „Albánia nem nagy ország, de azért három részre oszlik. Az egyik rész a velenceieké, a másikban a török uralkodik. A harmadikban pedig, mivel ezt a természeti viszonyoknál fogva, senki nem hódíthatja meg, magok az albánok az urak.”¹⁸

A 6–7. században érkező szláv tömegek letelepedése elől az albánok visszahúzódtak az addig is otthonukat adó hegyekbe. Északon Shkodra környéke így vált a szerb Zeta fejedelemség központjává, de a szlávok ettől délebbre már nem érkeztek tömegesen, így a mocsaras tengerparttól a Pindosz hegységéig albán terület maradt, az ott élők megőrizték jellegzetes antropológiai és kulturális vonásaikat, köszönhetően évszázadokig tartó bezárkózásuknak, szinte külső kapcsolatok nélküli életüknek.¹⁹ A tenger esetükben (ahogy a Thesszalonikától

¹⁴ A migrációt kiváltó általános okokról részletesebben lásd: Cvijić, Jovan: *A Balkán-félsziget és a dél-szláv országok*. Ford. Papp Árpád. Szabadka–Újvidék, 2009. 139–153.

¹⁵ Csaplár-Degovics Krisztián: *Az albán nemzetvélés kezdetei (1878–1913)*. PhD-értekezés. ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola, Budapest, 2010. 48.

¹⁶ Cvijić: *A Balkán-félsziget és a délszláv országok*, 37. A magyar földrajztudós, Cholnoky Jenő szintén csak Vlora városát tartotta kikötésre alkalmasnak, a dürresi-öblöt nem. Cholnoky Jenő: *A Földközi-tenger*. Budapest, 1940. 161.

¹⁷ Braudel, Fernand: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Ford. R. Szilágyi Éva. Budapest, 1996. 44–55.

¹⁸ Salignac leírását idézi Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. (1054–1717)*. Budapest, 1891. 129. (Hasonmás kiadás: Budapest, 2013.)

¹⁹ A szláv betelepülés elől a Pindosz magasán fekvő hegyvonulatára húzódtott vissza a másik autochton népesség is, a romanizált vlach lakosság, amely a 20. század elejéig a felgyorsuló asszimiláció ellenére is megmaradt ezen a területen: a középkorban Nagy- és Kis-Vlachföldnek nevezett Dél-Epiruszban és Nyugat-Thesszáliában. Benjámin ben Jóna (1130 körül – 1173) középkori zsidó utazó és útleíró 1173-ban tett utazása során elsőként örökítette ezt meg: „Thesszáliát, hol a lakosok zömét oláhok [vlachok] képezték, a XII. században Nagyoláhországnak hívták. Etolia [Aitolia, más néven

dél-nyugatra húzódó tengerpart is) nem a kapcsolatok kiépítését segítette, hanem inkább elzárta őket a mocsaras, kikötésre nehezen alkalmas viszonyok miatt. „A terjedelmes síkságok meghódítása [...] nehezebb volt. [...] A görög telepesek csak 1922 után győzték le a Szaloniki melletti síkság mocsaras részeit. [...] Teljesen lakatlan [volt] a Durazzo [a mai Dürres] melletti síkság, ahogy ma is az. [...] Mielőtt az ember megismerte a kinin hatását, a malária gyakran halállal végződő kór volt. [...] Valójában a malária a földrajzi környezet okozta betegség. Bármilyen veszélyes volt is a pestis, amely Indiából és Kínából érkezett, a távolsági kapcsolatok révén, csupán átutazó idegen volt a Mediterráneumban, míg a malária tartósan megtelepedett a 'Mediterráneum kórtani képe'nek állandó tényezőjeként”.²⁰ Az egészségtelen klímáról rendkívül értékes és alapos leírásában részletesen beszámolt Vitéz Temesy Győző is,²¹ aki a Monarchia tisztjeként 1916–1917-ben tartózkodott Albániában, kétszer is elkapva a betegséget: „A Knetra Trensit még folytatódik a tenger felé egy újabb mocsárvidékben, mely a Drin morotváival keveredik el és időnkint valami mederfolyása is van: ez a meder Ljumi Trensit. Ha ehhez a kiterjedt mocsárvilághoz még hozzászámítjuk a Drin mocsaras torkolatát, elképzelhetjük, miért olyan veszedelmes maláriavidék Lesh környéke.”²² Cholnoky Jenő földrajztudós *A Földközi-tenger* című művében szintén ezt emelte ki az albán partszakasz kapcsán: „Albániában is, meg más mocsaras területeken is a mocsarak világában élő millió szúnyog okozza a váltólázakat, a maláriát, s ne a mocsarakat, hanem a rovarvilágnak ezt a leggonoszabb, legelkeserítőbb képviselőjét, az anopheles-szúnyogot kárhóztassuk. Futóhomok, mocsár, forró, víztelen dombtelejtők váltakoznak, azért a területen a földművelés csak kevés helyet tud elfoglalni. Nagy része arra szolgál, hogy a költözőkódó pásztorok a magas planinákról télen ide hajtják le az állatokat.”²³

A kedvezőtlen viszonyokkal és kikötésre nehezen alkalmas partvidékkel is magyarázható, hogy a dél-görög területekkel ellentétben az albánok nem foglalkoztak part menti hajózással

Akarnania, a thesszáliai síkságtól és Epirusztól délre fekvő, a Korinthoszi-öböl bejáratától északra található hegyvidéki terület] ugyanekkor Kisoláhország volt.” Tudelai Banjámint utazása a Balkán-félszigeten. 1173. Közli: Szamota: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*, 31. Ez azt bizonyítja, hogy az újlatin nyelvet beszélő népesség évszázadokig élt ugyanabban a hegyvidéki összefüggő régióban (bár egyre zsugorodó területen), a Pindosz-hegység vonulatain.

²⁰ Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*, 54–63.

²¹ Vitéz Temesy Győző: *Sasok országában*. Budapest, 1938. Vitéz Temesy Győző (1887–1977) magyar földrajztudós, földrajztanár, gimnáziumi igazgató, cserkészvezető. A Magyar Földrajzi Társaság főtársa, a Katolikus Tanáregyesület igazgatósági tagja, valamint a Magyar Cserkészszövetség országos társelnöke volt. A temesvári főgimnázium után 1906 és 1910 között a budapesti tudományegyetemen tanult, 1911-ben földrajz-történelem szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett, 1913-tól a Földrajzi Intézet munkatársa. Az I. világháborúban a temesvári tüzérezred tisztjeként került Albániába.

²² Temesy: *Sasok országában*, 146. Ebben a leírásban Albánia északi tengerpartjának jellemzése olvasható, az egyetlen kikötőként használható településtől, Shëngjin-től Lezha (Lezhë) városáig. Gyakorlatilag az egész partvidék mocsaras terület. A leírás délebbre is hasonlóan folytatódik: „Az út második szakasza Pezana-Mamuras. A Matin [Mati folyón] átkelve [...] a tenger felé ugyanaz a kép, mint a sok Trensit vidékén, csak itt a mocsárvidék a Mati torkolatának morotváival keveredik össze és neve Püla Solasit [...] Lacs [Laç] után kissé megélnkül a vidék [...] A Pülék vidékén, egész a bizonytalan vonalú tengerpartig, azonban nincs állandó település, csak telelésre alkalmas terület ez: nyáron a miazmák minden életet elpusztítanak. Ezért nincs itt törzs a partvidéken.” Temesy: *Sasok országában*, 147. Ezzel már a dürresi öbölnél járunk, „Tirana tengerpartján”. Egyértelműnek tűnik tehát, hogy a földrajzi környezet a tengertől való elfordulásra készítette az albánokat, mielőtt a szabályozást követően turisztikai célra nem sikerült hasznosítani a partvidéket.

²³ Cholnoky: *A Földközi-tenger*, 160–161.

vagy Itália felé induló kereskedelemmel, hanem a tengerparti övezettől beljebb települtek le, a hegyekre, dombokra és a belső völgyek területére, így életmódjuk is az állattartáshoz kötődött, esetleg a földműveléshez. Ráadásul földjük nem számított gazdagnak, a forgalmas kereskedelmi utaktól pedig messzire, elzárva feküdt.²⁴ A fejlett iparos tevékenység és kereskedelem sem volt rájuk jellemző. A tenger felé forduló, abból élő, mediterrán életmódot²⁵ folytató görög jóval rugalmasabb és a váratlan fordulatokhoz gyorsabban alkalmazkodó néppé vált, így nyelvi és vallási dominanciáját, kultúráját még a bevándorlók nagy száma ellenére is meg tudta tartani.

Ebbe a statikus helyzetbe hozott változást a hatalmi viszonyokban és a balkáni népesség összetételében bekövetkező átalakulás, elindítva az albán migrációs folyamatokat. A kiváltó okok közül a pestis pusztításán kívül a Bizánci Birodalom 13. század eleji (véglegesnek ható) meggyöngyülését és a hatására megjelenő „latin hercegségeket és népeiséget” (főleg a velen-ceiket és katalánokat),²⁶ a hatalmi űrben megerősödő és expanzívva váló Szerb Cárságot, de főleg a 14. századtól megjelenő török terjeszkedést emelhetjük ki.

A negyedik keresztes hadjáratot követően Konstantinápoly központtal megalakult a Latin Császárság (1204 és 1261 között), délebbre, a mai Görögország területén pedig több kis „latin” hercegség és királyság próbált fennmaradni a hatalmi küzdelmek zűrzavarában. Venece birtokain és a bizánci „utód” császárságokon kívül (Kis-Ázsia területén a Nikaiai Császárság, a Fekete-tenger déli partvidékén pedig a Trapezunti Császárság) fontosabb államok voltak még: az Epiruszi Despotátus,²⁷ az Athéni Hercegség,²⁸ pár évtizedig az Akháj Fejede-

²⁴ A Via Egnatia római kori úthálózata ekkor nem játszott fontos szerepet, az egykori Durazzóból Konstantinápoly felé haladó útvonal csak a török hódítás után élénkült újra meg.

²⁵ Dél-Görögország nem rendelkezik nagy folyóvölgyekkel és lefolyástalan, pangó vizekkel, így a malária is inkább csak a Szaloniki-öböl térségére volt jellemző, ahol már a makedón városok sem a tengerparti síkságra épültek (Vergina, Pella). A Dél-Albániával nagyjából egy szélességi fokon elhelyezkedő Katerini környékén, az Olümposz lábánál még az 1920-as években is a rendszeresen megjelenő malária-járványok okozták a legnagyobb problémát, ugyanis a település egy természetes mélyedésben, lefolyástalan területen feküdt, vízvezetékrendszer nélkül, ahol nem volt megoldott sem az esővíz, sem a szennyvíz elvezetése. A hegyek felől érkező patakok pedig nem érték el a tengert, így rendkívül egészségtelen klíma alakult ki, fertőző betegségekkel. Καζταριδης, Γιάννης: *Κατερίνη: Από τη μικρή κώμη στην πολύτροπη πόλη*. Μάτι, Κατερίνη, 2006. (Kaztaridis, Jamnisz: *Katerini: kisközségből sokszínű város*. Mati, Katerini, 2006.) 189.

²⁶ Ezek az itáliai és frank vezetéssel létrejött, ezért összefoglalóan „latin”-nak nevezett államalakulatok azonban általában csak pár évtizedig maradtak fenn az egymás ellen folytatott csatározások, a Nikaiai Császárság terjeszkedése, de legfőképpen Venece folyamatos támadásai miatt. Venece a Földközi-tenger keleti medencéjének legerősebb hatalmaként egész birodalmat hozott létre a török hódításig. Az Adriai-tenger partvidéke után megszerezte a Jón-szigeteket és Krétát, de hosszabb ideig birtokolta a Peloponnészosz-félszigetet, Attika egy részét, Rodoszt, Ciprust, Eviát (Negroponte néven), az égei-tengeri szigetek közül Karpathoszt, Naxoszt, Tinoszt, Androszt, Szkiroszt, Limnoszt, valamint a Márvány-tenger partvidékét. Az észak-itáliai városállamnak a törökök megjelenéséig meghatározó szerepe volt a hellén világban.

²⁷ Az Epiruszi Despotátust (1205–1479) a negyedik keresztes hadjáratot követően Dukász Mihály (II. Alexiosz bizánci császár unokatestvére) alapította meg a mai Albánia és Észak-Nyugat Görögország területén. Az epiruszi despota hatalma rövid időre egészen a mai Bulgáriáig kiterjedt, de a bolgárok támadását követően Thesszalonikit is elveszítette, így fennhatósága a Jón-tenger partvidékén maradt csak erős. Elhelyezkedése révén mind a szárazföld belső területeivel, mind pedig a Jón- és Adriai-tenger térségével szoros kapcsolatban állt, jelentős diplomáciai tevékenységet folytatva. Lásd: <http://historia-cronologia.lapunk.hu/?modul=oldal&tartalom=1202079> (letöltés: 2021. febr. 5.)

²⁸ Az Athéni Hercegség a Bizánci Birodalom egyik keresztes utódállamaként az Attikai-félsziget és Viotia (ókori Boiótia) területén próbált fennmaradni. A hercegséget 1205-ben alapította Otto de la

lemség,²⁹ illetve a Moreai (Misztrai) Despotátus.³⁰

A Bizánci Birodalom meggyengülése tehát belső megosztottságot és hatalmi rivalizálást váltott ki az 1300-as és 1400-as években, még fontosabbá téve zsoldosként az albánok szerepét. Cvijic szerint ekkor az albán vándorlás több iránya is megfigyelhető volt. Az első Shkodra irányából Koszovó-Metohija felé (ahol a szerbek északabbra vándorlása miatt csökkent a népsűrűség). A második a Drin-környéki albánok Dél-Morava-völgyébe és Leskovac környékére települése (ahol nagy számban éltek egészen 1878-ig, amikor is a szerbek elfoglalták a Ništól délre lévő területet, és az ottani albánok Koszovó területére menekültek).³¹ A harmadik a Via Egnatia újbóli felemelkedésével Ohridtól északra, Nyugat-Macedóniába, Tetovó környékére (Kumanovóig és a Vardar-folyóig) történő letelepülés. A negyedik pedig Dél-Albánia területéről Közép-Görögországba és az Attikai-félszigetre, sőt a Peloponnészoszra irányuló bevándorlás. Csak ez utóbbi keretében körülbelül 250 000 toszk albán települt délre (közülük sok helyi hercegségek katonai szolgálatába állt).³²

Ötödikként megkülönböztethető egy nyugati irányú helyváltoztatás is, a Dél-Itália területére történő, tengeren keresztül lezajló migrációs folyamat. E két utóbbi a török előli meneküléssel magyarázható, és újabb lendületet vett Szkander bég (Kasztrióta György) 1468-as halálát követően, amikor az albán törökellenes küzdelmek lezárultak. (Ebben a népmoz-

Roche, a negyedik keresztes hadjárat egyik burgundi lovagja. 1311-ben a hercegség által felbért katalánok saját uruk ellen fordulva átvették az állam irányítását. Ezt követően a hercegség a szicíliai királyok kezébe került, majd egy kis ideig (1395–1402) a velenceiek is uralták. 1456-ban II. Mohamed teljes területét meghódította, és 1821-ig az Oszmán Birodalom része lett. Lásd: <http://historia-cronologia.lapunk.hu/?modul=oldal&tartalom=1202122> (letöltés: 2021. febr. 5.)

²⁹ A Peloponnészosz-félsziget északi területein 1205-ben alapított Akháj Fejedelemség nem tudta sokáig megvédeni magát a Velencével és az Athéni Hercegséggel folytatott küzdelmekben. Az 1300-as évektől itáliai nemesek birtokába került, miközben Velence több peloponnészoszi kikötőt is megszerzett (Monemvaszia, Koroni, Pülosz). A 15. század közepén az oszmánok elfoglalták a félsziget nagy részét, amelyet azonban Velence visszafoglalt 1669-ben. 1715 után újra a törökökhöz került, akik egészen 1821-ig birtokolták. Lásd: <http://historia-cronologia.lapunk.hu/?modul=oldal&tartalom=1202121> (letöltés: 2021. febr. 5.)

³⁰ A negyedik keresztes hadjáratot követően a Peloponnészosz-félsziget a Villehardouin-család birtokába került, akik megalapították az Akháj Hercegséget 1205-ben. 1259-ben azonban II. Vilmos elvesztette a pelagóniai ütközetet a Nikeai Császársággal szemben, így a Palaiologosz-család szerezte meg Misztrát és környékét. Bár a város bizánci uralom alá került, Morea nagy része frank kézen maradt, ahonnan sok görög menekült el és települt be Misztrába. (A félsziget belső területe szinte teljesen elnéptelenedett.) 1289-ben a bizánci hatalom hivatalosan is áthelyezte a fővárost Monemvasziából Misztrába. A bizánci polgárháború azonban a 14. század közepén meggyengítette peloponnészoszi hatalmukat, így Manuel Kantakuzenosz autonóm államként irányíthatta 1349 és 1383 között területét. Ingatag helyzete miatt békés viszonyt ápolt a szomszédos Akháj Hercegséggel és a velencei területekkel. Az újabb belső viszályt követően, az 1380-as évektől a Palaiologosz-dinasztia szerezte meg a moreai despota címet. Theodorosz Palaiologosz 1383 és 1407 között rendszeresen háborút vezetett területének növelésére, Korinthosz városát is elfoglalta az Athéni Hercegségtől, majd újjáépítette az 5. században épült Hexamilion-falat, amellyel a közben megjelenő török inváziótól próbálta volna megvédeni a Peloponnészoszt. (Ezt azonban nem tudta megvalósítani, ugyanis már az 1446-os török hadjárat áttörte a falat, óriási pusztítással söpörve végig Moreán, több tízezer lakost adva el rabszolgának.) 1427-től három részre bomlott a Moreai Despotátus, és a gyengülő hatalmat a török 1460-ban elfoglalta, ezzel véget ért története. Lásd: Goodyear, Michael: *Despotate of the Morea*. https://www.ancient.eu/Despotate_of_the_Morea/ (letöltés: 2021. febr. 5.)

³¹ Cvijic: *A Balkán-félsziget és a délszláv országok*, 191–192. Ekkor (1878-tól) ugrott meg jelentősen a koszovói albánok aránya a szerbekkel szemben.

³² Cvijic: *A Balkán-félsziget és a délszláv országok*, 133–135.

gásban a muszlim vallás elutasítása is komoly szerepet játszott. Jelentőségét mutatja, hogy a 19. század végén az albánok létszáma 100 000 fő körüli lehetett Dél-Itáliában.)³³ Vizsgálódásunk csak a Balkán-félszigeten legdélebbre települt albán diaszpórára irányul, amelyet arvanitának hívnak,³⁴ és amely a 20. századra nagyrészt nyelvileg asszimilálódott, göröggé vált.³⁵

Albán betelepülés a 14. századi Peloponnészoszra

Jóllehet az albánok jelentős része földműveléssel vagy állattartással foglalkozott, sokan közülük rablóhadjárat során érkeztek görög földre, ahol a katonáskodás fontos tevékenységük maradt még több évszázadig. Ahogy Braudel is felhívta a figyelmet monográfiájában, az albánok „elsősorban katonaként hagyják el a hegyeiket. A XVI. században Cipruson, Velencében, Mantovában, Rómában, Nápolyban találkozhatunk [velük]. [...] A XVII. századtól kezdve nagyszámú, ezúttal többnyire ortodox vallású albán özönlí el a görög területeket, ahol úgy lépnek fel, mintha meghódított területen volnának.”³⁶

A középkor folyamán két Görögország felé irányuló albán migrációs hullámot is elkülöníthetünk. Az első a 13. század második felében vette kezdetét, és a pestis félszigeten történő 1348-as megjelenéséig tartott. Ennek során Thesszália területére települtek be a nomád életmódot folytató népcsoportok. A vándorlás valószínűleg két útvonalon is történhetett: az Aliakmonasz folyó völgyén keresztül Koritca, Kasztoria felől; illetve a mai Dél-Albániában található Gjirokastër (Argirokasztró) – Janina útvonalon.³⁷ Az 1320-as és 1330-as évekből már ismertek feljegyzések az albánok thesszáliai megtelepedéséről. A 13. század végén még a Pindosz keleti lejtőin rideg állattartással transzhumáló életmódot folytató csoportok egyre keletebbre vonultak a termékeny síkságon, évtizedekre „elfoglalva” Nyugat-Thesszáliát. Itt átmenetileg letelepedve, a kedvező körülmények hatására népeességük gyors növekedésnek indult. Ez a demográfiai tényező azért is tűnhet fel, mert a pestis pusztítása miatt Kelet-Thesszália, Közép-Görögország, Attika, a Peloponnészosz jelentős embervesztéssel lépett a 14. század második felébe, míg az albánok „Fekete Halál”-tól védett zárt közössége túlnépesedett. Jelen esetben a nehezen megközelíthető, elzárt hegyvidéki területek védelmet biztosítottak a járvány ellen, amely a tengerpartok sík vidékén hatalmas pusztítást végzett. Ez lehetőséget adott az albánoknak a dél felé vonulásra. Ráadásul ki tudták használni Bizánc 13–14. századi meggengyülését, amit folyamatos harcok követtek a Balkán délnyugati részének

³³ Csaplár-Degovics: *Az albán nemzetnévadás kezdetei*, 49. Ez utóbbi, évszázadokig külön fejlődő, mind nyelvében mind kultúrájában albánnak megmaradó népeességet hívják *arbares*-nek (vagy *arbërësh*-nek).

³⁴ Csaplár magyarázata szerint „az elnevezés a török *arnauta* elnevezésből származik, amely a 15. században elsőként létrehozott albániai szandzsákról kapta a nevét (a szandzsák az albán Arianiti család birtokaiból alakult)”. Csaplár-Degovics: *Az albán nemzetnévadás kezdetei*, 48.

³⁵ Lord Byron és más brit utazók is arról számoltak be a 19. században, hogy a mai Északnyugat-Görögország területén többségében albán anyanyelvű közösségek éltek, egészen Prevezáig és az Artai-öbölíig. A becslések alapján 1850 körül nagyjából 200 000 albán élt görög területen. Vickers, Miranda: *The Cham Issue: Albanian National and Property Claims in Greece*. 2002, 1. http://www.albanianhistory.net/2002_Vickers/index.html (letöltés: 2021. febr. 5.)

³⁶ Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*, 41. Ez a betelepülés már egy újabb, kora újkori hullám.

³⁷ Πνευματικός, Κώστας: *Αλβανικές μεταναστεύσεις στην αυγή της σύγχρονης εποχής (14ος–16ος αι.)*. (Pnevmatikosz, Kosztasz: *Albán kivándorlás az újkor hajnalán /14–16. század/*) Lásd: <https://adiotos.wordpress.com/2010/08/02/albanikes-metanasteyses/> (letöltés: 2021. febr. 5.)

birtoklásáért a Szerb Cárság,³⁸ Bizánc utódállamai, valamint a „latinok” (Velence, Genova) között. Ezekbe a harcokba egyre több albán kalandor kapcsolódott be, felajánlva katonai szolgálatait.

Az erős központi hatalom megszűnésével vette kezdetét a második hullám, most már Evia és az Attikai-félsziget irányába. Az ottani helyi hercegségek a 14. századtól albán katonai csapatokat fogadtak fel az egymás elleni (és a törökkel szembeni) harchoz, gyakorlatilag behívva az albánokat államuk területére.³⁹ A második migrációs hullám 1380–1381-re ért Thesszália déli határához,⁴⁰ a Szperchiosz folyó völgyéhez,⁴¹ ahol átmenetileg tábor is vertek a dél felé tartó szkipetárok. 1382-ben azonban az Athéni Hercegség katalán vezetője, IV. Aragóniai Péter engedélyezte betelepülésüket, sőt kiváltságok biztosításával próbálta velük pótolni megfogvatkozó katonai erejét, amelyre a sűrűsödő török támadások miatt egyre nagyobb szükség lett.⁴² Ezzel azonban nem ért véget a vándorlás. A 15. század elején született bizánci források ugyanis már arról számoltak be, hogy tízezer albán érkezett a Korinthoszi-szorozhoz 1404–1405 fordulóján,⁴³ akiket Palaiologosz Theodorosz (1383 és 1407 között Misztrá despotája) be is engedett, az athénihoz hasonló katonai megfontolásokról vezérelve. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a korábban Thesszáliába érkező albánok közül indultak többen a túlnépesedés, a déli területek alacsonnyá váló népsűrűsége és a török előrenyomulás hatására a még „gazdátlan területek” felé, így jutva el a Peloponnészosz-félszigetre. Ezt támasztja alá, hogy a thesszáliai síkságon maradt albánok létszáma jelentősen csökkent a 15. század elejére, és hogy a törökök, miután Thesszália szerb hercegségét legyőzték 1393-ban,⁴⁴ jelentős nyomást fejtettek ki az ott élő albánokra, tömeges menekülést idézve elő.

Ugyanakkor Lambrinidu szerint már a 14. században is érkeztek albánok a félsziget erőseibe.⁴⁵ Ezt állította Jakob Philipp Fallmerayer⁴⁶ is 1836-ban megjelent történeti munkájában.⁴⁷ Fallmerayer a középkori Peloponnészosz-félsziget története kapcsán ugyanis azt írta, hogy területére már a 14. században jelentős albán bevándorlás zajlott le. Fallmerayer és Lambrinidu szerint a 14. század végéről maradt fenn az első említés arról, hogy a bizánci „utódállamok” albán katonaságot hívtak hatalmi harcukhoz. VI. Joannesz Kantakuzenosz⁴⁸ használta fel először az albánok katonai erejét a Peloponnészoszon (is) gyenge lábbon álló hatalmának megerősítésére, valamint a genovai és szerb támadások kivédésére, tehát itt inkább zsoldosokról lehetett szó, nem pedig betelepülőkről. Később fia, I. Manuel Kantakuzenosz, aki 1349 és 1383 között Misztrá városából irányította a Moreai Despotátust, a

³⁸ Az 1346-ban szerb és görög cárrá koronázott Dusán István 1348-ban elhódította Thesszáliát és Epiruszt, kitolva birodalmának határait egészen a Peloponnészoszig. 1355-ös halálát követően birodalma meggyengült, majd a török elfoglalta korábbi hódításait.

³⁹ Πνευματικός: *Αλβανικές μεταναστεύσεις στην αυγή της σύγχρονης εποχής*, id. mű.

⁴⁰ Πνευματικός: *Αλβανικές μεταναστεύσεις στην αυγή της σύγχρονης εποχής*, id. mű.

⁴¹ A folyóvölgy Lamia városától délre húzódik nyugat-keleti irányba, egészen a Maliakosz-öböl, nagyjából Evia szigetének északi részével egyvonalban. A folyó torkolatának közelében fekszik a híres ókori csata helyszíne, Thermophüli.

⁴² Πνευματικός: *Αλβανικές μεταναστεύσεις στην αυγή της σύγχρονης εποχής*, id. mű.

⁴³ Πνευματικός: *Αλβανικές μεταναστεύσεις στην αυγή της σύγχρονης εποχής*, id. mű.

⁴⁴ Πνευματικός: *Αλβανικές μεταναστεύσεις στην αυγή της σύγχρονης εποχής*, id. mű.

⁴⁵ Λαμπρινίδου: *Οι Αλβανοί κατά την κυρίως Ελλάδα και την Πελοπόννησον*, 6–10.

⁴⁶ Fallmerayer 1790 és 1861 között élt német történétíró, etnográfus és utazó volt.

⁴⁷ Fallmerayer, Jakob Philipp: *History of the Morea in the Middle Ages. Stuttgart, 1836*. A kétkötetes munkából részleteket lásd: [http://www.albanianhistory.net/1836_Fallmerayer/index.html_\(letöltés: 2021. febr. 5.\)](http://www.albanianhistory.net/1836_Fallmerayer/index.html_(letöltés: 2021. febr. 5.))

⁴⁸ VI. Joannesz Kantakuzenosz (VI. János, 1292–1383) bizánci társascsászár 1347-től 1354-ig.

felkelések leveréséhez hívta be az albán csapatokat. Közülük szervezte meg aztán saját testőrségét is, és – Fallmerayer leírása szerint – a Monemvaszia és Misztra közötti erősségek uralmát is átruházta rájuk.⁴⁹ Sőt, a német történész szerint a Peloponnészosz keleti partvidékéről a század végére Achaia területére is letelepítették őket, ahol a határőrvidék őrzése volt a feladatuk a frankokkal szemben.

A leírások alapján két különböző mértékű betelepülést különíthetünk el. A 14. század végi népmozgás inkább az Attikai-félszigetet érintette, a Peloponnészoszra csak katonai szolgálatra érkeztek albánok, tömeges letelepedésről nem beszélhetünk. Ez azért is valószínű, mert a többségében még mindig rideg állattartással foglalkozó nomád népesség költözésének egyik fő oka a kiépülő török közigazgatási rendszer előli elvándorlás volt. Ez a menekülő, új otthon kereső népesség táborozott le 1404–1405 fordulóján Korinthosznál. (Tehát nem a korábban Evia és az Athéni Hercegség területére betelepült albánok vándoroltak tovább, hiszen ott nem jegyezték fel csökkenést létszámukban.)

A Peloponnészoszra és a környező szigetekre érkező nomád, de ortodox albánok a 15. században letelepültek új hazájukban, és lassan összeolvadtak az őslakónak számító görög lakossággal. A 19. századig azonban biztosan megőrizték identitásukat, amihez hozzájárult a 16–17. századi újabb, bár kisebb mértékű migrációs hullámuk is. Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy a törökellenes küzdelmekben mindig a görögökkel együtt harcoltak (például 1770-ben és 1821-től is, olyan híres családok képviselésében, mint a Karaiszkakisz, Mihaulisz, Bubulina) a megszállónak tekintett oszmánokkal szemben. (Nem úgy, mint az iszlám hitre tért, Albánia területén maradt népesség, amely a törököket kiszolgáló hadi egységgé vált.)

Összegzés

Az albán betelepülés nemcsak saját korában volt jelentős, hanem a későbbi évszázadok fejlődésére is komoly hatást gyakorolt. Még 1879-ben is 176 120 albán élt görög földön, sőt 1907-ben számuk elérte a 236 707-et, a teljes lakosság körülbelül 10%-át alkotva.⁵⁰ (1907-ben Attikában 46 000, Korinthosz megyében majdnem 32 000, Théba körül 31 000 albán élt.)⁵¹ Azt azonban nehéz lenne megállapítani, hogy ez a nagyszámú albán közösség mit tekintett anyanyelvének, ugyanis a 20. század elejére az albán nyelv gyakorlatilag eltűnt a déli területekről.

Az asszimiláció Közép- és Dél-Görögországban évszázadokig a hellenizációt jelentette,⁵² ezért is válthatott ki Fallmerayer hipotézise komoly kritikákat, hiszen szerinte a görögség eltűnt a szláv betelepülés hatására (elszlávosodott). „A hellén faj eltűnt Európából. [...] a jelenkor Görögországában élő keresztény lakosság vénájában már egy csepp nemes és tiszta hellén vér sem csörgedezik.”⁵³ Ezt a tézist már a 19. század végén támadták: „S eszembe jut a híres Fallmerayer [Fallmerayer] szláv teoriájának kudarcza, melynél gyászosabbat keveset jegyzett föl a tudományok történelme. Azt hirdetni, hogy a hellének nemzetsége Európában kiirtott, hogy nem foly egy csepp tiszta hellén vér az úgynevezett újjörögök ereiben!

⁴⁹ Fallmerayer, Jakob Philipp: *The Early Albanian Settlement of the Peloponnese*. http://www.albanianhistory.net/1836_Fallmerayer/index.html (letöltés: 2021. febr. 5.)

⁵⁰ Λιθοξόου, Δημήτρης: *Πληθυσμός και χωριά των Αρβανιτών*, id. mű

⁵¹ Λιθοξόου, Δημήτρης: *Πληθυσμός και χωριά των Αρβανιτών*, id. mű

⁵² Csak a 20. századig nagyon vegyes lakosságú észak-görögországi területen maradt fenn szláv anyanyelvű népesség a szórvány vlach közösségeken kívül.

⁵³ Fallmerayer: *History of the Morea in the Middle Ages*, http://www.albanianhistory.net/1836_Fallmerayer/index.html (letöltés: 2021. febr. 5.) Ford. a szerző.

Vegyültek más népek is. S a görög nép nem tartozik a legkevésbé vegyültek közé. De épen hatalmas amalgamizáló ereje bizonyítja e nép eredetiségét, hivatását, a hellén szellem enyészhetetlenségét.”⁵⁴ Hasonló intenzitással cáfolta az elképzelést az egyik legnagyobb magyar újjörögös filológus-tudós, Horváth Endre is,⁵⁵ akinek gondolatait 2021-ben Szidiropulosz Archimédész történész is átvette a görög szabadságharc 200. évfordulója kapcsán írt tanulmányában.⁵⁶ „Sokat halljuk, hogy a görögség elszlávosodott. Ez a hiedelem Fallmerayer német történésznek 1830-ban kiadott, a Peloponnézoszról szóló munkájában gyökerezik. Állítását a tudomány régóta megcáfolta, a köztudatban azonban a beleplántált tévhitet máig sem lehetett kiirtani. Fajkeveredés gyakugyan történt! Ebből a szempontból jelentős a VI. század végén meginduló szláv bevándorlás eleinte Makedóniába és Thrákiába, majd Theszszáliába, Közép-Görögországba és a szigetekre is, végül a 746-ban dühöngő pestistől elpusztított Peloponnézoszra is. Az orthodox egyház érdeme ebben az időben a betelepülő megkeresztelése és hellénizálása. Említésre méltó az albán település is – a XIV. században – Theszszália, Attika, Boiótia, Peloponnézosz és a szigetek lakatlan területein. Ezek és egyéb keveredések azonban nem változtatták meg a görögség faji jellegét. A helynevek és szláv jövevényszavak vizsgálata, a koponyamérések, a történeti tanúbizonyságok kritikai mérlegetése és egyéb kutatások kétségtelenné tették, hogy a görögökre vonatkozó elszlávosodási elmélet téves általánosítás és túlzás volt. A 8–9 millió lelket számláló görög nemzetet a keleti orthodox vallás, a nemzeti öntudat, a közös hagyományok és szokások szorosan összetartják. Sok szál nyúlik a múltba, mely ezt a térbeli egységet többezeréves időbeli egységgé tágitja ki annak bizonyágául, hogy a mai görögök, mint a régiek egyenes leszármazottjai, azokkal együtt egy nagy múltú nemzet egységét alkotják. A példák egész sora igazolja, hogy a régieknek egyes helyekhez fűződő vallásos vagy babonás hite az újjörögök közt valamilyen formában a mai napig él.”⁵⁷

Azt lehet tehát összefoglalóan megállapítani, hogy bár a mai görögség már nem teljesen az ókori hellének közvetlen, vér szerinti leszármazottja, de nyelvi-kulturális értelemben egyértelműen azok örököse. Évezredek bevándorlási hullámain túlélve, saját identitását és nyelvét megőrizve volt képes asszimilálni a különböző népeket, még akkor is, ha azok nagy létszámmal érkeztek földjére. A 18–20. századi leírások ellenére azonban további kutatásokat

⁵⁴ Erdélyi Károly: *A mai görögség*. In: Dr. Csengeri János – Dr. Pasteiner Gyula: *Görög földön. Emlékkönyv a magyar tanárok 1893. évi tanulmányútjáról*. Budapest, 1894. 238–239. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium szervezésében megvalósuló tanulmányúton gimnáziumi tanárok vettek részt, hogy a tanításban közvetlenül is felhasználható ismeretanyagra tegyenek szert. Az utat alaposan dokumentálták, így sok apró érdekes részletet örökítettek meg a 19. század végi Görögországról, ráadásul klasszikus tudással és görög nyelvismerettel felvértezve.

⁵⁵ Horváth Endre (1891–1945) a magyar újjörögös-kutatás egyik úttörő és meghatározó jelentőségű képviselője. 1914-ben vette kezdetét első görög tanulmányútja, amely a világháború kitérése miatt hét évre húzódott el. Ennek során megtanult újjörögül is. Hazatérését követően, 1922-től a Gizella Leánygimnázium tanára, majd tanulmányi szakfelügyelője, 1940-től igazgatója. Eközben a Bárány Eötvös József Kollégium és a budapesti Tanárképző Intézet előadója, 1923 és 1937 között a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán újjörög nyelvi lektor, 1937-től haláláig az egyetemen az újjörög filológia magántanára. Szerteágazó munkásságának fő területe a magyarországi görögség, a görög irodalom és kultúra tanulmányozása.

⁵⁶ Szidiropulosz Archimédész: *Gondolatok és tanulmányok a görög szabadságharc 200. évfordulóján*. In: Görög Athéna (szerk.): 1821–2021. A görög szabadságharc 200. évfordulójára. Budapest, 2021. 18–19.

⁵⁷ Horváth László – Nakos Konstantinos – Solti Dóra (szerk.): *Az újjörögök. Horváth Endre válogatott tanulmányai*. Kincsestár. Studia Hellenica II. Budapest, 2018. 310–311. (A kötet az 1943-ban megjelent eredeti tanulmány újbóli kiadása, kiegészítéssel és jegyzetekkel ellátva.)

igényelne annak megállapítása, hogy a 19. és 20. században identitásukat és nyelvhasználatukat tekintve hogyan lehetne jellemezni ezt a korábban nagy számban görög földre érkezett, majd ott letelepedett albán népeiséget,⁵⁸ s hogy a kulturális hatások területén az albánok mivel járultak hozzá az akkor megszülető újjörög civilizációhoz.⁵⁹ Ennek vizsgálata azért is tűnik érdekes és aktuális feladatnak, mert az arvanita népeiség fontos szerepet játszott az idén 200. évfordulóját ünneplő görög szabadságharcban is, de a legtöbb görög történetíró már egyértelműen göröggként tekint rájuk ebben az időszakban.⁶⁰

⁵⁸ Ebben a kutatásban Dimitrisz Lithoxosz történész jár az élen, aki aprólékos topográfiai adatgyűjtéssel próbálja felmérni a peloponnészoszi albán betelepülés mértékét.

⁵⁹ Egyes angol útleírások szerint az albánok még a későbbi görög népviseletre is komoly hatást gyakoroltak. Ezen elképzelés szerint a *fustanella* (φουστανέλλα) eredetileg dél-albán (toszk) öltözet volt, amely az oszmán időszak alatt terjedt el görög területen, és később az albán betelepülés következtében vált Görögország nemzeti viseletének részévé. Ezt a ruhadarabot Lord Byron is nagy előszeretettel hordta a görög szabadságharc idején. Ugyanakkor más vélemények szerint a ruhadarab görög eredetű, és már a 12. századi Bizáncban is ismert volt. Az oszmán időszaktól vált általánossá a klef-tisz és armatolesz bandák körében, és a hagyomány szerint I. Ottó görög király felesége, Amália királynő vezette be a görög királyi gárda (díszőrség) egyenruhájaként a 19. század közepén. (Azóta is ebben láthatók a parlament előtti díszőrök, akik az Ismeretlen katona sírjánál teljesítenek szolgálatot.)

⁶⁰ A görög szabadságharcban részt vett arvanita hajósok és hajótulajdonosok közül a leghíresebbek a Kunduriotisz-család tagjai, a Miaulisz-család vagy Laszkarina Bubulina voltak. Bubulina (1771–1825) Ydra szigetének előkelő arvanita hajótulajdonosi családjában született. Az 1810-es években csatlakozott egyedüli nőként a Filiki Eteria (Baráti Társaság) tagjaihoz, hogy segítsen Görögország függetlenségének kivívásában. Szpetszesz szigetének legbefolyásosabb családjaihoz tartozva 1821-ben felfegyverzte Agamemnon nevű hajóját, és kereskedelmi flottájával blokádot állított alá vette Napflion városát. Meghatározó szerepet játszott a Szaróni-öböl görög hadműveleteiben, egészen 1825-ben bekövetkezett haláláig. Jelentőségét jól mutatja, hogy 1959-ben életéről filmet forgattak Irene Pappas főszereplésével.

TÓTH FERENC

Korfu védelme egy francia hadmérnök szemével

Florentin de Perceval hadtudományi értekezése 1715-ből

Korfu 1716. július 8. és augusztus 26. között lezajlott ostroma a velencei-osztrák–oszmán háború (1714–1718) egyik legemlékezetesebb hadi eseménye volt. Az erődített kikötőváros Johann Mathias von der Schulenburg gróf által vezetett védelmének sikere fordulóponthoz jelentett a háború történetében.² A korfui diadalt óriási győzelemként ünnepelték Európában, és ennek tiszteletére komponálta ekkor Antonio Vivaldi zeneszerző híres *Juditha triumphans*³ című operáját. Az oszmán offenzíva Korfu falai alatt kifulladásra kényszerítette a védelmet, és ennek következtében az erődítmény jelentősége rendkívüli módon felértékelődött – egyfajta kereszténység védőbástyája lett – az itáliai és nyugat-európai területek védelme szempontjából. A katonai sikert nagy mértékben megalapozták a velencei hadmérnökök által az előző években végzett erődítési munkálatok. Tanulmányomban az Osztrák Állami Levéltárban található, nemrég publikált, a város ostroma előtt nem sokkal korábban, 1715-ben keletkezett hadmérnöki feljegyzés alapján szeretném bemutatni a Korfu védelmére irányuló terveket. A szóban forgó *Nouveau traité ou Project sur la défense entiere de l'Île de Corfou* című forrást egy korabeli tudós hadmérnöknek, bizonyos Florentin de Perceval-nak tulajdonítják. A dokumentum az osztrák nemzeti levéltár Kriegsarchiv részlegének *Kriegswissenschaftliche Mémoires (Hadtudományi feljegyzések)* című sorozata tizenharmadik darabjaként több tőle teljesen független témájú, főleg 18. századi császári tábornokok által írt hadtudományi értekezés között található.⁴ Ennek köszönhetően a szöveg egészen a legutóbbi időkig egyfajta Csipkerózsika-álomban pihent, és elkerülte a téma iránt érdeklődő történészek figyelmét. Miután néhány éve a forrást már publikáltam, ebben a tanulmányban szeretném az ezzel kapcsolatos

¹ Schulenburg életéről és korfui tevékenységéről, lásd: Schulenburg, Friedrich Albrecht von der: *Leben und Denkwürdigkeiten des Johann Matthias von der Schulenburg*. Leipzig, 1834.; Schmidt, Hans: *Il salvatore di Corfù Matthias Johann von der Schulenburg (1661–1747). Una carriera militare europea al tempo dell'assolutismo*. Venezia, 1991. Újabbban: Molteni, Elisabetta: *La città-fortezza sotto assedio. Schulenburg et la fortificazione di Corfù nella prima metà del Settecento*. In: Karapidakis, Nikos E. – Nikiforou, Aliko D. (eds.): *The Ottoman Empire and Venice. The Ottoman siege of Corfù in 1716*. Corfù, 2019. 193–219.

² A korfui ostromról lásd újabbban: Vaccher, Roberto: *La difesa veneziana di Corfù (1716): aspetti logistici*. In: Karapidakis–Nikiforou (eds.): *The Ottoman Empire and Venice*, 53–80.

³ Lásd: http://scores.ccarh.org/vivaldi/rv644/Vivaldi-Juditha_Triumphans-2013.pdf (letöltés: 2021. jan. 20.)

⁴ Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Kriegsarchiv, série Kriegswissenschaftliche Mémoires Abteilung: 1 N° 13 *Nouveau traité ou projet sur la défense entiere de l'île de Corfou dressé par Mr. Florentin de Perceval. (1715)* (a továbbiakban: *Nouveau traité*).

kutatásaimat összefoglalni és kiegészíteni az események 300. évfordulója alkalmából megjelentetett közlemények újabb eredményeivel.⁵

A kézirat szerzője: Florentin de Perceval hadmérnök

A *Nouveau traité ou Project sur la défense entiere de l’Ile de Corfou* című kézirat már az alcímében megnevezi a szerzőt, Florentin de Perceval-t, az egykori gyalogsági alezredest és XIV. Lajos király itáliai hadserege tüzérségi parancsnokát. Annak ellenére, hogy nagyon keveset tudunk a szerző életéről, a kézirat több információval is szolgál, amelyek segítségével kiegészíthetjük pályaképét. Sajnos nem ismerjük sem születésének, sem pedig halálának pontos évszámát. Legismertebb munkája, az 1715-ben Piacenzában megjelent *Le parfait general d’artillerie* című hadtudományi értekezés szintén szolgáltat néhány adalékot a szerző személyéről, és ezen töredékes adatok segítségével próbálhatjuk meg felvázolni Florentin de Perceval sommás *curriculum vitae*-jét.⁶ E mára szinte teljesen elfelejtett könyv címe alapján ahhoz a kései itáliai reneszánszból eredő hadtudományi műfajhoz tartozott, amely azt vizsgálta, hogy milyen legyen az ideális katona és az ideális hadvezér (*perfitto capitano*).⁷ Egyébként Zrínyi Miklós *Vitéz hadnagy* című munkáját is ehhez az irodalmi kategóriához sorolják a kutatók.⁸

Florentin de Perceval hadmérnök – akit néha Persuval-nak is nevez néhány itáliai forrás – ismereteink szerint a francia királyi hadsereg Camelin-féle bombász-kompániájában kezdte a katonai szolgálatát. E kompánia Surirey de Saint-Rémy tüzérségi összefoglaló munkája szerint egyike volt azon két ilyen jellegű egységnek, amely az 1684-ben megszervezett bombász-ezred létrejötte előtt képviselte ezt a fontos tüzérségi csapatnemet.⁹ Ez alapján feltelezhető, hogy már fiatal korában megismerkedett a korabeli tüzérség elméleti és gyakorlati alapjaival, amit a már említett későbbi munkájával is bizonyított. A bécsi levéltárban található kézirat szerint a francia–holland háború (1672–1679) idején részt vett a palermói tengeri ütközetben (1676. június 2.), ahol Louis de Rochechouart tengernagy gyújtóhajókkal lángba borította és tönkrevverte a spanyol–holland flottát. 1682-ben részt vett a Duquesne vezetésével lezajlott algíri büntető expedícióban, melynek során a francia flotta gyújtóbombákkal támadta a földközi-tengeri kikötőt.¹⁰ A sikeres akcióban a tengeri ütközetek terén tapasztalt tüzértisztnek bizonyára nagy hasznát vette a neves francia admirális. Két évvel

⁵ Tóth, Ferenc: La défense de Corfou vue par un ingénieur militaire français en 1715. *Un mémoire inédit de Florentin de Perceval*. ΔΩΔΩΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, vol. 45-46. (2019) No. 1. 183–222.

⁶ Itt szeretném megköszönni Ciro Paoletti úrnak, az Olasz Hadtörténelmi Bizottság elnökének szíves segítségét, amellyel hozzájárult a szerző életrajzi adatainak pontosításához.

⁷ Lásd ehhez: Fantoni, Marcello (a cura di): *Il „Perfitto Capitano” Immagi e realtà (secoli XV–XVII)*. Roma, 2001.

⁸ Lásd erről újabban: Hausner Gábor, *Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom*. Budapest, 2012. Vö. Förföldi Gábor: *Zrínyi prózája és a közhelyek retorikája*. In: Padányi József – Bene Sándor – Fodor Pál – Hausner Gábor (szerk.): *Határok fölött: Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*. Budapest, 2017. 430–431.; Nagy Levente: *Montecuccoli, a magyarok és Szentgotthárd*. In: Tóth Ferenc – Zágoryhidi Czigány Balázs (szerk.): *A szentgotthárdi csata és a vasvári béke – Oszmán terjeszkedés – európai összefogás. La bataille de Saint Gotthard et la paix de Vasvár – Expansion ottomane – Coopération européenne*. Budapest, 2017. 112–113.

⁹ Surirey de Saint-Rémy: *Mémoires d’artillerie*, tom. 1., Paris, 1707. XII. A hivatkozás a népszerű kötet második kiadásának előszavában található.

¹⁰ La Roncière, Charles de: *Histoire de la marine française*. Paris, 1919. Tom. 5. 714–721.

később Florentin de Perceval már Luxemburg Créqui marsall és Sébastien Le Prestre de Vauuban irányításával folyó ostrománál szolgált. A neves francia hadmérnökkel „észak Gibraltárjának” falai alatt való találkozása és a kiválóan megerősített város bevételének sikere valószínűleg nagy hatást gyakorolt az ambíciózus katonatisztre. Bécsi kéziratának egyik lábjegyzete szerint 1689-ben az V. Lotaringiai Károly császári hadvezér által vezetett mainzi ostrom során megtapasztalhatta a várvédelem komplex feladatainak nehézségét is, hiszen az erődöt végül a francia csapatok kénytelenek voltak feladni.¹¹ Később birodalmi és németalföldi területeken harcolt a pfalzi örökösödési háború (1688–1697) során; így vett részt a már említett Mainz mellett Philipsbourg (1688) és Namur (1695) ostromában is. Ebben az időszakban készítette el a *Mémoire de l'artillerie* című hadtudományi értekezését, amelyet 1695 nyarán nyújtott be Maine hercegének,¹² aki ekkor a francia tüzérség élén álló nagymesteri és főkapitányi címet viselte. Perceval 1715-ben megjelent könyvéhez írt előszavában mondta el, hogy a herceg Torpanne nevű titkárán keresztül így köszönte meg a kéziratot: „Uram, a tüzérségről szóló értekezése, amelyet volt szíves elküldeni, nagyon tetszett Maine hercegének. A katonatisztek körében oly ritka alkalmasság jelének tekintem, amely fogékony e hivatás számára oly fontos részletek tanulmányozására. Óméltósága nagyon helyesli az Ön munkáját és annak folytatására buzdítja.”¹³

A pfalzi örökösödési háború vége után Florentin de Perceval-t Spanyolországba vezényelték, és innen rendelte Maine hercege az itáliai frontra 1701. február 4-én. A spanyol örökösödési háború idején itt látta el a már említett tüzérségi parancsnoki feladatait a francia király hadsereg itáliai csapatai mellett, először Villeroy marsall,¹⁴ majd később Vendôme marsall¹⁵ parancsnoksága alatt. Az ő irányításával zajlott Pávia, Modena, Mantova és Cremona városok erődítményeinek megerősítése. A bécsi kézirat tanúsága szerint a védelmi munkálatok mellett részt vett például Berello (1702), Guastalla (1703), Mirandola és Chivas (1705) városok ostromában is. Nem tudjuk pontosan, hogy milyen módon lépett ki a francia király szolgálatából; valószínűleg a korban szokásos harmincéves szolgálati idejének lejártá után, az 1707-es itáliai hadjárat után leszerelt, vagy engedélyt kapott arra, hogy I. Farnese Ferenc páрмаi és piacenzai herceg¹⁶ szolgálatába lépjen. Itt nagy valószínűséggel 1707-ben nevezte ki a herceg hadserege tüzérségének főparancsnokául, és ebben a minőségében alkotta meg a

¹¹ Tóth, Ferenc (ed.): *Journal des campagnes de Charles de Lorraine*. Paris, 2017. 137–143.

¹² Louis Auguste de Bourbon (1670–1736), Maine hercege, francia hadvezér. XIV. Lajos és Montespan márkinő törvénytelen gyermeke, akit a király legitím gyermekének ismert el és hercegi címmel tüntetett ki. Az életpályájáról lásd újabban: Leroux, Flavie: *Les maîtresses du roi. De Henri IV à Louis XIV*. Ceyzérieu, 2020.

¹³ „*Les Mémoires de l'Artillerie que vous avez envoiés, Monsieur, ont été fort agréables, à Monseigneur le Duc du Maine, c'est une marque d'application qui est bien rare aux Officiers d'Artillerie qui pour l'ordinaire s'apliquent peu aux détails de la connoissance est si nécessaire dans ce Mêtier : Son Altesse Sérénissime les a fort aprouvez & vous exhorte de les continuer.*” Perceval, Florentin de: *Le parfait général d'artillerie*. Plaisance, 1715. Az idézett mű előszavában található (oldalszám nélkül).

¹⁴ François de Neufville (1644–1730), Villeroy hercege. XIV. Lajos 1693-ban marsallá, később pedig testamentumában XV. Lajos nevelőjévé nevezte ki. Életéről lásd: Viguerie, Jean de: *Histoire et dictionnaire du temps des Lumières*. Paris, 1995. Vö. Hochedlinger, Michael: *Die Gefangenschaft des François de Neufville, Herzog von Villeroy, Marschall von Frankreich in Graz 1702. Blätter für Heimatkunde*, Jg. 68. (1994) Nr. 4. 122–138.

¹⁵ Louis Joseph de Bourbon (1654–1712) Vendôme hercege, francia hadvezér. Életéről lásd újabban: El Hage, Fadi: *Vendôme. La gloire ou l'imposture*. Paris, 2016.

¹⁶ I. Farnese Ferenc (1678–1727), hetedik páрмаi és piacenzai herceg. A hercegi családról lásd: Drei, Giovanni: *I Farnese grandezza e decadenza di una dinastia italiana*. Roma, 1954.

tüzérségi lóporadagolásról szóló rendeletet, amely valószínűleg az első ottani szolgálatából fennmaradt munkája volt.¹⁷ Szintén fennmaradt egy városok erősítésével kapcsolatos kézirat is ebből az időszakból, amelyből valószínűleg sokat merített a korfui értekezés íráskor.¹⁸ Ha feltételezzük, hogy a francia királyi hadseregbe az 1676-os palermói tengeri ütközet évében lépett be, és amennyiben folyamatosan XIV. Lajos szolgálatában harcolt, akkor 1707-re ténylegesen letölthette a harminc éves szolgálati idejét. Pármai tartózkodása idején írta meg legfontosabb hadtudományi munkáját, a *Parfait général d'artillerie* című értekezést, amelynek kiadását 1714 decemberében engedélyezték, és a következő év elején jelent meg.¹⁹

Florentin de Perceval valószínűleg 1715-ben juthatott el Korfura a híres „pármai zászlóalj” kötelékében, amely a velencei flotta segélycsapataként szolgált.²⁰ A háború kezdetén a moreai oszmán hadisíkerék következtében a pármai kontingenst Korfu város védelmének megerősítésére rendelték. A magas rangú francia hadmérnököt valószínűleg nem a pármai segélyhadban alkalmazták, mivel azt egy alezredesre bízták, aki eredetileg a velencei flottában szolgált volna, de akit végül a rendkívüli helyzetre való tekintettel a korfui erőd védelmére vezényeltek. Florentin de Perceval-ra minden bizonnyal azt a fontos stratégiai feladatot bízták, hogy mérje fel a Korfut védő erődök állapotát, és tegyen javaslatot a sziget védelmében szükséges legfontosabb teendőkre. E megbízásának eredménye lehet a bécsi levéltárban őrzött *Nouveau traité ou Project sur la défense entiere de l'Île de Corfou* című kézirat, amelynek tartalmát a későbbiekben szeretném bemutatni. Sajnos nem ismerjük a Korfu védelmében való esetleges további részvételének adatait, és nem tudjuk azt sem, hogy milyen körülmények között ért véget az élete, mivel semmiféle adattal nem rendelkezünk az 1715 utáni tevékenységéről. Ha úgy számolunk, hogy Florentin de Perceval a palermói csata idején körülbelül tizenöt éves lehetett, akkor a születési idejét 1660 körülre tehetjük, és a korfui ostrom idejét az ötvenes éveinek végén járó tapasztalt katonatiszt lehetett.²¹

A kézirat keletkezésének történelmi háttere a velencei–oszmán háború eseményei tükrében

A karlócai békét (1699) követő időszakban az Oszmán Birodalom területi integritását megkérdőjelező gondolatok egyre nagyobb teret nyertek a közép- és kelet-európai nagyhatalmak politikai diskurzusában, és az egykori rettegett nagyhatalom megítélése kezdett közeledni a később oly divatosá vált „Európa beteg embere” toposzához. Először I. (Nagy) Péter cár lépett fel aktívan, amikor a poltavai csata (1709. július 8.) után az oszmán területre menekülő XII. Károly svéd király fenyegető jelenlétét kihasználva próbált háborút provokálni. Mivel a

¹⁷ *Regole d'artiglieria di Mr. de Perceval*. A munka eredeti szövege megtalálható a nápolyi Nemzeti Könyvtár Farnese-gyűjteményében, amit Charles de Bourbon (1716–1788) vitetett Nápolyba, amikor 1734-ben a nápolyi királyi trónra lépett. A kézirat pontos jelzetei: Bibliotheca Nazionale di Napoli, MS IV.G.1 (új jelzete: MS XII D5) Vö. Fossier 1982, p. 78. Virgilio Ilari és Ciro Paoletti kollégám szíves közlése.

¹⁸ *L'art de pourvoir et munir les places fortes de leur garnisons, artillerie, munitions dressé par M. Florentin Perceval commissaire général de l'artillerie de Son Altesse le Duc de Parme*. A kézirat szintén a nápolyi Nemzeti Könyvtár kéziratárában található. Jelzete: L. G. 26. Virgilio Ilari kollégám szíves közlése.

¹⁹ Perceval: *Le parfait général*. Florentin de Perceval e munkája viszonylag csekély hatást gyakorolt az utókorra. Kéralio hivatkozik rá egy helyen a katonai enciklopédiájában. Vö. Kéralio, Louis-Félix Guinement de: *Encyclopédie méthodique. Art militaire*. Tom. III. Paris–Liège, 1787. 245.

²⁰ Tricaud, Anthelme de: *Campagnes de Monsieur le prince Eugène en Hongrie, et des généraux vénitiens dans la Morée pendant les années 1716 et 1717*. Tom. II. Lyon, 1718. 480.

²¹ Ciro Paoletti kollégám szíves közlése.

szultán megtagadta a svéd király kiadatását, a cár számára tökéletes *casus belli*t szolgáltatott. Nagy Péter cár a háború sikere érdekében megpróbálta Moldvát leválasztani az Oszmán Birodalom függőségi rendszeréről. II. Cantemir Demeter moldvai fejedelem 1711-ben titkos megegyezést kötött a cárral az oszmán uralom alól való felszabadulás reményében, és csatlakozott Nagy Péter törökellenes hadjáratához.²² Az 1711-es pruti hadjárat ugyanakkor nem a cár és szövetségese által remélt eredménnyel, hanem szégyenletes vereséggel végződött. A moldvai betörés felkorbácsolta a Porta minisztereinek hadikedvét, és már 1712-ben ismét hadat üzentek az orosz uralkodónak. A hadműveletek végül egyfajta „furcsa háborút” eredményeztek csak, de még jó néhány évre volt szükség ahhoz, hogy a két ellenséges nagyhatalom közötti ellentétek elcsituljanak.²³

A valódi háború szikrája végül a Balkánt borította lángba. A *casus belli* itt a karlócai béke azon rendelkezéseiből fakadt, amelyek a Peloponnészoszi-félszigetet (Morea) a Velencei Köztársaságnak juttatták. E terület stratégiai jelentősége óriási volt a további oszmánellenes hadjáratok szempontjából, különösen az oszmán főváros közelsége miatt. Ennek következtében elkerülhetetlen volt egy újabb fegyveres konfliktus, amely a hetedik török-velencei háborúhoz (1714–1718) vezetett. A háború elején az oszmán hadiflotta ügyesen kihasználta számbeli fölényét, a velencei közigazgatással elégedetlen lakosság passzivitását és főleg az európai nagyhatalmak spanyol örökösödési háborút lezáró békeszerződések utáni megosztottságát.²⁴ Másfelől viszont a Velencei Köztársaság korántsem tudott felkészülni a háborúra. A stratégiai fontosságú városok megerősítése érdekében tett erőfeszítések ellenére a velencei haderő viszonylagos gyengesége és a lagúnák városában regnáló krónikus pénzhiány miatt az első hadműveletek az oroszlanos zászlók alatt küzdő csapatok fatális vereségével végződtek. A helyzetet tovább súlyosbította az a tény, hogy az oszmánok pontos információkkal rendelkeztek a peloponnészoszi erődök gyengeségeiről, valamint a katolikusok és ortodoxok ellentéteiről is, amit maximálisan igyekeztek kihasználni. Az oszmán hadüzenetre a török és velencei hajók közötti összecsapások és a montenegrói felkelés szolgáltattak ürügyet.²⁵

A tényleges hadműveletek 1715 májusában indultak el. Az oszmán hadiflotta Szalonikiból hajózott Thébába, ahol a haditanács döntött a hadjárat folytatásáról. Az oszmán haderő stratégiája a Peloponnészoszi-félsziget fontosabb erődítményeinek – főleg Korinthosz és Návplio – ostromára irányult. Ennek elérése céljából Kara Musztafa pasa egy tizenötezer fős janicsársereg élén Lepanto felé vonult, miközben Juszuf pasa egy másik sereggel Korinthosz irányába nyomult előre. A flotta számára az első akadály Tinosz város ostroma volt, amely nagyon hamar véget ért, mivel a velencei parancsnok azonnal feladta a kikötővárost védő erődöt. A szárazföldi csapatok – kihasználva a Théba és Korinthosz között épült új utakat és a Dganum Hodzsa kapudán pasa által vezetett flotta támogatását – gyorsan haladtak a földszorosot védő Korinthoszig. A város ostroma mindössze három hétig tartott, majd a helyőrség

²² Lemmy, Stefan: *Les Cantemir. L'aventure européenne d'une famille princière au XVIIIe siècle*. Bruxelles, 2009. 100.

²³ Bély, Lucien: *Les relations internationales en Europe XVIIe – XVIIIe siècles*. Paris, 1992. 429–433.; Tóth, Ferenc: *La guerre des Russes et des Autrichiens contre l'Empire ottoman 1736-1739*. Paris, 2011. 23–26.

²⁴ Lásd erről újabban: Bély, Lucien – Hanotin, Guillaume – Poumarède, Géraud (dir.): *La Diplomatie-monde. Autour de la paix d'Utrecht 1713*. Paris, 2019.

²⁵ Lásd e háborúról újabban: Chatzopoulos, Dionysios: *La dernière guerre entre la République de Venise et l'Empire Ottoman (1714–1718)*, Montréal, 1999.; Prelli, Alberto – Mugnai, Bruno: *L'ultima vittoria della Serenissima. 1716. L'assedio di Corfù*. Bassano del Grappa, 2016.

feladta ezt a stratégiai fontosságú erődöt. A kapituláció során egy lőporraktár felrobbant, és a baleset következtében lemészárolták a kivonuló görög és velencei csapatokat.²⁶

Návplio, avagy korabeli nevén Napoli di Romania a legerősebb velencei erődítménynek számított a Peloponnészoszi-félszigeten. 1715. július elején, Argosz elfoglalása után az oszmán hadsereg két részre osztva kezdte meg az ostromot: az egyik seregrész a várost, a másik pedig annak fellelgvárát, a Palamidi erődöt vette körül. Az ostrom csak nyolc napig tartott, mivel a türelmetlen nagyvezír hamarosan rohamra küldte a csapatait. A Palmidi erődöt egy-napi harccal sikerült elfoglalniuk, és ezután a magaslatról még kiválóbban tudták lőni a várost. A városvédők reménytelen helyzetét csak súlyosbította, hogy a helyőrségnek a velencei fennhatósággal és főleg a zsoldjukkal elégedetlen görög katonái közül többen még segítséget is nyújtottak az ostromlóknak. Az árulók kivégzése után az ostrom véres rohammal folytatódott, amelynek során Carlini érsek és számos vele küzdő pap is életét veszítette. A várost az oszmán csapatok hamarosan elfoglalták, lakosságát pedig kifosztották.²⁷

Július vége felé az oszmán flotta már a koroni öböl felé hajózott, és készült Methóni, Pülosz (Navarino) és Koroni városok ostromára. Az ostrom előkészületei alatt az oszmánok megtudták, hogy Pülosz és Koroni védői a javaikat mentve Methóniba vonultak vissza. Az oszmán szárazföldi csapatok a két várost azonnal elfoglalták, és a flottával szinte egy időben felvonultak Methóni falai alá. Néhány napos elkeseredett küzdelem után hamarosan sikerült megállapodni a védőkkel a város feladásáról. Korinthosz, Návplio és Methóni eleste után hamarosan kapitulált Mória és néhány krétai velencei erőd is. Az 1715-ös év végére a Velencei Köztársaság a görög szigetvilágban található összes fontos támaszpontját elveszítette. Korfu szigete maradt csak, mint az egyik legutolsó védőbástya az itáliai területek előtt. Ennek védelme lehetetlen küldetésnek tűnt, de a korábbi évtizedek sikeres európai keresztény együttműködésének példájára ekkor már kirajzolódott a háború kiszélesedének perspektívája. Ezt a „reménytelen reménytelen” állapotot Florentin de Perceval a kézirata elején így fogalmazta meg: „...egy hathatós segítség nélkül, vagy egy olyan külső hatalom magyarországi diverziója, mint a császári hadsereg nélkül kétlem, hogy a háborúban legtapasztaltabb tábornok kockáztatná a hírnevét egy hasonló terület ilyen kevés számú haderővel való védelméért, amikor a vereség ennyire nyilvánvalónak tűnik, a csodák csak a semmiből dolgokat teremtő Istennek adatnak meg.”²⁸ Az isteni gondviselésbe vetett bizalom azonban nem csak teológiai alapon nyugodott, mivel Korfu már a 16. századi török háborúban is többször kiérdemelte „a kereszténység védőbástyája” címet: 1537-ben és 1571-ben is sikerült az oszmán hódítókat visszavernie.²⁹ Az 1716-os hadjárat előestéjén viszont korántsem tűnt biztosnak a keresztény győzelem, ezért a sziget védelmét körültekintő felmérésekre és pontos számításokra igyekeztek alapozni; erre jó példa Perceval kéziratos értekezése.

²⁶ Bély: *Les relations*, 438–439. Vö. Brue, Benjamin: *Journal de la campagne que le grand visir Ali Pacha a faite en 1715 pour la conquête de la Morée*. Paris, 1870.

²⁷ Hammer, Joseph de: *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours*. Tom. XIII. Paris, 1839. 271–272.

²⁸ „...mais sans un secours considérable, ou la diversion d'une puissance supérieure en Hongrie comme pourrait être celle de l'empereur, je doute fort que le général le plus consommé dans l'art de la guerre, voulût commettre si aisément sa réputation pour la défense d'un pays semblable avec si peu de troupes lorsque la perte en paraît évidente ; ce n'est qu'à Dieu seul qui de rien fait toutes choses à qui de toute éternité ces miracles sont réservés.” *Nouveau traité*, 107–108.

²⁹ Poumarède, Géraud: *L'Empire de Venise et les Turcs XVIe – XVIIe siècle*. Paris, 2020. 312.

A kézirat

Az isteni csodában reménykedő szerző nyugalomával írt kézirat kétségkívül a Korfu ostromára irányuló hadjárat előkészületeinek egyik legkülönlegesebb forrása. Nemcsak azért, mert nagyon hosszú ideig szinte észrevétlenül lapult a bécsi hadilevéltár dobozaiban, hanem főleg azért, mert a kor legmagasabb színvonalán álló francia hadmérnöki kar egy velencei szolgálatban álló tapasztalt és elismert tagjának tollából származik. Florentin de Perceval e munkája Korfu szigetének átfogó védelmére tesz javaslatot a hetedik török–velencei háború legkritikusabb szakaszában, egy túlerőben lévő ellenség fenyegető inváziója előtt. Az értekezés datálása szerint a szerző 1715. december 28-án fejezte be azt, vagyis a két hadjárat közötti téli időszak kellős közepén, gyakorlatilag a felkészülési fázis utolsó pillanatában. A mű címe alapján feltételezhetjük, hogy több változata is készülhetett korábban, és itt egy újabb, javított verziót nyújthatott be feletteseinek a francia hadmérnök. Az értekezést egyébként Florentin de Perceval a páрмаi uralkodó testvérének, Farnese Antal Ferenc hercegnek³⁰ ajánlotta, aki 1727-ben követte I. Ferenc herceget a trónon. Ő volt egyébként az utolsó Farnese-házból származó páрмаi és piacenzai uralkodó.³¹ Az is elképzelhető, hogy a páрмаi uralkodó kifejezetten hadtudományi nevelő és tanító céllal rendelte meg ezt a számos helyen didaktikus stílusú munkát személyesen kijelölt örököse számára. Az írás egyébként kiválóan beleillik a korabeli hasonló témájú hadtudományi munkák sorába, amelyek közül kiemelkedik Vauban „Értekezés az erődítmények támadásáról és védelméről” (*Traité de l’attaque et de la défense des places*) című műve, melynek első változata az 1660-as években készült el.³² Nagy valószínűséggel Florentin de Perceval-t is inspirálhatta ez a mű, bár erre a szövegben nem találunk közvetlen utalást. Az értekezés bizalmas jellege ellenére az olvasónak szánt bevezetőben a szerző jelzi azt is, hogy később nyomtatásban is szeretné azt megjelentetni. Itt fejti ki azt a fontos gondolatát is, amely szerint a sziget védelméhez 30 000 fős haderőt tekint szükségesnek. A 17. század több jelentős katonai gondolkodója – Montecuccoli, Zrínyi stb. – is hasonló létszámú hadsereget tartott ideális méretűnek. Később – amint erre az úgynevezett „hadügyi forradalom” teoretikusai is felhívták a figyelmet – az egyre nagyobb méretű hadseregek irányítása a 18. század elején komoly harcászati problémákat vetett fel, amelyek hatással voltak a katonai gondolkodásra is.³³

Az értekezés fő szövegének eleje a hadműveletek földrajzi kereteinek és terep jellegzeteségeinek vizsgálatára, gyakorlatilag annak iskolás pontossággal való feltérképezésére hívja fel a figyelmet: „...tanulmányozni kell az erődítmények és helységek számát, elhelyezkedését és kiterjedését, hogy a vidék nyitott vagy zárt és átjárókkal tagolt, hogy a talaj homokos vagy tömött földből áll, hogy az egymást érő hegyek és dombok kemény kősziklából, üledékes talajból vagy könnyű homokból épülnek-e fel, hogy milyen folyamok és folyók haladnak át rajta, jelezni kell, hogy vannak-e ellenséges erődök a völgyekben, és pontosan melyek azok, valamint jelezni a tavak, halastavak és mocsarak pontos helyét...”³⁴ Ezt követően tér rá a szerző az általa „Itália védőbástyájának” nevezett Korfu-sziget adottságainak számbavételére és védelmének főbb kérdéseire. Javaslatok között szerepel a rendelkezésre álló haderők és

³⁰ Farnese, Antal Ferenc (1679–1731), nyolcadik páрмаi és piacenzai herceg.

³¹ Lásd róluk: Drei: *I Farnese*, id. mű.

³² Perréon, Stéphane: *Vauban. Arpenteur du pré carré*. Paris, 2017. 93–98.

³³ Lásd ehhez: Parker, Geoffrey: *The Military Revolution. Military innovation and the rise of the West 1500–1800*. Cambridge, 2008. 45–61.; Black, Jeremy: *European Warfare 1660–1815*. New Haven – London, 1994. 3–7. Vö. Bois, Jean-Pierre: *Les guerres en Europe 1494–1792*. Paris, 1993. 252–253.

³⁴ *Nouveau traité*, 1–2.

eszközök ideális összpontosítása, amelyek segítségével a várható oszmán invázió esetében optimális védelmet lehet a sziget teljes területén biztosítani. A háború kiszámíthatatlan bizonytalanságának ábrázolása érdekében – hasonlóan neves kortársaihoz – Florentin de Perceval is gyakran nyúl vissza olyan antik és reneszánsz fogalmakig, mint a merő véletlent kifejező *Fortuna*, az azt ellensúlyozó hadi erény (*virtù*) és az óvatosság (*prudencia*).³⁵ A szerző az értekezés elején így vall erről: „A nagy vállalkozásokat mindig meg kell, hogy előzzék a hadvezér alaposan és körültekintően tervező gondolatai, amelyeket a hadügyminiszternek változtatások nélkül kell elrendelnie a hadjárat előtt. Ugyanakkor a haditerv véghezviteléhez nem elégséges a közepes hadi erényű hadvezér, mivel az érdem ezen csodáihoz párját ritkító fényes elme, nagy bölcsesség, hatalmas jószág, tökéletes önzetlenség, az élet élvezete iránti természetes visszafogottság és kivételes becsület szükségeltetik, hogy élénk heveségét a küzdelemben visszafogja, mivel az élet nagy tetteit az óvatosság vezérli...”³⁶

Itt feltételezhetjük, hogy Florentin de Perceval jól ismerte az ókori klasszikus szerzők (Hérodotosz, Cézár, Vegetius stb.) mellett a humanista és reneszánsz hadtudományi irodalom legjelentősebb klasszikusainak, köztük Niccolò Machiavellinek a munkásságát, de sajnos a szövegben nem hivatkozik olvasmányainak forrásaira.

A sziget védelme legfontosabb előkészületeinek pontos leírásakor Florentin de Perceval kínosan ügyelt arra, hogy az emberi és anyagi erőforrások a lehető legtakarékosabb módon kerüljenek felhasználásra. A számításait minden esetben pontos adatokkal és megfelelő indoklással támasztja alá. A szerző a sziget védelmére rendelt haderőt kis, operatív, könnyen irányítható és egymással szorosan együttműködő katonai egységekre osztva képzelte el. Mint jeleztük, katonai gondolkodására valószínűleg nagy hatással voltak Vauban marsall tengerparti védelemmel kapcsolatos munkái, és ennek megfelelően ő maga is egy jól tagolt tengerparti védelmi rendszert dolgozott ki. Florentin de Perceval a szigeten elhelyezkedő különféle erődök és védművek közötti kapcsolatot négy jelentős haderőt felvonultató, úgynevezett „repülő táborral” kívánta megvalósítani. A különféle csapatnemek kiválasztása során figyelembe vette a sziget hegyvidéki és erdős-cserjés jellegét, így elsősorban gyalogsággal és dragonyosokkal kívánta a táborokat feltölteni. Természetesen igen nagy jelentőséget tulajdonított az úgynevezett „tudós fegyvernemnek”, amelyhez ő maga is tartozott, ezért ötven tüzértisztet és harminc hadmérnököt kívánt alkalmazni a védelmi műveletek során. A lehetőség szerint tapasztalt, harcedzett csapatokat javasolt a sziget védelmére, és az emberi erőforrások megóvása érdekében a betegek és sebesültek ápolására egy táborigényházat is indítványozott. A megfelelő tüzérség kiválasztásánál előnyben részesíti a szabványosított francia ágyúkat és mozsarakat, ugyanakkor egyedi esetekben, a terepviszonyoktól függően igen rugalmas a tüzérségi eszközök alkalmazását illetően. Így javasolta például a hegyvidéken zajló hadműveletek alkalmával az öszvérhátra szerelhető kis méretű hordozható lövegek használatát, amelyhez hasonló megoldásokat feljegyzett Marsigli is, amikor tevehátról működtetett mobil tüzérségről írt a magyarországi török elleni visszafoglaló háború időszakából.³⁷

³⁵ Lásd e fogalmakról: Skinner, Quentin: *A machiavellista fejedelem erényei. Mennyire volt machiavellista Machiavelli?* Obeliscus, 1. évf. (2014) 1. sz. 23–44.

³⁶ *Nouveau traité*, 7–8.

³⁷ „1690-ben, amikor a császári seregek a batocsinai csatában győzelmet arattak a törökök felett, utóbbiak azt az újítást vezették be, hogy két, egyenként háromfontos golyóbisú ágyút kötöztek egy tevehátra két oldalára, mögötte egy-egy török tüzérral. Amikor azonban ők maguk is belátták, hogy őrült ötlet volt, azonnal visszahívták őket. Az egyik tevehátra azonban nem tudott elég gyorsan futni, így elvágta a lábát és még arra sem maradt idejük, hogy az ágyúkat megmentsék, így azok a császáriak prédájává váltak. A törököknek ez az esztelen gondolata igen nagy mulatságot keltett, mert amikor messziről megláttuk a hadicselt, kitört a nevetés.” Marsigli, Luigi Ferdinando: *Az Oszmán*

Később, a Rákóczi-szabadságharc idején is kifejlesztettek hasonló, lóhátra szerelhető kiságyúkat.³⁸ A szerző több helyen is büszkén említette saját fejlesztésű mozsarát, amelyről sajnos a szövegben semmilyen közelebbi információval nem rendelkezünk. Hasonlóan frusztráló érzés, hogy több olyan, ma már nehezen azonosítható (valószínűleg szintén saját invenciójú) haditechnikai segédeszközzel is beszámolt a szerző, amelyekkel a tüzérség optimális működtetését igyekezett elősegíteni, de nem adott bővebb felvilágosítást róluk.

Vauban hatása megfigyelhető a harcászati eszközök szintjén is. Florentin de Perceval megemlített például egy szintén saját találmányának nevezett gránátvetőt is, amely egy körülbelül 3 lábnyi, hosszú nyelű, kanálszerű kézieszköz és egy hozzá tartozó, elcsúsztatható lécekből álló hosszabbítás együttese, amellyel a fedezékben lévő ellenség közé is könnyen be lehetett ejteni a gránátokat.³⁹ A szerző ezzel a találmányával kapcsolatos lakonikus mondataiból is csak vázlatosan ismerjük meg az eszközt és használatát.

Florentin de Perceval általában igen nagy jelentőséget tulajdonít a háború logisztikai hátterének (nyersanyagok, hadianyagok, szerszámok, eszközök, pénzügyi feltételek stb.), és ezen a téren Montecucolihoz, Lotaringiai Károlyhoz és Vauban-hoz hasonló elveket vall. Kihangsúlyozza a katonai egységeket vezető tisztek szerepét, és szorgalmazza, hogy a rangjukkal és feladataikkal arányos módon rendezzék a juttatásaikat. Noha kiemelt szerepet szán a pénznek a hadsereg működtetésében, mégsem Montecucoli híres idézetének⁴⁰ szellemében tulajdonít neki fontosságot, hanem inkább a katonák szolgálati hűsége biztosítékának tekinti a tisztességes javadalmazást: „...a jó ellátás hűséget jelent” – írja egy helyen.⁴¹ Végezetül a háború érzelmi elemeit is hangsúlyozza azáltal, hogy a sziget lakosainak patriotizmusára hivatkozva úgy gondolja, hogy kiváló milíciákat lehet toborozni a korfuiakból, akik így pótolni tudják a védelemhez szükséges hivatásos haderőt.

Azt sajnos nem tudhatjuk, hogy milyen hatást gyakorolt az értekezés a további hadműveletekre. Mivel több változat is készülhetett a munkából, valószínűleg eljutott e szöveg a sziget védelmével megbízott főparancsnok, Schulenburg gróf kezébe is. A gróf 1716. február 15-én érkezett meg Korfura, és addigra már igen jól tájékozódott a sziget védelmével kapcsolatos kérdésekről. Ez főleg annak a ténynek volt köszönhető, hogy miközben a velencei Lazarettóban töltötte kényszerű karanténját, a velencei kormányzat igen terjedelmes dokumentációval látta el, amelyben térképek, rajzok, leírások egyaránt voltak. Nagy valószínűséggel köztük lehetett az általam vizsgált kézirat is, amelynek dátuma éppen Schulenburg Velencébe való megérkezésének és karanténjának idejével esett egybe. Az is elképzelhető, hogy kifejezetten tőle rendelték meg a sziget átfogó védelmi terveit. Mindezekre a

Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról. Ford. F. Molnár Mónika. Budapest, 2007. 140–141.

³⁸ Lásd erről: Markó, Árpád: *Les soldats français dans la guerre d'indépendance du prince François II Rákóczi (1703–1711)*. Revue des études hongroises, tom. 8–11. (1933) No. 11. 278–279. Vö. Tóth, Ferenc: *Officiers français au service de l'armée du prince François II Rákóczi*. In: *W służbie obcych monarchów i państw*. Ed. Ciesielski Tomasz, Warszawa, 2015. 73–93.

³⁹ A korabeli kézigránátok történetéről és használatáról lásd: Crassiez, Capitaine Robert: *A propos des grenades à main*. Revue militaire suisse, tom. 120. (1975) No. 11. 542–549.

⁴⁰ „A történelem tele van olyan példákkal, melyek a pénz csodálatos hatásait tárgyalják, épp ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy valakit megkérdeznek, mi kell a háborúhoz, ezt válaszolja: 'Három dolog: pénz, pénz és újfent pénz.' Montecucoli, Raimondo: *A magyarországi török háborúkról*. Ford. Domokos György. Budapest, 2019. 92.

⁴¹ „...ce sont les bons traitements qui nous insinüent l'affection.” *Nouveau traité*, 98.

feltételezésekre elsősorban olaszországi könyvtárak és levéltárak gazdag gyűjteményeiben való további kutatások adhatnak választ.⁴²

E forrásszöveg vázlatos ismertetésével szerettem volna felhívni az olvasó szíves figyelmét egy érdekes pályájú, mára teljesen elfelejtett francia hadmérnök, Florentin de Perceval munkásságára, amely jól jelzi a korabeli francia katonai gondolkodás távoli, a Mediterráneum keleti részén is érezhető hatását. A szövegben jól tetten érhető Vauban és a francia hadmérnöki kar sikeres tevékenységének kelet-európai visszhangja. A Vauban-féle tengerparti védelmi rendszer jó időre eltávolította a Francia Királyság partjaitól az ellenséges haderőket. Ennek a rendszernek egy sokkal szerényebb, Korfu szigetének dimenzióira és a velencei kormányzat szerényebb költségvetéséhez szabott változatát készítette el Florentin de Perceval a sziget történetének egyik legkritikusabb időszakában. A védelmi terv jelentősége nem annyira a hadszervezés és haditechnika újításaiban rejlik, hanem az új, korszerű eszmék elterjesztésében, amelyek a földrész keleti felén sokkal lassabban nyertek teret. Számos kétségtelen erénye ellenére az értekezés – csakúgy, mint szerzője – a teljes ismeretlenség homályába merült az oszmán veszély elmúltával, s átadta helyét a győztes hadvezérnek, Johann Mathias von der Schulenburgnak, akinek végül sikerült megvédeni a kikötővárost és vele együtt Korfu szigetét 1716-ban. A bécsi Kriegsarchiv azonban szerencsére megőrizte számunkra e forrást, amelynek segítségével három évszázad távlatából jobban megérthetjük a velencei–török háború eseményeit, amelyek értékelése, valamint a konfliktus következményeinek és stratégiai tétjeinek feltárása szempontjából nem érdektelen megismernünk egy hajdani kortárs francia szakember gondolatait. Az ilyen és ehhez hasonló forrásszövegek – a várépítés folyamatához hasonlóan – fontos építőköveket jelentenek a múlt eseményeinek rekonstrukciójához.

⁴² A már említett Nápolyi Nemzeti Könyvtárban található Farnese-gyűjtemény mellett a velencei Állami Levéltárban (ASVe) őrzött Schulenberg-gyűjtemény átnézése és az ottani források – különös tekintettel a gróf *Journal de l'année 1716 pendant la quelle arriva le siège de Corfù et l'heureuse délivrance de cette place* című kéziratára – összehasonló kutatása hozhat további eredményeket Florentin de Perceval életével és munkásságával kapcsolatban.

MIHÁLYI DOROTTYA

Párhuzamos útleírások

Franciák és magyarok a Magreb-országokban a 19. század végén

A 19. század második felétől fokozatosan kiterjesztett francia gyarmati fennhatóság alatt álló három Magreb-ország, Algéria, Tunézia és Marokkó tanulmányozása régóta a történészek érdeklődésének középpontjában áll, hiszen számos aspektusból vizsgálható, egy korszak politikátörténetét és eszmerendszerét jelentősen meghatározó kérdéskörrel van szó. A forrásokat felhasználva mára már lehetséges a korabeli események rekonstruálása, időrendbe rendezése, objektív bemutatása. Azonban, ha ezt a három országot szubjektív nézőpontból, útleírásokon keresztül vizsgáljuk, nemzetiségtől, társadalmi közegetől, politikai beállítottságtól függően jelentősen eltérő képet kapunk. Mivel az útleírás alapvetően egyéni nézőpontot, eltérő eszközökkel formált képet közvetít, minden útleírás más. Több szöveget elolvasva azonban következtethetünk bizonyos tendenciákra, fellelhetünk számos azonos elemet. A kor és a közeg mindig rajta hagyja bélyegét a szövegeken: a 19. századra az útleírás a gazdaságot, politikát, társadalmi kérdéseket befolyásoló fontos eszközzé vált.¹ Különösen igaz ez akkor, amikor nem az utazó irányítja az utazást, hanem egy nála sokkal befolyásosabb szervezet, esetleg maga az állam.

Szervezett vagy manipulált utazások

A manipulált utazások mintapéldája a Szovjetunió, a Kínai Népköztársaság és – ugyan sokkal kisebb számban – Észak-Korea által szervezett látogatások sora,² de korábban is találunk példát olyan utazásokra, ahol az utazó ugyan szabadnak gondolja magát, a valóságban azonban mégsem teljesen az. Ilyen esetekben az állam, azért, hogy a helyi vagy külföldi közvéleményt megnyerje, némiképp módosítja az utazók által bejárt/bejárható területeket: az átlagosnál jobb körülményeket biztosít, ami sokszor luxusszállodákat, éttermeket, kifejezetten turistáknak szánt műsorokat és mesterségesen megalkotott, ám „eredetinek” bélyegzett környezetet jelent. Ehhez a jelenséghez hasonlóat figyelhetjük meg a francia gyarmati uralom alatt álló Magreb-országokban is, ahol a gyarmatosító állam igyekezett saját állampolgárait lenyűgözni és számukra bizonyítani a gyarmatosítás legitimitását. A gyarmatokon tett látogatás nem csak a környezet módosításának fokában tér el a Szovjetunió által szervezett utazásoktól. Az utóbbi esetben a cél a nagyhatalmak közvéleményének megnyerése, a Magreb-

¹ Bertrand, Gilles (dir.): *La culture du voyage. Pratiques et discours de la Renaissance à l'aube du XIXe siècle*. Paris, 2004. 276.

² Erről bővebben lásd: Szilágyi Ákos. *Mr. West a bolsevikok országában*, előszó. In: Gide, André: *Visszatérés a Szovjetunióból*. Budapest, 1989. 5–44.; Mihályi Dorottya: *Utazás vagy utaztatás? Francia utazók a Szovjetunióban és a Kínai Népköztársaságban*. Valóság, 61. évf. (2018) 6. sz. 24–31.

országok esetében viszont az anyaország gyarmatosításban nem érdekelt lakóinak érzékenyítése és a gyarmatosítás tényének elfogadtatása volt a szervezett utazások fő motivációja. Az utazás természete is eltérő. Míg a Szovjetunió nagyrészt maga kereste és hívta meg a csekély számú, bizonyos szempontok alapján kiválasztott utazót, addig Franciaország a korban divatba jövő turizmus adta lehetőségeket használta ki azért, hogy minél nagyobb közönséget csábítson a területre. A Szovjetunióba így egy kiváltságos, kis létszámú csoport juthatott el, a Magreb-országokba pedig éppen ellenkezőleg, nagy számú turista közösséget vártak.³ Ez a csoport természetesen nem csak a francia elitből tevődött össze, a turizmusból más országokból származó utazók is részesülhettek, akik megengedhették maguknak, hogy legalább egy hónapra felfüggeszék kereső tevékenységüket, elhagyják lakhelyüket és finanszírozzák az utazást. Noha a két utazástípus kialakulása között eltelt ötven évnek köszönhetően számos egyéb eltérést figyelhetünk meg, a jelen tanulmánynak nem célja a két említett utazástípus összehasonlítása. Elsődleges célkitűzésünk a nagyjából azonos időszakban a Magreb-országokról készült magyar és francia úti beszámolók összehasonlító vizsgálata, a teljesség igénye nélkül, arra törekedve, hogy a témával kapcsolatos kutatás legfőbb kérdéseit körvonalazzuk. A Szovjetunió példáját mindössze azért említjük, hogy egy ismertebb jelenségen keresztül érzékeltethessük a szervezett utazások alapvető vonásait.

A francia utazók sajátos helyzete

A francia utazók leírása nem lehet objektív. Akár a gyarmatosítás mellett, akár ellene foglaltak állást, utazásuknak mindenképp jól meghatározható célja volt: véleményüket a látottakon keresztül kifejtteni. A bejárt terület politikailag a hazájuktól függött, kulturálisan azonban jelentősen különbözött tőle. Ez az eltérés egyaránt szolgálhatott érvként a gyarmatosítás mellett és ellene is. A korban keletkezett nagy számú útleírást olvasva azt látjuk, hogy az utazók leggyakrabban a gyarmatosítás mellett foglaltak állást. Jóllehet a cenzúra 1881-es eltörlésével a publikált művek tartalmát nem korlátozták, de ha az utazó szerette volna elérni, hogy leírását széles körben olvassák, az olvasóközönség elvárásaitól eltérő véleményt aligha publikálhatott. Az útleírásokból és egyéb véleményt tükröző írásokból láthatjuk, hogy a gyarmatosítás leghevesebb ellenzői sem a területi nagyság és a nagy francia birodalom eszméje ellen szólaltak fel, hanem a gyarmatosítás költségei⁴ és az óslakosokkal szemben alkalmazott igazságtalanságok és brutalitás ellen.⁵ Az ellenzők valójában javaslatokat tettek a rendszer igazságosabbá tételére, és kifejtették, hogy az alkalmazott módszerek miért veszélyesek, miként vezethetnek a birodalom felbomlásához.⁶ Az útleírások arra engednek következtetni, hogy az utazók egyfajta „hazafias feladatként” értelmezték a gyarmatra történő utazást: ahhoz, hogy valaki jó és hasznos polgár lehessen, kötelessége volt ellátogatni Észak-Afrikába és pozitív véleményt írni vagy hallgatni a látottakról.

A gyarmati terjeszkedést és a közvélemény gyarmati kérdéshez való viszonyulását jelentősen meghatározó ideológia a francia *grandeur* („nagyság”) és a *gloire* („dicsőség”)

³ A nagy szám természetesen relatív, hiszen jóllehet az utazás lehetősége elméletileg mindenki számára fenn állt, a gyakorlatban csak az ország teljes lakosságához képest kis létszámú elit engedhette meg magának a tengeren való átkelést.

⁴ Thobie, Jacques – Meynier, Gilber: *Histoire de la France coloniale. II – L'apogée*. Paris, 1991. 17.

⁵ Girardet, Raoul: *L'idée coloniale en France de 1871 à 1962*. Paris, 1972. 77–101.

⁶ Az arabokkal való bánásmód helytelenségére és számbeli fölényükre több utazó is felhívja a figyelmet. Lásd: Fontarce, Armand Trumet de: *Souvenirs d'Afrique: Algérie et Tunisie. Journal de voyage*. Bar-sur-Seine, 1896. ; Frileuze, Henri de: *Impressions de Voyage : Algérie et Tunisie*. Alençon, 1900. ; Adhémar, Cte Victor d': *Mirages algériens. Le voyage pratique*. Toulouse, 1900.

fogalmakon alapult, melynek értelmében Franciaországból jelentős méretű, kiterjedt birodalmat kellett formálni, mely így jelentős szerepet játszhat a világpolitikában és meghatározhatja a nemzetközi gazdaságot.⁷ A gyarmatbirodalom létrehozása III. Napóleon idején vált igazán fontossá, a kérdés ekkoriban azonban mindössze egy jelentős kereskedelmi profitot remélő szűk réteget foglalkoztatott.⁸ Fordulópontot az 1871-es francia vereség és az egységes Németország kikiáltása jelentett, hiszen innentől kezdve a gazdasági érdekek mellett a *revanche*, a visszavágás vágya vált a gyarmati politika fő motiváló tényezőjévé. Elzász és Lotaringia elvesztése nemcsak az ott élőket és a kereskedelemmel foglalkozókat érintette, hanem valamennyi nemzeti érzéssel azonosuló állampolgárt is. Számukra a gyarmatosítás célja nem feltétlenül gazdasági, sokkal inkább ideológiai kérdés volt. 1871 után a *revanche* és a *grandeur* fogalma összekapcsolódott, és kölcsönösen erősítette egymást: ettől kezdve a cél egy erős birodalom létrehozása, a németekkel való újabb összecsapásra való felkészülés vált. Jóllehet a gyarmatosításban érdekelt köre valamelyest növekedett III. Napóleon korához képest, az ország lakosságának jelentős többsége közömbös maradt. Mindezt azért fontos kiemelni, mert a hatalom és a lakosság gyarmatosításhoz való viszonyulása jelentősen meghatározta a gyarmati propaganda alakulását, mindenhol jelenlévővé válását.

Arról, hogy mennyire fontos a gyarmatosító államnak az utazó, az útikönyvek tanúskodnak. Az első útikönyv Algír elfoglalása után mindössze hat évvel jelent meg Armand Pignel szerkesztésében.⁹ Jóllehet csak Algírt és környékét mutatja be, egyúttal jelzi a gyarmati terjeszkedés lehetséges irányait is. Fontos megjegyeznünk, hogy a 19. századi útikönyvek formailag és tartalmilag jelentősen különböznek a maiaktól. Elsősorban nem a rövid látogatást tervező turistát szolgálták, hanem azokat, akik a területen kívántak letelepedni, vagy egyszerűen csak tudásukat kívánták gyarapítani. Bár helyet kaptak bennük az utazáshoz szükséges információk, a szálláshelyek és éttermek listája, valamint bizonyos ajánlások a lehetséges bejárható útvonalakat illetően, valójában nem segítették, hanem korlátozták az utazót azáltal, hogy lényegében előírták, mit lehet és kell az adott területen látni. Ez valamelyest előírta azt is, hogy az utazónak miről kell a leendő útleírásban beszámolnia. Az alapos útikönyveket használó, rövid utazást tevő turista-utazó útleírásában ritkán tudta kiegészíteni a már kialakult gyarmat-képet.

Ahhoz, hogy a célt elérjék és a francia nemzet nagyságát a megfelelő módon hangsúlyozzák, az utazók különböző sémákhoz nyúltak. Egy részük az észak-afrikai táj elemeit használta fel: hatalmas, büszke hegyek, érintetlen tájak, végtelen sivatag, melyek mind arra utalnak, hogy Franciaország méltó arra, hogy ezt a tájat a kezében tartsa. A természet változatosságának hangsúlyozásával az utazó egyben azt is bizonyította, hogy mennyivel gazdagabb az ország ezen területek birtoklásával. Mások a dél-franciaországi és az észak-afrikai éghajlat hasonlóságával indokolták, hogy a két területet egy kézből kell irányítani. A kulturális különbségek az utazók szemében szintén színesítették a birodalmat, jóllehet az őslakosokkal való bánásmódot többen bírálták, és felhívták a figyelmet az asszimilációra törekvés veszélyeire. Az ókori nagy birodalmak felidézése, melyek egykor összekapcsolták a két területet, szintén fontos eleme az útleírásoknak. Egyes utazók gazdasági szempontból közelítették meg a kérdést. Jóllehet az utazók többféle módszert alkalmaztak, a lényege valójában valamennyi leírásnak ugyanaz volt: a gyarmatosítás népszerűsítése.

⁷ Thobie–Meynier: *Histoire de la France coloniale*, 15.

⁸ Girardet: *L'idée coloniale*, 23–32.

⁹ Pignel, Armand: *Conducteur ou guide du voyageur et du colon de Paris à Alger et dans l'Algérie, avec carte itinéraire*. Paris–Algír, 1836.

Az útleírásokról alkotott kép teljessége érdekében meg kell említenünk a Párizs és vidék között feszülő ellentétet. Nem csupán arról van szó, hogy Párizs a politikai és gazdasági élet központja, az elit fő tartózkodási helye. A vidéki szegénység elől sokan menekültek a fővárosba, a párizsiak azonban nem ismerték a vidéket. A párizsi utazó számára az út franciaországi része épp olyan ismeretlen volt, mint a Magreb-országok. Ennek következtében Dél-Franciaország a párizsi utazó szemében nagyjából azonos megítélés alá esett, mint Algéria. Az összehasonlítás alapjául a mediterrán éghajlat és a tenger közelsége szolgált. Más nézőpontot képviselnek a dél-franciaországi utazók, akik magukat is idegennek érezvén saját országukban utazásukat egyben saját identitásuk kifejezésére is használták. Útleírásaikban feltelezhetünk olyan elemeket, melyek valójában nem a gyarmati politika elismerését vagy ellenzését célozzák, hanem saját identitásukat és a francia nemzethez tartozásukat jelölik.

Hasonló elemek eltérő kontextusban

A 19. század második felének európai történetét tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy nyugaton és keleten egyaránt jelentős társadalmi-politikai változások mentek végbe.¹⁰ Noha ezen változások egyes térségek esetében eltérőek voltak, mindenképpen nyomot hagytak az irodalomban, a művészetekben és a közgondolkodásban. Minden, ami írásban megjelenik, valamiképpen reflektál a kor legjelentősebb eseményeire vagy az egyénben végbement változásokra. Az útleírás jellegénél fogva egyaránt tartalmazhat politikai, társadalmi, földrajzi, történelmi megfigyeléseket és személyesebb, az egyénre vonatkozó gondolatokat is. Ezért is válhatott a történések egyre kedveltebb és egyre gyakrabban hivatkozott forrástípusává. Az úti beszámolóknak megfigyelhető tendenciák ellenére minden szöveg valamelyest különböző nézőpontot közvetít, összehasonlító vizsgálatuk ezért is indokolt.

A magyar és a francia útleírások eltéréseinek okát számos tényezőben kell keresnünk, melyek rávilágítanak arra, hogy az útleírás mögöttes tartalmainak felfedéséhez nem elegendő csupán a szöveget ismerni, hanem olyan kérdésköröket is meg kell vizsgálnunk, amelyek látványosan jelentéktelenek, azonban befolyásolhatják az útleírás értelmezését. Egy adott terület ugyanazon időben, de jelentősen eltérő szempontból történő leírása nem csupán a nemzetek vagy nemzetiségek felfogása közötti különbségeket tükrözi, hanem rámutat arra is, hogy milyen politikai jelentőséggel bír az útleírás. Ugyanis a szövegek többsége a látottak leírásán túlmenően olyan tartalmakkal bír, melyek sokszor messze túllépnek egy adott ország bemutatásán, mi több, olyan kérdéseket érintenek, melyek csak áttételesen kapcsolódnak az utazáshoz.

Francia–magyar kontextusban a legalapvetőbb eltérés a függetlenséghez és az alávetettséghez való viszonyulás. Míg Franciaország – jóllehet eltérő formában – uralma alatt tartotta a három Magreb-országot, az Osztrák–Magyar Monarchia részeként létező Magyarország nem volt érdekelt a gyarmatosításban. Ebből kiindulva a francia és magyar utazók szemléletmódja és így az útleírás által közvetített kép is várhatóan jelentősen eltér egymástól, annak ellenére, hogy ugyanazt a földrajzi teret ugyanabban az időszakban figyelik meg és mutatják be. Ez egyrészt annak tudható be, hogy utazásuk során eltérő elemekre koncentráltak, és eltérő területeket hagytak teljesen érintetlenül; másrészt annak, hogy az utazók ugyanazokat az elemeket eltérő következtetések levonására használták fel. A hangsúly tehát nem ugyanazon van, és ez az útleírás tartalmát is jelentősen befolyásolja.

¹⁰ Lásd: Osterhammel, Jürgen: *La transformation du Monde. Une histoire globale du XIXe siècle*. Paris, 2017. (Eredeti: *Die Verwandlung der Welt: eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München, 2009.)

A terület egészét nézve, a magyar utazó számára az egész Magreb-térség csupán az egzotikus Afrika egy része volt. Nem tulajdonított jelentőséget az országok státusza közötti különbségnek, sőt, mi több, a többi, más országok fennhatósága alatt álló afrikai országokhoz képest sem feltételezett különbségeket. A magyar utazó egyetlen viszonyítási pontként a saját hazáját használta. A francia utazók esetében nem volt azonos az egyes területekkel kapcsolatos nézőpont. Algéria gyarmatosítása és Franciaországhoz csatolása (három „tengeren túli” *département* létrehozásával)¹¹ más elbírálás alá esett, mint a többi területtel kötött protektorátusi szerződések. Mivel Algéria státusza közel sem volt mindenki által egyértelműen elfogadott, a gyarmati propagandának sokkal nagyobb hangsúlyt kellett helyeznie a terület népszerűsítésére és a fennálló politikai helyzet elfogadtatására. Ez látszik az utazók számán és a turizmushoz szükséges infrastruktúra fejlettségén is: más elvárásokkal és előképekkel utaztak a franciák Algériába, mint Tunéziába vagy Marokkóba.¹² A magyar utazókat a francia propaganda nem befolyásolta. Magyar nyelven keletkezett útikalauz híján nem rendelkeztek olyan bevésődött sztereotípiákkal, mint a franciák. Azonban – mivel nem volt birtokukban alaposabb információ a területekről – előfeltevéseik nagyobb mértékben tértek el a valóságtól, mint az utazásra alaposan felkészült és felkészített francia utazóké. Az útleírásokból arra következtethetünk, hogy a magyar utazóközönség számára egész Afrika egy földrajzi egységet képezett, annak minden, szinte mesebeli elemével együtt.

Az útleírás terjedése és közkedvelt műfajjá válása mindkét országban összefüggött az írni-olvasni tudók számának növekedésével és a nyomtatott sajtó és könyv terjedésével, ami magával vonta a lakóhelyen kívüli világ iránti érdeklődést.¹³ A technika fejlődése egyre szélesebb körök számára tette lehetővé az utazást, a világ egyre megismerhetőbbé vált, nem kizárólag egyes, kivételes helyzetben lévő felfedezők számára. Akik nem engedhették meg maguknak, hogy utazzanak, érdeklődésüket az útleírások segítségével elégíthették ki. A kedvelt és gyakori úticélok azonban a két ország tekintetében eltérőek: míg a 19. század második felében a francia turista-utazó már szívesen ment külföldre¹⁴ is, Magyarországon a turizmusnak ekkoriban még csak kezdetleges formája létezett.¹⁵

Franciaországban az utazás a 19. század utolsó húsz évében vált gyakorivá az arisztokrácia és a felsőbb középosztály körében. Ekkorra épült ki az az infrastruktúra, amely lehetővé tette, hogy nagy számú utazó a lakóhelyétől távol eső helyekre is eljusson, és ott komfortosan érezze magát. Az utazások számának növekedése egyértelműen a turizmus fejlődésének a következménye volt. A 19. század második felére ugyanis egyre többen indultak útnak azért, hogy a mindennapok gondjait elfelejthessék, kiszabadulhassanak a megszokott, monoton

¹¹ J. Nagy László: *A Magreb-országok története a 20. században*. Szeged, 2014. 21.

¹² Az ázsiai, óceániai és közép-afrikai francia gyarmati területek státuszuk és földrajzi távolságuk miatt a Magreb-országoktól eltérő kategóriát alkotnak. Ezen területeken nem alakult ki olyan jellegű propagandatevékenység, mely az állampolgárok utazását motiválja, így a területre érkező utazók száma az észak-afrikai turistáknál jelentősen alacsonyabb.

¹³ Smith Allen, James: *In the Public Eye. A history of reading in modern France (1800–1940)*. New Jersey, 1991. 55.

¹⁴ Elsősorban a Franciaországhoz közeli európai országokat (Olaszország, Nagy-Britannia) értjük külföld alatt, a gyarmatok megítélése összetett, bizonyos esetekben az utazó a gyarmati propaganda hatására, a kulturális ellentétek ellenére egy egységnek tekinti Franciaországot és Algériát, más esetekben a propagandánál meggyőzőbb az egzotizmus, mely a két terület elkülönítését eredményezi. Másképp érzékelik az országok közötti különbséget azok az utazók, akik útjuk során Tunéziát, később Marokkót is érintik. A határok különböző értelmezéseinek feltárása, jóllehet célunk, eddig még nem történt meg.

¹⁵ Lásd: Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest, 1999.

világból. Eleinte, az 1860–1870-es évektől a turizmus szinte kizárólagos élvezője a párizsi elit volt, így nem meglepő, hogy közelségük és megközelíthetőségük miatt elsősorban a város környékén fekvő területek váltak kedvelt úticéllá. Gyakran előfordult, hogy nyáron az egész háztartás, szakácsokkal, szolgálkával átköltözött egy Párizshoz közel található villába, hogy a tiszta levegőt, a csendet és a nyugalmat élvezhessék. Elsősorban erre a jelenségre alkalmazták a *villégiature* („vidéki pihenőhelyen eltöltött időszak”) kifejezést.¹⁶ Az idő múlásával egyre divatosabbá vált a tengerparton tölteni a késő tavasztól kora ősziig tartó időszakot.¹⁷ Ehhez jelentősen hozzájárult a kedvezményes „menettéri” vonatjegyek bevezetése.¹⁸ Jóllehet a tengerparti nyaralás ekkoriban eltért a maitól, elsősorban a fürdéshez-fürdőzéshez való viszonyulás miatt, az alapvető infrastruktúra (vasút, utak, szállodák, kaszinók) ekkoriban épült ki. Nagyjából ekkor vált az észak-afrikai partvidék is sokak által kedvelt turista célponttá. Szállodák, éttermek, kaszinók épültek, melyek a megfelelő, otthon megszokott körülményeket biztosították a felsőbb rétegek számára. Franciaországban az 1880-as évektől fokozatosan szokássá vált a sportolás, természetjáró körök, kerékpáros társaságok alakultak, akik a túrázást népszerűsítették.¹⁹ A sportolási lehetőségek nem sokkal később megjelentek a gyarmatokon is.

A francia gyarmatosítás támogatói többek között²⁰ az útleírások és egyéb úti beszámolók népszerűségét használták ki a közvélemény megnyerése érdekében. A módszer abban rejlett, hogy az utazási feltételeket igyekeztek úgy alakítani, hogy az utazóban mindenképpen pozitív kép alakuljon ki, ami „kedvet csinál” a gyarmatokhoz,²¹ vagy legalábbis elfogadtatja azok létezését a gyarmatosítás iránt semleges közvéleménnyel.²²

Magyarországon a 19. század második felében még nem beszélhetünk olyan jellegű turizmusról, mint ami Franciaországban ekkorra már kialakult és egyre szélesebb rétegeket érintett. A magyarok ritkán utaztak, akkor sem távolra, és leginkább üzleti vagy családi ügyben.²³ Azok, akik megtehették, hogy csupán kedvtelésből utazzanak, országon belül maradtak. A század végére egyre divatosabb lett a fürdőzés, és egyre többen töltötték szabad idejüket a természetben. Így váltak népszerűvé a hegyi pihenőhelyek, elsősorban a Tátrában,

¹⁶ Bertho Lavenir, Catherine: *La roue et le stylo. Comment nous sommes devenus touristes*. Paris, 1999. 20.

¹⁷ Ariès, Philippe – Duby, Georges (dir.): *Histoire de la vie privée*. 4. kötet: *De la Révolution à la Grande Guerre*. Paris, 1987. 228.; Bertho Lavenir: *La roue et le stylo*, 24.

¹⁸ Bertho Lavenir: *La roue et le stylo*, 32–33.

¹⁹ Bertho Lavenir: *La roue et le stylo*, 83–87.

²⁰ Az útleírások mellett ezt a célt szolgálják a plakátok, a gyarmatokról származó termékek csomagolásán látható egzotikus képek, az egyre nagyobb számban megjelenő képeslapok és bélyegek vagy a gyarmati és világhiállításokon felállított „óslakos” pavilonok is. Vö. Blanchard, Pascal – Lemaire, Sandrine (dir.): *Culture coloniale 1871–1931. La France conquise par son Empire*. Paris, 2003. A gyarmati lobbiról lásd: Thobie–Meynier: *Histoire de la France coloniale*, 135–170.; Girardet: *L'idée coloniale*, 110–120.

²¹ Zytnicki, Colette: *Faire son métier de touriste dans l'Algérie coloniale de la Belle époque*. In: Le Houérou, Fabienne (dir.): *Périple au Maghreb. Voyages pluriels de l'Empire à la Postcolonie (XIXe–XXIe siècle)*. Paris, 2012. 25–43.

²² Girardet: *L'idée colonial*, 110–120.

²³ Fónagy Zoltán: „Házától ritkán s csak kiváló esetben ment ki” – *Utazás a régi Magyarországon*, Mindennapok Története blog, online forrás: [https://mindennapoktortene.blog.hu/2014/03/30/helyhez_kotott_tarsadalom_\(letoltés:_2021._febr._22.\)](https://mindennapoktortene.blog.hu/2014/03/30/helyhez_kotott_tarsadalom_(letoltés:_2021._febr._22.)); Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: *A rendi társadalom utolsó évtizedei*. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2005. 72.; Kövér György: *Piaci hullámzások és gazdasági növekedés*. Uo. 332.; Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: *Magyarország társadalma a 19. század második felében*. Uo. 422.

valamint a vízparti üdülők a Balatonnál és az Adrián, melyek egyszerre kínáltak kúrákat a fizikailag vagy lelkileg gyógyulni vágyó felsőbb osztálynak és kikapcsolódási-szórakozási lehetőséget azoknak, akik mindössze a társadalmi elvárások miatt keltek útra.²⁴ Az utazások célja tehát elsősorban a hazai tájak megismerése és „reklámozása” volt, a magyarországi fürdők és hegyek látogatása hazafias cselekedetnek számított.²⁵ Mindezek alapján a külföldi utazás valódi ritkaságnak számított, különösen, ha valaki önszántából, nem hivatalos okból (diplomáciai céllal vagy kutató expedíció keretében) másik kontinensre látogatott. A külföldre utazó magyarok elsősorban a szomszédos országokat keresték fel, különösen kedvelt célpontnak számított Ausztria, Csehország,²⁶ Belgium és a Német Császárság.²⁷ Tudós utazókra Magyarországon is találunk példát, azonban érdeklődésük középpontjában a Kelet állt, elsődleges céljuk a magyar óshaza megtalálása volt. Néhányan ugyan eljutottak Afrikába, de leginkább Egyiptom és Kelet-Afrika irányába mentek.²⁸ Ahhoz, hogy a magyarokat kevésbé érdekelte Észak-Afrika, hozzájárult az is, hogy az egykori török fennhatóságot leszámítva semmilyen múltbeli esemény sem kötötte össze a két területet.²⁹ Ennek ellenére a Fiume és Tunisz között rendszeresen közlekedő hajójárat³⁰ léte arra enged következtetni, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia lakosai mégiscsak tanúsítottak némi érdeklődést Észak-Afrika országai iránt.

Jóllehet a 19. század második felére az utazás egyszerűbbé és gyorsabbá vált, a Magreb-országokig tartó út még így is több napot vett igénybe. Az utazás első felét a kikötőig (a francia utazók esetében jellemzően Marseille, a magyarok esetében Fiume) tartó út jelentette. Ezt követte a tengeren való átkelés, ami nagyban függött az időjárási viszonyoktól. A hajó akár több napot is várhatott a kikötőben, míg a tenger alkalmassá vált a hajózásra. Az észak-afrikai közlekedés fejletlenebb volt a franciaországinál. Jóllehet a vasúthálózat egyre jobban kiépült, alapvetően csak a tengerparti részeket és néhány stratégiai szempontból fontos várost érintett, így az utazás a legtöbb esetben ezekre korlátozódott.³¹ Az átlagnál elszántabb utazóknak meglehetősen rossz utakon, számar- vagy öszvérháton kellett a kevésbé központi

²⁴ Kósa: *Fürdőélet a Monarchiában*, 21.; Rubovszky András – Szigeti Andor – Walkó Miklós: *A magyar vendéglátás és turizmus újkori története*. Budapest, 2009. 204–205.

²⁵ Kósa: *Fürdőélet a Monarchiában*, 87.

²⁶ Ausztria és Csehország említésekor felmerülhet a kérdés, hogy mennyiben számítanak valóban külföldnek. Az országok közötti kulturális különbségek egyértelműek, azonban az Osztrák–Magyar Monarchia részeként belföldi úticélként is értelmezhetők. A kérdéssel kapcsolatban hasonló értelmezési problémák merülhetnek fel, mint a Franciaországból az észak-afrikai gyarmatokra látogató francia utazók esetében. A kérdés megválaszolásához számításba kell vennünk az Osztrák–Magyar Monarchia országai közötti viszonyt és a sajátos közép-kelet-európai kapcsolatrendszer jellemzőit. Erre azonban jelen kutatásunkban nem vállalkozunk.

²⁷ Kósa: *Fürdőélet a Monarchiában*, 83.

²⁸ Észak-Afrika magyar utazóiról lásd: J. Nagy László: *Magyarország és az arab világ 1947–1989*. Szeged, 2017. 11–15.; Afrika magyar utazóiról lexikonokban és tematikus gyűjteményekben találunk információkat. Lásd: Ormos Mária: *A Föld felfedezése és meghódítása*. Budapest, 2016.; Dornbach Dóra (szerk.): *Amerikától Óceániáig: XIX. századi magyar utazók*. Budapest, 2006.; Balázs Dénes (szerk.): *Magyar utazók lexikona*. Budapest, 1993.; Krizsán László: *Magyar utazók Afrikában*. Budapest, 1994.

²⁹ J. Nagy: *Magyarország és az arab világ*, 8–10.

³⁰ Pelles Márton: *Az Adriai Magyar Tengerhajózási Rt. szerepe Fiume hajó- és áruforgalmában (1874–0914)*. Közgazdasági szemle, 63. évf. (2016) 2. sz. 188–208.

³¹ Salinas Michèle: *Voyages et voyageurs en Algérie 1830–1930*. Toulouse, 1989. 52–57.

helyszíneket megközelíteni.³² A terület bejárásához a korabeli útikönyvek minimum hat hetet javasoltak, az alaposabb megismeréshez azonban akár egy évre is szükség lehetett.

Az utazás tehát hosszú időt vett igénybe, és a korban meglehetősen drága is volt, így mindössze egy szűk réteg engedhette meg magának, hogy útra keljen: gazdag kereskedők, akik átmenetileg át tudták adni az üzlet irányítását, vagy olyan előkelő személyek, akik megengedhették maguknak, hogy akár hónapokat is eltöltsenek bevétel nélkül. Így a célországokról alkotott képet alapvetően a leggazdagabb rétegek határozták meg, akik más társadalmi-politikai kérdésekre koncentrálnak, mint a szegényebbek.

A szövegek tartalmát illetően egy fontos hasonlóságot kell megemlítenünk, ami egyúttal meg is különbözteti a két szövegcsoportot. Ez a nemzeti eszme megnyilvánulása. Mint korábban említettük, a francia utazó feladata a nemzet nagyságának és Franciaország európai vezető szerepének bizonyítása, a megszerzett területek feletti hatalom legitimációja. A magyar nemzeti tudat lényeges eleme volt a Habsburg Birodalmon belüli alárendelt helyzet hagyományja, akár gyarmatinak is nevezve ezt a viszonyt, így valamelyest fogékonyabb lehetett a gyarmati, elnyomott népek függetlenedési vágya tekintetében. Az egyre erősödő magyar nemzeti eszme éppúgy megjelenik az útleírásokban, mint a francia *grandeur* és *gloire*. A magyar nemzeti eszme kifejezése, a franciával ellentétben, nem a hasonlóságokon alapul, hanem épp ellenkezően, a kulturális különbségek kiemelésén és azok bírálataán, a magyar kultúra felsőbbségét hangsúlyozva. A magyar útleírásokban egyértelműen a függetlenségéért küzdő magyar nemzet tűnik fel pozitív színben az elnyomó, kulturális különbségeket eltüntetni igyekvő franciával szemben. A magyar utazó célja a saját országának dicsőítése, de nem a területszerzések, hanem épp ellenkezőleg, a vágyott függetlenség indoklásaként. Mindkét szövegcsoportban fontos szerepe van a haza többi ország fölé emelésének, a cél azonban jelentősen eltér.

Lehetséges kutatási irányok

A témával kapcsolatos eddigi kutatások kiemelik az útleírások propaganda szerepét, valamint összefoglalják az útleírások által közvetített képet; a szövegek felépítésével és működésével, valamint a szövegen kívüli elemekkel azonban nem foglalkoznak. Így nem vizsgálják meg, hogy mely elemekre mekkora hangsúly kerül, mely leírt elemek lényegtelenek az utazás szempontjából, és mi marad ki a leírásokból. Fontos lenne megvizsgálni, hogy milyen forrásokból szerzi az utazó a leírt információkat, hogyan értelmezi a hazája és a célsz ország közötti viszonyt, útja során kivel találkozik, és milyen lehetőségei vannak beszélgetést kezdeményezni, mekkora döntési szabadsággal rendelkezik, és milyen kötelező programokon vesz részt. A propaganda terjesztése szempontjából egyáltalán nem lényegtelen, hogy hol, milyen módon publikálja leírását, hiszen ebből megtudhatjuk, hogy ki férhetett hozzá, és milyen körben terjedt az „átlagember” által közzétett gyarmati-kép.

Az útleírások összehasonlító elemzése azért fontos, mert az egyik szövegcsoportban jelenlévő elemek felhívják a figyelmet a másik csoport szövegeiből hiányzó elemekre, illetve kiemelik a másik csoport sajátosságait. Az eltérő szempontok alapján vizsgálódó utazók különböző jelenségekre helyezik a hangsúlyt és eltérő problémákkal foglalkoznak. A magyar szövegek elemzése nemcsak azért fontos, hogy megtudhassuk, mennyiben tekintett másképp a gyarmatokra egy független utazó, hanem azért is, mert a magyar utazók észak-afrikai útleírásai szinte teljesen ismeretlenek a francia gyarmatosítással foglalkozó kutatók számára. Az összehasonlítás azért is lehet érdekes, mert számba veszi az eltérő kontextusban

³² Salinas: *Voyage et voyageurs*, 45–46.

megfogalmazódó hasonló kérdéseket. A jelentős változásokkal teli századvég, a nemzeti eszme felerősödése, a nagyság, az alárendeltség–függetlenség, a gazdasági kapcsolatok kiépítése kétségtelenül ugyanúgy foglalkoztatja a korabeli franciákat, mint a magyarokat, noha érdekeik jelentősen különböznek.

Láthatjuk, hogy a két eltérő szövegcsoporthoz közös elemeket is tartalmazhat, s az útleírások tanulmányozása túlmutat az egyszerű szövegelemzésen, hiszen a szövegek tartalmán kívül nagy hangsúlyt kell helyoznünk az időszak sajátosságaira: a technikai változásokra, a világ megismerhetővé válására, a társadalom és a társadalmi szokások átalakulására, a birodalmiságon alapuló politikai helyzetre, az alávetettség és a szabadság kérdésére, az új ideológiák megjelenésére. Kutatásunk eredményeként nem csupán a magyar útleírások megismerését várjuk, hanem egy komplex korszak külpolitikai és eszmerendszerének alaposabb ismeretét is.

NAGY GEORGINA

Magyar orvosok Algériában az 1960–1970-es években

Az észak-afrikai Maghreb-ország 1962-ben, 132 éves francia gyarmati múlt után nyerte el függetlenségét, amit egy nyolc évig tartó függetlenségi háború árán vívott ki. Ennek a korszaknak és a harcoknak a végére tett pontot hivatalosan is az 1962. március 19-én aláírt Eviani Egyezmény, mely kimondta a tűzszünetet Franciaországgal. Ezt több éven át tartó útkezes követte. Az igazán nagy próbatételt jelentő időszak 1962 után kezdődött, ugyanis az ország teljes újjáépítését kellett megvalósítani. Ez a feladat az ország első szabadon választott elnökére, Ben Bellára hárult. A franciák már a függetlenségi háború alatt egyre nagyobb számban kezdték elhagyni Algériát, az 1960-as évekre pedig meglehetősen alacsony számban maradtak az országban. A gyarmati évek alatt a szakképzésben való részvétel joga csupán a franciákat illette meg, így távozásukkal a szaktudás is elhagyta Algériát. Nyilvánvalóvá vált, hogy infrastruktúra és szakemberek hiányában az ország egyedül, külső segítség nélkül nem lesz képes talpra állni a háború után.

A jelen tanulmány azt hivatott bemutatni, Magyarország miképp vette ki a részét a többségében szocialista államok (például Bulgária, Szovjetunió, Kuba) által szervezett segítségnyújtásból az egészségügy terén. Az e célból elvégzett kutatás elsődlegesen levéltári forrásokra támaszkodik. A kép árnyaltabbá tétele érdekében külön részt szerettem volna szentelni az *oral history*nak, hogy az adott korszakban Algériában praktizáló magyar orvossal készíthessek személyesen interjúkat. Közel ötven év távlatából nehézségekbe ütköztem megfelelő interjúalany felkutatása tekintetében, hiszen az idő e téren a kutató ellen dolgozik. Az időfaktoron túl további nehézséget jelentett egy korabeli orvosjegyzék felkutatása, ugyanis a kooperáció a Nemzetközi Műszaki-Tudományos Együttműködési Iroda (továbbiakban: TESCO)¹ égisze alatt valósult meg, és nem a Külügyminisztérium hatásköre volt. Vizsgálódásom során arra a kérdésre kerestem a választ, hogy egy magyar orvos személyes tapasztalatai mennyire támasztják alá a jelenleg rendelkezésünkre álló, korabeli levéltári forrásokban foglaltakat. Ugyanaz lehetett a személyes indíttatás, mint a magyar vezetésé? Mennyiben látta másképp az orvoskolónia a helyi viszonyokat, mint hazánk hivatalos vezetése? Mi vesz rá egy magyar orvost egy észak-afrikai „kalandra”? Mekkora a kísértés, hogy mindent hátrahagyva Nyugatra emigráljon valaki? 1962 és 1963 során a legnagyobb segítséget az egészségügy terén nyújtotta Magyarország Algéria számára. 1963. július 1-jétől a magyar vezetés orvosokat és

¹ TESCO: Nemzetközi Műszaki-Tudományos Együttműködési Iroda, melyet 1962-ben alapított a Magyar Kereskedelmi Minisztérium. Elsődleges feladata a kormányközi tudományos és technikai együttműködés koordinálása. Később már bővült az ellátott feladatok köre. Vagyis magyar szakembereket (orvosok, mérnökök) küldtek külföldre, illetve a harmadik világban működő magyar cégek munkáját koordinálta.

egészségügyi dolgozókat küldött a térségbe úgy, hogy a külföldre utazó szakembereknek a befogadó ország egy éves szerződést garantált. Egy 1963. áprilisi jelentés szerint összesen 9 orvos dolgozott Algírban; Constantine-ban ketten, Ain Beida városban hat fő, Tebessaban egy fő praktizált. 1963. június és 1964. május között 16 orvos, 1 mütősnő és 1 szülésznő utazott Algériába egy évre.² 1963. július 4-én az Algériai Egészségügyi Minisztériumban a magyar és algériai egészségügyi miniszterek megbízottai aláírták a magyar orvosok foglalkoztatásáról szóló keretszerződést. Algériai oldalról Djeghri Moktar, az egészségügyi miniszteri kabinet vezetője, magyar részről Jámbor Sándor, a magyar Külügyminisztérium főelőadója látta el kézjeggyével a dokumentumot. Az egyezmény értelmében az algériai egészségügyi intézmények egy meghatározott minta alapján kötnék egyéni szerződést a magyar orvosokkal. Moktar beszédében felvázolta, hogy az egészségügynek milyen kihívásokkal kell szembenéznie. Egrésznt gondot okozott az orvosok eljuttatása a vidéki falvakba, és szerződötetésük is. Közel 500 vidéki körzeti orvosi hely volt üres 1963-ban. Ide kértek főleg magyar segítséget, mivel ezekre a területekre olyan fiatal orvosokat kerestek, akik megfelelő egészségi állapottal és jó fizikumukkal el tudták viselni a helyi körülményeket (így például a szélsőséges éghajlatot, illetve esetenként a fizikai munkát).³

1964. október 29-én magyar párt- és kormányküldöttség utazott Algériába az algériai kormány és a Nemzeti Felszabadítási Front (FLN)⁴ meghívására a függetlenségi harcok kezdetének 10. évfordulója alkalmából. A delegáció tagja volt Németh Károly, az MSZMP KB titkára, Garai Róbert, az MSZMP KB Külügyi Osztályának helyettes vezetője (korábbi djakartai nagykövet) és dr. Szabó Zoltán egészségügyi miniszter; hozzájuk csatlakozott Algírban Mátyás László, Magyarország algériai nagykövete (1962–1968).⁵ Október 31-én a szociális ügyi miniszter fogadta dr. Szabó Zoltánt. Elmondta, hogy nagyon elégedett a magyar orvoscsoport munkájával, de még több magyar szakember kellene az algériai kórházakba és egészségügyi intézményekbe. Ezzel egy időben a magyar nagykövetségen Németh Károly előadást tartott az ottani magyaroknak a magyarországi politikai helyzetről.⁶

Beszámolója szerint az Algériában országban dolgozó magyar orvosok – az intézményi felelősök nevesítése nélkül – problémaként jelentették Mátyás Lászlónak, hogy Magyarország nem folyósította nekik a hazai fizetésüket, de a TESCO különböző kedvezményekkel és illetményekkel látta el őket (indulási beruházás, lakhatási támogatás). A magyar orvosok 1800–2000 algériai dínárt kaptak fizetesképp, az ápolónők és szülésznők pedig 6–700 algériai dínárt. Ebből az összegből adózniuk is kellett.⁷ 600 dínár esetében 80 dínárt, 1000-nél 100 dínár, 1500-nál 150 dínár, 1800-nál 200 dínár, 2000 dínáránál pedig 250 dínár volt az adó összege.⁸ 1964. március 10-én 150 000 forint értékű segélyt – 50 nagyméretű sátrat –

² *Dr. Várkonyi Pál beadványa* Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) XIX-J-1-j-Algéria-IV-651-00468/10-1965. 12. d., 1965.

³ *Magyar orvoscsoport Algériában.* MNL OL XIX-J-1-j-Algéria-222-0012/9-1945-1965. 2. d., 1963.

⁴ Nemzeti Felszabadítási Front (Front de Libération Nationale): 1954. november 1-jén alapított algériai nacionalista politikai párt, az ország egyetlen, legálisan működő pártja az algériai háborútól kezdve egészen 1989-ig.

⁵ *Elutazott Algériába az MSZMP és a kormány küldöttsége.* Népszabadság, 1964. október 29.

⁶ *A forradalom 10. évfordulójának megünneplése Algériában, magyar párt- és kormánydelegáció részvétele az ünnepségeken.* MNL, OL XIX-J-1-j-Algéria-IV-133-005645/1-1965. 11. d., 1965.

⁷ Az algériai dínár 1964. április 1-jén váltotta az addig forgalomban levő frankot, a két fizetőeszköz között paritást állapítottak meg. Hivatalos devizajele: DA.

⁸ *Magyar orvosok Algériában.* MNL OL XIX-J-1-j-Algéria-222-00120/20-1645-1964. 2. d., 1963.

juttattunk el légi úton az Algériai Vörös Félhold részére.⁹ 1965-ben pedig több turnusban indultak magyar egészségügyi dolgozók Algériába. Az indulási dátumok: 1965. július 12., 19., 23., 26., 30. Egy későbbi, 1965. december 2-án készült nagyköveti jelentés azonban kitért arra, hogy az adott időszakban az algériai magyar egészségügyi tevékenységet és politikai képviseletet több tényező is hátráltatta: az alapvető politikai és külpolitikai koncepció hiánya a két ország között, a szakmai szervezettség, a személyi feltételek és adottságok terén tapasztalt hiányosságok az igényességet illetően. Ennek több oka is volt. Egyrészt Algériában az a hit terjedt el, hogy igazán jó és jól felszerelt klinikát csak a franciák és a nyugati országok tudnak garantálni és létrehozni. Másrészt magyar oldalról az egészségügyi dolgozók kiküldése mellőzött minden szervezettséget és politikai céltudatosságot.¹⁰ Az Algériában dolgozó orvosok életkörülményeire vonatkozóan tudni lehetett, hogy szakembereink szállodákban, albérletekben, illetve a kórházak területén laktak. A Magyarországon maradt családtagok meglátogathatták rokonaikat Algériában, de kiköltözésük már egészen más kérdéseket vetett fel. A fizetés gondot jelentett a tekintetben is, hogy nagyon sokszor késett a havi járandóság, emiatt a magyar szakembereknek sok esetben nélkülözniük kellett, olykor napokat, esetlegesen egy-két hetet is. Ez a mindennapi életben nem jelentett gondot; inkább akkor okozott problémát, ha Magyarországról érkeztek hozzájuk családtagok.¹¹

1966. szeptember 7-én az algériai külügyminisztérium jegyzékben kért franciául jól beszélő magyar orvosokat, mégpedig 10 „tüdőfiziológust”, 2 idegsebészt, 2 mellkas sebészt, 2 aneszteziológust, 5 biológust, 5 röntgen szakorvost, 5 sebészt és 5 általános orvost.¹² A számok jól mutatják, hogy az algériai egészségügyi helyzet a függetlenség elnyerése után nem javult, és még az 1960-as évek végén is hatalmas szakemberhiánnyal küzdött az ország. Ahhoz, hogy hazánk magyar szakembereket küldjön ki Algériába, szükséges volt egy olyan keretegyezmény megkötése, ami mindezt általános érvénnyel szabályozza. Ezért 1966. november 6-án Algéria és Magyarország aláírt egy műszaki-tudományos és tájékoztatási egyezményt. A rendelkezésre álló forrásokból jól látható, hogy a műszaki-tudományos kapcsolatok leglényegesebb eleme a szakemberek cseréje volt, a két ország kapcsolataiban ez a terület fejlődött a legdinamikusabban az 1960-as években. A műszaki-tudományos egyezmények szabályozták ugyanis az Algériába küldött magyar szakemberek számát éppúgy, mint a Magyarországra érkezett algériai szakértők fogadását. 1963 után először csupán 16 orvos praktizált Algériában, majd számuk – és az országba küldött egyéb szakemberek száma is – fokozatosan emelkedett az 1966-os keretegyezmény aláírása után. A kétoldalú műszaki-tudományos együttműködéseknek köszönhetően a magyar szakemberek száma 1970-ben 65-re (orvosok, bányá- és építészmérnökök, sportedzők) emelkedett; a TESCO pedig évente 20–30 algériai fiatalot fogadott szakmunkásképzés céljából.¹³ Szintén napirendre tűzték egy a szakemberküldés feltételeit szabályozó protokoll aláírását is. 1966-ban közel ötven magyar szakember dolgozott Algériában, 1967 elején még nyolc bányamérnök is kiutazott.¹⁴ Maga az egyezmény két részből állt. Az első egység taglalta a műszaki és szakmai képzést,

⁹ *Vöröskereszt segélyek Algériának*. MNL OL XIX-J-1-j-Algéria-166-001362/3-1945-1964. 4. d., 1964.

¹⁰ *Dr. Várkonyi Pál beadványa* MNL OL XIX-J-1-j-Algéria-IV-651-00468/10-1965. 12. d., 1965.

¹¹ *Magyar orvoscsoport Algériában*. MNL OL XIX-J-1-j-Algéria-222-0012/9-1945-1965. 2. d., 1963.

¹² *Magyar–algír műszaki-tudományos együttműködés* MNL OL XIX-J-1-j-Algéria-IV-65-49/2028-1966. 5. d., 1966.

¹³ *Beszámoló jelentés (Zsigmond et. 1970)*. MNL OL, XIX-J-1-j-Algéria-002026/1-1970. 15. d., 1970.

¹⁴ *Magyar–algériai kapcsolatok alakulása 1966-ban*. MNL OL, XIX-J-1-j-Algéria-00846-1967. 10. d., 1967.

tapasztalatcseréket; a második egység pedig a szakértőcserékre vonatkozott. Az aláíró felek: Székács Imre TESCO-igazgató és Salah Benkobby, az Algériai Külügyminisztérium kulturális főosztályvezetője voltak, a dokumentum pedig az alábbi nevet kapta: „Magyar–Algériai Műszaki-Tudományos Együttműködési Egyezmény Végrehajtási Jegyzőkönyve”.¹⁵ A műszaki-tudományos együttműködési megállapodás aláírására 1971-ben Losonczy Pál, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke nyugat-afrikai látogatása idején került sor.

A magyar orvosok szakmai elismertsége és megbecsülése mellett meg kell említeni azt is, hogy voltak olyan esetek, amelyek épp ellenkező fényben tüntették fel őket. 1968-ban egy magyar szülész-nőgyógyász főorvos (dr. Tóth Kálmán) ellen indult eljárás tiltott magzatelhajtás miatt. A tárgyalást 1968. augusztus 27-re tűzték ki. A magyar vezetés meglepettségét fejezte ki, és Szabó Zoltán egészségügyi miniszter az alábbi levelet küldte az algériai közegészségügyi miniszternek: „Ez a hír meglepett, mivel dr. Tóth Kálmán munkájáról egész magyarországi tevékenysége során egészségügyi hatóságainknak mindig nagyon elismerő véleménye volt. Eléggé közismert, hogy az orvosi etikai és szakmai követelmények Magyarországon aránylag meglehetősen magasak. A reá vonatkozó véleményeket magam is megvizsgáltam. Ennek figyelembevételével választottuk ki algériai kiküldetésre. Éppen ezért nehezen tudom elképzelni a vádak megalapozottságát.”¹⁶

1967. június 26. és július 15. között egészségügyi delegáció utazott Algériába dr. Keresztes László¹⁷ és dr. Sándor László¹⁸ részvételével. Az utazás célja az volt, hogy az Algériában dolgozó magyar orvosokkal megbeszéléseket folytassanak a munkáról, az ottani helyzetről, a felmerülő problémákról. A küldöttség arra is kíváncsi volt, hogy az algériai szervek miként ítélik meg a magyar orvosok munkáját. Az orvosok részéről általános volt a megelégedettség, de – a jelentés szerint – a disszidálni (elsősorban Amerikai Egyesült Államokba és Franciaországba) készülő kollégáik próbáltak rossz hangulatot kelteni a magyar kollektíva tagjainál. Az ott dolgozók körében gondot jelentett a disszidálás, a szerelmi háromszögek, a molesztálás, az orvosi műhibák miatti feljelentések. De a magyar külképviselettel orvosaink jó viszonyt tartottak fenn, amit mindenképpen pozitívan éltek meg a magyar szakemberek. Algéria jelezte, hogy szeretnének egy új, 150–200 fős kórházat magyar főorvos vezetésével, valamint zökkenőmentes orvoscseréket és még több magyar orvost. A delegációnak azt is jelezte az algériai egészségügyi miniszter, hogy a jövőben szívesen látnák újra a magyar egészségügyi minisztert, dr. Szabó Zoltánt.¹⁹ Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy az algériai–magyar egészségügyi kapcsolatokra rányomta bélyegét az a tény, hogy egyre többen disszidáltak nyugati országokba. Egy 1968. február 21-i jelentésben Erdős Gusztáv kereskedelmi tanácsos név szerint említette a disszidens magyar orvosokat: Német Lajos, Puskás Imre, Pota László, Kallos Zsuzsa. (A rendelkezésre álló levéltári források a nevek felsorolásán kívül nem tartalmaznak további, az említett személyek algériai beosztásával vagy a disszidálás célországával kapcsolatos adatokat.) A jelentésben leírtak szerint a disszidálás mindig egy bizonyos idejű algériai tartózkodás után történt. Annak, hogy valaki Algériában vállaljon munkát, voltak bizonyos előfeltételei. Megfelelő kapcsolatokat kellett kiépíteni, minimális anyagi

¹⁵ *Magyar–algériai műszaki-tudományos együttműködés*. MNL OL, XIX-J-1-j-Algéria-3906-1-1967. 5. d., 1967.

¹⁶ *Dr. Tóth Kálmán bírósági ügye (dr. Szabó Zoltán levele algériai egészségügyi miniszterhez)*. MNL OL, XIX-J-1-j-Algéria-3-65-5252/1-1968. 5. d., 1968.

¹⁷ Egészségügyi Minisztérium Személyzeti Önálló Osztály vezetője.

¹⁸ Egészségügyi Minisztérium Nemzetközi Kapcsolatok Önálló Osztályának helyettes vezetője.

¹⁹ *Algériában járt egészségügyi delegáció jelentése*. MNL OL, XIX-J-1-j-Algéria-001785/10-1967. 10. d., 1967.

fedezettel kellett rendelkezni, és ehhez egyéb körülmények is hozzáadódtak (emberi hozzáállás, világnézet, lelkiismereti kérdés, hazai kapcsolatok, megfelelő családi háttér...). Az illegális országhagyás és haza nem térés ellen preventív intézkedéseket tervezett a magyar kormány. Egyrészt azt, hogy az Algériába kiküldött orvosokkal a szerződés a TESCO részéről is felbontható legyen. Másrészt, hogy a kinnlét időtartama maximum 3 év legyen, de úgy látták, hogy az ideális a 2 év. Harmadrészt, hogy az algériai fél ne engedélyezze a rokonlátogatást. Végül: a ki- és hazautazás közvetlen járattal (*Interfly* járat) történjen.²⁰ Ennek nyomán 1967. július 8-án egy végrehajtási utasítást írt alá Algéria és Magyarország. Ez adta a későbbi időszakra a Magyarország által Algéria számára előirányzott szakembercserék keretét. Számszerűsítve mindez azt jelenti, hogy 1967-ben 38 magyar szakember dolgozott Algériában (32 orvos, 6 bányamérnök); 1971-ben már 107 (50 orvos, 51 műszaki szakember, 6 edző). De Magyarország nem csupán szakembereket küldött Algériába, hanem biztosította algériai szakemberek fogadását és kiképzését. Számszerűsítve: 1969-ben hazánk 59 főnek biztosított szakemberképzést, 1970-ben már 111 főnek, az alábbi bontásban: 75 technikus (út-, híd-, vasútépítés Békéscsabán, betonelem-gyártás Szegeden és Pécsen); 20 szakközépiskolai ösztöndíjas (bányászat, elektromos ipar – Tatabánya); 18 ösztöndíjas erősáramú technikus képzés keretében Budapesten. Egy későbbi, 1971. október 14-i jelentés arról számolt be, hogy több ösztöndíjast haza kellett küldeni Algériába magatartásbeli problémák és igazolatlan hiányzás miatt. A legjelentősebb szakember kiküldés mégis az algíri stadion felépítésének ideje alatt történt; ugyanis magyar szakemberek végezték a tervezést, a kivitelezést, a művezetést és a műszaki ellenőrzést is.²¹

Az 1969-ben aláírt jegyzőkönyv határozta meg szakembereink hazatérését és cseréjét, amit a TESCO bonyolított le. Abban az évben a műszakitudományos egyezmények keretein belül Algériában foglalkoztatott magyar szakemberek száma 85 volt. A magyar vezetés tervezte ennek a számnak a további növelését. Az algériai vezetés egyértelműen pozitív visszajelzést adott a magyar szakemberek munkáját illetően. Zsigmond Zoltán nagykövet beszámolójából kiderül, hogy a követségen ő maga egy közel 100 fős mozitermet alakíttatott ki, ahová a kint dolgozó magyar szakembereket rendszeresen összehívta, évente négy jelentősebb alkalomból (ünnepély, filmvetítés, pártnap).²² A magyar orvosok munkájának megbecsültségét legjobban az alábbi jelentés fejezi ki: „Akárcsak Algírban vagy Médeában, az oktatói testület a nemzetiségek színes palettáját mutatja, mégis, közülük is a keleti országok dominálnak: magyarok, románok, bolgárok, oroszok és lengyelek tanítják a franciákat és algériaiakat. A román és magyar oktatókat becsülik meg leginkább, őket »francia mintára« képezték ki, mivel 7 évig tanultak orvostudományt.”²³

A feltárt források kiegészítéseként, illetve kontrolljaként szerettem volna a vizsgált időszakban Algériában praktizáló magyar orvosokat is megszólaltatni. Habár jelentős magyar orvoskolónia élt akkoriban az országban, a gyakorlatilag fél évszázados távolság igen komoly

²⁰ *Kereskedelmi kirendeltség jelentés másolatok*. MNL OL, XIX-J-1-j-Algéria-00282-1968. 7. d., 1968.

²¹ *Losonczy elvtárs Nyugat-afrikai látogatása (TESCO)*. MNL, OL, XIX-J-1-j-Algéria-001060/24-1971. 106. d., 1971.

²² *Nagyköveti beszámolójelentés*. MNL OL, XIX-J-1-j-Algéria-002026-1970. 15. d., 1970.

²³ „Comme à Alger ou à Médéa, l'équipe pédagogique offre une palette de nationalités avec, toutefois, une dominante des pays de l'Est: les Hongrois, Roumains, Bulgares, Russes et Polonais côtoient les Français et les Algériens. Les enseignants roumains et hongrois, formés 'à la française' (ils ont fait 7 ans d'études des médecine), sont les plus appréciés.” Simon, Catherine: *Algérie, les années pieds-rouges. Des rêves de l'indépendance au désenchantement (1962–1969)*. Paris, 2009. 62.

nehézséget jelentett. Végül egy közösségi oldalon megjelent felhívásomra jelentkezett Bea Attila, akinek 2012-ben elhunyt édesapja, dr. Bea Mátyás három és fél évet praktizált Algériában belgyógyászként, 1974 és 1977 között. Tőle kaptam egy már rögzített interjút, amit váci középiskolások készítettek a doktor úrral 2010-ben, így tanulmányomban ezt dolgozom fel. „Aztán egyszer, merészen nekivágott családjával a nagyvilágnak, ki akarta próbálni magát. Négy évet töltött Afrikában, Algériában, és jó híret vitte hazájának, a kis Magyarországnak. Mi pedig itthon lestük, vártuk a róla szóló híreket, és próbáltuk elképzelni, hogy mit is tesz ott a távolban egy váci magyar orvos... És nem tett mást, mint gyógyított, meghallgatta az emberek panaszát és enyhítette fájdalmaikat. Ők pedig szívükbe zárták, és emlékéit, keze nyomát ma is őrzik...”²⁴ Dr. Bea Mátyás 1972 nyarán teljesen véletlenül tudta meg, hogy magyar orvosoknak lehetőségük van Algériába utazni és ott dolgozni. Ez teljesen *ad-hoc* lehetőségként merült fel, ugyanis erről nem írtak az újságok. Hozzátette, hogy senki sem kérdezte, beszél-e franciául. Némi gondolkodás után röntgenasszisztensként dolgozó feleségével úgy döntöttek, hogy belevágnak ebbe a kalandba, Algériába utaznak, és viszik magukkal két gyermeküket is. A zuglói TESCO Iroda jóváhagyása után a kórházigazgató is beleegyezett a döntésükbe, és a család 1974-ben nekivágott a kalandnak. A belgyógyász fontosnak tartotta elmondani, hogy nem politizáltak, bár 1966-tól párttag volt, ők ezt az algériai lehetőséget valóban egyfajta kalandnak fogták fel. 1974. március 2-án, egy szombati napon egyedül autóval vágott neki az ismeretlennek. Két hét múlva repülővel követte őt a családja is. Napra pontosan három és fél évet töltöttek Bejaia-ban, Algírtól 200 km-re keletre. Ahogy az interjúban fogalmazott, ez „csodálatos volt”. A magyarországi helyzethez képest ez a kiküldetés egy üdüléssel ért fel: minden nap déltől fél kettőig otthon ebédelhetett családjával, kisebbik gyermekét ő vitte óvodába, nem kellett másodállást vállalnia.

De – a szakmai elhivatottságon kívül – mi vett rá egy magyar orvost, hogy az 1970-es évek derekán családjával együtt nekivágjon az ismeretlennek? Akkoriban ez hatalmas lehetőség volt arra, hogy világot lássanak, és sokkal többet volt együtt a család, mint azt megelőzően itthon, Magyarországon. Ahogy idősebb gyermeke fogalmazott: „apa olyan, mint a Mikulás, olyan ritkán látjuk”.²⁵ A több együtt töltött idő mellett mit profitáltak még az algériai évekből? Az algériai magyar orvoskolónia tagjai például sokat betegeskedtek, de a Bea család sohasem volt beteg. Attila a Francia Intézetben három iskolai évet tanult, és anyanyelvi szinten beszéli a nyelvet. S hogy látja ennyi év távlatából az algériai éveket? E-mailben történő megkeresésemre, a kérdéseimre adott válaszát rövidítve, de változtatás nélkül idézem. „...3 nyarat töltöttünk kint, ebből az elsőt '74-ben nem voltunk sehol, mivel csak márciusban mentünk ki. 1975-ben kijöttek hozzánk az apai nagyszüleim, akikkel körbejártuk az érdekes helyeket (sivatag, római romok, főváros) talán 2-3 hétig, majd velük együtt kocsivak jöttünk haza Tunézián keresztül, végig Olaszországon és Ausztrián. Sok mindent meglátogattunk akkor, ami azért abban az időben nem sokaknak adatott meg. Visszafelé Svájcra át Marseille-ből értünk vissza hajóval Algériába. [...] Bejaia-ban abban az időben 8–10 magyar orvos család élt, akikkel főleg a szüleim – úgy emlékszem – jó munka- és személyes kapcsolatban voltak. Sok közös programunk volt, több családdal baráti viszonyt ápoltunk, ami megmaradt a hazatérés után is. Néhány gyerek ugyanabba a fővárosi francia iskolába járt, ahova én is.

²⁴ *In memoriam Dr. Bea Mátyás.* <http://vacipolgar.blogspot.com/2012/04/in-memoriam-dr-bea-matyas.html> (letöltés: 2021. jan. 22).

²⁵ Interjú dr. Bea Mátyással <https://onedrive.live.com/?authkey=%21ANLweibesIq305s&cid=C6ECFA27F6C4D3C5&id=C6ECFA27F6C4D3C5%2182730&parId=C6ECFA27F6C4D3C5%2182723&o=OneUp> (letöltés: 2021. ápr. 2.) Ezúton fejezem ki köszönetemet Bea Attilának, aki rendelkezésemre bocsájtotta az édesapjával készített interjú anyagát.

Az országban akkoriban nagyon sok magyar orvos volt mindenfelé, illetve voltak mérnökök is. [...] Az, hogy édesapám visszamenjen dolgozni, úgy emlékszem, a későbbiekben fel sem merült. Én is középiskolába, majd egyetemre mentem, a húgom is elkezdte az általánost, így nem is nagyon akartunk már. A sors úgy hozta, hogy az állatorvos nagybátyámék Algériába mentek dolgozni 2 éves kiküldetésre, így 1985-ben meglátogattuk őket 10 napra. Körbejártuk a régi helyeket, elmentünk a régi lakásunkba is, nagyon szép élmény volt az az út is. Én öszszességében hálás vagyok a szüleimnek, hogy kimentünk. Nagyon jól éreztük magunkat, gyönyörű helyekre eljutottunk, megtanultam jól franciául, és sok olyan ismerősre tettem szert, akikkel itthonról ez elképzelhetetlen lett volna. Különösen annak fényében volt ez egy rendkívüli lehetőség, hogy a '70-es években itthonról csak nagyon kevesek juthattak ki Nyugat-Európába. Az egyetem után 3 évig a Külügyminisztériumban dolgoztam, pont az észak-afrikai országok referatúráján. Szóba került, hogy majd kihelyeznek Algírba, de aztán az akkori algériai belpolitikai helyzet, a polgárháborús hangulat miatt lecsökkentették a követség létszámát, így ez nem jött össze. [...] Én szívesen visszamennék megnézni az országot [...]. A neten szoktam Algériával kapcsolatos oldalakat felkeresni, kicsit így követve az ottani dolgokat.”²⁶

Szintén az országban praktizáló magyar orvoskolónia tagja volt id. dr. Kettinger Tibor (1930–2017), aki szakmai tapasztalatcsere keretein belül utazott Algériába,²⁷ ahol orvostudományi karok fogorvosi képzőhelyeit látogatta meg. 1970 és 1976 között Constantine-ban, a „Casorec” társadalombiztosítási intézetnél dolgozott mint az ottani fogászati osztály vezetője. Emellett az intézet főigazgatójának szaktanácsadója is volt. Ötvenéves orvosi pályafutásának mintegy megkoronázásaként 2014-ben átvehette a Semmelweis Egyetem Aranyoklevelét.²⁸

Tanulmányomban arra kerestem a választ, hogy a levéltárban rendelkezésünkre álló források mellett az egykor Algériában praktizáló magyar orvosoktól megtudható-e, mi vette rá őket, hogy egy ekkora kalandba belevágjanak. Emellett szerettem volna személyes tapasztalataikon keresztül árnyalni a témát. További cél lehet azon orvosokkal (leszármazottaikkal) felvenni a kapcsolatot, akik algériai tartózkodásuk után nem Magyarországra, hanem egy nyugati országba (Amerikai Egyesült Államok, Franciaország) vették az irányt. A jelenleg rendelkezésre álló anyagot a jövőben mindenképpen szeretném kibővíteni ezekkel az adatokkal, hogy így még komplexebb képet kapjunk az 1960–1970-es években Algériában dolgozó magyar orvosok életkörülményeiről, lehetőségeiről, a praktizálás jó és rossz oldalairól. Összegzésképp kijelenthető, hogy a magyar–algériai – egyébként igen sokrétű – kapcsolatokat tekintve mindenképp az orvostudomány területén értük el a legtöbb sikert. Magyar orvosok vitték hazánk jó hírét egy másik kontinensre, vállalva a „kaland” minden jó és árnyoldalát. Az eredmény egyértelműen siker: egy épp csak függetlenné vált ország lakossága szívébe zárta őket, és ezáltal Magyarországot is. A feldolgozott forrásokban és az algériai lakosokkal készült interjúkban is olvasható, hogy hálát és rokonszenvet éreztek a magyar emberekkel szemben. Hazánkat a segítségnyújtáson keresztül ismerték meg, ami egyértelműen pozitív megítélést jelent.

²⁶ Elektronikus úton történő megkeresés és interjú Bea Attilával. E-mail érkezésének ideje: 2021. április 6.

²⁷ Algérián kívül megfordult Prágában, Varsóban, Ulánbátorban, Moszkvában, Graz-ban, Marseilleben és Tunéziában is.

²⁸ Dr. Kettinger Samy: *In memoriam id.dr. Kettinger Tibor.*: <https://smilistic.dental/in-memoriam-dr-kettinger-tibor/> (letöltés: 2021. ápr. 2.)

GYARMATI ENIKŐ

Az 1918. novemberi svájci országos sztrájk rövid története

Okok – követelések – válaszok – eredmények

Svájc önképében vezető helyet foglal el a konszenzuson és kompromisszumon alapuló politikai gyakorlat hagyománya, a külvilág által az országról alkotott külső képből pedig ennek a politikai kultúrának az elismerése. Az alpesi ország történetében mindamelllett – mint a világon általában – számos lázadás, forradalom és sztrájk formálta a politikai megegyezésekhez vezető utakat. Az 1918. november 9-én meghirdetett általános sztrájk, noha csupán hat napig tartott, a Nagy Háború korának legnagyobb politikai és szociális válságaként vult be a svájci történelembe. A háborús válságok kialakulása eddig érthető volt a hadviselő felek esetében, de hogyan alakultak ki a háborúból kimaradt semleges országokban? Erre a kérdésre a legújabb szakirodalom bevonásán keresztül a válság mögött álló erjesztő, kiváltó tényezők, a munkásmozgalom által megfogalmazott követelések, a politikai döntéshozók által adott reakciók, végül pedig az események közvetlen és középtávú következményeinek történeti rekonstrukciójával és elemzésével adható válasz. Mindezzel globális szintű eszmeáramlatok – mint a bolsevizmus, a szocializmus, a szociáldemokrácia – svájci jelenségein keresztül arra is választ kaphatunk, hogy a hatnapos válság politikai kezelése mennyiben volt tipikus, illetve nemzeti szinten egyedi, és ez milyen mértékben erősíti vagy gyengíti a Svájcra megalkotott történeti képet.

Okok

Svájc Európa egyik legnyitottabb gazdaságú országa volt a 20. század elején. 1891 és 1913 között a bruttó hazai termék 70%-a a külkereskedelmen keresztül realizálódott.¹ A legfontosabb kereskedelmi partner az északi szomszéd, a Német Császárság volt, ahonnan Svájc nyersanyag-importjának túlnyomó része származott: a szén 96%-a, a vas és acél 67%-a.² A kereskedelmi árufüggőség nem csupán a központi hatalmak, hanem az antant irányában is fennállt. A tengeralattjáró-háború meghirdetését követően, majd az Amerikai Egyesült Államok hadba lépésével a Német Császárság egyre rosszabb cserearányokon alapuló feltételeket támasztott a kettejük közötti kereskedelemben; először erős nyomásgyakorlással, később zsarolással, míg a másik oldalon a szűk lehetőségeken belül is a kereskedelmi kapcsolatok bővítésével igen nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a semleges Svájc ne váljon az antant

¹ Weber, Florian: *Die amerikanische Verheissung. Schweizer Aussenpolitik im Wirtschaftskrieg 1917/18*. Zürich 2016. 13.

² Weber: *Die amerikanische Verheissung*, 33.

ellenségévé. Az antant által kilátásba helyezett áruszállításokkal – többek között amerikai gabonaszállítással – sikeresen akadályozták meg a háború folyamán Svájc Németországnak való kiszolgáltatottságát. 1917 novemberében az alpesi ország gabonataralékai csupán három hónapra voltak elegendők. Az amerikai gabona szállításáról akkor már hetek óta tartó tárgyalások 1917. december 5-én eredményezték 240 ezer tonna gabona szállítására vonatkozó szerződés megkötését. 1918 tavaszáig a tengeri blokád miatt egy tonna áru sem érkezett meg, majd május és szeptember között leszállítottak 180 ezer tonnát.³ Jól érzékelhető, hogy a külgazdasági függőség milyen nagy kihívás elé állította az 1914. augusztus elején deklarált svájci katonai és politikai semlegességet.⁴

1917 kezdetén már a *gazdasági válság* határozta meg a mindennapokat. A megélhetés körülményei súlyosbodtak, az áruhiány és az ellátási rendszerek elégtelen működése *drágulás*hoz vezetett a háborúzó felek által körbezárt országban. Az elsősorban importproblémából fakadó áruhiány miatt 1918-ra megduplázódtak az élelmiszerárak.⁵ Az élelmiszerimport visszaesése folyamatosan következett be: 1916-ban még csak a háború előtti érték 75%-ára esett vissza, 1918-ban már csak a 30%-át érte el.⁶ Ennek orvoslására a külgazdasági kapcsolatok állami irányítás alá helyezése mellett 1917 folyamán bevezették az élelmiszerjegy rendszert; szövetségi szintű élelmiszerhivatal felállítására jóval később, 1918 őszén került sor.

Svájci történészek egybehangzó véleménye szerint a legtöbb tüntetést a drágulás ellen szervezték a Nagy Háború második felében. A külföldi sztrájkmozgalmak tükrében szemlélve a tendenciákat ellentétes folyamatokra figyelhetünk fel. Míg a sztrájkok száma (a sztrájkolók számának jelentős növekedése mellett) a háborúzó országokban csökkent 1914 és 1918 között (Németországban 1115-ről 772-re, Franciaországban 672-ről 499-re, Olaszországban 864-ről 313-ra, a Monarchiában: 260-ról 60-ra), Svájcban a sztrájkok száma közel tízszeresére, a sztrájkolók pedig húszszorosára nőtt.⁷ A század első évtizedeiben a sztrájkhullámok 1905 és 1907 között, majd a háború utolsó évében, 1918-ban tetőztek Svájcban.⁸

A háború második felére jellemző szociális szükséghelyzet ismertetése előtt érdemes néhány szót szentelni a *háborús konjunktúrának*, mely – noha szektorális volt – azáltal, hogy a háborúban részt vevő országokban állami támogatások által árukeresletet támasztottak, néhány svájci cég számára extraprofitot eredményezett. A gazdasági szereplők által kifizetett átlagos osztalékarány a háború előtti időszak 6–8%-áról a háború közepére 11,75%-ra emelkedett. Ezért a svájci állam adót vezetett be a nyereségek lefölözésére 1916 őszén, amiből később 730 millió svájci frankra tett szert. Ezt az összeget a svájci katonai mozgósításra és a

³ Weber: *Die amerikanische Verheissung*, 115.

⁴ Kreis, Georg: *Insel der unsicheren Geborgenheit. Die Schweiz in den Kriegsjahren 1914–1918*. Zürich 2014. 79–111.

⁵ Meier, Maria: *Die Lebensmittelversorgung im Krieg und ihre Bedeutung für den Landesstreik. Das Beispiel Basel*. In: *Der Landesstreik. Die Schweiz im November 1918*. Hg. Rossfeld, Roman – Koller, Christian – Studer, Brigitte. Baden, 2018. 34–60., itt 37.

⁶ Rossfeld, Roman: „*Rechte hat nur, der Kraft hat.*” *Anmerkungen zur Schweizer Wirtschaft im Ersten Weltkrieg*. In: Rossfeld, Roman – Buomberger, Thomas – Kury, Patrick (Hg.): 14/18 *Die Schweiz und der Grosse Krieg*, Baden 2014. 144–171., itt: 149.

⁷ Linden, Marcel van der: *Vorläufiges zum Schweizer Landesstreik in vergleichender Perspektive. La grève générale de 1918. Crises, conflits, controverses. / Der Landesstreik 1918. Krisen, Konflikte, Kontroversen*. Traverse, Zeitschrift für Geschichte tematikus száma. Bd. 25. (2018) Nr. 2. (továbbiakban Traverse, La grève générale) 111–128., itt 113.

⁸ Koller, Christian: *Der Landesstreik im Kontext der Schweizer Streikgeschichte*. Traverse, La grève générale. 91–109., itt: 91–92.

munkanélküliségi segély költségeire fordították.⁹ A cégek többsége – az iparosodottabb Zürich kantonban is –, mivel folyamatosan beszerzési és eladási problémákkal küzdött, akkor élte csak túl a gazdasági kihívásokat, ha a nyereséget tartalékolni tudta. Stabil gazdálkodást elsősorban a belföldi igényeket kielégítő cégek folytattak.¹⁰

Ahány cég tehát, annyi pénzügyi helyzet és cégsors. Ugyanez persze elmondható a cégalkalmazottakról és munkásokról is. Míg számos vállalat profitált a háború adta lehetőségekből, a bérből és jövedelemből élők rosszabb helyzetbe kerültek. *Szociális szükséghelyzet* jellemezte a háború második felét Svájcban. A munkásfizetések már a háború elején sem fedezték a két-három gyermekes családok fogyasztását. Svájcban az átlagos évi létminimum 2100–2200 svájci frank körül mozgott, ezzel szemben a szakképzetlen munkás évente 1352 svájci frankot, a szakképzett munkás pedig 1560 svájci frankot vitt haza. 1918-ra az átlagos svájci drágulás 222%-t tett ki, az átlagos bérnövekedés viszont csak 156% volt. A háborús gazdaságból profitáló cégek esetében nyilvánvalóan jobb volt a helyzet – így például a színezékgyártásra 1758-ban alapított bázeli Geigy cégnél, ahol a szakképzetlen és szakképzett munkások bérnövekménye elérte a 198, illetve 235%-ot is. Ezek a munkások a háború alatt csupán két alkalommal sztrájkoltak: 1917 augusztusában és az 1918. novemberi országos sztrájk alkalmával. Ez utóbbi alkalommal a szakszervezeti kötelezettség miatt a szolidaritás jegyében.¹¹

A háborús konjunktúra összességében sok munkás számára *túlórázást* jelentett. Létszám-bővítéssel nehezen volt orvosolható akkor a megnövekedett munkaerő iránti igény, s ha igen, ez is a béremelés ellen hatott. Az 1877. évi svájci gyártótvényben 65 órában málták a munkahetet, amit a háború előtt 59 órára csökkentettek. Ennek ellenére mindennapos gyakorlattá vált a tízórás munkanap.¹² Emiatt 1917 nyarától egyre gyakrabban került sor több ezer fős vállalati sztrájkokra. Példaként említhetjük az olteni Berna Ag. motorkocsi gyártó cég esetét.¹³

Követelések

A sztrájk alkalmazásáról megoszlottak a vélemények a Nagy Háború korabeli Svájcban. A svájci szociáldemokraták egyik vezető személyisége, Robert Grimm nem tartotta jó politikai eszköznek az *általános sztrájkot*, de *ultima ratio* nem zárta ki a használatát.¹⁴ Grimm először a berni munkásszövetség közgyűlésén 1917 júliusában javasolta a svéd modell szerinti munkaidőben folytatandó sztrájkolást. Határozat svájci általános sztrájk szervezéséről egy

⁹ Rossfeld, R.: *Rechte hat nur, der Kraft hat*”, 149.

¹⁰ Straumann, Tobias: *Zürcher Grossunternehmen im Ersten Weltkrieg*. In: Hebeisen, Erika – Niederhäuser, Peter – Schmid, Regula (Hg.): *Kriegs- und Krisenzeit. Zürich während des Ersten Weltkriegs*. (Mitteilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich, Bd. 81.) Zürich, 2014. 29–35.

¹¹ Moser, Patrick: *Hohe Umsätze, tiefe Löhne? Die J.R. Geigy A.-G. und ihre Arbeiterschaft während des Ersten Weltkriegs*. Basler Zeitschrift für Geschichte, Bd. 114. (2014) 115–141., itt: 137–140.

¹² Maissen, Thomas: *Geschichte der Schweiz*. Baden, 2010. 245.

¹³ Fink, Urban (Hg.): *Der Kanton Solothurn vor hundert Jahren. Quellen, Bilder und Erinnerungen zur Zeit des Ersten Weltkriegs*. Baden, 2014. 48–51.

¹⁴ Robert Grimm (1881–1958) nyomdász. Számos külföldi úton szerzett tapasztalatokat a korabeli munkásság életkörülményeiről. A berni kantonális nagytanács tagja volt. Főszerkesztőként felügyelte a baloldali *Berner Tagwacht* napilap tevékenységét. Az ő javaslatára utazhatott be Svájcba Lenin 1914-ben, akivel szoros együttműködést alakított ki.

évvel később a Bázelen tartott első svájci általános munkáskongresszuson született.¹⁵ Mindez annak ellenére vagy amellet történt, hogy a svájci baloldal képviselői, tizenkilenc szociáldemokrata képviselő helyet foglalt a svájci szövetségi gyűlés nagykamarájában (*Nationalrat*), a politikai álláspontok demokratikus kifejezésének és a politikai döntéshozatalnak egyik legfontosabb politikai intézményében. Elméletben tehát adott volt a lehetőség a baloldali követelések parlamenti úton való kifejezésre juttatására, a gyakorlatban azonban ezt megnehezítette a szabadelvű parlamenti többség és a háború első napjaiban bevezetett szükségrendeleti kormányzás.¹⁶ Az ellenzék által a háború elején felvállalt *Burgfrieden* – az ellenzéki politizálástól való tartózkodás – feladására már 1915 folyamán sor került.

Az általános tömegsztrájk szervezésére 1918 elején Grimm elnökletével megalakították az *Olteni Akcióbizottságot*. A bizottság által kiadott sztrájkprogramban három szakaszra bontották a parlamenten kívüli politikai harcot: 1. általános agitáció sajtó, rölapok, felhívások útján; 2. az agitáció fokozása munkaidő alatti demonstrációkkal; 3. határozott időtartamú általános sztrájk, ha szükséges, ismétléssel.¹⁷ A szervezet célja a szakszervezetek és a szociáldemokraták közötti operatív munka összehangolása volt: a tömegsztrájkok koordinálása, a kormány baloldali igényekkel való szembesítése és az általános sztrájk programjának kidolgozása.¹⁸ A bizottság 1918. március 8-án juttatta el első követelés-csomagját a Szövetségi Tanácshoz, mely elsősorban a munkások életkörülményeit javító javaslatokat tartalmazott.¹⁹ A Szövetségi Tanács egyelőre kitért a válaszadás elől.²⁰ 1918. július 22-én újabb követelés-csomagot intéztek a kormányhoz: lakásépítés állami támogatása, lakosság ellátása tüzelőanyaggal, nyolcórás munkanap bevezetése, kedvezőbb élelmiszer-fejadagok, a gyülekezési jog 1917. július 12-i tiltásának visszavonása, szövetségi szintű élelmiszerhivatal felállítása stb.²¹ Négy nappal később részleges választ adott a kormány, de csupán a korábbi beadványok élelmiszerellátással kapcsolatos felvetéseire reagált.²²

A svájci kormány visszafogottsága nem magyarázható a svájci munkásmozgalom befolyásának lebecsülésével. Az Olteni Akcióbizottság mögött állt a több mint 200 ezer szervezett tömörítő *Svájci Szakszervezetek Szövetsége*. A szindikátusi mozgalom erejének érzékeltetésére remek példa La Chaux-de-Fonds, a negyvenezer lakost számláló óraipari fellegrár

¹⁵ Buomberger, Thomas: *Kampfrethorik, Revolutionsangst und Bürgerwehren. Der Landesstreik vom November 1918*. In: Rossfeld – Buomberger – Kury (Hg.): 14/18 Die Schweiz und der Grosse Krieg, 336–365.; Zimmerman, Adrian: *Der Landesstreik und die wirtschaftlichen Streiks der Jahre 1916–1920. Streiflichter aus den Kantonen Bern und Aargau*. Traverse, La grève générale, 255–273., itt: 263.

¹⁶ Schneider, Oliver: *Expansion und Grenzen von Staatlichkeit im Vollmachtenregime des Ersten Weltkriegs 1914–1919*. Zürich, 2019. 245–254.

¹⁷ *Az Olteni Bizottság általános sztrájkprogramja*. Bern, 1918. március 1–3. In: Gautschi, Willi (Hg.): *Der Landesstreik 1918. Dokumente*. Zürich, 2018. 68–74., itt 69.

¹⁸ Tanner, Jakob: *Erster Weltkrieg und Landesstreik*. In: Uő: *Geschichte der Schweiz im 20. Jahrhundert*. München, 2015. 116–156., itt: 147.

¹⁹ *Az Olteni Akcióbizottság Szövetségi Hatóságokhoz benyújtott beadványa*. Bern, 1918. március 8. In: Gautschi, (Hg.): *Der Landesstreik 1918*, 77–82.; Zitelmann, Reto: „Nackte, feuchte Mauerwände” und das Dach „stellenweise undicht”. *Wohnverhältnisse der Arbeiterschaft, Wohnungsnot und Wohnpolitik*. In: Rossfeld et. al.: *Der Landesstreik*, 61–78.

²⁰ *Az Olteni Akcióbizottság felhívása a Szövetségi Tanácshoz benyújtott beadványainak megválaszolása tárgyában*. Bern, 1918. július 5. In: Gautschi, (Hg.): *Der Landesstreik 1918*, 97–98.

²¹ *Az Olteni Akcióbizottság beadványa a Szövetségi Tanácshoz*. Bern, 1918. július 22. In: Gautschi, (Hg.): *Der Landesstreik 1918*, 104–105.

²² *A Szövetségi Tanács válasza az Olteni Akcióbizottság 1918. július 22-i beadványára*. Bern, 1918. július 26. In: Gautschi, (Hg.): *Der Landesstreik 1918*, 106–110.

helyzete, ahol az óraipari munkások 90%-a volt tagja a szakszervezeteknek, az ott működő fémipari gyárak szakszervezetei pedig képesek voltak megduplázni tagjaik számát 1915 és 1918 között.²³ A legnépesebb Bern kantonban és a kiterjedt ipari termelőkapacitásokkal rendelkező Aargau kantonban hasonló befolyásnövekedésen ment keresztül a munkásérdekek védelmét szolgáló szindikátusi mozgalom.²⁴

A Svájci Szakszervezetek Szövetsége a nők számára is új esélyeket kínált. A nők növekvő befolyását a baloldali érdekkinyilvánításában mutatja, hogy 1913 és 1919 között a nők létszáma a Svájci Szakszervezetek Szövetségében ötszörösére nőtt, míg a férfiaké „csak” megduplázódott. Még így is csak 20% körül járt a női részarány a háború végén. A háborús szükséghelyzetet leginkább a hátszágban dolgozó nők szenvedték meg. Nemcsak a mozgósított, országhatárokra kirendelt férfiak munkájának elvégzésében kellett helyt állniuk, hanem a mindennapi beszerzésekre fordított megnövekedett idő is nagy terhet rótt rájuk. A svájci hadsereg is feladatokkal látta el a hátszági nőket, hiszen nem tartott fenn katonai mosodákat, a milíciarendszer szellemében ez a feladat is az otthon maradt nőkre hárult. A többletmunka miatt nagy számban vonultak az utcára 1917 nyarától elsősorban a drágulás ellen tüntettek. Egyik aktív képviselőjük és szervezőjük volt „Vörös Róza”, *Rosa Bloch-Bollag*, aki a szociáldemokrata párt ügyvezetőségének tagjaként megszervezte 1918. június 10-én a zürichi éhségtüntetést, majd két nappal később a zürichi kantonális nagytanács termében első nőként tarthatott beszédet.²⁵ A háború alatti női sztrájkolók kvantitatív történeti feldolgozása még várat magára Svájcban. Növekvő befolyásuk a regionális történeti rekonstrukciókból válik nyilvánvalóvá. Az országos sztrájk napjaiban is nagyon aktívak voltak, nőgyűléseket szerveztek, képviselőik a szervező bizottságok elnökségében ültek, ha kellett, vasúti vágányokat zártak le, mint például Bielben.²⁶ 1917 végén már öt kanton kormányának az asztalán feküdt a női választójogról szóló indítvány.²⁷

Az Olteni Akcióbizottság megalakítását, majd később az általános országos sztrájk meghirdetését a katonai befolyással, erőszakkal szembeni fellépéssel indokolták. 1918 elején a munkavállalási kötelezettség bevezetése, 1918 novemberének elején pedig a zürichi közrend fenntartásának céljával kirendelt katonaság jelentette az utolsó cseppet az „elégedetlenség poharában”.²⁸ A Szövetségi Tanács saját bizottság felállításával is reagált az olteni kihívásokra 1918. augusztus 9-én. A történészek által anti-olteni bizottságnak nevezett tanács két fontos intézkedést hozott. Egyfelől meghatározták a sztrájkoltól eltiltott emberek körét; ezek a szövetségi, a jegybanki és a vasúti alkalmazottak voltak. Gondjuk volt a végletes helyzet, a „diktatúra” esetének kezelésére, hogy ha bármi veszélyeztetné a Szövetségi Tanács munkáját, a szükségkormányzás kerülhet egyetlen személy, a szövetségi kancellár vagy az alkancellár kezébe, de a hadvezetés egyetlen tagja sem kaphat teljhatalmat.²⁹ Érdemes előre

²³ Perrenaud, Marc: *La grève générale à La Chaux-de-Fonds*. Traverse, La grève générale, 231–253.

²⁴ Zimmerman: *Der Landesstreik*, 255–273.

²⁵ Rosa Bloch-Bollag (1880–1922) 1918 tavaszán az Olteni Akcióbizottság tagja is volt, aláírta a novemberi általános országos sztrájkfelhívást.

²⁶ Hermann, Katharina: *Weiber auf den Geleisen. Frauen im Landesstreik*. Rossfeld et. al: *Der Landesstreik*, 217–240.

²⁷ Kreis: *Die Insel*, 175–182.

²⁸ Lásd erről a következő két forrásszöveget: *Az olteni konferencia 1918. február 4-i felhívása*. In: Gautschi (Hg.): *Der Landesstreik 1918*, 64–66.; *A hadseregvezetés előzetes utasításai ellenforradalom esetére*. Bern, 1918. november 1. Uo. 159–161.

²⁹ Schneider: *Expansion und Grenzen von Staatlichkeit*, 245–254.

bocsátani, hogy döntést hoztak a sztrájkolók megbüntetéséről, a sztrájkolóknak a katonai bíróság elé állításának a feltételeiről.³⁰

November első napjaiban intenzív levélváltás zajlott Ulrich Wille tábornok, svájci vezérkari főnök és a kormány között arról, hogy elrettentés céljával kivezényeljék-e a hadsereget a svájci nagyvárosok utcáira a szovjet forradalom évfordulójára tervezett tömeges megemlékezések idejére.³¹ A hadsereg bevetése a svájci sztrájkolók ellen nem volt ritka a háborús években. 1917. május 22-én például katonák szállták meg La Chaux-de-Fonds városát, ilyen katonai akciók elítéléséért pedig parlamenti képviselőket is börtönbe zártak. Néhány napig a Szövetségi Tanács elhárította a tábornok ez irányú javaslatát, mondván, ez olaj lenne a tűzre. Ehelyett javasolták, hogy indokolják a gyülekezési jog gyakorlásának további tiltását a spanyolnátha járvánnyal, hiszen a katonák is megtagadhatják a szolgálatot erre való hivatkozással.³² A spanyolnátha járvány második hullámának idején jogos volt az ettől való félelem. A történeti kutatások adatai szerint Svájcban háromezer katona esett áldozatul az influenzának.³³ A katonai nyomásgyakorlás azonban hatott, mert Zürich kanton vezetői és a Szövetségi Tanács tagjai között november 5-én folytatott tárgyalások utáni napon végül a kormány beadta a derekát, és felhatalmazást adott két gyalogezred és két lovasdandár felvonultatására Zürich utcáin.³⁴

Az Olteni Akcióbizottság huszonnégy órás általános sztrájk meghirdetésével felelt a csapatokat kirendelő, provokációként értékelt kormányhatározatra, és követelte a katonaság visszahívását. Mivel a Szövetségi Tanács visszautasította ezt a követelést, a bizottság 1918. november 11-ére határozatlan idejű sztrájkba szólította a svájci munkavállalókat. Tizenkilenc svájci nagyvárosban léptek sztrájkba, főleg az ipari központokban: vasúti alkalmazottak és munkások Oltenben,³⁵ a winterthuri ipari negyedek acél- és gépipari munkásai,³⁶ a szentgallen-i kantonban tömörülő textilipari gyárak dolgozói.³⁷ Rekordnak tekinthető részvétellel, mintegy kétszázötven ezren sztrájkoltak a négymillió főt számláló Svájcban a háborút lezáró első fegyverszüneti napon. A részvételi arány kantononként különböző volt, a kutatások jelenlegi állása szerint Tessin kantonban jóval visszafogottabb volt az érdeklődés.³⁸ A sztrájk-felhívást harmincheten írták alá: a szociáldemokrata párt ügyvezetőségének 10 tagja, a Svájci

³⁰ Steiner, Sebastian: *Unter Kriegsrecht. Die schweizerische Militärjustiz 1914–1921*. Zürich, 2018. 273–275.

³¹ Ulrich Wille (1877–1959) 1908-tól vezérkari tiszt.

³² Lásd erről az 59–63. számú dokumentumokat: In: Gautschi (Hg.): *Der Landesstreik 1918*, 162–175.

³³ Kury, Patrick: *Das Virus der Unsicherheit. Die Jahrhundertgrippe von 1918/19 und der Landesstreik*. Rossfeld et al.: *Der Landesstreik*, 390–411.; Braunschweig, Sabine: „Opfer treuer Pflichterfüllung.” *Der Einsatz der Pflegepersonals bei der Grippeepidemie in Basel 1918 und 1919*. *Basler Zeitschrift für Geschichte*, Bd. 114. (2014) 143–165.

³⁴ *A Szövetségi Tanács, a zürichi kantonvezetés és a hadvezetés között folytatott megbeszélés jegyzőkönyve*. Bern, 1918. november 5. In: Gautschi (Hg.): *Der Landesstreik 1918*, 183–185.; *Tábornoki utasítások a zürichi rendvédelmi csapatok kapitányainak*. Bern, 1918. november 6. Uo. 187–192.

³⁵ Heim, Peter: *Die Eisenbahnstadt Olten und der Generalstreik 1918*. Rossfeld et al.: *Der Landesstreik*, 264–285.

³⁶ Buomberger, Thomas: *Der Landesstreik im Industriezentrum Winterthur. Mobilisierung der „bräusten“ Arbeiter*. Rossfeld et al.: *Der Landesstreik*, 286–309.

³⁷ Lemmenmeier, Max: „Es ist nicht so leicht, einen Streik zu leiten.” *Arbeiterbewegung und Landesgeneralstreik im Kanton St. Gallen 1916–1920*. Rossfeld et al.: *Der Landesstreik*, 310–335.

³⁸ Thüerer, Andreas: *Das Tessin zwischen Siegesfeiern und Generalstreik im November 1918*. Rossfeld et al.: *Der Landesstreik*, 336–360., Rossi, Gabriele: *Point de Grève générale au Tessin? Les raisons d'un échec partiel*. *Traverse, La grève générale*, 275–292.

Szakszervezeti Szövetség vezetőségének 8 tagja, valamint a szociáldemokrata parlamenti frakció 19 tagja. Követeléseik a következők voltak: 1. az arányosság elvének megfelelően választott parlament; 2. az aktív és passzív női választójog; 3. az általános munkavállalási kötelezettség bevezetése; 4. 48 órás munkahét mind a magán-, mind a közvállalatoknál; 5. néphadsereg; 6. jobb élelmiszerellátás egyeztetve a mezőgazdasági termelőkkel; 7. nyugdíj- és rokkantbiztosítás; 8. az import és export állami monopóliuma; 9. a vagyonosok általi államadósság törlesztés.³⁹

Válaszok

A november 12-ére összehívott rendkívüli szövetségi gyűlésen (a két kamara egyesített ülésén) *Felix Calonder*, a Szövetségi Tanács elnöke ismertette a svájci kormánynak a követelésekkel kapcsolatos hivatalos álláspontját.⁴⁰ A kormány által hozott katonai intézkedéseket a bolsevik terror képviselői által keltett nyugtalansággal, a forradalmi jelenségek megelőzésének szándékával indokolta, ami nem irányult egyetlen politikai párt vagy a munkásság egésze ellen. Úgy érvelt, hogy azért nem hívták vissza november 10-én a csapatokat, mert a kormány kötelessége a közrend védelme, és a kialakult helyzetben nem vállalhatta a visszavonás felelősségét. A sztrájkfelhívásban a kormány ellen szegezett vádakat nem tartotta érdemesnek a kommentálásra, ezzel kerülte el a természetlen személyes vádaskodások csapdáját. Az egyik legfontosabb üzenete ennek a beszédnek az volt, ha kell, a törvény által megengedett fegyveres erőszakkal lép fel a svájci kormány a lázadás elfojtása érdekében. Az elnök igyekezett minden politikai felvetésre válaszolni. Kinyilvánította a svájci kormánynak a szociálpolitikai problémák jóindulatú és lelkiismeretes megoldása melletti elkötelezettségét. Noha a parlamentben már évek óta zajlott a polémia a Szövetségi Tanács kibővítéséről, mégis történelmi jelentőségű javaslatot tett akkor és ott a Tanács létszámának bővítésére úgy, hogy a hét főről kilenc főre emelt szövetségi tanácsba a szociáldemokraták is jelölhetnének egy főt. Nem ütközött akadályba az arányosság elvén alapuló választások támogatása sem, az erről szóló törvényt már decemberben szándékukban állt beterjeszteni. Október 13-án egyébként sikeres népszavazást tartottak erről a kérdéstről, így ez már önmagában kötelezte a kormányt a törvény benyújtására. Nem tért ki Calonder a női választójog és az általános munkavállalási kötelezettség bevezetésére, mondván, ezek nem csak a baloldal követelései, következésképpen szélesebb egyeztetést kívánnak. Az élelmiszerellátás javítása, az öregségi és rokkantnyugdíj bevezetése viszont a kormány feltétel nélküli támogatását élvezte az elnöki beszédben is. A heti munkaidő csökkentését nemzetközi keretekben tartotta helyesnek tárgyalni, hiszen, mint kifejtette, az államok között csak akkor van béke, ha az államon belül béke van a különböző társadalmi rétegek között.⁴¹

A sztrájk vezetői nem „csaptak a bajonettek és gépfegyverek között kinyújtott testvéri kézbe”. Kifogásolták, hogy a kormány tűzparancsot adott a nép ellen. Kevesellték a javaslatot a szövetségi tanács kibővítésére, semmitmondó reagálásként értékelték a válaszokat, és azonnali választásokat követeltek az arányosság elvére alapozva. Válaszuk tehát a sztrájk

³⁹ *Az Olteni Akcióbizottság országos sztrájkra szóló felhívása*. Bern, 1918. november 11. In: Gautschi (Hg.): *Der Landesstreik 1918*, 237–240.

⁴⁰ Felix Calonder (1863–1952) 1913. június 12. és 1920. február 12. között szövetségi tanácsos. 1913 és 1917 között a belügyek vezetője, 1918–1919 folyamán a külügyek irányítója, 1918-ban a Szövetségi Tanács elnöke volt. *Bundesratslexikon*. Hg. von Urs Altermatt. Zürich 2019. 282–288.

⁴¹ *Felix Calonder beszéde a rendkívüli szövetségi gyűlés megnyitásakor*. Bern, 1918. november 12. In: Gautschi (Hg.): *Der Landesstreik 1918*, 270–276.

folytatása volt.⁴² A polgári ellenzék mélyen elítélte az országos sztrájkot. Amint egy keresztényszociális követelésomagból tudható, az elutasítás mögött nem elsősorban programvita állt. A keresztényszociális irányzat ugyanis szintén követelte az arányosság elvén alapuló választásokat, a néphadsereget, a nyugdíj- és rokkantbiztosítást, a napi 8 órás munkaidőt stb., de a sztrájkot mint politikai eszközt elutasította.⁴³ A Calonder elnök beszédét követő parlamenti vitában a legnépszerűbb, egyúttal legidősebb svájci munkásvezető, Herman Greulich, aki vallomása szerint ötven éve dolgozott a munkásság „anyagi, fizikai, szellemi és lelki fel-emelésén”, igyekezett felhívni a kormány figyelmét arra, ne tudja be az országos sztrájkot idegenek hecckampányának, hanem értelmezze a baloldali követeléseket a több évtizede aktuális és valós problematika keretében.⁴⁴

November 12-én hajtották végre a svájci hatóságok a november 6-án kiutasított berni szovjet-orosz követség harminchárom tagjának Németországba való kitoloncolását. A kiutasítást bolsevik propaganda üzésével indokolták.⁴⁵ A következő napon elrendelték a „Berni Tagwacht” nyomdájának bezárását, lefoglalták az ottani nyomtatványokat. A katonai utasítás szerint ellenállás esetén mindenkit le kellett tartóztatni, kivéve a parlamenti képviselőket, őket – ha szükséges volt – erőszakkal kellett a helyszínről eltávolítani.⁴⁶ Ugyanezen a napon a Szövetségi Tanács ultimátumot intézett a sztrájkvezetőséghez, adják fel a sztrájkot, és erről tegyenek nyilatkozatot 17:00 óráig.⁴⁷ A sztrájk feladása nem történt meg a kért határidőre, a kormány mégis meghosszabbította a határidőt. A sztrájkbizottság döntése a sztrájk megszakításáról november 14-én 2:30-kor született meg. Aznap 12:00 órától beszüntették a sztrájkot.⁴⁸ Teophil Sprecher von Bernegg vezérkari főnök naplójeljegyzései érdekes adalékot szolgáltatnak arról, hogy az országos sztrájk vezetősége alapvetően a szervezés technikai elégtelenségeiben látta a sikertelenség okait. Ezek szerint Zürichben túl korán kezdtek meg a sztrájkot, nem voltak hatékonyak a távirók és telefonok lefoglalására tett előkészületek, valamint nem gondoltak arra, hogy alkalmas motorokkal biztosítsák a gyors mozgást a városokban. A felelős politikusok lehetséges jövőbeli sztrájkokkal kapcsolatos aggodalmi mindezzel nem tűntek el. A Szövetségi Tanács november 25-i ülésén újra napirenden szerepeltek az elégedetlenség elleni intézkedések.⁴⁹ 1919 első harmadában – a megelőző hónapokhoz hasonlóan – ötven külföldi személyt utasítottak ki Svájcból; olyanokat, akiket bolseviknak véltek és/vagy bolsevik propaganda üzésével vádoltak.⁵⁰

⁴² *Az Olteni Akcióbizottság és a szociáldemokrata frakció állásfoglalása a Szövetségi Tanács elnökének beszédére.* Bern, 1918. november 12. In: Gautschi (Hg.): *Der Landesstreik 1918*, 277.

⁴³ *A keresztényszociális Akcióbizottság röpirata.* 1918. november 12. Rossfeld et al.: *Der Landesstreik*, 323.

⁴⁴ *Herman Greulich parlamenti felszólalása.* Bern, 1918. november 12. 17:00 óra. In: Gautschi (Hg.): *Der Landesstreik 1918*, 280–292.

⁴⁵ *Jegyzőkönyv a szovjet-orosz követség tagjainak kitoloncolásáról.* Bern, 1918. november 12–13. In: Gautschi (Hg.): *Der Landesstreik 1918*, 347–362.

⁴⁶ *Katonai parancs a „Berni Tagwacht” bezárására.* Bern, 1918. november 13. 00:15, végrehajtva 05:30 órakor. In: Gautschi (Hg.): *Der Landesstreik 1918*, 293.

⁴⁷ *A Szövetségi Tanács ultimátuma.* Bern, 1918. november 13. In: Gautschi (Hg.): *Der Landesstreik 1918*, 313–314.

⁴⁸ *Az Olteni Akcióbizottság felhívása a sztrájk feladására.* Bern, 1918. november 14. In: Gautschi (Hg.): *Der Landesstreik 1918*, 319.

⁴⁹ *Teophil Sprecher von Bernegg vezérkari főnök naplójából.* In: Gautschi (Hg.): *Der Landesstreik 1918*, 330–332.

⁵⁰ *A svájci Politikai Főosztály Külügyi Részlege osztályvezető-helyettesének, Ch. E. Lardynak a Politikai Főosztály vezetőjéhez, F. Calonder-hoz intézett aide-mémoire-ja a svájci bolsevizmus*

Eredmények

1919-ben sor került az előrehozott parlamenti választásokra a követelt arányosság elve szerint. A választási eredmények az 1848 óta töretlen szabadelvű többség befolyásának végét jelentették, mert a száznegy képviselői helyből csupán ötvennyolcat tudtak megtartani. Ezzel szemben a szociáldemokraták megduplázták helyeik számát tizenkilencről negyvenegyre. Új pártként jelent meg egy polgári-paraszti jellegű politikai tömörülés harmincegy képviselővel.⁵¹ A Nagy Háború tehát alaposan átírta a politikai hatalmi viszonyokat. Szociáldemokrata szövetségi tanácsos megválasztására azonban 1943-ig nem került sor.

1919 márciusában katonai bíróság elé állították a novemberi országos sztrájk szervezőit, a vád lázadás szítása volt. 1919. április 10-én bírósági ítéletet hirdettek. Grimm és két további vezető hat hónap börtönbüntetést és pénzbírságot kapott. Ernst Nobsot négy hét börtönbüntetésre és pénzbírságra ítélték.⁵² Ernst Nobs vált jóval később, 1943-ban a svájci Szövetségi Tanács első szociáldemokrata tagjává.⁵³

1919 nyarán először jutott a svájci törvényhozás elé a női választójog kérdése. Parlamenti vitára azonban nem került sor, az indítványok *ad acta*-sorsra jutottak. Sőt, évtizedekig nem tárgyaltak a jogkiterjesztésről, noha a Nagy Háború korában nem voltak ideológiai törésvonalak ebben a kérdésben a munkás, polgári és paraszti nőszervezetek között.⁵⁴ A két világháború között csupán kantonális „kitörésekre” volt lehetőség.

1919-ben módosították a gyártörvényt, mellyel bevezették a 48 órás munkahetet. Az intézkedés átmenetinek bizonyult, mert egy 1924-ben tartott népszavazás eredményeként ismét visszaállították az 54 órás munkahetet.⁵⁵

Az egyszeri vagyonadó bevezetését 1922-ben a szociáldemokrata párt népszavazás elé vitte. 86%-os népszavazási részvételi arány mellett a szavazók 87%-a elvetette az egyszeri vagyonadó bevezetését, holott ez az intézkedés a lakosság kevesebb, mint 1%-át érintette volna.⁵⁶

A svájci történeti kutatások legújabb értékelései szerint az 1918. novemberi svájci országos sztrájk nem bolsevik forradalmi kísérlet, hanem megalapozott baloldali követelések érvényesítését szolgáló tömegsztrájk volt – a Svájcban tapasztalt, nagyon is kézzelfogható, mindennapos bolsevik propaganda mellett és/vagy ellenére.⁵⁷ Jelentős középtávú hatása volt

helyzetéről 1919 [első harmadában] Bern, 1919. június 4. körül Freymond, Jacques – Gauye, Oscar (Hg.): *Diplomatische Dokumente der Schweiz*. Bd. 7–I. Bern, 1979. 869–873. www.dodis.ch/44185 (letöltés: 2020. dec, 20.)

⁵¹ Linder, Wolf – Müller, Sean: *Schweizerische Demokratie. Institutionen, Prozesse, Perspektiven*. Bern, 2017. 116.

⁵² *Katonai bírósági ítélet*. Bern, 1919. április 10. In: Gautschi (Hg.): *Der Landesstreik 1918*, 431–432.

⁵³ Ernst Nobs (1886–1957) 1943. december 15-én választották szövetségi tanácsossá. 1949-ben a tanács elnöke volt. *Bundesratslexikon*, 389–392.

⁵⁴ Joris, Elisabeth: *Kampf um Frauenrechte – Allianzen und Bruchlinien*. Traverse: La grève générale, 169–192.

⁵⁵ Maissen: *Geschichte*, 245.

⁵⁶ Tobler, Stefan: *Der Kampf um das Schweizer Bankgeheimnis*. Zürich, 2019. 39–40.

⁵⁷ Caillat, Michel – Fayet, Jean-François: *Le mythe de l'ingérence bolchevique dans la Grève générale de novembre 1918. Histoire d'une construction franco-suisse*. Traverse, La grève générale, 213–229.; Koller, Christian: *Aufbruch ist unschweizerisch. Fremdenangst und ihre Instrumentalisierung während der Landesstreikzeit*. Rossfeld et al.: *Landesstreik*, 368–389.

azonban, hogy a két világháború között hathatós politikai fegyverré vált a bolsevik befolyás veszélyének hangoztatása a polgári politikai retorikában.⁵⁸

A svájci bolsevizmus elleni küzdelemben járulékos veszteséget szenvedtek az új magyar–svájci diplomáciai kapcsolatok is. Kun Béla rendszerének hatalomra kerülését követően a svájci kormány döntött a magyar bolsevik rendszer elleni védintézkedések meghozataláról. Ezen intézkedések jegyében megvonta a titkos számjel-távírat és diplomáciai futárszolgálat jogát a berni magyar *de facto* követségtől. Döntését a kormány azzal indokolta, hogy Magyarország hitet tett a bolsevizmus mellett, és kinyilvánította, hogy a szovjet kormánnyal közösen dolgozik a világ forradalmasításán.⁵⁹ Egy hónappal később a követség bezárására is sor került, miután Ernst Otto követségi futárt letartóztatták Buchsban, és megtagadták a beutazását, mondván, bolsevik propagandaanyagot kívánt Svájcba juttatni. Az incidens hatására báró Szilassy Gyula *de facto* magyar követ kénytelen volt betegségere való hivatkozással benyújtani a lemondását.⁶⁰ A Horthy által kinevezett kormány megalakulásáig Magyarország nem rendelkezett hivatalos képvisellel Svájcban.

⁵⁸ Ennek történetéről lásd: Artho, Daniel: *Der Landesstreik als gescheiterter Revolutionsversuch? Zur Geschichte eines verhängnisvollen Narrativs*. Rossfeld et al.: Landesstreik, 412–429.

⁵⁹ *A Szövetségi Tanács 1919. március 25-i ülésének jegyzőkönyve a berni magyar de facto követség számjel-távíratiforgalomra, illetve a diplomáciai futárszolgálatra vonatkozó engedélyének megvonásáról*. Bern, 1919. március 25. Freymond, – Gauye (Hg.): *Diplomatische Dokumente der Schweiz* Bd. 7–I., 540–541. www.dodis.ch/44027 (letöltés: 2020. dec. 20.)

⁶⁰ *A Szövetségi Tanács 1919. április 25-i ülésének jegyzőkönyve br. Szilassy Gyula magyar de facto követ és munkatársai lemondásának tudomásul vételéről a Politikai Főosztály 1919. április 21-i beterjesztése nyomán*. Bern, 1919. április 25. Freymond, – Gauye (Hg.): *Diplomatische Dokumente der Schweiz* Bd. 7–I., 707–708. www.dodis.ch/44099 (letöltés: 2020. dec. 20.)

HORVÁTH MÓNIKA

Adalékok I. Rákóczi György egy felső-magyarországi szervitorának feladataihoz

Fáy IV. István levelezése (1633–1639)

Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben a magyarországi köznemességgel foglalkozó szakmunkák száma jelentősen megnőtt. Ennek köszönhetően megismerkedhettünk olyan, jórészt ismeretlen 16–17. századi köznemesi családokkal, akik egy-egy magyarországi régióban folytatták tevékenységüket. Ők általában katonai pályán vagy a vármegyéjük hivatali pozícióit betöltve törekedtek vagyonuk gyarapítására, illetve a hivatali ranglétrán történő előrelépésükre. Felemelkedésüket leginkább egy náluk tekintélyesebb nagybirtokos szolgálatával érthették el. Szerepüket az eddigi kutatások a familiaritás rendszerén keresztül ismertették.¹

A köznemesség vizsgálatát előtérbe állító kutatások legtöbbször a nyugat-magyarországi (Győr, Moson, Sopron, Vas és Zala vármegyék) köznemesi családok életével és jelentőségével foglalkoztak.² Dominkovits Péter, Gecsényi Lajos vagy Pálffy Géza munkái nyomán a régióban egy-egy hivatal viselő vagy katonáskodó nemes pályafutása is ismertté vált. Gondoljunk például az Esterházy-familiáris kamarai tisztviselőre, Rauch Dánielre, a Nádasdy-birtokok

¹ A familiaritás rendszeréről összefoglalóan lásd: Varga J. János: *Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon* (Értekezések a történeti tudományok köréből, 94.). Budapest, 1981.

² A 16–17. századi köznemesség történetével foglalkozó munkák a teljesség igénye nélkül: Dominkovits Péter: *Birtoklástörténet – Társadalomtörténet. A petőházi Zeke család Zala megyei birtokai*. In: Káli Csaba (szerk.): *Zalai Történeti Tanulmányok* (Zalai Gyűjtemény, 42.). Zalaegerszeg, 1997. 87–120.; Dominkovits Péter: *Közigazgatástörténet – Családtörténet. Egy 16–18. századi Sopron vármegyei hivatalviselő család, a petőházi Zekék*. In: Horváth József (szerk.): *Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből*. Győr, 2000. 39–67.; Dominkovits Péter: *Főúri familiárisok. Sopron vármegye alispánjai a 17. században*. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest, 2005. 511–530.; Gecsényi Lajos: *Egy köznemesi család a 17. században (A Falussyak)*. In: Dominkovits Péter – Turbuly Éva (szerk.): *Házi Jenő Emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére*. Sopron, 1993. 237–253.; Pálffy Géza: *Egy szlavóniai köznemesi familia két ország szolgálatában. A budróci Budor család a XV–XVIII. században*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 115. évf. (2002) 4. sz. 923–1007.; Pálffy Géza: *Egy különleges nemesi karrier a 16–17. században. Hatos Bálint pápai vicekapitány és családja története*. *Jókai Könyvek* 3. Pápa, 2005.

prefektusára, Kövér Gáborra vagy a Batthyány-familiáris Sopron vármegyei alispánra, mankóbüki Horváth Bálintra!³

Az alsó- és felső-magyarországi régióval kapcsolatos kutatások jelenlegi állása azonban még nem áll ilyen szinten. A korábbi munkák közül figyelmet érdemel Iványi Emmának a Nógrád vármegyei birtokos Libercesy Mihályról szóló tanulmánya, amelyben a szerző betekintést nyújtott egy hivatalviselő (1659–1666 között alispán) és katonáskodó (divényi és gácsi kapitány) köznemes mindennapi életébe.⁴ Az említett személytől kissé eltérő életpályát futott be Nagyváthy Ferenc szepesi kamarai tanácsos, aki 1586-tól királyi tanácsosi címet viselt. Bár ingatlan vagyonát és udvartartását csekély mértékben sikerült gazdagítania, kapcsolati hálóját sikeresen mozgatva mégis kitért a kisnemesi rétegből.⁵

A felső-magyarországi köznemesi családok tekintetében említésre méltók Bodnár Tamás tanulmányai, aki több Borsod vármegyében birtokos familia (Basó, Móré, Ományi) szerepét elemelte.⁶ Gyulai Éva pedig nemcsak a Rákóczi Ferencet támogató Aszalay Ferenc (1674–1729) életútját részletezte, hanem kitért a tanácsos felmenőinek alapos ismertetésére is.⁷ Végül, de nem utolsósorban Borbély Zoltán vizsgálódásai szintén a felső-magyarországi térség

³ Dominkovits Péter: *Egy egy-generációs középbirtok és birtokosa: Kövér Gábor. Adalékok Sopron vármegye XVII. századi birtokos társadalmához*. Fons, 9. évf. (2002) 1–3. sz. 273–303.; Dominkovits Péter: *Familiárisi szolgálat – Vármegyei hivatalviselés. Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán, gálosházi Récsy (Rechey) Bálint*. Korall, 9. évf. (2002) 32–54.; Dominkovits Péter: *Egy 17. századi Vas vármegyei alispán: felsőkáldi Káldy Péter*. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szombathely, 2003. 183–206. Vitnyédy István soproni ügyvéd tevékenységével kapcsolatban az egri Eszterházy Károly Katolikus Egyetem doktorandusza, Károlyi Bálint végez igényes kutatásokat. Vö. Károlyi Bálint: *Adalékok egy soproni ügyvéd műveltségéhez. Vitnyédy István és könyvtára*. Magyar Könyvszemle, 136. évf. (2020) 3. sz. 183–202.; Károlyi Bálint: *Vitnyédy István kapcsolati hálózata. Egy kutatási terület lehetőségei*. Soproni Szemle, 73. évf. (2019) 4. sz. 359–370.

⁴ Iványi Emma: *Egy 17. századi várkapitány (Libercesy Mihály, 1612–1670)*. In: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk.): *Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1984. 173–187.

⁵ Gecsényi Lajos: *Egy kamarai tisztviselő a XVI. században. Nagyváthy Ferenc*. In: *Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből*. Győr, 2008. 401–407.; Gecsényi Lajos: *Egy beregi nemesúr a Szepesi Kamarában. Szigeti Vas Márton kamarai tanácsos 1659–1666*. In: Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): *A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltári Évkönyv 18. Dr. Nagy Ferenc levéltár-igazgatónak ajándékba... A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai, I. Évkönyvek*. Nyíregyháza, 2008. 163–178.

⁶ Bodnár Tamás: *Birtokos nemesség Borsod vármegyében: Az Ományi család*. In: G. Jakó Mariann – Veres László – Viga Gyula (szerk.): *Levéltári Kézikönyv 14*. Miskolc, 2006. 23–49.; Bodnár Tamás: *Birtokos nemesség Borsod vármegyében: A Móré család*. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. Annales Musei Miskolciensis de Hermann Ottó Nominati 45*. Miskolc, 2006. 159–179.; Bodnár Tamás: *Birtokos nemesség Borsod vármegyében: A Basó és a Hatvani családok*. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. Annales Musei Miskolciensis de Hermann Ottó Nominati 46*. Miskolc, 2007. 197–227.

⁷ Gyulai Éva: *Egy borsodi nemes Rákóczi oldalán: Aszalay Ferenc (1674–1729) udvari szekretárius életútja*. In: Tamás Edit (szerk.): *A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa II. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára*. Sárospatak, 2003. 7–79.; Gyulai Éva: *Aszalay Ferenc, Rákóczi udvari szekretáriusa lengyelországi bujdosása – 1711. február–szeptember*. In: Kónya Péter (szerk.): *Povstanie Frantiska II. Rákócziho 1703–1711*. Presov, 2005. 256–265.

társadalom- és politikatörténetével foglalkoznak, főként a fő-, illetve a köznemesség szempontjából közelítve meg a témát.⁸

Az említetteken kívül jól ismerjük a térségben élő köznemesei családok birtokviszonyait is. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezeket a familiákat nem hagyták érintetlenül a 17. század utolsó harmadának politikai eseményei (a Wesselényi-féle rendi szervezkedés, a Thököly- és a Rákóczi-mozgalom).⁹ Mindezek ellenére az átfogó kutatások még váratnak magukra. Anynyi azonban biztos, hogy a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok megfelelő kiindulási alapot nyújtanak a további vizsgálatok számára.

A jelen dolgozat I. Rákóczi György egy eddig ismeretlen felső-magyarországi szervitorának, Fáy (IV.) Istvánnak (?–1639/1640 körül) a levelezésén keresztül igyekszik a fejedelem politikájához adalékokkal szolgálni. Mint ismert, Bethlen Gábor 1629-ben bekövetkezett halála után komoly küzdelmek törtek ki az erdélyi fejedelmi cím megszerzéséért. Ezekből a harcokból I. Rákóczi György jelentősen kivette a részét. A köré szerveződött szervitori hálózatnak volt az egyik tagja Fáy (IV.) István, aki szolgálatából adódóan rendszeresen informálta dominuszát. Ez történhetett közvetlen (személyes találkozó útján)¹⁰ vagy közvetett módon (Debreczeni Tamással és/vagy Reöthy Orbánnal folytatott levélváltás során) egyaránt.¹¹ Fáynak a fejedelemhez való kötődését több tényező is meghatározta (vallásos meggyőződés, rokonai kapcsolatok stb.).¹²

A Fáy család iratanyagának kutatásához elsőként érdemes megjegyezni, hogy levéltárunk jelentős része a második világháború pusztításának következtében megsemmisült.¹³ Ez számos ponton nehezítően hathat a kutatás folyamatára. A jelen tanulmány alapjául az az egy

⁸ A kutatás számára elsődlegesen kiemelendők Borbély Zoltánnak azon munkái, amelyek a „bene possessionati” nemességgel, azok vármegyei szerepkörével és a familiaritás kapcsolatrendszerével foglalkoznak. Vö. Borbély Zoltán: *Aki a koronát kérte Bocskainak: Korláth István szendrői kapitány, a felső-magyarországi rendek konstantinápolyi követe*. In: Borbély Zoltán – Kristóf Ilona (szerk.): *Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae*. 44. köt. Eszterházy Károly Egyetem, Eger, 2017. 40–59.; Borbély Zoltán: *Bethlen Gábor tisztviselei Felső-Magyarországon*. In: Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt – Mitropulos Anna Diána (szerk.): *KoraiújkorÁSZ. Koraiújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2014. 31–49. Ezúton szeretném megköszönni Borbély Zoltánnak, hogy elérhetővé tette számomra a 2020-ban megjelent egyik legújabb tanulmányát.

⁹ Benczédi László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)*. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 91.). Budapest, 1981. 19–20., 34.

¹⁰ „Én azt mint tultam, oltalmaztam, sok incursusat Nagyságodnak mind meg nem irhatom, mert írással nem akarom Nagyságodat terhelnem, hanem az mikor Nagyságod kegyelmesen parancsol be menetelemről, Nagyságodnak megh mondhatom.” Fáy István levele I. Rákóczi Györgynek. Fáj, 1636. március 22. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) E190, Missiles, Nr. 1650.

¹¹ „Ma érkezének Patakról is emberim, Fáj István az minémű levelet ír, in specie beküldtettem Nagyságodnak.” Reöthy Orbán I. Rákóczi Györgynek írt levele megtalálható: Beke Antal: *Reöthy Orbán jelentései Rákóczyhoz az 1636-iki mozgalmak idejéből*. Történelmi Tár, 3. sor. (1891) 14. köt. 350.

¹² A Fáy család tagjai a 17. században a protestáns vallást gyakorolták. Valószínűleg ezért is köthette szolgálatuk inkább az erdélyi fejedelemhez őket. Vö. Horváth Mónika: *Házassági stratégiák egy felső-magyarországi köznemesei családban. A Fáyak és rokonaik a 17. században*. In: Szuromi Rita (szerk.): *Doktorandusz hallgatók IX. konferenciájának tanulmányai*. (Konferenciák, műhelybeszélgetések XVIII.) Eszterházy Károly Egyetem, Eger, 2020. 118. Családi kapcsolataikat tekintve kiemelhető apósa, Reöthy Orbán, aki szintén aktívan kivette részét a fejedelem szolgálatából. Vö. Horváth: *Házassági stratégiák egy felső-magyarországi köznemesei családban*, 112.

¹³ Kosáry Domokos: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I.* Budapest, 1970. 666.

tucat *missilist* tartalmazó levelezés szolgál, amely a Magyar Nemzeti Levéltáron belül a Rákóczi család levéltárában, illetve a Magyar Kamara Archivumában (vegyes kamarai levelek) található. A *missilisek* feladói között találjuk Fáy (IV.) Istvánon (7) kívül I. Rákóczi György fejedelmet (1) és fiát, II. Rákóczi Györgyöt (3), valamint a vármegyei tisztségviselő Pelbárth Györgyöt (17. század) (1). A címzettek között pedig Fáy Istvánon kívül apósa, Reöthy Orbán (?–1647) és komája, Debreczeni Tamás (1570? – 1649) szerepeltek. A felsorolt iratanyagot további információkkal egészítették ki azok a jelentések, amiket 1636-ban Reöthy Orbán kővári kapitányként az erdélyi fejedelemhez intézett.¹⁴

A feladók és címzettjeik

Írásom szereplőinek karrierképe sok hasonlóságot mutat egymással. Közöttük az egyik legfontosabb kohéziós erőt – a rokoni szálak mellett – az urukhoz köthető hűséges szolgálat jelentette.

A fái Fáy família történetével az eddigi kutatások nagyon keveset foglalkoztak. Nagy Iván 1880-ban közölte azokat a *missiliseket*, amelyek Fáy (IV.) István kisebbik fiához, (V.) Istvánhoz (?–1710) köthetők.¹⁵ Ehhez a forrásközléshez írta meg Thaly Kálmán azt a helyreigazítását, amiben újabb adatokkal egészítette ki – és egyben kritika alá is vette – Nagy Iván munkáját.¹⁶

A Fáyak történetét egy-egy tanulmány keretében dolgozták fel a kezdetektől egészen a 19. századig. Ezek azonban mára már a romantikus történetírás részét képezik.¹⁷ Újabban Benedek Gyula közölte Fáy László (?–1684/1690) számadáskönyvének Tiszapüspökivel foglalkozó részleteit.¹⁸

A címben megjelölt Fáy (IV.) István a Fáy család 16–17. századi történetének egyik kiemelkedő tagja volt. Életéről azonban viszonylag kevés információval rendelkezünk. Valószínűsíthető, hogy valamikor a 16. század végén született. Neve elsőként egy apja, Fáy (III.) István (?–1618 előtt) által írt levélben bukkant fel. Vélhetőleg ugyanis ő volt az az ifjú, akit Rákóczi Lajos (1570–1612) udvari lovas szolgálatába ajánlottak be.¹⁹ Ez alapján feltételezhető, hogy (IV.) István egy rövid ideig a felső-magyarországi főúr udvarában apródoskodott. Az ott töltött éveiről azonban nem rendelkezünk információval.²⁰

¹⁴ Beke: *Reöthy Orbán jelentései Rákóczyhoz az 1636-iki mozgalmak idejéből*, 344–352.

¹⁵ Nagy Iván: *Fáy István murányi várkapitányhoz írt levelek*. Történelmi Tár, 3. sor. (1880) 2. köt. 377–397.

¹⁶ Thaly Kálmán: *Nagy Ivánnak „Fáy István murányi várkapitányhoz írott levelek” című közléshez*. Történelmi Tár, 3. sor. (1880) 2. köt. 778–788.

¹⁷ Fáy Ákos: *A sajómezei csata 1241. és a fái Fáy család ősei*. Budapest, 1897. 39–59.; Fáy Aladár: *Fái Fáy-család. Igazolt péceli ágazat*. Magyar Családtörténeti Szemle, 6. évf. (1940) 5. sz. 108–110.; Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. IV. köt. Pest, 1858. 125–134.

¹⁸ Benedek Gyula: *Tiszapüspöki Fáy László 17. századi számadáskönyvében*. In: Selmeczi László (szerk.): *Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve*. Szolnok, 1981. 91–101.

¹⁹ „...hogj ha Nagsagodnak Jo akaratia, az Iffiu Urfinak, az vitez bik fiamnak, az eö felsege Idvaraban az en szolgalassomernek be venne igiekezzen, azon kerem annak okaernek Nagyságodnak viteznek nekem elejteoll foghvan valo jo akaro Uramnak fautoromnak. Ha modgja lehet Nagyságod ket paripavall szerelle oda az Iffiu Urnak eö Nagysaganak.” Vö. Fáy (III.) István levele Rákóczi Lajosnak. Fáj, 1609. június 24. MNL OL E 190, Missiles, Nr. 86.

²⁰ Az előkelő családok szívesen adták 9–10 éves korban lévő gyermekeiket egy-egy főúr udvari szolgálatába. Három év alatt ugyanis elsajátíthatták a számukra szükséges tudományokat, és felkészülhet-

Fáy István 1632-ben már minden bizonnyal Rákóczi György szolgálatában állt, és sokszor megfordult Sárospatakon. Ugyanebben az évben elvállalt egy olyan küldetést is az erdélyi uralkodó nevében, melynek keretében Tatárországban járt,²¹ bizonyos Kentemér pasánál.²²

I. Rákóczi György fejedelem familiárisi körével kapcsolatban Jeney-Tóth Annamária végzett kutatásokat. Az általa készített, az elsőrendű és udvari familiárisokat bemutató munka nem tett említést Fáy szervitori szolgálatáról. Ebben az esetben azonban mindenképpen figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a tanulmány Rákóczi erdélyi familiárisi körének bemutatására koncentrált. Felhívta a figyelmet arra is, hogy anyaggyűjtésének kezdeti szakaszánál tart, ezért eltekintett a magyarországi familiárisok említésétől.²³

Rákóczi György *conventiós* könyve alapján ismert, hogy szervitori szolgálatát Fáy 1635-ben megújította a fejedelemmel. Feladatát hét lóval teljesítette. Utolsó kifizetésére 1639 októberében került sor.²⁴ Feltételezhető, hogy mivel Reöthy Orbán már Rákóczi hatalomra kerülése előtt is a fejedelem szolgálatában állt, apósa is közrejátszhatott a szervitori „állás” elnyerésében.²⁵

A *missilisek* alapján arról is meggyőződhetünk, hogy Fáy István bizalmas kapcsolatot ápolt a fejedelemmel.²⁶ I. Rákóczi Györgyhez való kötődését megalapozta Fáy protestáns valláshoz való kötődése.²⁷ A szervitori hálózaton belüli helyzetét pedig házasságkötésével is igyekezett erősíteni. 1625. február 4-én Füleken feleségül vette a szintén Rákóczi György híveként ismert Reöthy Orbán idősebb lányát.²⁸ A frigyből két, felnőttkort biztosan megért

tek a vitézi életre. In: Varga J.: *Szervitorok katonai szolgálata*, 14.; Dominkovits: *Főúri udvar – uradalom – vármegye – katolikus egyház*, 33–42.

²¹ „Érkezének meg Csanádra Tatárországból az Kentemér basátúl Fay István uram, és Angyalosi Mihály uram.” Az idézetet vö. Abafi Lajos: *Naplókönyv 1632-ből*. (Benkő József irományai közül). Második és befejező közlemény. Történelmi Tár, 3. sor. (1883) 6. köt. 646–647.

²² Kentemért vagy más forrásokban Kantamirt (Kantamért) 1634-ben a nikápolyi bégség (békség) vezető tisztségének fel nem vétele kapcsán említették. 1636-ban többször murzaként hivatkoztak rá. Vö. Szilágyi Sándor (szerk.): *Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez*. Budapest, 1883. 362.; Beke Antal – Barabás Samu (szerk.): *I. Rákóczi és a porta. Levelek és okiratok*. Budapest, 1888. 144–145., 238., 244.

²³ Jeney-Tóth Annamária: *Adalékok az udvari familiárisi karrierhez I. Rákóczi György udvarában*. In: Bárány Attila – Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint (szerk.): *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában*. Debrecen, 2014. 324–327.

²⁴ Rákóczi György *conventiós* könyve megtalálható: MNL OL E 190 Archivum familiae Rákóczi 3. tétel Nr. 12. (40. doboz) fol. 23–27.

²⁵ Reöthy Orbán felemelkedéséről és Rákóczihoz fűződő szervitori viszonyáról bővebben vö. Miski Péter: *Adalékok egy Rákóczi familiárisból lett kassai főkapitány életútjához. Reöthy Orbán végrendelete*. In: J. Újváry Zsuzsanna – Mezei Emese (szerk.): *Életmód – Történeti pillanatképek*. I. kötet. Budapest, 2018. 71.

²⁶ Fáy (IV.) Istvánt Rákóczi György udvari familiárisaként „*primario Aulae nostrae Familiari*”-nak nevezte. A *missilis* megtalálható: I. Rákóczi György levele Fáy Istvánnak. Gyulafehérvár, 1639. szeptember 8. MNL OL E 190, *Missiles*, Nr. 2521.

²⁷ A kutatás jelenlegi állása szerint biztos, hogy a Fáy család katolizálása a 18. századra tehető, pontos időpontját azonban még nem ismerjük. Fáy (IV.) István dédunokáiról, Fáy Ferencről és Fáy Dávidról tudjuk, hogy a katolikus egyházban tevékenykedtek: Fáy Dávid jezsuita szerzetes, Ferenc pedig nagyváradi kanonok volt. Vö. Horváth: *Házassági stratégiák egy felső-magyarországi köznemesi családban*, 118.

²⁸ Reöthy Orbán levélben küldte el idősebb leánya, Kata és Fáy (IV.) István esküvői meghívóját Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna részére. A hazaadást/menyegzői lakodalmat a Reöthyek füleki házánál tartották, az ünnepség tíz órakor kezdődött. A meghívó *missilis* eredeti szövege megtalálható: Reöthy Orbán Rákóczi György borsodi ispánnak, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem tanácsosa-

fiúgyermek született: Fáy László (?–1690) és Fáy (V.) István. Mindketten apjuk nyomdokaiba léptek, és sikeres karriert futottak be.²⁹

Fáy (IV.) István szervitori szolgálata mellett Abaúj vármegye vezetéséből is kivette a részét: 1630–1631 és 1634–1639 között a megye táblabírája volt.³⁰ A nyugat-magyarországi köznemesi példák alapján megállapítható, hogy ezzel a vármegyei elitbe tartozott, és az egész régió aktív szereplője volt.³¹ Tartalmas, felfelé ívelő karrierjét váratlanul bekövetkezett halála szakította meg 1639–1640 fordulóján.³²

A levelezés második tagja a szintén középbirtokos nemes Debreczeni Tamás, aki a Bocskai-felkelés idején Bocskai Miklós (1567–1621) főkapitány seregében szolgált, majd 1608–1610 között a szatmári vár *provisora* lett. 1609-ben II. Mátyástól címeres levelet kapott, amelyet egy évvel később Szatmár vármegye gyűlésén hirdettek ki. 1611-től Thurzó György nádor szolgálatában állt, később pedig a tokaji uradalom prefektusa lett. Szolgálataira Bethlen Gábor fejedelem is igényt tartott; 1623-tól már az erdélyi fejedelmi birtokok irányítását látta el.³³ A fejedelmenváltás után, 1632–1649 között a Rákócziak magyarországi birtokainak a prefektusaként tevékenykedett.³⁴ Debreczeni nemcsak gazdasági szakember volt, hanem a kultúra és a külföldön tanuló diákok támogatója is.³⁵

A levelezés harmadik szereplője Fáy István apósa, Reöthy Orbán, akinek a Rákóczihoz köthető familiárisi viszonya egész pályafutását meghatározta.³⁶ Ezt megelőzően Bethlen Gábor szervitori köréhez tartozott. 1624-ben a mezei seregek alkapitánya, 1631–1633 között

nak. 1625. január 14. MNL OL E 190, Missiles, Nr. 460.; Miski: *Adalékok egy Rákóczi familiárisból lett kassai főkapitány életútjához*, 71–72.

²⁹ A Fáy család rokoni kapcsolatairól és házasságpolitikájáról: Horváth: *Házassági stratégiák egy felső-magyarországi köznemesi családban*, 107–134.

³⁰ Korponay János: *Abaújvármegye monographiája*. II. köt. Kassa, 1878. 183., 202., 267., 292., 303., 316., 328., 338.

³¹ A Nádasdyak szolgálatában álló Zeke család birtokállományát (I.) István gyarapította. A kapcsolatokon kívül ehhez hozzájárult még a Bezerédy famíliával kötött házasságuk is. A birtokgyarapítás emelte a családot a regionális nemesség tagjává. A Zekék hatodik generációjába tartozó Zeke József atyai pártfogásnak köszönhetően lett a megyei közelet vezetője. 1725-ben törvényszéki táblabíró, 1732-től megyei perceptor, 1643-ban pedig alispán lett. Vö. Dominkovits: *Birtoklástörténet – Társadalomtörténet*, 93., 96–97. Korláth István (?–1624?) szendrői kapitány és konstantinápolyi követ iskoláztatását figyelembe véve a magasabb műveltségű köznemesek közé tartozott. Korláth a tudását és tapasztalatát a szervitori szolgálata során kamatoztatni tudta. Eredményes katonai pályafutással rendelkezett, azonban mégsem sikerült feljebb emelkedni a társadalmi ranglétrán, illetve jelentősebb mértékben gyarapítani a vagyonát. Vö. Borbély: *Aki a koronát kérte Bocskainak*, 42., 59.

³² „Mint pedig szegény üdvözült első feleségemtől három leányom vagyon; az öregbik özvegy, szegény üdvözült Fáy Istvánnak megmaradott özvegye, Rötthly Kata, kitől sok unokáim is vadnak.” Az idézetet lásd Miski: *Adalékok egy Rákóczi familiárisból lett kassai főkapitány életútjához*, 73.; Reöthy Katát egy peres ügy kapcsán 1640 júniusában már özvegyként említették. Kassa, 1640. június 22. MNL OL E 41 Litterae ad cameram exaratae, 1640-es évkör, Nr. 77. A levéltári forrásokra alapozva megállapítható, hogy Nagy Iván állítása Fáy István 1654-es alispánságáról hibás. Vö.: Nagy: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*, IV. köt. 128.

³³ Debreczeni-Droppán Béla: *Egy gazdasági szakember a XVII. századból: Debreczeni Tamás élete és működése*. Fons, 11. évf. (2004) 3. sz. 454–455., 457., 461.

³⁴ Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai, 1631–1648*. Budapest, 1954. 668.; Debreczeni-Droppán Béla: *Egy gazdasági szakember a XVII. századból*, 464.

³⁵ Dienes Dénes: *Debreczeni Tamás végrendelete*. Egyháztörténeti Szemle, 2. évf. (2001) 1. sz. 143–156.

³⁶ Miski: *Adalékok egy Rákóczi familiárisból lett kassai főkapitány életútjához*, 71.; Nagy László: *A „bibliás őrálló” fejedelem, I. Rákóczi György a magyar történelemben*. Budapest, 1984. 144.

sárospataki főkapitány, 1634–1644 között kővári kapitány, 1644-től kassai kapitány lett. Ez utóbbi tisztségében egészen haláláig megmaradt.³⁷

A levelezés negyedik tagja, Pelbárth György szintén a felső-magyarországi térségben tevékenykedett. Pelbárth 1630-ban Abaúj vármegye jegyzője, 1631–1633 között szolgabírói, 1634-ben és 1638-ban táblabírói tisztségét töltötte be, majd ezt követően 1635–1639 között Borsod vármegye jegyzője lett.³⁸

A levelezés szereplői közül végül I. Rákóczi György, illetve fia, II. Rákóczi György erdélyi fejedelmek tevékenységének bemutatására a tanulmány külön nem tér ki.

Az 1633–1634. évi eseményekről

Bethlen Gábor halálát követően a meggyengült fejedelmi hatalmat I. Rákóczi Györgynek több éves küzdelem után sikerült megszilárdítania. Munkájában az ifjabb Bethlen István (?–1632) váradai főkapitánytól, Zólyomi Dávid (1598 – 1600 körül – 1649) székely főkapitánytól, valamint a hajdúktól kapott leginkább segítséget.³⁹ 1631 őszén Bethlen és Zólyomi vezetésével sikerült legyőzniük a császári csapatokat Rakamaznál.⁴⁰

Az 1630 októberében egymással találkozó idősebb Bethlen István és Rákóczi György megállapodást kötöttek, hogy az országgyűlésnek kell meghoznia a végső döntést abban a kérdésben, hogy kettejük közül ki legyen a fejedelem.⁴¹ Így került sor 1630. december 1-jén Rákóczi fejedelemmé választására az erdélyi rendek által.⁴² Ezt követte 1631 áprilisában a kassai egyezmény, amiben II. Ferdinánd megerősítette I. Rákóczi György fejedelmi címét. Rákóczinak ezért cserébe le kellett mondania a hajdúk támogatásáról.⁴³

Fáy egy korai levelében apósával osztotta meg információit Brandenburgi Katalinról.⁴⁴ Mint ismert, a fejedelemasszony lemondatását követően Kolozsvárra, majd Fogarasba

³⁷ Szabó András Péter: *Egy felső-magyarországi katolikus főúr pengeélen. Forgách (III.) Zsigmond levelezése I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel (1644–1645)*. In: Dénesi Tamás – Dejcsics Konrád OSB (szerk.): *Collectanea Sancti Martini II.* (Pannonhalmi Főapátság Gyűjteménye 2.) Győr, 2014. 322.; Makkai: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai*, 671.

³⁸ Pelbárth György tevékenységéről vö. MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár IV. 501.b. Közggyűlési iratok (Acta politica) 5. doboz, Mat. II. Fasc. I. No. 315., No. 355., No. 452.; Korponay: *Abaújvármegye monographiája*, 181., 202., 227., 239., 267., 303., 328.; Szabó András Péter: *Forgách (III.) Zsigmond levelezése Lippay Györggyel*, 259.

³⁹ V. Windisch Éva (szerk.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Budapest, 1980. 1250., 1275. Albisi Zólyomi tevékenységét összefoglaló munka: Gyalokay Jenő: *Albisi Zólyomi Dávid*. Századok, 51. évf. (1917) 1. sz. 243–259.

⁴⁰ Makkai László – Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története*. 2. köt. 1606-tól 1830-ig. Budapest, 1987. 689.; Bethlen István életéről az 1610-es és 1620-as években: Oborni Teréz: *Adalékok Bethlen István politikai, kormányzati és udvari szerepéhez Bethlen Gábor uralkodásának idején*. In: Bárány Attila – Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint (szerk.): *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában*. Debrecen, 2014. 301–318.

⁴¹ *Erdély története*, II. 690–691.; Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában. 1541–1711*. Budapest, 1918. 287.

⁴² Lukinich: *Erdély területi változásai a török hódítás korában*, 289.; Gebei Sándor: *Az erdélyi fejedelmek legitimitációjának kérdéséhez*. In: Ballabás Dániel – Borbély Zoltán (szerk.): *Tanulmányok Erdély fejedelemség-kori történetéből (Konferenciák, műhelybeszélgetések VI.)*. Eger, 2012. 51.

⁴³ *Erdély története*, II. 691–692.; Lukinich: *Erdély területi változásai a török hódítás korában*, 288–289., 692.; Lechoczky Tivadar: *Bereg vármegye monographiája*. 1. köt. Ungvár, 1881. 151.; Gebei: *Az erdélyi fejedelmek legitimitációjának kérdéséhez*, 51.; *Erdély története*, II. 692.

⁴⁴ Fáy István levele Reöthy Orbánnak. Keresztúr, 1633. augusztus 22. MNL OL E190, Missiles, Nr. 1135.

távozott. A fogarasi vár átadását követően 1631-ben Kemény Jánost nevezték ki kapitánynak. Kemény töltötte be a közvetítő szerepet Brandenburgi Katalin és I. Rákóczi György között. Erre a közvetítésre azért került sor, mert a fejedelemszony nyitottnak mutatkozott a Rákóczival történő megegyezésre.⁴⁵ 1631 májusában azonban sikeres tárgyalást folytattak a munkácsi várról.⁴⁶ A megbékélést végül Brandenburgi Katalin Csáky Istvánnal folytatott alkudozása szakította félbe. A munkácsi vár kapitánya, Balling János azonban Rákóczi György kezén akarta tartani a várat, így nem engedte be Csákyt és katonáit. A sorozatos kudarcok, a bécsi kormányzat és Pázmány Péter is arra ösztönözték I. Rákóczi György tiszavirágéletű elődjét, hogy békés úton próbálja megoldani a kialakult helyzetet. 1631-ben Csáky István tanácsára a fejedelemszony Tokajba távozott, a várat pedig II. Ferdinándnak engedte át.⁴⁷

Tanulmányunk főszereplője, Fáy István Brandenburgi Katalinnal kapcsolatos információt a Csáky testvérek egyikétől (tartalmukat tekintve valószínűleg Istvántól) és bizalmi embereitől szerezte. Ezeket a híreket a fejedelemszony tevékenységével és Munkács állapotával kapcsolatban lényegre törően osztotta meg 1633-ban apósával, Reöthy Orbánnal. Fáy egyik motivációja a levél megírásában az volt, hogy közölje Bethlen Gábor utóda iránt érzett csalódottságát. Fáy ugyanis tudta, hogy Brandenburgi Katalin felvette, sőt intenzíven ápolta a kapcsolatot II. Ferdinánddal. Véleménye szerint ez csak azért történhetett meg, mert még mindig bízott abban, hogy segítségével visszaszerezheti magának Munkács várát. Fáy szerint a fejedelemszony saját célja elérése érdekében akár fegyveres erővel is kész lett volna bevenni a várat. Ezzel a vélekedéssel szemben állt Esterházy Miklós nádor és Balling János várkapitány is. Mindketten a békés rendezés hívei voltak. Fáy arról is értesült, hogy a nádornak Bethlen Gábor özvegyéhez írt levelében a konfliktus minél előbb történő lezárását szorgalmazta.⁴⁸

A Munkáccsal kapcsolatos bonyodalmakat az 1633-as eperjesi egyezmény zárta le. Ennek keretében II. Ferdinánd elzálogosította Munkácsot a fejedelemnek és fiának. Az egyezés Brandenburgi Katalin javainak kiadásáról is rendelkezett.⁴⁹ A forrásokból nyomon követhető az is, hogy Fáy (IV.) István is részt vett a fejedelemszony bizonyos értékeinek (például díszes étkészletek) elszállításában Munkácsról Sárospatakra. A különböző díszes tárgyakat tartalmazó láda 1634. október 16-ra sikeresen megérkezett a célállomásra.⁵⁰

⁴⁵ Szabó Péter: *Brandenburgi Katalin Sopronba költözött udvara (1632–1634)*. Soproni Szemle, 64. évf. (2010) 4. sz. 414–415.

⁴⁶ Megegyezésük jeleként 1631-ben Brandenburgi Katalin fiává fogadta és megtette örökösének Rákóczi Zsigmondot. A munkácsi vár átörökítését tartalmazó okmány megtalálható: Lechoczky: *Bereg vármegye monográphiája*, 195–196.

⁴⁷ Szabó: *Brandenburgi Katalin Sopronba költözött udvara*, 416.; Bánki Judit: *Brandenburgi Katalin az Erdélyi Fejedelemségben*. Történelmi Szemle, 36. évf. (1994) 3–4. sz. 319.

⁴⁸ „...noha nekem olyan ember mondotta, az, ki Csáky Uram szájából hallotta”. Fáy István levele Reöthy Orbánnak. Keresztúr, 1633. augusztus 22. MNL OL E190, Missiles, Nr. 1135.

⁴⁹ Szabó: *Brandenburgi Katalin Sopronba költözött udvara*, 416. Az 1630-as évek első felének jelentős konfliktusa volt még a lengyelelles szövetség (tagjai az oroszok és a svéddek). A kialakult helyzetet az oszmánok is kihasználták, felléptek a lengyelekkel szemben. Rákóczi eközben követeket küldött Konstantinápolyba, azonban ők csak az időhúzás taktikájával éltek. Ugyanis az erdélyi fejedelem nem kívánt egy olyan háborúhoz csatlakozni, amelyben a muszlimok oldalán kellene a kereszténység ellen vonulnia. Ellenben Rákóczi követei megfordultak Lengyelországban (magánál a királynál is), egyúttal Pázmány Péterrel kereszttül a bécsi udvarban is jártak. 1634-ben végül a lengyel sereg győzelmet aratott az oroszok felett. Vö. B. Szabó János: *I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és a magyarországi oszmán hódoltság elitje. (1630–1636)*. Történelmi Szemle 61. évf. (2019) 2. sz. 259–261.

⁵⁰ Radvánszky Béla (szerk.): *Házi történelmünk emlékei*. Budapest, 1888. 327–328.

Másodsorban Fáy István Brandenburgi Katalin katolizálásával kapcsolatban is tájékoztatta apósát. A levél tartalmából kiderült, hogy ez egyértelműen kiváltotta a protestáns szervitor ellenérzését.⁵¹ Bethlen Gábor özvegye 1632 novemberében vallotta meg katolikus hitét a szombathelyi ferences templomban Sennyei István győri püspök előtt.⁵² A Fáy leveleiben található információkat a fejedelemasszony katolizálásáról valószínűleg szintén Csáky Istvántól szerezte. Csáky szavai pedig arra engedtek következtetni, hogy a fejedelemasszony vallásváltása csupán érdekből történt, ugyanis ilyen módon kívánt kedvezni II. Ferdinándnak. Ahogy korábban elhangzott, ezáltal tudhatta magáénak biztosítani a katolikus hitet valló uralkodó támogatását a jövőben is. A levél tartalma alapján Fáy István Brandenburgi Katalinnal szemben ellenségesen nyilvánult meg, melynek háttérében a fejedelemasszony katolizálása és a Rákóczi felé való elköteleződés állhatott.⁵³

Az információt Fáy István azonnal továbbította apósának. Azonban egy későbbi, 1636-os leveléből biztosra vehető, hogy Fáy kellő kritikával kezelte azokat a híreket, amiket a katolikus Csáky Istvántól kapott. Ennek a háttérében egy közös találkozójuk során szerzett tapasztalatai álltak. Fáynak ugyanis a találkozó során csalódottan kellett végighallgatnia, amint Csáky különféle sérelmekkel és megjegyzésekkel illette az erdélyi fejedelmet. Hosszúra nyúlt beszélgetésük alatt teljesen egyértelművé vált a Rákóczi-szervitornak, hogy miért került egyfajta kegyvesztett helyzetbe Csáky István a fejedelmi udvarban.⁵⁴

A harmincas évek elején apósának írt leveléből az is kiderült, hogy Fáy István figyelme a Magyar Királyság nyugati határain is túlnyúlt. Kassai informátoraitól és más, általa csak pápista embereknek nevezett forrásokból ahhoz az információhoz jutott, hogy Bécs környékén Linz felől érkező hadi mozgásokat észleltek.⁵⁵ Valószínűsíthető, hogy ez a katonai tevékenység a harmincéves háború egy kisebb részletére hívta fel a figyelmet.⁵⁶ A hír forrásából kiindulva az is feltételezhető, hogy hamis információk tartották készségben Kassa városát. Valószínűsíthető, hogy ez a katonai tevékenység a harmincéves háború egy kisebb részletére utal. Ebből is látható, hogy az erdélyi fejedelem már viszonylag korán igyekezett figyelemmel kísérni a háború eseményeit széles körű informátori hálózatán keresztül. Fáy levele alátámasztja, hogy ezt a kört lehet egy újabb elemmel, nevezetesen a felső-magyarországi szervitorokéval kiegészíteni.

„Felette rossz alkalmatlan időink járnak”⁵⁷

Sajnos a fennmaradt levelek az 1630-as évek elejéről kevés adalékkal szolgálnak Fáy (IV.) István tevékenységével kapcsolatban. Ugyanez nem mondható el az 1636-os évről, amikor is Rákóczinak véglegesen sikerült hatalmát megszilárdítania. Mint ismert, 1632 végén meghalt

⁵¹ Fáy István levele Reöthy Orbánnak. MNL OL E190, Missiles, Nr. 1135.

⁵² A díszes ceremónia lépéseinek leírása megtalálható: Szabó: *Brandenburgi Katalin Sopronba költözött udvara*, 420–421.

⁵³ Fáy István levele Reöthy Orbánnak. MNL OL E190, Missiles, Nr. 1135.

⁵⁴ Fáy István levele I. Rákóczi Györgynek. Fáj, 1636. március 22. MNL OL E190, Missiles, Nr. 1650.

⁵⁵ Fáy István levele I. Rákóczi György fejedelemnek. Sárospatak, 1634. január 16. MNL OL E190, Missiles, Nr. 1302.

⁵⁶ Nehézséget okoz ennek a katonai tevékenységnek a beillesztése a harmincéves háború eseményei közé. Az 1630-as évek első felében két jelentősebb hadi esemény történt. Az egyik a lützeni csata (1632. november 16.) volt. Ez Gusztáv Adolf svéd király halála miatt is híressé vált. Az 1634 szeptember 5-6-án megvívott nördlingeni csata időpontja jóval későbbi a Fáy-levél datálásánál.

⁵⁷ Reöthy Orbán leveléből vett idézet megtalálható: Beke: *Reöthy Orbán jelentései Rákóczyhoz az 1636-iki mozgalmak idejéből*, 345.

ifjabb Bethlen István. 1633 tavaszán pedig Rákóczi György két hűtlenségi pert is indított, az egyiket Zólyomi Dávid, a másikat Székely Mózes ellen. 1635-re Rákóczi kapcsolatai megromlottak a budai beglerbéggel, Naszúhpasazáde Hüszejnnel. Ide menekült idősebb Bethlen István a hűtlenségi perek elől. Neki – Székely Mózessel szemben – sikerült kieszközölnie, hogy a török támogassa az ügyét. Háború készülődött, ezt azonban mind Bécs, mind pedig Esterházy Miklós nádor ellenezte. I. Rákóczi György viszont vállalta a küzdelmet, és Szalontánál megfutamította a Bethlen Istvánnal érkező törököt.⁵⁸

Fáy István levelezéséből kiderült, hogy Rákóczi György felső-magyarországi szervitora is fontos szerepet játszott az események sodrában. Idősebb Bethlen István Budára történő szökésével egyértelművé vált, hogy a török támogatásával veszélyeztetheti Rákóczi hatalmát. Az oszmánok Mürtezé⁵⁹ budai beglerbég nevében azt kívánták megtudni Bethlentől, hogy Rákóczi esetleges félreállítását számíthatnak-e arra, hogy fejedelemmé válasszák őt.⁶⁰ Erre azért is kerülhetett sor, mert I. Rákóczi György bizonyos döntései és lépései az oszmánok ellenérzését váltották ki. Ezek között szerepelt például a Bethlen család birtokában álló Huszt blokád alá vonása. Fáy István apósa, Reöthy Orbán a közeli Kővár kapitányaként igyekezett a térséget figyelemmel kíséreni. A készülődések közepette folyamatosan szorgalmazta, hogy a leromlott állagú Kővár várát és felszerelését erősítsék meg.⁶¹ Kővár felújításával

⁵⁸ Zólyomi Dávid kegyelmet kapott, de egészen haláláig várfogságban élt. Rákóczi szerint hatalmára Székely Mózes szintén komoly veszélyt jelentett. Így Székely életének mentése céljából a Portára távozott. Naszúhpasazáde Hüszejn 1635-ben kapta meg magyarországi tartományát. Rákóczit nemcsak jól ismerte, hanem ő hozta annak idején a szultáni athnamét is számára. Ekkor fogadta Naszúhpasazáde Hüszejnt Rákóczi „atyjafiává”. Ezt a formális barátságot az erdélyi fejedelem nem ápolta kellőképpen, ezért a török ellene kezdett politizálni. Az információk az 1635–1636-os évek eseményeiről megtalálhatók: Lukinich Imre: *Bethlen István támadás 1636-ban. Első közlemény*. Századok, 44. évf. (1910) 1. sz. 34–35.; Lukinich Imre: *Bethlen István támadása 1636-ban. Második közlemény*. Századok, 44. évf. (1910) 2. sz. 100–104.; Lukinich Imre: *Bethlen István támadása 1636-ban. Negyedik közlemény*. Századok, 44. évf. (1910.) 4. sz. 298–308.; *Erdély története*, II. 701–702.; B. Szabó János: *I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és a magyarországi oszmán hódoltság elitje*, 263–265.

⁵⁹ Mürtezé (1581 k. – 1636) már a fiatal éveiben a szultán személyes szolgálatában állhatott. 1621-ben damaszkuszi beglerbéggé tette, egyúttal megkapta a vezíri címet is, majd boszniai pasa lett. Ezt követően 1626-ban budai pasává nevezték ki, ezáltal egy régió vezetését bízták rá. Bethlen Gábor fejedelmmel kiváló kapcsolatot tartott fenn. Tevékenysége során igyekezett rendet tenni a hódoltsági elitben például megzabolázta a lázongó budai előkelőket. Az 1620-as években nevéhez számos építési munka (várfalak javítása, dzsámik renoválása) köthető. Mürtezát Bethlen Gábor halála után kialakult öröklési válság nehéz időszakában váltották le (Bethlen István ellenezte a lépést). 1633-ban kötött házassága IV. Murád testvérével igazán előnyösnek számított, Mürtezát a hatalmi elithez kötötte. 1632-ben a keleti végvidéken állomásozott. 1634-ben szilisztrai pasának és lengyelek elleni hadjárat szerdárjává nevezték ki. Isztambulba visszatérve Tabanijasszi Mehmed pasa nagyvezír helyettese (*kajmakám*) lett. Vö. Sudár Balázs: *Egy harcművész a végeken: Mürtezé pasa*. Hadtörténelmi Közlemények, 133. évf. (2020) 2. sz. 259–274.

⁶⁰ B. Szabó: *I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és a magyarországi oszmán hódoltság elitje*, 262.; „Ha ellenben mind a portai, mind a budai vezérhez küldött követség céltalan lenne, s Bethlen a porta támogatásával ’szegény hazánknak utolsó veszedelmére való dolgot akarna tentálni és megrogzított régi szép szabadságunkat, libera electionkat igyekezi háborítani’ készek fegyvert fogni, a fejedelmmel ’élni, halni, hevet, hideget, jót, gonoszt együtt túrni, szenvedni’ Bethlen István s a hozzá hasonlókkal szemben.” Lukinich: *Bethlen István támadása 1636-ban. Második közlemény*, 213.

⁶¹ 1636 februárjában Reöthy Orbán szolgálja Ecseden is járt, több napon keresztül élvezte Bethlen Péter vendégszeretétét. Reöthy embere ekkor értesült arról, hogy Ecseden is komoly háborús készülődések vannak (gyalogos katonák fokozott jelenléte és nagyobb mennyiségű élelmiszer felhalmozása). Vö. Beke: *Reöthy Orbán jelentései Rákóczyhoz az 1636-iki mozgalmak idejéből*, 344–345.

kapcsolatban Reöthy lobbitevékenysége sikeres volt Rákóczinál, ugyanis 1636 májusában már különféle munkálatok elvégzéséről adott számot a fejedelemnek.⁶²

Fáy István leveleiből viszonylag jól kirajzolódik, hogy hasonló feladatai lehettek, mint apósának. Fáy 1636 februárjában valószínűleg az Abaúj vármegyei *generalis congregation* értesülhetett arról, hogy Bethlen István a törökhöz menekült. Bethlen lépése miatt II. Ferdinánd folyamatos harckészültségre szólította fel a megyét. Az 1636 márciusában megtartott közgyűlésen már mindenkit arra intettek, hogy ne támogassák Bethlen István megmozdulását.⁶³

A jelek szerint Fáy István személyesen felügyelte azokat a katonákat, akiket a környékről toboroztak Rákóczi számára. 1636 márciusában Rákóczinak írt levelében biztosította a fejedelmet arról, hogy megfelelő számú katona áll majd a rendelkezésére, ha bármilyen fegyveres konfliktus tör ki. A készülődés során elkezdődött a térség élelmének módszeres begyűjtése is. Emellett Fáy arról is tudósította a fejedelmet, hogy tizenhatezer fegyveres katona érkezéséről kapott hírt. Fáy értesülései szerint a sereget II. Ferdinánd küldte Rákóczi György megsegítésére.⁶⁴

1636 júliusára Abaúj vármegyében fokozódott a harckészültség. Fáy folyamatos hadmozgásokról tudósította Debreczeni Tamást is. Hírt kapott ugyanis Bakos Gábor kapitány és rokona, Fáy Mihály hadainak elindulásáról. Meg nem nevezett forrásokból tudta azt is, hogy Esterházy nádor seregei is megközelítették már a térséget. A hadak tehát gyülekeztek, azonban a törökkel való összecsapásra konkrét parancsot még nem kaptak.⁶⁵ A vármegyei közgyűlésen felolvasták Forgách Miklós⁶⁶ (?–1636) felső-magyarországi főkapitány átiratát. Ebben rendelkezett a zsoldosok teljes létszámban történő felállításáról a vármegyében. A folyamatos harci készültség miatt még fontosabbá vált az adók beszedése, illetve ennek a sürgetése.⁶⁷

⁶² Beke: *Reöthy Orbán jelentései Rákóczyhoz az 1636-iki mozgalmak idejéből*, 347–348. Azonban nem Kővár várának a helytállása mentette meg Rákóczi hatalmát. Sokkal inkább olyan külső körülmények, mint az 1634-től zajló oszmán török háborúzás vagy éppen a harmincéves háború aktuális állása. Vö. B. Szabó: *I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és a magyarországi oszmán hódoltság elitje*, 263.

⁶³ Korponay: *Abaújvármegye monographiája*, 666–667.

⁶⁴ „Szemben lévén Fülekben beszél vala oly hírt előttem, hogy ide fel Mátyus földén mindenütt meg volna parancsolva, hogy élést eleget szerezzenek minden helyekre, mert tizenhatezer fegyveres küldene az császár (az mint ő mondotta) az Nagyságod segítségére.” Az idézetet vö. Fáy István levele I. Rákóczi Györgynek. Fáj, 1636. március 22. MNL OL E190, Missiles, Nr. 1650.

⁶⁵ Fáy István levele Debreczeni Tamásnak. Fáj, 1636. július 11. MNL OL E190, Missiles, Nr. 1789. Bakos Gábor (1607–1666) füleki alkapitány, majd ónodi főkapitány volt. I. Rákóczi György fejedelem oldalán harcolt a hadjáratok során. Vö. Koroknay Gyula: *Kállói kapitányok* (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai III., Tanulmányok 13.). Nyíregyháza, 2006. 75–77. Fáy Mihály 1621-ben és 1629-ben, valamint 1626–1627, 1632–1638 között Abaúj vármegye táblabírája volt, felesége Thököly Zsuzsanna. Források igazolják, hogy Mihály Fáy (IV.) István mostoha testvére volt. Szülei Fáy (III.) István és Kinizsi Dorottya. Vö. Fáy (III.) István fiainak osztálytevése. Fáj, 1618. decembere. MNL OL P 1729 Archivum Familiae Fáy, Évrendezett iratok 1536–1650, 1. doboz, 1. tétel, 1618. Nro. 24. fol. 1.; Korponay: *Abaújvármegye monographiája*, 121., 141., 146., 162., 227., 240., 269., 292., 303., 316., 328.; Fáy: *A sajómezei csata 1241. és a fái Fáy család ősei*, 49–50.

⁶⁶ Forgách Miklós felső-magyarországi kapitány 1631–1636 között. Vö. Pálffy Géza: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*. Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 2. sz. 273.

⁶⁷ Korponay: *Abaújvármegye monographiája*, 650–651., 667.

1636. július 28-án Fáy (IV.) István már arra kért egyértelmű utasítást Debreczeni Tamáson keresztül Rákóczi fejedelemtől, hogy katonáival fellépjen-e Bethlen Péterrel szemben. Fáy úgy gondolta, hogy Bethlen Péter mindenképpen büntetést érdemel, hiszen többszöri figyelmeztetés és intés ellenére is hadakat toborzott. Fáy az általa csak ellenséges cselekvések bélyegzett szervezkedések közül még Párducz Lukács tevékenységét is kiemelte.⁶⁸ Joggal tette ezt, hiszen Párducz valóban érdekelt volt Bethlen István hatalomra jutásában, az említett Bethlen Péter vezette mozgalomban pedig kapitányként tevékenykedett.⁶⁹ Fáy István egyébként Bethlen Péter és Párducz Lukács tevékenységét legalább annyira kártékonynak tartotta, mint Bethlen Istvánét.⁷⁰

Az 1636. július 27-én megtartott Abaúj vármegyei közgyűlésen felolvasták Esterházy Miklós nádor levelét. Ebben felszólította a megyét, hogy egy esetleges ellenségeskedés során mindenképpen Rákóczit és hadait támogassák.⁷¹ Hasonló értesüléseit Fáy Debreczeninek is megküzdte. Jelezte, hogy maga is sokat fáradozott a katonák toborzásában. Jó kapcsolatainak és a személye iránt érzett bizalomnak köszönhetően megfelelő létszámú sereget gyűjtött össze. Konkrét parancsot továbbra sem kapott, arra azonban felszólították őket, hogy semmiképpen ne pártoljanak át Bethlen István oldalára.⁷² Mivel Fáy érdekét az szolgálta, hogy lojális maradjon Rákóczi fejedelemhez, elképzelhetetlen volt számára az átpártolás. Még akkor sem jöhetett ez szóba, ha kezdetben sokan biztosak voltak Bethlen István győzelmében.⁷³

További információkat sajnos nem tudunk meg a levelezésből. Ennek oka két tényezőre vezethető vissza. Az egyik a tanulmány elején említett jelentős, a Fáy levéltárat érintő forráspusztulás lehet. A másik az, hogy esetleg Fáy István csatlakozott a fejedelmi hadakhoz és részt vett a győztes szalontai csatában. Ezt azonban a későbbi kutatások hivatottak pontosan felderíteni.

Annyi azonban bizonyos, hogy Fáy István érdekében az állt, hogy dominusza, Rákóczi György kerüljön ki győztesen a kialakult konfliktusokból. Hozzá való kötődése valószínűleg nemcsak vallásos meggyőződésből táplálkozott, hanem felső-magyarországi köznemesként bizonyára a fejedelem támogatásában látta biztosítottnak saját, illetve családja boldogulását. Ez a fajta rendkívüli kötődés és a Rákóczi fejedelemhez fűződő hűséges szolgálat kötötte apósát, Reöthy Orbánt is a dominuszához.⁷⁴

⁶⁸ Fáy István levele Debreczeni Tamásnak. Fáy, 1636. július 28. MNL OL E190, Missiles, Nr. 1800.

⁶⁹ Szabó András Péter: *A szécsényi seregszék jegyzőkönyve (1656–1661)* (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád megyei levéltárból 59.). Salgótarján, 2010. 379.

⁷⁰ Fáy István levele Debreczeni Tamásnak. MNL OL E190, Missiles, Nr. 1800.

⁷¹ Korponay: *Abaújvármegye monographiája*, 671.

⁷² Fáy István levele Debreczeni Tamásnak. MNL OL E190, Missiles, Nr. 1800.

⁷³ Reöthy Orbán 1636-ban a következőképpen fogalmazott Bethlennel kapcsolatban: „...néhány emberek talán azt gondolták immár, hogy Bethlen uramnak kezében vagyon az victoria.” Vö. Beke: *Reöthy Orbán jelentései Rákóczyhoz az 1636-iki mozgalmak idejéből*, 346.

⁷⁴ 1643-ban, három évvel Fáy (IV.) István halálát követően apósa, Reöthy Orbán Rákóczi fejedelemtől kért és kapott protectionalist. Ezen keresztül kívánta megvédeni lányát és unokáit a környező támadásoktól. Vö. Rákóczi protectionalista Bánrévére. Gyulafehérvár, 1643. május 30. MNL OL P1729 Évrendezett iratok 1536–1650., 1. doboz, 1. tétel, Nro. 2. fol. 1.; Bánrévéről való protectionalisanak pariaja. Kővár, 1643. június 5. MNL OL P1729 Évrendezett iratok 1536–1650., 1. doboz, 1. tétel, 1643. esztendő, Nro. 1. fol. 1–3.

Vármegyei tevékenységéről

Mindezek mellett a levelek fontos adalékokkal szolgálnak a szűkebb térség történelméhez is. Az említettek közül leginkább a vármegyei és regionális ügyeket lehet kiemelni. Ezek szorosán összekapcsolódtak Fáy István tisztviselei és familiáris szolgálatával. Rákóczi szervitoraként ugyanis vármegyei szolgálata során igyekezett kapcsolatait kamatoztatni. A levelekből elsősorban információszerző és -továbbító szerepe mutatkozik meg. Vélhetőleg ennek mögöttes célja lehetett az is, hogy saját szerepének hangsúlyozásával közelebb kerüljön I. Rákóczi György fejedelemhez, hiszen ennek köszönhetően akár saját helyzetét is előrébb mozdíthatta.⁷⁵

Fáy István Abaúj vármegye vezetésében is aktív szerepet vállalt. Megyei pályafutása csúcának tekinthető, hogy – amint a korábbiakban említettük – egymás után többször is sikerült elnyernie a táblabírói tisztséget.⁷⁶ Megyei ágensként rajta keresztül szerzett információkat vagy folytatott tárgyalásokat a megyével a térségben birtokosként jelenlévő Rákóczi. Nyugat-magyarországi példák alapján tudjuk, hogy Fáy ilyen jellegű tevékenysége is jól beillik a szervitori szolgálat kereteibe.⁷⁷

1634-ben arról tájékoztatta levelében Rákóczit, hogy *credentionálisát* benyújtotta a közgyűlésre. Arról is biztosította a fejedelmet, hogy közbenjár az érdekeiért, és arra törekedett, hogy szolgálja Rákóczi javát.⁷⁸ Abaúj vármegye jegyzőkönyvéből az is kiderült, hogy Rákóczi fejedelem a közelgő országgyűlésen kérte a vármegye támogatását.⁷⁹ Debreczeni Tamásnak mint a magyarországi javak jószágkormányzójának Fáy arról is beszámolt, hogy az 1636 júliusában megtartott tisztújító ülésen ő olvasta fel a jelenlévő rendeknek Rákóczi levelét. A megyegyűlést arra próbálta ösztönözni, hogy vagy szóban, vagy írásban adjanak választ

⁷⁵ „Nagy becsülettel vévén az Nagyságod kegyelmes parancsolatját, az mit Nagyságod parancsolt benne, tehetségem szerent úgy igyekeztem benne el járni, az mint Nagyságod nagyobb becsületire, s méltóságára lehessen.” Vö. Fáy István levele I. Rákóczi Györgynek. Sárospatak, 1634. január 16. MNL OL E190, Missiles, Nr. 1302.

⁷⁶ A táblabírák (*iudices tabulae*) tisztségének megjelenését az assessorok és szolgabírói intézmény átalakulása eredményezte. Az 1613. évi 24. törvénycikk engedélyezte több ülnök választását, hogy munkájukkal segítsék a bíraskodást. 1613-tól kétféle vármegyei ülnök látta el a feladatát, a rendes esküdt ülnökök (*ordinarii jurati assessores*) és a vagyonosabb rétegből választott rendkívüli ülnök (*extraordinarii assessores*). Utóbbiakat később feljebbviteli bírákként (*iudices appellationum*) vagy táblabírákként említették. A táblabírák az igazságszolgáltatásban vettek részt. 18. századi példák alapján ismert, hogy a táblabírói tisztséget viselők visszavonulásukat követően az alispán(ok), főjegyzők, főszolgabírák vagy a generalis perceptorok soraiból kerültek ki. A táblabírák és a megyei köznemesség működéséről vö. Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig* (Magyar Országos Levéltár Kiadványai III., Hatóság- és hivataltörténet 1.). Budapest, 1946. 527.; Szijjártó M. István: *A vármegye és a jómódú birtokos köznemesség a 18. században*. Aetas, 13. évf. (1998) 1. sz. 124.

⁷⁷ A Récsy család több generáción keresztül a Nádasdyak familiárisa volt. 1619-ben például Récsy Bálint Sopron és Vas vármegye közgyűlésein képviselte dominuszát. Vö. Dominkovits: *Familiárisi szolgálat – Vármegyei hivatalviselés*, 32–54.

⁷⁸ Fáy István levele I. Rákóczi Györgynek. Sárospatak, 1634. január 16. MNL OL E190, Missiles, Nr. 1302.

⁷⁹ II. Ferdinánd 1634. február 19-ére hirdette meg Pozsonyba az országgyűlést. Abaúj vármegye Szemerey Pál és Fuló János táblabírákat küldte követségbe. A követek a március 25-ei közgyűlésre már haza is érkeztek. Vö. Korponay: *Abaújvármegye monographiája*, 636–638.

Rákóczi fejedelem megkeresésére.⁸⁰ Fáy István levelezéséből megállapítható, hogy Rákóczi rajta keresztül tárgyalt Abaúj vármegyével.⁸¹

Vármegyei kapcsolatainak ápolására nyújt példát alsóvatai Pelbárth György Fáynak címzett levele. A *missilis* két információra hívta fel a figyelmet. Az egyik a levél megírásának időpontjában szerveződő találkozó, amit Fájban tartottak, Fáy István házánál. Fáy invitációját egy, a birtokain szolgáló jobbágya vitte el Pelbárthnak. A találkozón Abaúj vármegye egy másik hivatalviselője, Monoky Ferenc is részt vett.⁸² A tárgyalás okát és kimenetelét nem ismerjük pontosan. Azt viszont megtudjuk, hogy Fáy István Erdélybe készült, de az útra betegségé miatt hivatalnoktársa, Pelbárth György nem kísérhette el.⁸³

A vármegyei ügyek közül a levelezés adalékokkal szolgál az 1630-as évek közepén zajló felekezeti csatározásokhoz is. Lippay György egri püspök 1630-as években készült jelentése alapján tudjuk, hogy az Egri Egyházmegyében a katolikusok helyzete rendkívül kiszolgáltatott volt. Ennek okaként egyrészt az említendő, hogy a török által elfoglalt területen a térítések lehetősége csökkent. Másrészt a területen élő magyar nemesek és alsóbb rétegek jelentős része áttért a protestáns vallásra. Ezekre a felekezetek közötti ellentétekre szolgáltatott példát a mislyei templom története is.⁸⁴ 1636 júniusában Abaúj vármegye közgyűlésén arról értesítették a jelenlévőket, hogy Cseh János (?–1636) mislyei prépost és kanonok vezetésével a katolikusok elfoglalták Mislye evangélikus templomát. A megye a kialakult helyzet rendezése céljából követeket küldött Perényi György főispánhoz és Lósy Imre (1580–1642) püspökhöz.⁸⁵ Pár nappal a megyegyűlés után a katolikus akcióról maga a református Fáy is értesítette Debreczenit. Csalódottan számolt be arról, hogy a templom visszafoglalására tett kísérletek eddig sikertelenek voltak.

Fáy szerint a helyzet aggodalomra adott okot, de ennél rosszabban is alakulhat a későbbiekben a helyzetük, hiszen sor kerülhet akár még több intézmény katolikusok által történő okkupálására is. A legveszélyesebbnek pedig a katolikusok újabb esetleges szervezkedéseit tartotta. Sepsibe menet ugyanis a tudomására jutott Fáynek egy olyan gyülekezés, amit a katolikus vallású egyházi és világi előkelőségek szerveztek. A mágnások közül Homonnai Drugeth Jánost (?–1645)⁸⁶ és a Csáky testvéreket, az egyházi méltóságok közül Sennyei

⁸⁰ Fáy István levele I. Rákóczi Györgynek. Sárospatak, 1634. január 16. MNL OL E190, Missiles, Nr. 1302.; Abaúj vármegye jegyzőkönyvében csak Fáy megyegyűlésen történő jelenlétére találtam bizonyítékot. Egyéb felszólalásáról nem maradt fenn adat. Vö. Korponay: *Abaújvármegyei monographiája*, 302–303.

⁸¹ Fáy István levele I. Rákóczi Györgynek. Sárospatak, 1634. január 16. MNL OL E190, Missiles, Nr. 1302.

⁸² Monoky Ferenc 1627–1629 és 1634–1637 között táblabírája, 1642–1644 között alispánja volt Abaúj vármegyének. Leánya házassága révén rokoni kapcsolat fűzte a Fáyakhoz, ugyanis Kata lányát Fáy (IV.) István idősebb fia, László vette feleségül. Monoky Ferenc 1642–1645 között Borsod vármegye alispánja volt, Zákány Andrással váltva. Vö. Kandra Kabos: *Borsod-vármegye alispánjai a XIII-ik századtól napjainkig*. Történelmi Tár, 17. (1894) 181.; Korponay: *Abaújvármegye monographiája*, 145., 153., 162., 269., 292., 302., 316.; Benedek: *Tiszapüspöki Fáy László 17. századi számadaskönyvében*, 93.; Szabó: *Forgách (III.) Zsigmond levelezése Lippay Györggyel*, 278.

⁸³ Fáy István levele I. Rákóczi Györgynek. MNL OL E190, Missiles, Nr. 1650.

⁸⁴ Tusor Péter: *Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről*. Levéltári Közlemények, 73. évf. (2002) 1–2. sz. 206–207.

⁸⁵ Korponay: *Abaújvármegye monographiája*, 668.; Beke Margit (szerk.): *Esztergomi érsekek, 1001–2003*. Budapest, 2003. 291–296.

⁸⁶ Tusor Péter: *Petri Pázmány epistulae, acta notationesque inedita*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum Essays in Church History in Hungary, 9. évf. (1997) 1–2. sz. 133.

István (1590–1635?) és Lósy Imre jelenlétét emelte ki.⁸⁷ További részleteket sajnos a levelek alapján nem tudunk meg az ügyről. Ami azonban biztos, az, hogy a mislyei és az időközben szintén elfoglalt balogi templomok ügye Cseh János halálával rendeződött.⁸⁸

Összegzés

Összegzésként megállapítható, hogy Fáy (IV.) István levelezésének jelen tanulmány keretei közötti vizsgálatával adalékokkal tudtunk szolgálni a Rákóczi kutatások egy alig vizsgált részéhez, a felső-magyarországi szervitorok szerepéhez. Láthattuk, hogy Fáy pályafutását meghatározta a szervitori tevékenysége. Édesapja segítségével már korán kapcsolatba került a Rákóczi családdal. Az 1630-as évek elejétől már egyértelműen Rákóczi György szolgálatában állt. Ebben a körben építette tovább mind hivatali, mind pedig rokoni kapcsolatait. Ezeknek köszönhetően a vármegyei elit fontos tagjává vált, nagyban előkészítve két fia számára a boldogulás lehetőségét.

A vizsgált *missilisek* adalékul szolgálnak az 1630-as évek eseményeihez, különös tekintettel Brandenburgi Katalin, Munkács és a Bethlen–Rákóczi konfliktus problematikájával kapcsolatban. A levelezésen keresztül betekintést nyerhetünk a fejedelmi kapcsolati hálózat felső-magyarországi részének egy apró szeletébe, valamint a híráramlás, áramoltatás metódusába is. Mindezek mellett pedig kiegészítéssel szolgálhatunk a Rákóczi familiárisok egy kevésbé ismert társaságát és feladatkörét illetően is.

⁸⁷ Fáy István levele Debreczeni Tamásnak. Fáj, 1636. június 13. MNL OL E190, Missiles, Nr. 1776.; Fazekas István: *A Magyar (Udvari) Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között*. Budapest, 2018. 331–332.

⁸⁸ Korponay: *Abaújvármegye monographiája*, 341–342.

SALVATORE BONO

A kiterjesztett Mediterráneum*

Az euromediterrán partnerség idején, nagyjából 1995 és 2005 között a Mediterráneummal kapcsolatos diskurzus addig soha nem látott mértéket és változatosságot mutatott, ami már-már „kóros” jelleget öltött. *Mediterrán breviárium*ában Predrag Matvejević úgy fogalmazott, hogy „a tengerről való beszéd megtűri a mediterrán bőbeszédűséget”;¹ Franco Cassano olasz szociológus szerint pedig a Mediterráneum „a kongresszusok, kiállítások, fesztiválok és elnöki beszédek királysága”.² Cassano itt Olaszországra gondolt, de még az euromediterrán partnerség által felkarolt, bő évtizeden át évente más országban megrendezésre kerülő Civil Fórumok is rosszul szervezett, előzetesen rögzített program nélküli fesztiválokra hasonlítottak, ahol rögtönzött előadásokat hallhattunk (az első két alkalommal még utólag sem jelent meg semmi nyomtatásban), és azok semmilyen eredménnyel sem jártak. Itt – és több hasonló esetben – túl sokan beszéltek úgy a Mediterráneumról, hogy közben megfélemeztek arról, hogy tisztázzák, miben is leledzik vizsgálódásuk tárgya. Mintha létezne egyértelmű és általánosan elfogadott definíció...

Szerencsére időnként előfordult, hogy valaki rákérdezett a lényegre, vagy éppen fenntartásait hangoztatta. Így például felvetődött az a kérdés, hogy hol húzódik a Mediterráneum határa. Volt, aki azt állította, hogy egyszerűen nem lehet mindig kikerülni a határvonal meghúzását; de volt olyan is, aki jelezte, hogy a Mediterráneum definiálása rendkívül kockázatos vállalkozás. Mindemellett senki sem igyekezett (vagy mert) egyértelmű választ adni.³

Oly sok beszéd meghallgatása után úgy vélem, megkerülhetetlen a fogalmak és a szóhasználat pontosítása. Több haszonnal bír, ha tiszta alternatívákkal vagy kérdésekkel nézünk szembe, mint az, ha ingatag alapra igyekszük sziklaszilárd meggyőződést építeni.

A földrajztudósok már korábban rámutattak, hogy a Földön vannak más „földekkel körbevett” tengerek is; ám – antonomázia révén – a mi tengerünk a Földközi-tenger. Ezt hangoztatja Jacques Bethemont francia geográfus is 2000-ben megjelent, *Géographie de la Méditerranée* című munkájában: „A Földközi-tenger a Földközi-tenger, és csak egy van

* A Mediterráneum Történelmi Nemzetközi Társaságának (SIHMED) vezetőségi ülésén 2017. október 6-án Ajaccióban elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ Matvejević, Predrag: *A Földközi-tenger: tájak, népek, kultúrák. Mediterrán breviárium*. Ford. Vujićsics Marietta és Misléy Pál. Budapest, 2006. 16.

² Cassano, Franco: *Il Mediterraneo contro tutti i fondamentalismi*. In: Aymard, Maurice – Barca, Fabrizio (a cura di): *Conflitti, migrazioni e diritti dell'uomo*. Il Mezzogiorno laboratorio di un'identità mediterranea. Soveria Mannelli, 2002. 241–242.

³ Bono, Salvatore: *Un altro Mediterraneo. Una storia comune fra scontri e integrazioni*. Roma, 2008. 8–9.

belőle.⁴ Ugyanakkor a híres történész, Fernand Braudel szerint (az ő gondolatai közül többet is felhasználunk) „a Földközi-tenger nem egyetlen tenger, hanem kisebb-nagyobb átjárókkal összekötött tengeri medencék láncolata”.⁵ Így például felvetődik az egyik legfontosabb kérdés, a Fekete-tenger mibenléte – egyes földrajztudósok a Földközi-tenger szerves részének tekintik, míg mások nem. Attól függően, hogy melyik álláspontot fogadjuk el, a Földközi-tenger felszíne is eltérő mértékű lehet (csaknem 3 millió, illetve 2,5 millió km²). Több kézikönyvben (például lexikonokban) mindkét adat szerepel, minden további magyarázat nélkül.

Ami engem illet, én a bennfoglalást tovább erősítő történelmi érvek mellett, de elsősorban földrajzi tényezők miatt a Fekete-tengert a Földközi tengerhez tartozónak vélem. Még a Földközi-tenger léte is a Fekete-tengertől függ, hiszen ide ömlenek azok a nagy folyamok (a Duna vagy az orosz és ukrán területről érkezők), melyek révén a Földközi-tengerbe hidegebb víz kerül, s ezzel sikerül ellensúlyozni annak erős párolgását, amihez a Nílus, a Rhône és Pó vize nem lenne elegendő. Fekete-tenger nélkül nem lenne Földközi-tenger sem.⁶

A szorosabb értelemben vett tengeren kívül a Mediterráneum fogalma legáltalánosságban használt értelmezésében a közvetlen partvidék mellett azt a szárazföldi területet is jelöli, amely a tenger közvetlen hatása alatt él – így beszélhetünk mediterrán éghajlatú területi egységről vagy a Földközi-tenger medencéjéről. E földrajzi terület határai máig vitatottak; északi irányban az olajfák jelenlétét, déli irányban a nagyobb – és már a sivatag kezdetét jelző – pálmaligetek sűrűbbé válását vehetjük alapul. Ugyanakkor minden hasonló választás vitatható, és vannak kutatók, akik a szőlőművelést tekintik referenciának – ebben az esetben viszont a Mediterráneum jelentősen kiszélesedik.

Az inkább irodalmár, mint történész vagy geográfus Predrag Matvejević igen szuggesztív kifejezéseket használ e jelenség érzékeltetésére: „[A Mediterráneum határai] nincsenek megrajzolva sem térben, sem időben. Nem gazdasági, nem történelmi, nem állami, de nem is nemzeti határokról van szó : krétakör, amely folyton hol kirajzolódik, majd letérlődik, amelyet erőfeszítések és ihletek hol bővítenek, hol szűkítenek”.⁷

De lássuk, mit mond erről Jacques Bethemont ! „Nyilvánvaló, hogy a Mediterráneum térbeli behatárolása igen rugalmas, sőt szubjektív hozzáállást kíván, hiszen míg egyes régiók minden tekintetben a mediterrán térség részét képezik, mások csak bizonyos – gazdasági, társadalmi vagy politikai – szempontok alapján számítanak annak.”⁸

Érdemes tehát azonnal rátérni a történelmi és politikai tényezőkre, hiszen (és itt egyik következtetésemet előlegezem meg) a kiterjesztett Mediterráneum éppen – az itt még sokszor idézendő – Braudel történelmi Mediterráneuma. Ez az értelmezés lehetőséget nyújt politikai perspektívák beemelésére is, és megkönnyíti az ezeréves Mediterráneumról szóló diskurzusnak a jövő Mediterráneumával kapcsolatos eszmefuttatásokra cserélését. Nyilvánvalóan illuzórikus lenne ennek közeli eljövételében reménykedni; ám ez nem akadályozhat meg bennünket abban, hogy támogassuk és kialakításán munkálkodjunk.

A Mediterráneum fogalmát kialakulása óta úgy értelmezték, hogy a „belső” tenger partján található országok vagy államok összességét jelenti. Ez világos, egyszerű és vitathatatlan

⁴ Bethemont, Jacques: *Géographie de la Méditerranée. Du mythe unitaire à l'espace fragmenté*. Paris, 2000. 7.

⁵ Braudel, Fernand: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Ford. R. Szilágyi Éva. Budapest, 1996. 1. köt. 109.

⁶ Bono: *Un altro Mediterraneo*, 19. (1. sz. jegyzet.).

⁷ Matvejević: *A Földközi-tenger*, 13.

⁸ Bethemont: *Géographie de la Méditerranée*, 10.

álláspontnak tűnik. Ugyanakkor a Mediterráneum eszméje alig kétszáz éve létezik, s az egyes kutatók által a *Mediterráneum kitalálásának* nevezett jelenség még csak másfél évszázados múltra sem tekinthet vissza. Amennyiben mindezt a mediterrán térségnek az embercsoportok itteni megtelepedése óta tartó történetéhez viszonyítjuk, azt látjuk, hogy igencsak újkéletű jelenséggel van dolgunk.

Az eszmét magát Korzika nagy szülöttjének, Napóleonnak – és az ő egyiptomi hadjáratainak – köszönhetjük. A Földközi-tenger térsége ekkor válik ugyanis ismét – két-három évszázados szünet után – a világtörténelem egyik fő ütköző zónájává. A hanyatlóban lévő arab-muszlim világot immár nem a török szultán szimbolizálja, s ez a világ nem is igazán fenyegeti Európát. Annak lehetünk tanúi, hogy az európai államok visszakövetelik az „egyben” értelmezett nagy tenger feletti ellenőrzést, sőt hegemóniát.

A híres gondolkodó Saint-Simon egyik tanítványa, Michel Chevalier (1806–1879), akiben – mesteréhez hasonlóan – túlsordult az emberiség racionális és egyetemes haladásába vetett hit, 1832-ben Párizsban közzétette egy „mediterrán rendszer” (*Système de la Méditerranée*) kialakítására vonatkozó elképzeléseit.⁹ A fiatal szerző jó szándékú gondolatait azonban felülírta a valóság: a Restauráció Franciországa Algír 1830-as bevételével felszámolta a barbareszk kalózok fellegvárát, s ezzel kezdetét vette a európaiak gyarmati terjeszkedése a Földközi-tenger térségében. Röviddel Algír elfoglalása után Hegel már azt jövendölte, hogy Észak-Afrikát „Európához kellene és kellett áthúzni”.¹⁰

Jól tudjuk, hogy ezt követően a történelem egy irányban zajlott: a török törzsterületek kivételével a nagy belső tenger déli és keleti partvidéke – eltérő jogcímenek, ám lényegi különbség nélkül – egyes európai hatalmak alávetettségébe került. E 19–20. századi, Algériától az egykor az oszmán birodalom tartományait alkotó levantei arab országokig érvényesülő folyamat állomásai közismertek.

A *par excellence* a gyarmatosítás korának tekinthető 19. század végéhez közeledve Élisée Reclus földrakutudós (1830–1905) „Új egyetemes földrajz” (*Nouvelle Géographie Universelle*) című, Párizsban 1887-ben megjelent művében – Anne Ruel megfogalmazásával élve – „feltalálta” a Mediterráneumot. Reclus számára Földközi-tenger nem csupán egyszerű földrajzi tény, hanem egyértelműen és végérvényesen „minden tengerek legelsője”.¹¹ Ugyanis itt jöttek létre és léptek egymással kapcsolatba mindazon civilizációk, melyek az európai civilizáció kialakulását eredményezték. Ezzel a Mediterráneum a civilizációk bölcsőjévé és így önmagában is „értékké” magasztosul. Reclus-t megelőzve egy ma már teljesen ismeretlen umbriai pap, Giuseppe Cernicchi 1882-ben Perugiában megjelentetett egy XIII. Leó pápának ajánlott könyvet a sokatmondó *Il bacino del Mediterraneo considerato nei suoi rapporti con la civiltà* („A Földközi-tenger medencéje a civilizációkkal való kapcsolatai tükrében”) címmel. (Ennek újabb kiadását nemrégiben az általam irányított kollektíva gondozta.) Ebben már ő is piedesztálra helyezi a Földközi-tengert, ám eszmefuttatása mentes minden nacionalizmustól. Többek között azt hangsúlyozza, hogy a belső tenger „ahelyett, hogy szétválasztaná a nagyobb régiókat, inkább egyesíti őket”.¹²

⁹ Chevalier-ről lásd: Walch, Jean: *Michel Chevalier économiste saint-simonien 1806–1879*. Paris, 1975.; Bono: *Un altro Mediterraneo*, 113., 188., 203–205.

¹⁰ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Ford. Szemere Samu. Budapest, 1979². 169.

¹¹ Reclus-ről lásd: Ruel, Anne: *L'invention de la Méditerranée*. Vingtième Siècle, t. 32. (1991) 7–14.

¹² Cernicchi munkájának újabb kiadása: Bono, Salvatore – Tosti, Mario (a cura di): *Il bacino del Mediterraneo considerato nei suoi rapporti con la civiltà. Discorso storico-geografico di Giuseppe Cernicchi*. Perugia, 2011.

A 19. század utolsó két évtizedében a Földközi-tengerrel kapcsolatos diskurzus új erőre kap, hiszen szigetei, illetve a déli partvidék immár az európai hatalmak (Franciaország, Anglia, Spanyolország, Olaszország) egymással is versengő expanziójának célterületei. Elmondható tehát, hogy az egységes Mediterráneum (a korban „mediterrán egységről” beszéltek) képzete tulajdonképpen az „európai Mediterráneum” gyarmati – és a rá következő évtizedetek során erőteljes valósággá váló – gondolatából fakad. A civilizáció „bölcsojének” tekintett Földközi-tenger egyszerre válik mítosszá és kultusz tárgyává – de csak egy civilizációról van szó, arról, melynek gyökerei a görög-római antikvitásban rejlenek, s amely kereszténysége folytán latin és germán jegyeket is hordoz. A „többiek” (ezen mindenekelőtt az arabokat kell értenünk) csak rombolásra képes „barbárok”. Ezen állítások alátámasztására hatalmas irodalom keletkezik, elsősorban olasz, francia és spanyol szerzők tollából. A kérdés iránt érdeklődő más európaiak is hasonló értelemben nyilatkoznak.

Egy 1936-ban megjelent könyben a német szerzőpáros szintén hitet tett a minden „más” asszimilálására képes mediterrán (vagyis európai) civilizáció mellett. Hans Hummel és Wulf Siewert *Das Mittelmeerraum* című munkáját idézve „már csak idő kérdése, hogy a Földközi-tenger partvidékének muszlim zárványai – éppen az őket a pániszlamizmus gondolatától eltávolító nacionalista törekvéseik nyomán – legalább a főbb jegyeket illetően becsatlakozzanak a mediterrán civilizációs folyamatba”.¹³

Szerencsére még ezekben az időkben is hallatszott ettől eltérő vélemény, mely a „mások” méltóságának és jogainak tiszteletben tartása mellett foglalt állást. Például az olasz származású Gabriel Audisio vagy az akkor éppen Francia-Algériában élő Albert Camus megnyilatkozásai.¹⁴

Az Európa-központú civilizáció-felfogás említést sem tesz civilizációk közti konfliktusokról, hanem az egyetlen e névre méltó – vagyis az európai civilizáció – elsőbbségét, fennmaradását és egyediségét hangoztatja. Eme meggyőződés hirdetése oly sikeres volt, hogy máig él. Az eredetileg Spanyolországban megjelent, Franciaországban 1997-ben *Idéaux de la Méditerranée* címmel kiadott tanulmánykötetben a híres középkorász Georges Duby – úgy is, mint a kötet szerkesztője – azt állította, hogy a mediterrán civilizáció két nagyobb sokkhatásnak volt kitéve. Az elsőt a barbárok jelentették, akik „egy másik kultúrát, más értékeket hoztak magukkal, és főként – akaratlanul – tudatlanságuk okán romboltak és silányítottak”; a másodikat – és egyben „sokkal brutálisabbat” – pedig az iszlám.¹⁵ A könyv szerzőinek többsége osztja ezt a nézetet. Ha optimisták akarunk lenni, azt is mondhatjuk, hogy ezek a vélemények a múlt relikviái; a jelenlegi diskurzus elemzése viszont azt mutatja, hogy ennek az évszázados múltra visszatekintő koncepciónak a nyomai máig tetten érhetők.

Térjünk most vissza a környező országok által alkotott Mediterráneum történetéhez, s lássuk a kérdéssel foglalkozó munkákat! Azt látjuk, hogy számuk jócskán elmarad nem csupán az Európa történelmével foglalkozó, hanem még az egyes nagyobb európai országoknak szentelt könyveiktől is. Ráadásul e munkák mindegyike a szerző (vagy szerzők) döntése alapján tárgyalja a témát, s az egyes részkérdéseknek szentelt terjedelem is igen változó. vizsgáljuk meg a Mediterráneum leginkább mediterrán történetét, vagyis Fernand Braudel könyvét! Kiindulópontja szerint nagy figyelmet szentel a könyvezetnek; ez szinte nézőpontjának egyik sajátossága. Amennyiben viszont az egyes fejezetek címét nézzük, olyanokat

¹³ Hummel, Hans – Siewert, Wulf: *Il Mediterraneo*. Milano, 1938. 72–73.

¹⁴ A két szerzőről lásd: Bono: *Un altro Mediterraneo*, 198.

¹⁵ Első kiadás: Duby, Georges (dir.): *Els Ideals de la Mediterrània dins la Cultura Europea*. Barcelona, Institut Català d'Estudis Mediterranis, 1995. Az olasz kiadás: Duby, Georges (a cura di): *Gli ideali del Mediterraneo. Storia, filosofia e letteratura nella cultura europea*, Messina, 2000.

látunk, mint például „A törökök felemelkedése: Kis-Ázsiától a Balkánig”¹⁶ vagy „A törökök a Balkán-félsziget keleti síkságain”.¹⁷ Ha a tárgyalt eseményeket tekintjük, kissé meg is zavarodhatunk, hiszen a szerző több oldalt szentel a szászországi mühlbergi csatának vagy az észak-franciaországi saint-quentin-inek, mint a lepantóinak. Hagyjuk most a számokkal való zsonglórkodést, és figyeljünk inkább az explicit és direkt reflexiókra, vagyis a harmadik fejezetre („A csatlakozó területek, avagy a tágabb Mediterráneum”),¹⁸ melyben Braudel – úgy tűnik – a félelmeit fogalmazza meg: „Amikor azt mondjuk, hogy a XVI. század átfogóan értelmezett Mediterráneuma kiterjed az Azori-szigetekre vagy az Újvilág partjaira, a Vörös-tengerre vagy a Perzsa-öbölre, de Baltikumra és a Niger kanyarulatára is, a Földközi-tenger térségét rendkívül tágítható mozgástérnek tekintjük.”¹⁹

E túlságos kiterjesztés felett sajnálkozva Braudel visszatér a tanulmányunk elején is említett hagyományos földrajzi korlátok közé, mint az olajfa vagy a pálmaligetek – ám egyúttal egyfajta engedményt is tesz, miként azt a rá következő oldalon olvashatjuk: „A történetírás követelményeit érvényesítve azonban a Földközi-tenger melléke szükségszerűen széles övezet, amely mindenütt és minden irányban túlnyúlik a partvidéken. Szemléletesen erőterként, mágneses vagy elektromos erőterként képzelhetjük el, vagy egyszerűbben fényforrásként, amelynek fénye a távolsággal arányosan halványodik, anélkül, hogy egyszer s mindenkorra adott választóvonalat tudnánk húzni fény és árnyék között.”²⁰

Később egy másik választ is javasol: „A Földközi-tenger melléke (és a hozzá tartozó tágabb Mediterráneum) akkora, amekkorává az emberek teszik. Sorsát az emberek sorsa határozza meg, területe ennek függvényében bővül vagy szűkül.”²¹ Ennek magyarázata és kifejtése a következő: „Az embereknek, az anyagi és szellemi javaknak ez a forgása a Földközi-tenger köré egymást követő határokat, fényköröket rajzol. Százféle határról beszélhetnénk: politikaiakról, gazdaságiakról, kulturálisakról.”²² Ezt újabb kérdések követik – válaszok nélkül. Kimondatlanul is hangot ad elbizonytalanodásának, ám ugyanakkor határozottan állást foglal egy újfajta interpretáció mellett: „Ha nem vennénk figyelembe a tengermelléki élettérnek ezt a hullámterét, ezt a tágabb Mediterráneumot, gyakran nehezen tudnánk megérteni a Földközi-tenger történetét.”²³

Azt is mondhatnánk, hogy Braudel igyekezett megragadni egy tenger történelmét, s ráta-
lált a mediterrán világ történelmére. De akkor mire szolgál ez a hosszú elemzés? A mű címe pedig egyértelmű: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Vagyis nem retorikai fogásról van szó. Braudel könyvének célja az élő egységnek tekintett mediterrán világ tanulmányozása, s címválasztása is szinte programszerű. A nehezebb utat választja az-
zal, hogy a mediterrán világ problémáit a maguk valójában jeleníti meg. A földrajztudósok és történészek szűkebb, földek közé szorított Mediterráneuma helyett a külvilággal élő kapcsolatban álló, kitágított Mediterráneum vizsgálata kerül előtérbe. Sőt, sokszor a tengertől a folyamatosan változó határok felé távolodva s onnan visszatekintve lehet a leginkább egésze-
szében látni a Mediterráneum történelmét.

¹⁶ Braudel: *A Földközi-tenger*, 2. köt. 696.

¹⁷ Braudel: *A Földközi-tenger*, 2. köt. 817.

¹⁸ Braudel: *A Földközi-tenger*, 1. köt. 175–241.

¹⁹ Braudel: *A Földközi-tenger*, 1. köt. 175.

²⁰ Braudel: *A Földközi tenger*, 1. köt. 177.

²¹ Braudel: *A Földközi-tenger*, 1. köt. 177.

²² Braudel: *A Földközi-tenger*, 1. köt. 177.

²³ Braudel: *A Földközi-tenger*, 1. köt. 177.

Amikor 1953-ban Olaszországban – igazi kiadói bravúrként, két illusztrált, keménykötésű kötetben – megjelenik az elzászi történész művének első fordítása, az eredeti címet némileg megváltoztatják, s helyette *Civiltà e imperi del Mediterraneo nell'età di Filippo II* („A Földközi-tenger civilizációi és birodalmai II. Fülöp korában”) olvasható a borítón. Az olaszok számára szükségtelennek tűnt a mediterrán világra való hivatkozás; számukra – csakúgy, mint a nagy belső tenger többi, hozzájuk hasonlóan öntelt és féltékeny népe számára – az ő *Földközi-tengerük* egy teljesen és csak hozzájuk tartozó világ.

Az olasz kiadás általunk bírált címe egyúttal döntő segítséget is nyújt a braudeli címben szereplő mediterrán világ meghatározásához. Melyik szót használja? A *Civiltà*-t, ami a „civilizáció” többes száma. (A következő terminus, az *imperi* szintén többes számú alak.) Vagyis a mediterrán világ történelme értelmezhető úgy is, mint a Földközi-tenger térségében az idők kezdete óta napjainkig előforduló civilizációk és kultúrák történelme. De mely civilizációkról van szó?

A teljességre törekvő történetírás nem szelektálhat és nem lehetnek preferenciái. Természetesen használhatjuk a három monoteista vallásra való bevett referenciát, mely szerint e vallások mindegyike egy civilizációt, bizonyos országokat és embercsoportokat jellemez. Ám a Mediterráneum és az itt élő civilizációk története (nem is beszélve ezek gyökereiről) jóval az egyistenhit megjelenése előtt kezdődik. Egyébként is, minden itteni civilizáció alkotóelemei igen messziről származnak, s beleolvadtak a mediterrán civilizációkba. Egyesek az ókori Egyiptom közvetítésével Fekete-Afrikából érkeztek, mások Közép-Ázsiából vagy a Fekete-tenger (azaz a Földközi-tenger) környékéről.

A vallásokra való hivatkozás azt sem feledtetheti, hogy – főleg az európai részeken – a „mediterrán világban” napjainkban léteznek olyan, az emberiség múltjához vagy jelenéhez kötődő elemek, illetve értékek, melyek semmilyen módon sem hozhatók kapcsolatba a természetfelettel.

Amennyiben ezek a civilizációk a maguk eredetével, örökségével, kapcsolataival, egymás közti keveredésükkel, kölcsönhatásukkal, egymás „megfertőzésével” vagy éppen „megrontásával”, a köztük kibukkanó politikai és katonai konfliktusokkal együtt teszik ki a mediterrán világ Braudel által megidézett történelmét, akkor azt is tudnunk kell, hogy mely térben zajlott ez a történelem. Vagyis: merre húzódhatnak a kiterjesztett Mediterráneum határai? Ennek értelmezéséhez még jó néhány kérdés felvetésére is szükség lesz.

Ilyen lehet az, hogy milyen értelmet nyer ez a történelem, ha például az ókori Föníciát vagy a fáraók Egyiptomát ide soroljuk, de kihagyjuk belőle a sumérok vagy a babiloniak által uralt Mezopotámiát. Egyazon történelem részét képezi Iulius Caesar és Armininus, mint Nagy Teodorik vagy a Trierből Milánóba érkező Szent Ambróziusz és az algériai berber Szent Ágoston püspök? (Még számtalan hasonló példát sorolhatnánk.) Hogyan lehetne történelmünk arab-muszlim elemeit értelmezni, ha kihagyjuk elemzésünkéből azt a félszigetet, ahonnan származnak? Bele kell-e vennünk a szíriai Omajjádokat, miközben az *Ezeregyéjszaka* bagdadi kalifátusa kimarad? Mondhatjuk-e azt, hogy Jordánia mediterrán ország, de Irak már nem? Ha Nagy Károly birodalma nem terjedt volna ki Észak-Németországtól Provence-ig, s ha később a Hohenstaufok által irányított német-római birodalom nem foglalta volna magában az addigra már arab és muszlim hatás alatt álló Szicíliát, akkor II. Frigyes sem kaphatta volna meg a *stupor mundi* nevet mint a mediterrán világ császára. Milyen sok európai állam volt korábban mediterrán, a Magyar Királyságtól a Habsburg-birodalomig, Nagy Sándor Makedóniájától az első világháború előtti Bulgáriáig! Állíthatjuk-e azt, hogy Portugália mediterrán ország, de a mai Szerbia nem?

Ha valaki az európai filozófia történetét kívánja megírni, kihagyhatja-e Averroes-t és a toledói arab fordítókat, az Amszterdamba menekült zsidó családból származó Baruch

Spinoza *Etikáját* vagy a Kelet-Poroszország távoli csücskében Königsberg utcáit rováó Immanuel Kant gondolatait?

Mit is kell akkor a kiterjesztett Mediterráneum – jobban szólva: Braudel mediterrán világa – alatt érteni? Én úgy vélem, hogy egész Európát, Lampedusa szigetétől egészen a Jeges-tengerig; és ebbe az immár egységes politikai realitássá vált, intézményesült Európán kívül bele kell értenünk a történelme által Európához kötődő s egyúttal földközi-tengeri Izraelt és Törökországot, valamint az Arab-félszigettől az Atlanti-óceáing húzódo sávban található arab országokat is.

Tisztában vagyok azzal, hogy a mediterrán világ illetén kiterjesztése zavart kelthet és ellenvetésekre adhat okot. Állok a vita elé.

Kétségtelen, hogy A Földközi-tenger és a földrajzi értelemben vett mediterrán térség óriási vonzeróvel rendelkezik az ott lakók és az oda nyaralni érkezők számára; mindazok számára, akik a természet, a költőiség, az irodalom, illetve a Földközi-tenger medencéje által ihletett különféle művészeti alkotások hatása alá kerülnek. E vonzeró jelentős része máig kifejti hatását.

Amennyiben valaki úgy véli, hogy túl merész dolog a hagyományosan szűkebb térként értelmezett geopolitikai és földrajzi Mediterráneum ilyen kiterjesztése, annak azt tudjuk mondani, hogy más kutatók – igaz, más módon – szintén eljutottak a hagyományos Mediterráneum-fogalom kitágításához. Így például geopolitika szaktekintélyének számító Yves Lacoste 2006-ban megjelent *Géopolitique de la Méditerranée* című munkájának hosszúra sikerült (és egyébként „A Földközi-tenger és a nagy mediterrán geopolitikai egység” [*La mer Méditerranée et le grand ensemble géopolitique méditerranéen*] címet viselő bevezetőjének végén ezt írja: „Egy nagyobb egység kialakítható úgy is, ha nem csupán a Földközi-tenger partvidékén található államokat számítjuk ide, hanem mindazon államokat és erőket, amelyek – noha nincs kijáratuk a tengerre, és távolabb találhatók – nagy szerepet játszanak a tengert övező területeken kialakult geopolitikai szituációkban. [...] A tisztán látás érdekében hasznosabbnak tűnik mintegy 7000 kilométerre növelni a nagy mediterrán geopolitikai egység dimenzióját.”²⁴

Természetesen nem tagadjuk a Földközi-tenger mint „régio” létezését, és nem is kívánjuk a feledés homályával borítani, s szeretnénk, ha sajátos identitása továbbra is megmaradna számunkra. Ez egyébként minden identitás minden szintjére érvényes, legyen szó egyénről, csoportról, valamilyen közösségről vagy népről, amely őrzi – igaz, kisebb dimenziókban érvényesülő – vallási, kulturális, helyi, illetve történelmi azonosságtudatát. A történelem azonban azt is megmutatta (és még egyértelműbben is meg tudja mutatni), hogy a három egybe-kapcsolódó kontinens, Európa, Afrika és Ázsia szintjén még régebbiek és még erősebbek a bennünket összefűző szálak. Ez pedig még a korábban jelzett körnél is nagyobb méretű egység. Végeredményben az, amit mi mediterrán világnak nevezünk, igazából nem más, mint az emberi világ egy része.

Az is egyértelmű, hogy a kiterjesztett Mediterráneum vagy a Braudel által említett mediterrán világ történelmének tanulmányozása iránti elkötelezettségünk nem zárja ki az ettől eltérő léptékű vagy más megközelítési módot alkalmazó történetírást. Továbbra is lesz mikro-történelem, nemzeti história, hely- és régiótörténet; kutatni fogjuk a korábbi Mediterráneumot, a kalózok korát, a gyarmati időket (attól függetlenül, hogy a gyarmatosító hatalom rendelkezett-e kijáratral a Földközi-tengerre) – megmarad a szűkebb vagy specifikus jellegű témák kutatása is, hiszen ezek nélkül nem is lehetne a mediterrán világ történetét összefoglalni.

²⁴ Lacoste, Yves: *Géopolitique de la Méditerranée*. Paris, 2006. 33–35.

Tanulmányom végéhez közeledve szeretném megjegyezni, hogy az euromediterrán partnerség keretében a Mediterráneumot kutató történészek társasága (SIHMED) már ezelőtt is igyekezett ezen a téren konkrét eredményeket elérni; ám az 1995 és 2015 közötti időszakra tervezett euromediterrán partnerség lendülete egy évtized múltán visszaesett. Több, a párbeszéd és az együttműködés erősítését célzó kezdeményezéshez kapcsolódva a SIHMED is beterveztette *HistMed (Histoire de la Méditerranée)* nevű projektjét, melynek gazdája az aix-en-provence-i Maison de la Méditerranée-ben kialakított euromediterrán humán tudományi központ (Pôle Euro-Med Sciences Humaines) volt 1998 és 2000 között, s amelyhez a megvalósíthatósági tanulmány elkészítését az Európai Unió finanszírozta. Ám a projekt és a megvalósíthatósági tanulmány benyújtását követően a terv megfeneklett, s noha a *HistMed* projekt még néhány évig működött az alexandriai Euro-mediterrán Alapítvány támogatásával, maga az alapítvány sem volt képes az elvárt szinten működni.

A szélesebb körű történelmi és/vagy geopolitikai kapcsolódási pontok hangsúlyozása politikai üzenetet is hordoz. Amennyiben a mediterrán világ történelme közös, akkor létezik közös történelmi örökség is – s ez még akkor is érvényes megállapítás, ha elismerjük, hogy történelmünk lapjain nem csak hasznos hajtó kapcsolatok és szövetségek, hanem évszázados ellenségeskedés és háborúk is szerepelnek. Mindez olyan népek vagy államok között, melyek azonos vagy egymáshoz közel álló civilizációs körökhöz tartoznak, mint például Genova és Velence, Firenze és Pisa, Franciaország és Anglia, Olaszország és Ausztria. A mediterrán világ történelmének „jobb” rekonstruálása és ismerete segíthetné a közeledést és igazi párbeszéd kezdeményezését, s célja lehetne a nézetek ütköztetése, valamint a szűkebb körben már bizonyos mértékben megvalósított együttműködési és konszenzus-kialakítási eljárások közös kidolgozása.

Amennyiben a közelmúlt eseményeit felidézzük, nincs igazán okunk optimizmusra a mediterrán párbeszéd, illetve általában Európa és a rajta kívül eső mediterrán országok közti jobb megértés, egymás álláspontjának és értékrendjének elfogadása terén. Viszont éppen a mostani veszélyhelyzet mutatja, mennyire szükség lenne a párbeszédre. Az ehhez vezető úton a történelemtudomány, a történelemre való reflektálás, illetve egy újfajta történetírás nagy segítséget jelenthet. Úgy is mondhatnám, hogy szerepük létfontosságú ahhoz, hogy túléljünk a gyűlölet és a „civilizációk ütközése” diskurzusán, és a mediterrán világban megnyíljon a megbékéléshez vezető út.

Fordította: SZÁSZ GÉZA

A korai francia gyarmatosítás és Észak-Amerika

Éric Thierry: *La France de Henri IV en Amérique du Nord. De la création de l'Acadie à la fondation de Québec. Classiques Garnier, Paris, 2020. 501 oldal*

A párizsi Sorbonne-on történelemtudományból doktori fokozatot szerzett Éric Thierry fő kutatási területe az észak-amerikai francia jelenlét kezdeti időszaka, valamint a *Nouvelle-France*-nak („Új Franciaország”) is nevezett területtel kapcsolatos utazási irodalom tanulmányozása. Az ő szerkesztésében jelent meg Samuel Champlain *Voyages* című útleírása is. Joggal feltételezhető tehát, hogy a nagy presztízsű párizsi Garnier kiadónál megjelent könyve révén az Észak-Amerika francia gyarmatosításával foglalkozó szakirodalom legfrissebb kutatási eredményei iránt érdeklődő kutató (vagy „egyszerű” olvasó) bőséges, új fajta (interdiszplináris) megközelítési módban „tálalt” ismeretanyaghoz jut. Szögezzük le: e téren a munka nem okoz csalódást; igen részletesen mutatja be Franciaország első észak-amerikai gyarmatait és alapításuk történetét. A könyv nem tartalmaz a korban keletkezett térképeket vagy útvonalterveket, azonban bő terjedelemben lehet olvasni a 17. századi francia kartográfia Észak-Amerikában elért földrajzi eredményeiről.

Felépítését tekintve a munka nyolc nagyobb egységre tagolódik. A rövid bevezetőben tömör, de precíz áttekintést kapunk a régió historiográfiájáról, a 20. században elért eredményekről. Ezenkívül a bevezető megemlíti a francia gyarmatosítás első kezdeményezéseit, köztük Jacques Cartier és Jean-François Roberval expedícióit a Szent-Lőrinc folyó vidékén. A francia udvarnak köztudottan voltak gyarmatosítási szándékai Amerika déli részein is. A szerző François Villegagnon brazil gyarmatalapítási kísérleteit említi példaként az 1550-es évek közepéről. Emellett említhetjük még Jean Ribault

és René Goulaine de Laudonnière szándékát egy francia hugenotta telep létrehozására Floridában. Ezek az állandó település létrehozására vonatkozó kísérletek azonban szinte kiszámíthatóan kérészetűek maradtak a helyi viszonyok és az anyaországban zajló polgárháború („vallásháborúk”) miatt. Kitekintést olvashatunk a könyv további részében tárgyalt francia gyarmattörténeti eseményekre IV. Henrik francia király uralkodása (1594–1610) alatt. Az ő regnálása idején, illetve támogatásának köszönhetően nyílt lehetőség tovább folytatni az első komoly expedíciókat az észak-amerikai térségben, valamint ebben az időszakban jöttek létre az első francia telepek, amelyek – az addigi kísérletekkel ellentétben – tartósnak bizonyultak. Thierry a bevezetőben megemlíti, hogy műve fontos előzménye Marcel Trudel québec-i történész *Histoire de la Nouvelle-France* című művének első két kötete (1963 és 1966).

Az első fejezetben a szerző rövid áttekintés során képet ad az első angolok és portugálok által szervezett expedíciókról ebben a térségben a 16. század utolsó évtizedétől kezdődően. Részletesen olvashatunk a normandiai és baszk hajósok első kereskedelmi törekvéseiről, melyek elsősorban a tőkehal-halászatra és a prémkereskedelemre terjedtek ki. A könyv szerint kifejezetten prosperáló kereskedelem alakult ki az Atlanti-óceán két partja között a 16. században. Érdekes volt számunkra, hogy Thierry megállapítása szerint a tőkehal azért volt olyan népszerű Franciaországban, mert az arisztokrácia és a szegényebb rétegek számára is hozzáférhető és kedvelt volt. Ehhez kapcsolódóan a 16. század demográfiai növekedése és a városok fejlődése szintén hozzájárult a megnövekedett halászati igényhez. Ezt a szerző Marc Lescarbot 1609-ben megjelent *Histoire de la Nouvelle France* című művéből kiemelt forrásszövegre alapozza. A baszkoknál a tőkehal-

halászat mellett kiemelt szerepet játszott a bálnavadászat is, hiszen a bálna zsírából olajat állíthattak elő.

Olvashatunk a halászat 1570-es évektől kezdődő visszaszorulásáról és annak okairól. Thierry szerint egyértelműen a túlhalászat és a lehűlő éghajlati viszonyok voltak a legfontosabb tényezők.

Bemutatja az őslakosokkal kialakított első kapcsolatot, amely elsősorban a prémkereskedelmén alapult. Az európai (főleg francia és baszk) halászok és kereskedők relatíve jó viszonyt alakítottak ki a különböző indián törzsekkel, amelyek elsősorban *beothuk*, *algonkin* és *inuit* eredetűek voltak.

A szerző külön alfejezetben foglalkozik a francia királyok kereskedelmi és gyarmatosító ambícióival a 16. század elejétől kezdve, I. Ferenc uralkodásától (1515–1547) számítva az Amerika iránti francia érdeklődést. Itt részletesebben kifejti Cartier és Verrazzano expedíciójának következményeit, és néhány oldalon keresztül a brazil és floridai gyarmat sorsáról is olvashatunk.

Thierry kifejti, hogy IV. Henrik uralkodása alatt végig kimutatható a kanadai francia gyarmati telepek létrehozásának szándéka, és bemutatja, hogy milyen tengeri politikát folytatott Henrik az angol és spanyol királyi udvarok ellen. Hangsúlyozza, hogy IV. Henrik elsősorban a Nyugat és Kelet-India közötti szabad és biztonságos tengeri hajózási útvonalak iránt érdeklődött, de nem feledkezett meg teljesen az újonnan felfedezett és különböző kereskedelmi érdekeltségbe tartozó észak-amerikai földekről sem. A fejezet utolsó részében Thierry részletesen tárgyalja, miként szerveződött meg az uralkodó támogatásával az első állandó észak-amerikai telep létrehozását célzó vállalkozás adminisztratív és pénzügyi háttere.

A következő nagyobb fejezetben az első állandó kanadai telep létrehozására tett kísérletről olvashatunk az Île de Sable (Homok-sziget) területén. A szerző kronológiai sorrendben mutatja be a kolonizációs kísérletet és azt, hogyan boldogultak az első telepesek ezen a szigeten. Arra is rávilágít, mi

lett végül a telep sorsa, és mik voltak ennek következményei.

A második fejezetből képet kaphatunk Pierre de Chauvin de Tonnetuit, Aymar de Chaste és La Roche francia felfedezők expedícióiról, például a Szent Lőrinc-folyó és környékén tett újabb felfedezési kísérletekről vagy a Chauvin által alapított Tadoussac nevű telep rövid életéről.

A harmadik fejezettől központi szerepet kap Pierre Dugua de Mons (1558–1628) francia kereskedő és gyarmatosító tevékenysége Kanadában. Noha a szerző részletesen bemutatja Dugua de Mons származását, előéletét, elsősorban kanadai gyarmatosító-kereskedői tevékenységére fókuszál. Részletesen ír IV. Henrik és Dugua de Mons kapcsolatáról, a közöttük született egyezségről és annak körülményeiről a kanadai területek gyarmatosítása és a prosperáló prémkereskedelem kapcsán. De Mons pályafutásán keresztül mutatja be a l'île St. Croix és Port-Royal nevű telepek alapítását. Az irodalom és földrajz határmezsgyéjén elhelyezkedő útleírás felhasználása szempontjából érdekes adalék (és egyúttal újabb bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a korai francia nyelvű útleírásgyűjtemények elsődleges felhasználása politikai-kormányzati volt) az, hogy Dugua de Mons figyelmét elsősorban Charles Bougard Akádiáról készült útleírásai keltették fel.

Ebben a fejezetben már olvashatunk Samuel de Champlain-ról vagy Marc Lescarbot-ról, aki szintén megkerülhetetlen történelmi személy Kanada gyarmattörténetében.

Számos információt kapunk az első telepek megszervezési módjáról és a kezdeti nehézségekről, valamint szokatlan életkörülményekről. Az első telepeseknek az éghajlati viszonyokhoz való alkalmazkodás mellett a különböző indián törzsekkel való elfogadható viszony kialakítására is törekedniük kellett. A szerző részletesen bemutatja, hogy a telepesek milyen újfajta mezőgazdasági és állattartási szokásokat alakítottak ki, milyen házakat építettek, valamint hogyan vették fel a har-

cot különböző betegségekkel – így például a skorbuttal és egyéb immunrendszeri betegségekkel – szemben.

A különböző őslakos törzsekkel való kapcsolat különféle formáiról is tájékozódhatunk. Mindvégig elsősorban kölcsönös kereskedelmi kapcsolatról volt szó, de konfliktusok és békekötések is jellemezték az első telepesek és az őslakosok viszonyát.

Már említettük, hogy Dugua de Mons mellett a műben központi szerepet kap Samuel de Champlain élete és pályafutása. Thierry kiemeli Champlain elévülhetetlen érdemeit, útleírói és kartográfiai munkásságát. Ugyanakkor sikerül objektívan bemutatni mind Champlaint, mind útleírásait. (Elsősorban a *Voyages* című művéről olvashatunk mélyebben.) Mindezek mellett a könyvet olvasva képet kaphatunk Champlain családi és személyes háttéréről, az algonkin, a huron, az ecsemin, az irokéz és a hegyi (*Montagnais*) őslakos törzsekkel való hol békés, hol konfliktusos kapcsolatáról.

Természetesen az egyik sarkalatos tárgyalási pont Québec 1608-as alapításának története, amelynek főszereplői közt szintén megtalálható Dugua de Mons és Champlain.

A mű harmadik fejezetének központi kérdése a jezsuiták támogatásával megvalósított első térítési kísérletek az őslakosok között. Választ kaphatunk olyan kérdésekre, hogy milyen módon zajlottak az első térítések, milyen fogadtatása volt azoknak az őslakosok körében, és az első keresztelési szerződésekről is információt olvashatunk. A

térítések tárgyalását olvasva az újkori francia útleírásokat mégoly felületesen ismerő kutató is önkéntelenül Louis-Armand de Lom d'Arce (ismertebb nevén La Hontan báró), 17. századi francia felfedező és író egyik művére, az 1705-ben megjelent *Voyages du Baron de la Hontan dans l'Amérique Septentrionale* című munkájára reflektál, amelyben a főszereplő őslakos a józan ítélőképesség és „a logikus érvelés mestereként jelenik meg, aki saját fegyvereivel győzi le a jezsuitákat, s ezen kívül még az európai abszolutista társadalom ellen irányuló kulturális bíráló hordozójává válik”.¹ Elénk tárul tehát az a kontextus, melyben az első francia gyarmatok politikai és társadalmi berendezkedése, valamint az ezekről készült útibeszámolók a felvilágosodás kori filozófusokat társadalom- és gyarmatosításkritikai művek megírására ihlették.

Éric Thierry műve nagyon igényes, érthető nyelvezetű, láthatóan tudományos ismeretterjesztő szándékkal (is) íródott munka. A kanadai gyarmattörténeti eseményeket, illetve a francia és egyéb európai nagyhatalmi perspektívákat rendkívül eredményesen helyezi el mind szűkebb, mind tágabb történeti kontextusban. A könyvet részletes név- és tárgymutató, valamint a további kutatásokat segítő szakirodalmi segédlet egészíti ki.

SZABÓ-GAJMER BERNADETT

¹ Bitterli, Urs: „Vadak” és „civilizáltak”. *Az európai tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*. Budapest, 1982. 151.

A váltságdíj politikai gazdasága

Hershenzon, Daniel: The Captive Sea: Slavery, Communication, and Commerce in Early Modern Spain and the Mediterranean. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, PA, 2018. 304 oldal

A Földközi-tenger nyugati medencéjének – Ibériai-félsziget, Dél-Franciaország, Itália és Észak-Afrika/Magreb-térség – kora újkori történetének elemző és összehasonlító vizsgálata nem tartozik a magyar történetírás által gazdagon kutatott területek közé. A Mediterráneum 16. századi történetéről átfogó képet adott Fernand Braudel nagy volumenű, 1949-es munkája, a *La Méditerranée et le monde méditerranéen*, mely széles körben ismert nemcsak külföldön, hanem Magyarországon is.

A magyar fordításban 1996-ban megjelent monográfiából az Annales-iskola hármas időszemléletének megfelelően számos gazdasági, társadalmi és politikai kérdés mellett megismerhetjük a Spanyol Királyság, az Oszmán Birodalom és ezek szövetségesei konfliktusának főbb állomásait a térségben.¹ A francia kutató egyik konklúziója szerint 1581 után, amikor létrejött a fegyverszünet a spanyolok és az oszmánok között, a „nagy háború” véget ért a Földközi-tengeren. A szembenálló birodalmak érdeklődése ekkor a Földközi-tengerről az Újvilág, illetve a kontinentális Európa és Ázsia felé fordult. A konfliktus egyik következményeképpen létrejött egy megosztott régió az egymással ellenséges keresztény és muszlim államok között. Másrészt egyéb események is a térség megosztottságát erősítették. A 17. század elején ugyanis a nyugat-európai, elsősorban angol és holland hajósok megjelenésével (úgynevezett „északi invázió”-tézis, *norther invasion*) a vallási konfliktust a gazdasági

versengés és a nemzeti érdekek mentén történő politizálás váltotta fel.

Daniel Bernardo Hershenzon 2018-ban megjelent munkájában a korábbi felfogással szemben tör lándzsát. Álláspontja szerint habár a birodalmak „kivonultak” a térségből, mégis a kalózkodásnak, rabszolgaságnak – legyen az keresztény vagy muszlim – és a váltságdíjfizetések rendszerének köszönhetően a társadalmi kötelezettségek, a gazdasági kapcsolatok, valamint a vallási és nagyhatalmi politika továbbra is a Földközi-tenger 17. századi történetének meghatározó részét képezte. A vallási különbségek ellenére a fogvatartottak és a fogvatartók élete összekapcsolódott a spanyol, az oszmán, illetve a marokkói uralkodók és tartományi vezetők, egyházi intézmények – mercedáriusok, trinitáriusok és az Inkvizíció –, zsidó, muszlim és keresztény közvetítők, illetve kereskedők és maguk a foglyok, valamint rokonaik által létrehozott kommunikációs hálózatokban és váltságdíjfizetés általuk kialakított rendszerében (*political economy of ransom*). Emellett a keresztény foglyok váltságdíjjal történő kiváltásának gyakorlata paradox módon hozzájárult az Ibériai-félsziget és a Magreb-térség közötti kapcsolat szorosabbá válásához.

Daniel Hershenzon a Connecticut Egyetem docense és Európa, valamint a Mediterráneum kora újkori történetének nemzetközileg elismert kutatója.² Főbb vizsgálódási területei közé tartozik a 16–17. századi Spanyolország története és annak Földközi-tengerhez fűződő politikája, nevezetesen a Marokkói Szultánsággal, az oszmán Algírral fenntartott kapcsolatai, a rabszolgaság, valamint a fogság kérdése, illetve az anyagi kultúra és a zsidóság története a régióban. Az amerikai kutató a fenti témákban számos

¹ Braudel, Fernand: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Ford. R. Szilágyi Éva. 1–3 köt. Budapest, 1996.

² Department of Literatures, Cultures, and Languages, University of Connecticut

angol és spanyol nyelvű tanulmányt közölt nemzetközi folyóiratokban és tanulmánykötetekben.³

Munkája elkészítése során elsősorban spanyol nyelvű kéziratos (például *Archivo General de Simancas*, *Archivo Histórico Nacional* és *Archivo de la Corona de Aragón* stb.) és nyomtatásban megjelent forrásokra támaszkodott. Emellett lényeges szerepet játszott a nagyszámú angol, francia, spanyol és olasz nyelvű szakirodalom felhasználása is.

A monográfia első része („*The Social Life of Enslaved Captives*”) a muszlim és keresztény fogvatartottak életét vizsgálja a Földközi-tenger nyugati medencéjében. Sorra veszi elfogásuk körülményeit, a rabszolgapiac működését, fogságban történő munkavégzésük formáit, hitük kényszerű változásait, azaz hitük esetleges elhagyását és renegáttá válásukat, illetve ingóságait. A muszlim és keresztény rabok igen gyakran gazdát cseréltek, ami térbeli és foglalkoztatásbeli mobilitást eredményezett, illetve szoros köteléket alakított ki az emberek között a Mediterráneum különböző részein.

Hershenzon a következő két fejezetben bemutatja, hogy a rabok mit tehettek annak érdekében, hogy visszanyerjék szabadságukat, illetve milyen személyek és intézmények segítkeztek a rabok kiváltásában és hazatérésében.

A második fejezet („*Ransom: Between Economic, Political, and Slavic Interests*”) a szabadító rendek, nevezetesen a trinitáriusok és mercedáriusok, a szabadításra specializálódott kereskedők, illetve muszlim és zsidó közvetítők tevékenységét vizsgálja részletesen. Szoros kapcsolat állt fenn vallás

és kereskedelem vonatkozásában Európa és Észak-Afrika között a kora újkorban. A szabadító rendi szerzetesek ugyanis, miközben keresztényeket váltottak ki vallási meggyőződésből a Magreb-térségben, pénzt és árut is vittek oda, ezzel is fellendítve az ottani gazdaságot. Emellett a különböző kereskedők a rabkiváltásoknak köszönhetően szintén legalizálták az egyébként a spanyol korona által illegálisnak tekintett árucserét és adásvételt a muszlim államokkal.

A soron következő, harmadik fejezet („*Negotiating Ransom, Seeking Redemption*”) bemutatja, hogy a rabok is aktív szerepet játszottak szabadulásuk előmozdításában. Tulajdonosuk egyetértésével ugyanis kapcsolatban álltak családtagjaikkal. Értesítették őket fogságban töltött helyzetükről, sürgették rokonaikat, hogy gyűjtsek össze a szabaduláshoz szükséges pénzt, vagy cseréljék ki őket más rabokkal. De – s ez talán még fontosabb – nemcsak rokonaiknak írhattak leveleket, hanem kapcsolatba léphettek közvetítőkkal, helyi és otthoni vezetőkkel, illetve segítséget kérhettek egyházi intézményektől is váltságdíjuk kifizetésének vagy más foglyokkal történő kiváltásuk ügyében.

A következő fejezetekből megismerhetjük a különféle információk kialakulását és azok terjesztését, valamint ezen beszámolók társadalmi és politikai hatásait a kora újkori Földközi-tenger vidékére. Szabadságuk előmozdítása érdekében mind a muszlim, mind pedig a keresztény levélírók létrehozták a társadalmi, politikai és vallási információk terjesztésének hálózatát, mely összekötötte az embereket, közösségeket és intézményeket a *Mare Nostrum* ellentétes partjain.

³ Hershenzon munkái többek között: *Towards a Connected History of Bondage in the Mediterranean: Recent Trends in the Field*. *History Compass*, 15-8 (2017) 1–13.; *The Political Economy of Ransom in the Early Modern Mediterranean*. *Past and Present*, 213 (2016) 61–95.; '[P]ara que me saque cabeza por cabeza...': *Exchanging Muslim and Christian Slaves across the Mediterranean*. *African*

Economic History, 42 (2014) 11–36.; *Travelling Libraries: the Arabic Manuscripts of Muley Zidan and the Escorial Library*. *Journal of Early Modern History*, 18 (2014) 535–558.; *The Economy of Legal Images and Legal Texts in the Sixteenth-Century Law Books: The Case of Praxis Criminis Persequendi*. *Comitatus*, 36 (2005) 68–92.

Hershenzon a negyedik fejezetben („*Taking Captives, Capturing Communities*”) nyomon követi a fogvatartottak családtagokhoz, barátokhoz és egyházi személyekhez, lelkészekhez írt leveleinek útját. A fogságban eltöltött idő nem szüntette meg, hanem – éppen ellenkezőleg – „kiterjesztette a közösség határait a tengeren keresztül és a kontinensek között”. (93. old.) Ugyanis a fogvatartottak feladata volt értesíteni otthoni közösségük tagjait a fogságban történő elhalálozásokról (mártíromságokról), renegáttá válásokról vagy a mártíromságokról a fogságban. A foglyok például közbenjárhattak renegát társuknak az egyházba való visszatérése és visszafogadása ügyében. Levelekben értesíthették a spanyol Inkvizíciót, ezzel mintegy „nagykövetei voltak annak a Magrebben” (117. old.), hogy csupán kényszer hatására kellett, hogy társuk megtérjen. Továbbá kiemelhetjük, hogy a nevezett renegát rendszeresen segítette a rabok életét és szabadságát.

A következő fejezet („*Confronting Threats, Counting Violence*”) című fejezet azt vizsgálja, hogy a keresztények és a muszlimok írásaikban hogyan számoltak be a rabszolgákkal szembeni erőszakos cselekedetekről, és ennek milyen hatása volt otthoni közösségükre. Az agresszió olyan példái, mint a kényszertérítés, testrészek csonkítása, illetve a kivégzések, melyeket egyes kutatók irracionálisnak és önkényesnek tartottak, valójában egy össz-mediterrán szinten működő kölcsönösségi és kommunikációs rendszert tükröztek. A kiváltásokban részt vevő döntéshozók, rabszolgatulajdonosok, szabadító rendi szerzetesek és kereskedők ezen beszámolóknak köszönhetően indokolhatták idegen földön végzett tevékenységük jogosultságát.

A monográfia hatodik tematikus része („*Moving Captives, Moving Knowledge*”) bemutatja a foglyok tevékenységét a Magrebről szóló politikai információk gyűjtésében, leírásában és továbbításában, melyeket a spanyol korona vezetői fel tudtak használni észak-afrikai politikájuk során. Számos ku-

tató, mint például Mercedes García Arenal vagy Mar Martínez-Góngora azon az állásponton van, hogy a spanyol–oszmán fegyverszünetet követően a spanyolok nem voltak érdekeltek a Magrebről és annak városairól szóló információk szerzésében. Ezzel szemben Hershenzon azt állítja, hogy 1581 után a spanyolok több információt gyűjtöttek Észak-Afrikáról, mint előtte bármikor. (141. old.) A 17. század fordulóján a spanyol politikusok szinte kizárólag a fogvatartottakra és a szabadításban részt vevőkre támaszkodhattak, amikor Algír Spanyolország elleni támadásának terveiről, vagy éppen a pestis pusztított magrebi városokból érkező kereskedelmi hajókról akartak értesüléseket szerezni.

A hetedik és egyben utolsó tematikus egység („*The Political Economy of Ransom*”) a korábbi fejezetekben felvetett számos kérdést – kölcsönösség, megtérés és annak hatásai a közösségre, erőszak által ösztönzött kommunikáció, a kereskedelem és a szabadítás összefüggése stb. – ismertet az úgynevezett Fátima-ügy bemutatásával. 1608-ban genovai hajósok elfogták a tizenhárom éves algíriai Fátimát, majd az itáliai Livornóba vitték, ahol eladták rabszolgának. Fátima bizonyos Mehmed, algíri janicsár aga és Annába parancsnokának leánya volt, akiért apja rögtön kifizette a váltságdíjat, azonban az Algírba tartó hajót Korzikánál feltartóztatták, és Fátimát erőszakkal megtérítették, illetve megkeresztelték. Az egyházi hatóságok ezt követően megtagadták, hogy az újdonsült keresztény lányt visszaküldjék a muszlim városba, aminek következtében három szabadító rendi szerzetest letartóztattak Algírban. Fátima és a szerzetesek ügye igen hamar Madridot és Isztambul is érintő diplomáciai válsággá nőtte ki magát, mely az idő előrehaladtával számos egyéb résztvevővel – Diego de Pacheco, Muhammad Bey – és aspektussal is bővült.

Habár a felek nem tudtak megoldást találni a problémára, és Fátima sem térhetett vissza apjához a Magrebbe, az Algír, Genova, Madrid és Isztambul közötti tárgyalások

megmutatják, hogy a viszonyossági rendszer milyen hatással volt a foglyokra, szabadulásukra, s hogy az egyébként váratlannak tartott cselekedetek valójában kölcsönös elvárásokon és több évtizeden keresztül kialakult szokásokon alapuló számítások következményei voltak.

Daniel Bernardo Hershenzon *The Captive Sea* című monográfiájával az olvasóközönség olyan munkát vehet kezébe, mely egyedi módon mutatja be a muszlim és keresztény foglyok egymással összefonódott történeteit a Földközi-tenger nyugati me-

dencéjében az 1600-as években. A gazdasági elvek, társadalmi kötelezettségek, a vallásos érzelmek és a politikai érdekek fenntartották azt a rendszert, melyet Hershenzon a váltságdíj politikai gazdaságának nevezett. A 17. századi Mediterráneum nyugati része több szempontból is egységes, nem pedig megosztott régió volt, melyet a korszakra jellemző emberkereskedelem nem elválasztott, hanem sajátos módon összekapcsolt.

PALOTÁS ZSOLT

Szüette csatahajó

Harm-Hinrich Brandt: Austriaca. Abhandlungen zur Habsburgermonarchie im „langen“ 19. Jahrhundert. Herausgegeben von Matthias Stickler. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2020. 492 oldal

Harm-Hinrich Brandt nevééről az 1849-et követő évtizedek kutatóinak azon monumentális monográfiája jut eszébe, amelyben az Osztrák Császárság kormányzatának pénzügyi politikáját elemezte,¹ mivel e tekintetben máig nem talált kihívóra, de még csak folytatóra sem. Már ez a munkája is jelezte azonban, hogy Brandt nem tekinthető szűk látókörű gazdaságtörténésznek, mivel széleskörűen bemutatta a gazdaságpolitikát meghatározó politikai folyamatokat, ahogy az azokat alakító politikusokat is. Elemzése egyszerre volt politika- és gazdaságtörténeti, sőt társadalom-, valamint alkotmánytörténeti vizsgálat. A Habsburg Birodalom 19. századi története mellett másik fő kutatási területe a német államok története, szintén elsősorban a 19. század második felében, 1999-ben monográfiát jelentetett meg Németország történetéről.²

Ez alkalommal a Habsburg Birodalom történetével foglalkozó tanulmányait gyűjtötte össze és adta ki Matthias Stickler, aki a Würzburgi Egyetemen Brandt tanítványa, majd tanártársa volt, ő maga is a Brandt által kutatott időszak avatott szakértője, monográfiát írt például az 1850-es években Magyarország katonai és polgári kormányzói posztját betöltő Albrecht Habsburg főhercegről.³

A kötet egyetlen kivétellel keletkezésük sorrendjében tartalmaz 1985 és 2019 között

publikált tanulmányokat. Ez a szerkesztés természetesen lehetőséget nyújt arra, hogy egy-egy visszatérő gondolat formálódását soron kövessük, de a témakörök szerint összetartozó tanulmányok esetenként igen messze kerülnek egymástól – az olvasónak kell megkonstruálnia az egymásra rímelő vagy egymást árnyaló szövegek szövetét. Három fő, egymást is átfedő témakör körvonalai rajzolódnak ki.

Brandt mindenekelőtt a Habsburg Birodalom belső politikai integrációs folyamata, annak előmenetele, akadályai és hiányai foglalkoztatják, természetesen nagy súlyt helyezve a nemzeti mozgalmak különféle értelmezéseire. A tanulmányok túlnyomó része (Parlamentarismus als staatliches Integrationsproblem; The Revolution of 1848 and the Problem of Central European Nationalities; Liberalismus in Österreich zwischen Revolution und großer Depression; Ungarn 1848 in europäischer Kontext, Das Wirtschaftsbürgertum Österreichs von den Anfängen der Industrialisierung bis 1848; Deutsche Turnvereine in Prag 1861–1914; Deutsche Turnvereine in Brünn 1861–1914; Verwaltung vor Verfassung. Zum historischen Ort des Neoabsolutismus in der Geschichte Österreichs. Einleitung zu einem Tagungsband) ebbe a témakörbe illeszhető bele. Értelmezésében a Habsburg Birodalom 19. századi történetének meghatározó tényezője az, hogy a rendi államok dinasztikus uniójából a 18. század folyamán megkezdődött a hadseregre és a kialakuló állami bürokráciára támaszkodó katonai-bürokratikus-dinasztikus integráció az állami abszolutizmus kormányzati rendszerében, de az

¹ *Der österreichische Neoabsolutismus. Staatsfinanzen und Politik 1848–1860.* Bd. 1-2. Göttingen, 1978.

² *Deutsche Geschichte 1850–1870. Entscheidung über die Nation.* Stuttgart–Berlin–Köln, 1999.

³ Stickler, Matthias: *Erzherzog Albrecht von Österreich – Selbstverständnis und Politik eines konservativen Habsburger im Zeitalter Kaiser Franz Josefs.* Husum, 1997.

integráció azután a 19. században részben éppen ezen hatalmi tényezők túlsúlyos volta miatt nem tudott politikai-parlamentáris integrációvá alakulni. A birodalom nem rendelkezett ehhez elegendő „integráló potenciállal” (216. old.) a világi mobilizáció, az emancipáció és a politikai participáció korában. Ehhez az is hozzájárult azonban, hogy a modern parlamentarizmus többség-kisebbség elve a nemzetállami modellhez jól illeszkedik, azonban egy államon belül együtt élő nemzeti csoportok politikai érdekérvényesítésének nem lehet önmagában megfelelő alapja, ehhez olyan speciális alkotmányjogi intézmények szükségesek (például parlamenten belül nemzeti kúriák), melyek kiegyenlítik a számbeli többségi-kisebbségi viszonyok teremtette aszimmetriát. Bár erre vonatkozó javaslatok 1848/49-ben a bécsi, majd kemsieri parlament alkotmányjogi vitáiban elhangoztak, a birodalom történetében először 1905-ben alkalmazták ily módon az úgynevezett morvaországi kiegyezés alkalmával. Ennek hiányában viszont számos nemzeti csoport eliteje megtagadta, hogy a tartományi vagy ciszlajtán parlamentet elismerje legitim törvényhozó testületének, s a bojkott vagy obstrukció eszközéhez folyamodott. A magyarországi parlament története a dualizmus idején szintén ismerte a nemzeti mozgalmak bojkottját. Így azután, szól Brandt értékelése, a modern parlamentarizmus nem tudta betölteni azt a politikai integratív funkciót, ami a nyugat-európai államok fejlődését jellemezte. A harmadik tényező, mely a politikai integrációt hátráltatta, az újrendies konzervatív politika által ihletett kúriális választójog bevezetése volt 1861-ben, majd annak fennmaradása 1867 után is – ami hatékonyan hozzájárult az osztrák-német politikai erők hegemoniájához a ciszlajtán parlamentben és egyes tartománygyűléseken belül is, de éppen ezzel akadályozta, hogy a birodalom politikai egysége alapkövetelményként a nemzetiségi politikai elitek körében megerősödjön.

Brandt láthatólag ahhoz a történetírói tradícióhoz áll közel, amely a Habsburg Bi-

rodalom megszűnését az első világháború után, ha nem is tekinti elkerülhetetlennek, de elsősorban a birodalom fejlődésének megelőző évtizedeire visszanyúló belső integrációs problémákból eredezteti. Írásai közvetlenül nem reflektálnak a Habsburg Birodalom kutatásában az elmúlt egy évtizedben előre törő irányzatra, amely a birodalmat energikus, megújulásra képes államalakulatnak látja a 20. század elején, amelyet leginkább az elhúzódozó háború lakosságára gyakorolt katasztrofális hatása, valamint a háborús helyzetben a civil igazgatást is magához ragadó katonai kormányzat túlkapásai rendítették meg, mindazonáltal Brandt minden bizonnyal nem osztja ezeket a történeti értékeléseket. Távol áll azonban attól, hogy ezzel egyidejűleg a nemzetállami program apológétája legyen, mivel az a véleménye, hogy a nyugat-európai nemzetállami modell Kelet-Közép-Európa egészére nézve „alkalmazhatatlannak és destruktív” jellegűnek bizonyult. (216. old.)

A második nagy kérdéskör a 19. századi gazdasági fejlődés a Habsburg Birodalomban (Der österreichische Staatsbankrott von 1811; Die Wiener Rothschilds seit 1820 und die Gründung der Creditanstalt 1855; Public Finances of Neoabsolutismus in Austria in the 1850s), ahol konkrét gazdaságpolitikai lépéseket elemez Brandt, minden esetben azonban hosszabb folyamatokba ágyazva azt. A magyar olvasókör számára természetesen az 1811-es papírpénz devalváció politikai és gazdaságpolitikai hátterét és előzményét ismertető tanulmány lehet a legizgalmasabb, hiszen az közvetlenül befolyásolta a magyarországi politikatörténeti eseményeket is, de az 1850-es évek gazdaságpolitikai lépései is legalább annyira közvetlenül hatottak Magyarországon.

Harmadik kérdéskörként a Habsburg Birodalom külpolitikáját meghatározó német kérdésről olvashatunk tanulmányokat (Kaiser Franz Joseph und die österreichische Außenpolitik von 1848 bis 1866; „Wurmstichiges Orlogsschiff?” Bismarcks Einschätzung der Habsburgermonarchie; Der

österreichische Reformplan für den Deutschen Bund von 1863; Von Bruck zu Naumann. „Mitteleuropa“ in der Zeit der Paulskirche und des Ersten Weltkrieges). A kötetben kimondatlanul is végighúzódo kérdés, hogy milyen tényezőkkel magyarázható a Habsburg dinasztia kiszorulása a német egységfolyamatból. Brandt nagyobb perspektívából végzett elemzése arra mutatnak, hogy valójában a napóleoni háborúk után megkezdődött a Habsburg Birodalom lemaradása a német államokhoz viszonyítva, amit az 1849 utáni ambíciózus konzervatív állami reformpolitika nem tudott ledolgozni, a Habsburgok állama már évtizedekkel a döntő 1866-os háború előtt elvesztette a küzdelmet a kor szavára fogékonyabb Hohenzollern-állammal szemben. Sokatmondó a porosz kancellár, Otto von Bismarck véleménye a Habsburg államról: szűette csatahajó az. Mindemellett Brandt arra is rámutat: ha a folyamat végkimenetelére nem is, de annak hogyanjára jelentős befolyást gyakorolt I. Ferenc József személyisége, akinek uralkodó eszménye, önképe, de külpolitikai alapelvei is idejétmúltak voltak: hitt a konzervatív monarchák forradalomellenes, magától értetődő érdekegységében és együttműködésében, miközben a forradalmak utáni nagyhatalmak uralkodói és politikusi pragmatikus versengő politikát folytattak, s mint Brandt fogalmaz, Ferenc József nem nőtt fel ezen játékosok manipulációihoz és kelepceihez. (167. old.) Másrészt végzetesen túlbecsülte

birodalma erejét, illetve saját uralkodói képességeit és lehetőségeit. A birodalomnak 1852 tavasza után volt autokrata uralkodója, de nem voltak politikusai – ismét csak Brandt értékelése szerint –, az államélet egyes szegmensei (külpolitika, hadseregpolitika, belpolitika, gazdaságpolitika) koordinálatlanul léteztek egymás mellett, ahelyett, hogy egymást segítették volna. (156. old.)

Brandt tanulmányai újra és újra összevetik az egyes német államok viszonyait a Habsburg Birodalom történetének folyamataival, meggyőzően bemutatva a számos párhuzamot és természetesen a sajátosságokat is. A kötetet olvasva egyre inkább szembeötlő lehet a magyar történészek számára, hogy a magyarországi történeti folyamatok nagyobb perspektívájú megítéléséhez nem elegendő a Habsburg Birodalom „másik felének” viszonyait tanulmányozni, mivel a Német Szövetség tagjaként s a dinasztia német identitásának köszönhetően a német politikai modellek, dilemmák és megoldási javaslatok közvetlen befolyást gyakoroltak a Habsburg Birodalom uralkodóira és bécsi döntéshozóira. A Német Szövetség államainak politikai és alkotmánytörténetét tárgyalva 1848 előtt, de még inkább 1849 után nagyon sok ismerős elemre lehetünk, melyek nem csupán párhuzamokat, de hatásokat is körvonalaznak.

DEÁK ÁGNES

Vallásellenesség vagy valláskritika a Békési Református Egyházmegyében?

Hegyi Ádám: „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanácsos...”
Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 2018. 392 oldal

Hegyi Ádám igen alapos munkát végzett, amikor feldolgozta a Békési Református Egyházmegye 1781–1821 közötti történetét az olvasástörténet és a vallásellenesség szempontjából. Könyve a Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények sorozatban jelent meg. A szerzőnek egyébként már számos munkája született egyháztörténeti témában.¹

A könyv címe és időintervalluma magyarázatra szorul. Az „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanácsos...” kijelentés a Békés vármegyei nemesi közgyűlésen hangzott el 1799-ben, ahol azt javasolták, hogy Fábíán János békési rektor kátéját ne olvassák fel nyilvános helyeken, mert az veszélyes lehet az egyházközösségre nézve. Fábíán ugyanis művében azt vallotta, hogy a Biblia emberi alkotás, Jézus nem Isten fia, a vallás csak emberi kitaláció, ezért semmilyen hittétel nem bizonyítható, s az unitárius vallás áll legközelebb az igazsághoz. Az egyház ezen kijelentések nyomán Fábíánt ateistának minősítette, de valószínűsíthető, hogy valójában a deizmust hirdette. A deizmus hívei abban hittek, hogy Isten a természeti törvényekkel együtt megteremtette a világot, utána azonban magára hagyta, és nem avatkozott bele a működésébe.

A címben szereplő 1781-es dátum a II. József (1780–1790) által kiadott vallási

türelmi rendeletre vonatkozik, a záró dátum, 1821 pedig a Békési Református Egyházmegye területi és szervezeti átalakításának a végét jelentette. Az egyházmegye területe jelentős volt, hiszen több vármegyére is kiterjedt a fennhatósága, hitközségei Arad, Békés, Csanád, Csongrád, Temes és Torontál vármegyékben, valamint a Németbánsági Katonai Határőrezred területén helyezkedtek el. Az 1791:26. törvénycikket érdemes kiemelni ezen periódusban, amely értelmében a Magyar Királyságban a protestáns egyházak visszanyerték korábbi önállóságukat, ám a római katolikus vallás továbbra is elsőbbséget élvezett.

Hegyi Ádám arra keresi a választ, hogy a vallásellenesség mennyire lehetett elterjedt a Békési Református Egyházmegyében. Alapos kutatómunkát kellett végeznie az egyházi, megyei és községi levéltárakban, a 69–73. oldalakon táblázatban foglalja össze településekre lebontva a legfontosabb világi és egyházi iratok lelőhelyeit.

A könyv kilenc fejezetben mutatja be az egyházmegye történetét és legjelentősebb személyeit, emellett az európai helyzetre is kitékint. A kilenc fejezet tematikusan épül fel, minden rész egy-egy fontos aspektusból (kutatásmódszertan, kronológiai áttekintés, források ismertetése és közlése) mutatja be az egyházmegyét. A kilencedik fejezet egy függelék, amelyben a legfontosabb forrásokat közli. Ezek között megtalálhatjuk például Fábíán János kátéjának átiratát, azonban a szerző felhívja a figyelmet, hogy az eredeti kézirat nem áll rendelkezésre, így csak másolatra hagyatkozhatunk. Emellett könyvköztők, iskolák, városi tanácsok könyvjegyzéke is szerepel ebben a fejezetben. A későbbiek-

¹ Hegyi Ádám: *A mezőtúri partikula 1765-ös könyvtári katalógusa*. Jászkunság, 47. évf. (2001) 3–4. sz. 110–117.; uő: *Földi János*

szerepe a kiskunhalasi református gimnázium könyvkultúrájában. Belvedere Meridionale, 13. évf. (2001) 1–2. sz. 40–46.

ben ezek a források nagy segítséget nyújthatnak a kutatók számára ahhoz, hogy jobban megismerhessük a református egyházat érintő eseményeket.

A kötet legelején a szerző tisztázza az alapfogalmakat, vagyis azt, hogy mit értünk vallásellenességen, ateizmuson, deizmuson stb. A tárgyalt korszakban ezeket a jelzőket azokra aggatták rá, akik valamilyen módon támadták, kicsúfolták a keresztény egyházakat és azok tanításait. Nem feltétlen tagadták Isten létezését, csak kritikával illették az egyházakat, amelyek persze ezt nem nézték jó szemmel. Hegyi Ádám leszögezi, hogy egy-egy vallásellenes megnyilatkozás nem feltétlenül tükrözte az egész közösség mentális állapotát vagy egyetértését.

A szerző a Monok István által kidolgozott módszert használta fel kiindulópontként, amely két csoportba osztja a forrásokat a jegyzékszerű források és a nem jegyzékszerű források elkülönítésével. A jegyzékszerű források közé öt nagyobb csoportot sorolhatunk: katalógusszerű összeírásokat, hivatalos szervek összeírásait, intézményi könyvtárak katalógusait, magángyűjtemények jegyzékeit, személyes iratokat és egyéb forrásokat. A nem jegyzékszerű forrásokhoz tartoznak a levelek, irodalmi források, idézetek, könyvbejegyzések és a töredékadatok. Ezekből a forrásokból következtetni lehet a hitélet állapotára, a vallásellenes vagy azt védő mozgalmakra.

A cenzúra-jelentéseket érdemes külön megemlíteni. 1784-ben lépett érvénybe a tiltott könyvek új jegyzéke, amely a korábban veszélyesnek tartott munkáknak csak kis részét tartalmazta. 1791-ben átszervezték a cenzúra működését, a Helytartótanács engedélyezte a protestáns egyházaknak, hogy saját cenzoraik ellenőrizzék szimbolikus és kegyességi könyveiket. A református egyház 1792 után létrehozta saját cenzori hivatalát a Helytartótanács engedélyével, legelőször a Tiszántúlon neveztek ki saját könyvvizsgálókat. 1803-ban I. Ferenc parancsára a bécsi kormányzat felállította a recenzúrázó bizottságot, amely 1780-ig visszamenőleg ellen-

őrizte a kiadványok tartalmát, és új tiltólistát állított össze.

Hegyi Ádám az egyházi kormányzattörténetbe is betekintést nyújt, amelynek Magyarországon sajátos szervezete jött létre. A református egyházmegyében az esperes az egyházi, a főgondnok pedig a világi vezető. A 16. században a reformáció kibontakozásakor a kálvini rendszer még nem alakult ki nálunk, a világi személyek bevonását sokáig tiltották. A 18–19. század fordulóján az anyaegyházközségi státusz legfontosabb kritériuma az volt, hogy a gyülekezet el tudja tartani lelképásztorát, vagyis annak fizetést tudjon adni. Emellett meg kellett szervezni a presbitériumot, valamint parókiát és templomot is kellett építeni. Ha a gyülekezet anyagi lehetőségei nem tették lehetővé önálló lelkész alkalmazását, helyette lévitát alkalmaztak, aki a szentségeket nem szolgáltathatta ki. A békési egyházmegyében is kétféle gyülekezettípust jött létre: anyaegyházközség (*ecclesia*) és leányegyház (*filia*). Az új közösségek létrejötte négy típusba sorolható: meglévő településeken alakultak ki, telepítés során jöttek létre, kertészközségek alapították meg azokat, valamint menekültként telepedtek le.

A következőkben néhány példát emelünk ki a tárgyalt vallásellenes megnyilvánulásokból. Orosz János egyházi személy léteire került az istentiszteleteket. 1794-ben Öcsödön Papp János káplán-tanító megtagadta a feláldáshitét, és Mózeszt imposztornak nevezte. 1795-ben Gyulán Réz József szemorvos kijelentette egy imádságoskönyv láttán, hogy abban csak kitalált dolgok vannak, és minden pap imposztor. 1821-ben Szépe János, Szépe Pál és Szalai János egyháztagokat azzal vádolták, hogy évek óta nem járnak templomba, az úrvacsoraosztásokon nem vesznek részt. Fábián Jánosról már szóltunk, szerinte Szűz Mária nem volt szűz, és úgy gondolta, pokol nem létezik. 1811-ben Pap Mihály jegyző részegen ment el a lányok iskolai vizsgájára, és ott kijelentéseivel megbotránkozta a jelenlévőket, mert szintén azt állította, pokol nem létezik, de a templom

pokolnak számít. Jézusra és Szűz Máriára is elfogadhatatlan megjegyzéseket tett. Saator János és Juhász István valláskritikus műveket olvasott, azonban nem fordultak el az egyháztól. Megállapítható, hogy efféle kirívó esetek előfordultak, olykor szoborrongálások is, de korántsem voltak mindennaposak.

A másik nagy témakör, amivel foglalkozik Hegyi Ádám, az olvasás és a könyvek szerepe a világi és egyházi személyek körében. Rámutat az egyik legnagyobb problémára: nem áll rendelkezésünkre olyan forrás, amelyből meg lehetne állapítani, hogy mekkora lehetett az olvasóközönség. Még a nemesség nagy része sem tudott írni-olvasni, nemhogy a parasztság. A parasztság olvasási szokásairól még kevesebbet tudunk, valószínűsíthető, hogy egy-egy ember tudott valamilyen szinten olvasni, így kisebb közösségekben működtek felolvasó körök. A szerző arra a megállapításra jut, hogy a békési egyházmegyében a könyvet egyszerre tekintették státuszszimbólumnak és a művelődés alapjának. Az egyházi személyek többsége rendelkezett Bibliával és vallási témájú művekkel, a világi személyek könyvhasználatáról nem állnak rendelkezésre pontos információk. A kegyességi olvasmányokon kívül a mesteremberek természettudományos vagy mezőgazdasági szakkönyveket is olvashattak. Korabeli írók, például Szirbik Miklós és Kis Bálint műveit is megvizsgálta, akik úgy vélekedtek, hogy a makói és szentesi református családoknál szinte kivétel nélkül található volt Biblia, de legalábbis zoltáros és imakönyv. Egyes családok még kegyességi műveket és históriás könyveket is olvastak.

Hegyi részletesen áttekintette Fábián János békési rektor 1800-ban összeállított könyvjegyzékét, amely 290 kötetet (207 latin, 75 francia, 5 német és 3 magyar nyelvű művet) tartalmazott, közülük a cenzor 24-et talált gyanúsnak. Ebből azt a következtetést vonta le Hegyi, hogy Fábián frankofón volt, és érdeklődési köre sokkal kiterjedtebb lehetett, mint egy átlagos lelképásztoré. Az 1781 és 1821 közötti időszakban az egyházlátogatási utasításokban többször is felhívták a

figyelmet arra, hogy ellenőrizni szükséges a lelkészek olvasmányait. Erről azonban kevés adat áll rendelkezésünkre, mivel csak néhány összeírás készült.

Varga István szentesi és Sárai Szabó János hódmezővásárhelyi református könyvkötők 1792-ben összeállított könyvjegyzékéről is képet kapunk. A könyvkötők alapvetően az alacsony igény szintű olvasóközönséget érték el, akiknek iskolai tankönyveket, kegyességi műveket és ponyvát árultak. Nyomda viszont nem működött a Békési Református Egyházmegyében – hívja fel a figyelmet Hegyi.

A Bibliát annyira fontosnak tartották a családok, hogy végrendelkeztek is arról. Ez nemcsak a módosabb, hanem a szegényebb családoknál is előfordult. Példaként említhető 1791-ből Czeglédi Nagy Mihály vásárhelyi vagyonos parasztgazda, aki a végrendeletében külön megemlékezett váradi Bibliájáról, amelyet legkisebb fiára, Józsefekre hagyott. Békésen 1802-ben Kalmár Andrásné Borbély Zsuzsanna hagyatékát írták össze. Az ingóságok között egy sokat használt zoltároskönyvet is felsoroltak. Olyan eset is megemlékezik, amikor egy házban tűz ütött ki, és a Bibliát elsőként mentették ki.

A közösségi olvasásnak sok módja ismert, ezek közül kettőt emel ki a szerző: Az egyik esetben egy felolvasót hallgattak az érdeklődők, a másik esetben a közösség nem gyűlt össze, hanem valamilyen közös motívumtól indítva többen ugyanazt a könyvet olvasták. Ezenkívül megjegyzi a szerző, hogy a csendes olvasás is egyre jobban elterjedt, főleg a lelkészek és az értelmiségiek körében.

Hegyi Ádám összességében megállapítja, hogy a radikális vallásellenes jelenségek nem befolyásolták a hitélet hétköznapjait, de a közvélemény tudott róluk. A széles réteg továbbra is kegyességi műveket, ponyvát olvasott. Úgy vélekedik, hogy az egyházmegyében három emberről lehetett azt állítani, hogy valóban olvasott valláskritikai műveket: Fábián Jánosról, Juhász István gyulai református lelkészről és Saator János főgondnokról.

A könyv olvasmányos, de a sok adat miatt könnyen el lehet veszni a részletekben, melyek viszont szükségesek ahhoz, hogy teljes képet kapjunk az egyházmegyét érintő eseményekről. Sajnálatos, hogy a kötet nem tartalmaz (a Békési Református Egyházmegye térképén kívül) képet, ábrát, ami „színe-

sebbé” tette volna a munkát. Ez azonban nem von le az értékéből, Hegyi Ádám alapos munkát végzett.

DEÁK ÁDÁM

Dokumentumok a 20. század első felének egyetlen főállású magántörténészéről

*Viskolcz Noémi: A herceg történése.
Hajnal István az Esterházyak
szolgálatában 1922–1930. MTA – Kossuth
Kiadó, Budapest, 2019. 231 oldal*

Hajnal István történész (1892–1956) személye és működése iránt az érdeklődés az 1980-as évektől folyamatosan erősödött fel, és miként e kiadvány is mutatja, személye, életműve napjaink történéseit is foglalkoztatja. Hajnal történetírói munkásságát nem sorolhatjuk a korát meghatározó szellemtörténeti irányzatba. Metódusát az azt meghaladó szociológiai módszer és látásmód történettudományos alkalmazása jellemezte. Jóllehet neve és munkássága a historiográfia iránt érdeklődők számára nem merült feledésbe, országos ismertségre abban az időszakban emelkedett, amikor nevét 1989-ben egy szándékai megvalósítására törekvő, személyét és tudományos eredményeit szimpatikusnak tartó, a vidék és a főváros történetkutatóit, történészeit összefogni szándékozó Társadalomtörténeti Egyesület felvette. A jelen kötet ötlete az Esterházy hercegi család levéltárára vonatkozóan a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (P 114 törzszám alatt) fellelhető iratok feltárása során fogalmazódott meg. A kutatási kérelmek, az azokra adott válaszok, a levéltári és könyvtári fejlesztési koncepciók között ugyanis karakteresen kirajzolódott azon iratanyag, amely Hajnal István személyéhez, az Esterházy családnál betöltött szerepéhez fűződik. Hajnal 1910 és 1914 között a budapesti Magyar Királyi Egyetemre járt, ott bölcsész és tanári diplomát szerzett, ezt követően doktorált. 1913 tavaszán és nyarán egy félévet tanult Lipszében, a kor Európájának egyik

meghatározó univerzításában. Az egyetem befejezését követően 1914 decemberétől Bécsbe került, ahol pályázata alapján a Theresianum prefektusa lett. 1915-ben szülővárosában, Kaposvárott önként vonult be katonának. A császári és királyi 44. gyalogezred tisztjeként 1916. február és július között a galíciai fronton harcolt. Hajnal, ha ilyen egyáltalán kijelenthető, más kortársaival szemben szerencsésen vészelte át a nagy háborút, 1916-ban megsebesült a karján, majd felépülését követően 1916 novembere és 1918 májusa között az erdélyi harctéren küzdött. 1918-ban tartalékos hadnagyként kitüntetéssel zárta le a katonaeveket. Hajnal esete cseppet sem mondható egyedinek, inkább modell értékű, hiszen például egyetemi jó barátja, a vele sokáig jó kapcsolatot tartó Házi Jenő (1892–1986) önkéntes katonai szolgálatra jelentkezett, két alkalommal is megsebesült, majd azt követően fejezte be tanulmányait és tett doktori vizsgát. Hajnalhoz hasonlóan 1917-ben őt is Csánki Dezső, az Országos Levéltár igazgatója és Fejérfataky László, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója segítette álláshoz jutni Sopron város levéltárának élén.¹

A Budapesten újra polgári élet élő Hajnalnak az akkor jó barát Házival szemben protektorai nem tudtak ilyen stabil állást szerezni. Bár ezt követően rövid időre még visszatért a Theresianumba, a Monarchia felbomlásával ez a közös oktatási intézmény is megszűnt. 1919 októberétől Fejérfataky helyettes tanári beosztásba segítette, ami a következő esztendőben rendes tanári státussá változott. Ezt követően Csánki és Klebelsberg Kuno, a Magyar Történelmi Társulat elnöke támogatásával ösztöndíjat kapott

¹ Dominkovits Péter: *Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa (Pályakép vázlat)*. In: Házi Jenő első világháborús naplói. Sajtó alá rend.,

szerk.: Kincses Katalin Mária. Sopron, 2019. 8. Házi és Hajnal későbbi kapcsolatára lásd: uo. 10.

Bécsben. 1920. augusztus 6-án kelt megbízása szerint Klebelsberg új forráskiadási koncepciójának (*Fontes Historiae Hungaricae aevi recentioris*) részeként Kossuth Lajos emigrációs iratait kellett feldolgoznia. E megbízás révén Hajnal, miközben a Pazmaneumban együtt lakott Mályusz Elemérrrel és Angyal Dáviddal, napjai jelentős részében a bécsi levéltárakban forrásgyűjtést folytatott. Novemberben közösen költöztek át a magyar állam tulajdonában lévő Trautson palotában kialakított Magyar Történelmi Intézetbe,² ahol társaságuk a Monarchia levéltári örökségének szétválasztásán dolgozó oly kiváló történészekkel gyarapodott, mint Szekfű Gyula és Eckhart Ferenc. Ugyanakkor szűkösség és nélkülözés jellemezte ezt a bécsi időszakot. Ezért Hajnal állást vállalt a Bécsben élő magyar nagyvállalkozónál, Déri Frigyesnél, aki 1920 októberében értékes gyűjteményét Debrecen városának ajánlotta fel, s a gyűjtemény rendezésével, katalogizálásával Hajnalt kívánta megbízni. Hajnal közben barátjának, Mályusz Elemérnek is szerzett munkát, aki Déri okleveleit kivonatolhatta. Hajnal bírta rá arra is Dérit, hogy anyagilag támogassa a Magyar Történelmi Társulatot. Domanovszky Sándor ez időben biztatta Hajnalt habilitálásra, ami az egyetemi magántanári, illetve nyilvános egyetemi tanári kinevezés előfeltétele volt. A sikeres habilitációs eljárás 1921 augusztusában lezajlott, melyet követően Hajnalt egyetemi magántanárnak nevezték ki, s 1922 elejétől az Országos Levéltár allevéltárnoka lett.

A herceg Esterházy család levéltára Esterházy Miklós nádor korától (1582–1645) létezik, és az idők során folyamatosan formálódott. Több alkalommal, de mindig azzal a céllal rendezték át, hogy az archívumban mindenkor a család rendelkezésére álljanak a vagyon- és birtokjogi iratok. A hatalmasra duzzadt hercegi levéltárban először 1879-ben alkalmaztak szakképzett történészt Merényi Lajos személyében (1854–1919), aki

Bubics Zsigmonddal közösen nagyszabású monográfiát írt Esterházy Pálról (1635–1713), illetve több forrásközleményt publikált (inventáriumok, rendtartások, levelezések) a 17. századi Esterházyak korából. Merényi után Gaszner József töltötte be ezt a pozíciót, akinek halála új kihívások elé állította a hitbizomány tulajdonosát, Esterházy Pált (1901–1989). A kiskorú Esterházy Pál mellé dr. Horváth Gábort alkalmazták házi tanítónak, aki szerepkörén túllépve élete végéig hí tanácsadója maradt. Pál tizenkilenc évesen, 1920. április 6-án a vadászbalesetben elhunyt édesapja halálával került a hitbizomány élére. A modern gondolkodású főrangúak sorába tartozott, aki levéltára élére olyan professzionális történészt keresett, aki családja történetének feldolgozásával a közvéleményt is pozitívan befolyásolhatja az Esterházyak irányába. E célból napilapokban hirdetést adott fel egyetemi végzettségű, doktori fokozattal rendelkező levéltáros-történészt keresve Kismartonba. A herceg háromtagú bizottságra (Csánki Dezső, Domanovszky Sándor, Fejérpataky László) bízta az alkalmas jelölt kiválasztását. Az 52 pályázóból Hajnal István személyében fedezték fel az állásra alkalmas embert. 1922 augusztusában dőlt el, hogy a hercegi család alkalmazza Hajnalt. Ebben szerepe lehetett Klebelsberg Kunónak is, aki ezzel a lépéssel is a magyar arisztokráciát kívánta nagyszabású kultúrpolitikai elképzeléseihez, a kultúra és a tudomány támogatásához megnyerni. Hajnal egyetlen kérése az volt, hogy a Kossuth emigrációról készülő, félben lévő művét befejezhesse. 1922-ben ennek szellemében tájékoztatta a család már említett befolyásos vezető tisztségviselőjét, Horváth Gábort.

Hajnal 1922 őszétől állt a hitbizomány alkalmazásában, ahol össze kellett hangolnia a levéltári adatszolgáltatást a tudományos ambícióival. Bár az első tisztségviselők közé tartozott, és közvetlenül a herceg alá volt rendelve, de többnyire csak Horváth Gáborig, a

² A kérdéskörrel részletesebben lásd: Ujváry Gábor: *Tudományszervezés – történetkuta-*

tás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történelmi Intézet. Győr, 1996.

herceg titkáráig jutott, aki szürke eminenciásként állt a történész és a herceg között. A Kossuth emigráció története első kötetének kézírata csak 1926 nyarára készült el. Közben 1926-ban az Esterházy családi törzslévéltárat Eszterházáról és Kismartonból Budára, a Tárnok utcai Esterházy palotába kellett költöztetnie. Valójában nem ő volt a huszadik század első felének egyetlen főúri szolgálatban álló történésze. Kis idővel később nyugdíjazását követően (!) ugyanezt a pályát választotta Vas megyében a korábban politikai tevékenységet is folytató szegedi egyetemi tanár, Iványi Béla is (1878–1964), aki 1938 és 1944 között a herceg Batthyany-Strattmann család szolgálatában állt. Hajnal nyolc éven keresztül dolgozott herceg Esterházy Pál gyűjteményi vezetőjeként. A család iránt elkötelezett professzionális tudósként már működése kezdetén felvázolt egy kutatási tervet az Esterházyak történeti szerepére vonatkozóan. Ez a koncepció az idő múlásával, az iratanyag minél mélyebb megismerésével folyamatosan bővült, végül 1929–1930 során sikerült megnyernie a herceget egy olyan nagy ívű koncepciónak, amely körülbelül húsz kötetet felölelve, a történeti bevezető tanulmányokkal, a családi levéltár forrásbázisát jócskán meghaladó hazai és külföldi új forrásfeltárásokkal az Esterházy család történelmi szerepét mutatta volna be. A korabeli magyar politikai és közéletben is nagy befolyással rendelkező család meghatározó finanszírozása mellett 1930–1932 során két kötet jelent meg e grandiózus tervből.³ Az egyéni szakmai törekvései és kötelezettségei, valamint az Esterházy családhoz fűződő viszonya között összhangot teremteni nem tudó Hajnal azonban 1930-ban távozott a főúri család szolgálatából, ami a könyvsorozat megszakadását eredményezte.

Az ismertetett kötet két eltérő műfajú, de egymáshoz szorosan kapcsolódó részből áll. A bevezető tanulmány röviden összefoglalja

Hajnal pályáivét 1922-ig, ismerteti írástörténet iránti érdeklődésének kialakulását, majd áttekinti az Esterházy család szolgálatában eltöltött esztendőket, végül röviden leírja távozását a hercegi család szolgálatából. A második szerkezeti egység a bevezetéshez szorosán kötődő forrásokat tartalmazza: 91 egyéges módszertani szempontok szerint közre adott levelet az 1920 szeptembere és 1940. május vége közötti időszakból. E dokumentumok nagy része Hajnal mentorához, Domanovszky Sándorhoz íródott, akivel megosztotta szakmai és emberi dilemmáit egyaránt. A kötet ugyancsak több levelet közöl a jóbarát Mályusz Elemérhez írottak sorából, miképpen a kultúrpolitika meghatározó szakembereivel (Klebensberg Kunó, Hóman Bálint) folytatott levelezéséből is. A levelek következő jelentős csoportja a munkaadó herceg Esterházy Pállal és a mindenható uradalmi titkárral, Horváth Gáborral folytatott levelezést tartalmazza. Helyet kapott továbbá e gazdag válogatásban a turkológus Fekete Lajoshoz írt levél vagy nyomdákkal folytatott levelezés is.

A közreadott forrásokat gazdag jegyzet-apparátus kíséri, mely felhívja a figyelmet a forrásanyag belső tartalmi összefüggéseire, a forrásokban szereplő történeti szereplőkre. A VII. fejezetként a kötetet lezáró Mellékletek sorában Hajnal István levéltári források alapján összeállított, kronológiai sorba rendezett életútja, tudományos tagságainak jegyzéke, az Esterházyakról készült tanulmányainak, kiadványainak bibliográfiai adatai, valamint azok fogadtatásának (recenziók) bibliográfiai pontossággal megadott jegyzéke olvasható, ami az érdeklődők számára kalauzként szolgálhat az ismeretek további bővítéséhez. A gazdag szakirodalomjegyzék és képjegyzék után a kötetet névmutató zárja.

A kiadvány szélesebb kontextusban kitűnően illeszkedik abba az immáron kutatói

³ Hajnal István: *Esterházy Miklós nádor iratai I. Kormányzattörténeti iratok. Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka*. Budapest,

1930.; Fekete, Ludwig: *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nicolaus Esterházy 1606–1645*. Budapest, 1932.

generációkon átívelő historiográfiai vonulatba, amely a 20. század első felének történetírását kívánja bemutatni, ám jelen esetben az aktuálpolitika és az azon felülemelkedő nemzetpolitika vonulatába illeszkedő historikus helyett egy mind szakmai, mind egzisztenciális tekintetben a saját útját kutató történetíró útkereséseiről kaphatunk

képet. A könyv egyaránt ajánlható az adott kor története, kultúrpolitikája, művelődéstörténete, illetve az egyéni sorsok rekonstrukciója iránt érdeklődnek.

DOMINKOVITS PÉTER

Politikum és hétköznapiság a 19–20. században két új társadalomtörténeti monográfia tükrében

Koltai Gábor: Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956. Korall, Budapest, 2018. (Társadalomtörténeti Monográfiák 9.) 295 oldal; Gerhard Péter: Deszkafalak és potyavacsorák. Választói magatartás Budapesten a Tisza Kálmán-korszakban. Korall, Budapest, 2019. (Társadalomtörténeti Monográfiák 10.) 371 oldal

A 2000 óta megjelenő Korall Társadalomtörténeti Folyóirat rövid időn belül a hazai történettudomány egyik legfontosabb fórumává vált. A folyóiratot kiadó Korall Társadalomtörténeti Egyesület 2010-ben Fél Edit és Hofer Tamás legendás Átány-monográfiájának közzétételével indította útnak a Korall Társadalomtörténeti Monográfiák sorozatot. Talán a véletlen műve, hogy a 9. és a 10. kötet egyaránt Budapest Főváros Levéltára egy-egy munkatársának disszertációját, annak monográfiává érlelt változatát foglalja magában. Az egymástól látszólag távol eső korszakokat és témákat feldolgozó két kötetből azonban sok tekintetben közös törekvések bontakoznak ki, és mindkettőn jól felismerhető az ELTE Bölcsészettudományi Kara Kövér György által irányított Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programja révén a szerzőket ért műhelyhatások inspirációja.

Milyen közös pontokra lehetünk a megszilárduló 19. századi liberális jogállam választásait és egy szélsőségesen elnyomó 20. századi diktatúra fegyelmi hatalmát vizsgáló munka között? A számos lehetséges közül az alábbiakban csak néhány fontos összekötő szálát emelek ki.

Témaválasztás: a hétköznapiokba beépült politika

Első közös vonásként említhetjük, hogy mindkét munka nem egyszerűen politikai társadalomtörténetet nyújt, hanem a maga

eszközeivel sikeresen ragadja meg politika és hétköznapiság egymásba fonódását – azt, hogy a két roppant különböző korszak viszonyai között hogyan lesz a hétköznapiból politikum, és a politika hogyan épül be a hétköznapiokba.

A választások a nagy napig vezető politikai küzdelmekkel, kampányokkal együtt első tekintetre inkább a hétköznapiság felfüggesztésének tűnnek, az élet kibillenésének a rendes kerékvágásból. Gerhard Péter ábrázolásának egyik tanulsága, hogy azok mégis mennyire összefonódtak a korabeli polgár mindennapjaival. Már gyakoriságuknál fogva sem voltak annyira kivételes események: részletesen az 1878., 1881. és 1884. évek pesti országgyűlési választásait dolgozza fel a szerző. Ha figyelembe vesszük, hogy közeli, sőt köztes években (1876, 1879, 1882) fővárosi törvényhatósági választások zajlottak, a kilencből hat évben lehetett a pesti polgár valamilyen választás és az azt kísérő mozgalmak, rituálék részese. Még jóval a tömegtársadalom tömeges politizálása előtt vagyunk, a szűk választójog és a honorácior pártok korszakában, amikor a választási szervezkedés és mozgalom a polgárok társas életének mindennapi színtereire, a helyi kapcsolatrendszerekre épült. A választójog maga is a társadalmat tagoló tényező volt, az azzal rendelkezők számára státusuk állandó megerősítését és alátámasztását jelentette, hogy részt vehettek abban a játékban, amelyből a túlnyomó többség ki volt zárva. Nem utolsósorban pedig a választási küzdelmeket áthatotta a lokális egyéni és csoportérdekeknek a politika fórumain való megjelenítésére irányuló törekvés.

A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) uralmával jellemzett években kétségkívül tömeges és hétköznapi tapasztalat volt a hatalom részéről elszenvedett retorzió, de ennek formái között nemigen szokás kiemelni a párt-

tagok fegyelmi ügyeit, holott kizárt párttagnak lenni igen súlyos bélyeget jelentett. A történeti irodalom a kommunista állampártot többnyire pusztá eszköznek tekinti a hatalmat gyakorlók kezében, hatalmas létszáma ellenére nemigen kezelik a társadalom részeként, illetve sajátos társadalmat alkotó rendszerként. Koltai Gábor munkájának alapja a budapesti VIII. kerületi párt-szervezet fegyelmi ügyeinek feldolgozása. A józsefvárosi volt a második legnagyobb fővárosi párt-szervezet, ide tartozott a budapesti párt-szervezet mintegy tizedrésze, a teljes párttagság 3–4%-a. A kerületi párttagoknak a korszakra vetített átlagszámához viszonyítva az összes fegyelmi ügyek számát minden ötödik párttagra jutott fegyelmi eljárás, már a pusztá számszerűséggel is tükrözve az ezzel kapcsolatos tapasztalat mindennapiságát. Az ügy alapesetben az érintett párttag alapszervezeténél indult, és az hozott határozatot, amely azután a felsőbb pártszerv elé kerülhetett, így kezdeményezését és eredményét is nagymértékben befolyásolták az adott munkahely vagy lakóközvet viszonyai. A szerző vizsgálatának egyik fő iránya az, hogy a fegyelmi ügyek iratanyaga mennyiben szolgálhat forrásként a diktatúra mindennapi megélésére, az egyének és közösségek mozgásterére, praktikáira, hatalom és társadalom interakcióira.

A források

A két munka *második* közös vonásának tekinthető, hogy mindkettő elemzése eddig kiaknázatlan tömeges forrásanyag alapján felépített adatbázisra épül, amelynek létrehozása során nemcsak számos módszertani buktatót kellett leküzdeni és forrásértékelési problémát megoldani, de mindez rendkívül hosszás és aprólékos munkát is jelentett. (Bizonyára nem véletlen, hogy mindkét forrástípus feldolgozására eddig csak az őrző levéltár történész-levéltárosai vállalkoztak.)

Gerhard Péter alapforrását három markánsan eltérő urbanisztikai és társadalmi arculatú pesti választókerület – Belváros, Terézváros, Ferencváros és Kőbánya – választó

tói névjegyzékei és szavazási listái jelentették, amelyek alapján a választói magatartás elemzésére tett kísérletet az említett három országgyűlési választásokon. Az egyes választók nevét, foglalkozását, lakhelyét, életkorát és jogosultságának alapját tartalmazó névjegyzékek és az egyes jelöltekre szavazók neveit rögzítő listák együttes fennmaradása az 1870–1880-as évekből – „hála” a nyílt szavazásos rendszernek – elvileg lehetőséget ad a pártok szavazóinak személy szerinti megállapítására és ezen keresztül a szavazóbázisok társadalmi jellemzőinek meghatározására. Ehhez el kellett végezni minden, a szavazólistákon szereplő név azonosítását egy meghatározott személlyel, és mindegyiküket, foglalkozásuk megnevezéséből kiindulva, be kellett sorolni egy társadalmi státus-kategóriába. A foglalkozások pontosításához egyéb forrásokat is igénybe kellett venni. Mivel az összeírók szempontjából leg-egyszerűbb a háztulajdon összeírása volt, sokan ezen az alapon és „háztulajdonos” foglalkozásnévvel kerültek a jegyzékre, holott volt más foglalkozásuk, amit a legtöbb esetben a korabeli címjegyzékekből lehet visszakeresni. A szerző mindezt annak teljes tudatában és szem előtt tartásával végezte el, hogy ezen az úton nem a megnevezett konkrét szavazópolgárok társadalmi helyzetét ismerjük meg, mivel az adatbázisból csak kategóriák szerinti tendenciák rajzolódnak ki. Minden ilyen vizsgálat legkényesebb pontja maga a kategorizálás, hiszen ilyenkor a kutató fejében élő társadalomkép rávetítése történik meg a forrásanyagra. A kellően jelentésteli, ugyanakkor nem túlságosan felaprózott és kis esetszámú kategóriák felállítására önmagában számos, a kerületek közötti különbségeket is figyelembe vevő kompromisszumot kívánt meg. A szerző által készített adatbázis 17 185 választó adatait öleli fel a három kerületből. Hasonló vizsgálatot ezen a forrástípuson korábban egyedül Horváth J. András végzett az 1884. évi józsefvárosi választást elemelve, amely módszertani útjelzőként is

szolgált.¹ Horváth fontos innovációja volt, hogy a választók lakhelyének lokalizációja és térképre vetítése alapján a választói magatartást a kerületen belüli státus-övezetek szerint is elemezte. Gerhard ezt a módszert a IX. kerületre alkalmazta.

A Koltai Gábor által felhasznált pártfegyelmi iratanyagot illetően nem beszélhetünk érdemleges kutatási előzményekről. Az MDP Budapesti Bizottsága Fegyelmi Csoportja 194 doboznyi iratanyagának jellemzőit a szerző kutatása során kellett megismerni, forrásértékét, felhasználhatóságát tisztázni. Ennek érdekében fel kellett tárni a teljes pártfegyelmi rendszer alakulását, ami terjedelmes önálló fejezetet eredményezett. A mintaként választott VIII. kerület ügyei 53 dobozt tettek ki. Az iratanyagra rányomja bélyegét a drákói szigorral működtetett apparátus valójában roppant alacsony hatékonyságú, kaotikus ügyintézés. Ennek következtében már azon ügyek körének kiszűrése is alapos munkát követelt – a koherencia érdekében csak ezek kerülhettek az elemzett adatbázisba –, amelyekben igazolható, hogy a kerületi pártbizottság határozatot hozott. Az ügyek túlnyomó részében nyilván tartó karton és tömör, sommás indoklást adó határozat, valamint ugyancsak rövid alapszervezeti jegyzőkönyv maradt fenn. A tartalmasabb, különböző olvasatokat bemutató, az érintettek személyes hangját megszólaltató ügyiratok viszonylagos ritkasága nem a véletlen műve. A Központi Ellenőrző Bizottság 1950-ben készített útmutatója előírta: „Le kell szokni arról a helytelen módszerről, amely hosszú párbeszédes jegyzőkönyvek gyártásával megnehezíti a pártfegyelmi ügy lényegének kihámozását.” (97. old.) Az iratanyag tömege így az egyes beszélőkre koncentrááló szövegelemzésekkel szemben inkább statisztikai kiértékelésre bonyolult alkalmasnak. Az ennek alapjául szolgáló adatbázis a szükséges szűrések után

6114 ügyet ölel fel. Az ügyiratok alaposabb kivesésését igénylő, az eljárás alá vont személyek és a vétségek jellemzőire is kiterjedő elemzést az ebből vett 10%-os mintán végzett a szerző, amelyet úgy alakított ki, hogy az tükrözze a teljes sokaság évenkénti eloszlását, és a büntetéstípusok is az eredetinek megfelelő arányban jelenjenek meg. Pártfegyelmi ügyek hasonló szisztematikus vizsgálatára a szerző a kommunista pártállami rendszerekre vonatkozó, csekélynek nem mondható nemzetközi szakirodalomban is csupán egyetlen párhuzamot talált: Edward Cohn chicagói kutató munkáját a Szovjetunió Kommunista Pártja 1945–1961 közötti pártfegyelmi rendszeréről.² Az általa tanulmányozott ügyek azonban általában gazdagon dokumentáltak voltak, szemben a hazai forráshelyzettel.

Kutatási kérdések és eredmények

A forrásanyagnak, illetve az adatbázisnak feltehető történetírói kérdéseket tekintve mindkét munkában – ez *harmadik* közös vonásuk gyanánt is felfogható – feszül egy lényegi ellentmondás, amelynek a szerzők tökéletesen tudatában voltak, meg is fogalmazták, és feldolgozási stratégiájukat ennek szem előtt tartásával alakították ki. Gerhard Péter esetében ez leginkább abban csúcspontot ér el, hogy a választói döntések az egyének szintjén születtek meg, és a kutató a cselekvő, döntéseket hozó egyént szeretné középpontba helyezni, motivációit megismerni. Az adatbázisban azonban egy foglalkozásnév alapján konstruált kategória képviselőjeként szerepel (amibe nem is biztos, hogy ő maga beletartozik), holott valójában nem tudhatjuk, hogy személyes döntésében ez milyen szerepet játszott. Koltai Gábor szintén az egyént emelné a vizsgálat fókuszába, aki „nemcsak a névtelen sokaság egy tagja, hanem a társadalom aktív szereplője” (32. old.), arra kíváncsi, hogy milyen moz-

¹ Horváth J. András: *Józsefváros választópolgársága az 1884. évi képviselőválasztás tükrében*. Fons, 5. évf. (1998) 4. sz. 481–525.

² Cohn, Edward D.: *The High Title of a Communist: Postwar Party Discipline and the Values of the Soviet Regime*. DeKalb, 2015.

gásterre volt a diktatúra viszonyai között, és ezzel élve, illetve a hatalommal való interakcióik révén hogyan formálták az egyéni cselekvők magát a rendszert. Ugyanakkor az állampárt forrásai, amelyekben mindenféle törekvés és vélemény ugyanabban az egyhangúnak tűnő pártzsargonban jelenik meg – önmagában is azt a képzetet keltve, hogy a hatalmi központ totálisan uralta a terepet, a nyelvet és a gondolkodást is –, erre csak sajátos megközelítéssel, a dekonstrukcióra való nagyon tudatos törekvéssel alkalmasak. Koltai Gábor ebben több újabb innovatív történetírói irányzat eredményeire támaszkodott: az új kultúratörténet, a mikrotörténelem, a német *Alltagsgeschichte*, a posztrevizionista szovjetológia megközelítései egyaránt inspiratív forrást jelentettek számára, miközben munkája szoros értelemben egyik irányzathoz sem sorolható.

Ami magukat a fő kutatási kérdéseket illeti, Gerhard Péter nemcsak azt rekonstruálta az adatbázis alapján, hogy ki kire szavazott, illetve, hogy a foglalkozásnevek alapján kialakított státus-kategóriák szavazatai hogyan oszlottak meg a pártok és jelöltek között, hanem ezt beágyazta a teljes folyamat választásról választásra történő aprólékos feltárásába. Megismerjük az előkészítés, a jelölt keresésének, kiválasztásának, a kampány, a szavazás lebonyolításának és a mandátum odaítélésének menetét, azt irányító, befolyásoló személyek körét. Ennek révén megalapozott válaszokat kapunk olyan kérdésekre, hogy kik voltak a jelöltek, és kiket képviseltek. A választók inkább pártokra vagy személyekre szavaztak? A képviselővé váláshoz az országos politikai háttér vagy a helyi beágyazottság volt fontosabb? Mik voltak a választók meggyőzésének, orientálásának, befolyásolásának eszközei és szinterei, mennyiben befolyásolhatták ezek ténylegesen a választói döntést és maguk a választási cselekmények az eredményt? Várostörténeti szempontból kiemelten fontosak a szerző választási térhasználatra irányuló vizsgálatai. Mennyire vitték ki a politikát az utcára a születő nagyvárosban, a tömegek politikába

való betörésének korszaka előtt – illetve mielőtt még a politika tömegekhez akart volna szólni? A könyv címébe emelt „deszkafalak”, amelyek az egyes pártok és jelöltek felvonuló, gyülekező szavazói csoportjainak elkülönítésére szolgáltak, jelképezik a probléma súlyát: mennyire sikerült biztosítani a tér ellenőrzés alatt tartását ebben a sok szempontból átmeneti korban? A címbe emelt másik motívum, a „potyavacsorák” arra a kérdésre utal, hogy a sokat emlegetett etetésítés, a korrumpálás és hatalmi nyomás mennyiben volt hatással a választások eredményére. Külön fejezet járja körül a hivatalnokok politikai magatartását, és adatbázisa alapján egyéb erősen függő helyzetű csoportok szavazási magatartása is vizsgálható, a köztudatban élőnél jóval árnyaltabb képet mutatva. Gerhard Péter következtetései közel állnak Szabó Dánielnek, a dualizmus-kori választások nemrég elhunyt kiváló kutatójának álláspontjához, aki vitatta a kormány által történt közvetlen befolyásolás és a visszaélések meghatározó szerepét az eredmények alakulásában.

A szerző fontos felismerése, hogy nemcsak az eredmény, hanem a „részdők” is fontosak a verseny megértése szempontjából: a pártok, erőforrásaik kímélése érdekében, nem minden szimpatizánsukat szavaztatták le, csak amennyi a győzelemhez szükséges volt. Ez nagy taktikai küzdelmeket eredményezett. A lapok közlései alapján több esetben szinte óráról órára követhető ennek alakulása. A kötet fontos innovációja e taktikák vizsgálata a részdőknek a korabeli lapokból hangyaszorgalommal történt kigyűjtésével.

A társadalmi státuskategóriákkal operáló megközelítést kiegészíti két esettanulmány, amelyekben a szerző, szerencsés egyedi forrásadottságokat kihasználva, közvetlenül próbál közelebb kerülni a cselekvő egyén motivációinak megértéséhez. Csorba Gézának, Tánicsics Mihály vejének feleségével, Tánicsics Eszterrel közösen vezetett naplója ismert és már több szempontból elemzett történeti forrás. Pályájának, politikai nézeteinek alakulásáról saját közéleti, publi-

szerűtlen viselkedés álltak előtérben, míg 1952-től a vezető okok közé került a pártélet elhanyagolása, amely 1955–1956-ban már az esetek közel felét tette ki. Az adatok tehát nemcsak a párt politikájának hullámveréseiről, de a tagok párthoz való viszonyának átalakulásáról is vallanak.

Az ilyen módon felállított vétség típus-rendszerbe illeszti Koltai Gábor az vétségek részletes elemzését, amelynek során számos konkrét esetet, szövegrészletet mutat be, amelyek betekintést nyújthatnak az egyedi döntéshelyzetekbe, a párttagok fegyelmi eljárás során alkalmazott taktikáiba, illetve a korszak mindennapi problémáinak a fegyelmi ügyekben való lecsapódásába. A bemutatott esetek között olyan ismertebbek is vannak, mint a Mérei Ferenc pszichológus elleni koncepciós ügy nyomán munkatársai ellen folytatott fegyelmi eljárások vagy az 1950-es „szérumszabotázs” ügy, amelyet annak nyomán kreáltak, hogy emberi hiba miatt fertőzött védőoltás több gyermek halálát okozta. Nem kevésbé korfestő erejűek a hétköznapi emberek hétköznapi ügyei. Pártfegyelmi okként szolgálhatott anyagi vagy karrierista magatartás, helytelen megnyilatkozás, „reakciós vicc” mesélése, de rossz családi élet, zajos otthoni veszekedések, a házastárs megcsalása vagy elhagyása, de az is, ha egy kolléga feleségéhez fűződő kapcsolat „túlment az elvtársias viszonyon”. Jobboldali kötődés megállapításához elég lehetett, ha valaki nyugatra szakadt rokonnal kapcsolatot tartott, vagy a családban valaki korábban polgári párt tagja volt. (A nyilas múlt önmagában megbocsátható lehetett, ellentétben annak elhallgatásával.)

Az „Párt” által elvárt „pártszerű” viselkedés normái legplasztikusabban a normasértőnek minősített „pártszerűtlen” révén ismerhetők meg. E szerint a párttag legyen aktív, harcos, „őszinte” a párttal szemben, vesse alá magát feltétel nélkül a határozatoknak, ne vigye a „Párt” ügyeit a párton kívülre, egy pártszerv ügyeit sem az illetékes szervén kívülre, ne intrikáljon, ne legyen karrierista, munkájában és magánéleti magatartásában

is legyen példamutató. Az eredetileg lenini típusú, hivatásos forradalmárokból álló, illegálisban tevékenykedő élcsoport-jellegű forradalmi pártra kialakított normákat kívánták érvényesíteni egy hatalmat gyakorló tömegpártban. Az esetek révén nemcsak abba nyerhetünk plasztikus betekintést, hogyan hatolt be az állampárt az élet minden területére, hanem ennek az egyes emberre gyakorolt hatásába, a mindennapok konfliktusaiba is.

Módszertan

A két művet összekötő *negyedik* szempontként emelhetjük ki az előadásmódjuk és módszertani irányultságuk közötti hasonlóságot. Az erős statisztikai bázis, a kvantifikáció súlya az érvelésben (Gerhard Péter kötete 89, Koltai Gáboré 40 táblázatot tartalmaz), az adatbázis módszertani kérdéseinek, a kategorizálás problémáinak szentelt nagy figyelem a főszövegben első tekintetre rokonítja őket a társadalomtudományos történetírással. A két szerző azonban nem azért végezte el az ezzel járó nagy munkát, mert úgy gondolják, hogy kérdéseikre a számokban találják meg az igazi válaszokat. Az adatbázisokon végzett elemzés valóban egyfajta szilárd vázat ad a fejtegetéseknek, hipotézisek elvetésére vagy megerősítésére szolgál. Mindkét szerző elsősorban kérdések állítására, azok pontosabbá tételére használja a kvantifikációt, ugyanakkor az analízis nem szorítja ki vagy utalja másodlagos szerepbe a narrációt. A szerzők nagyon is megragadnak minden források adta lehetőséget egyedi szereplők és történeteik bemutatására, az egykorú megélés, miliő érzékeltetésére.

A cselekvő egyén középpontba állítása

Ötödik közös szempontként vizsgálhatjuk, hogy mennyire volt eredményes a két szerző törekvése a cselekvő egyén középpontba állítására, egyének és közösségek mozgásterének, érdekérvényesítési lehetőségeinek, hatalom és társadalom interakciójának megragadására.

Gerhard Péter olyan időszak választásait vizsgálja, amelyet általában megmerevedő, „beállt” politikai berendezkedésként, hegemón többpártrendszerrel, leválthatatlan kormánypárttal és azt vasfegyelemmel kézben tartó kormányfővel szokás jellemezni. E választások tétje bizonyosan nem a parlamenti többség, a kormányzati hatalom megszerzése volt, hiszen országosan nem is indult annyi jelölt a kormánypárttal szemben, hogy bárki másnak elvi esélye lett volna a győzelemre. A budapesti eredmények márdártávtól tekintve nem kérdőjelezzik meg a fővárosról mint a kiegyezési rendszer biztos támaszáról kialakult képet sem: a három választáson a pesti választókerületekben megejtett 18 választásból csak egyszer került ki győztesen a rendszerrel szemben álló függetlenségi jelölt (Thaly Kálmán 1878-ban a IX. választókerületben 2. fordulóban). Ugyanakkor a részletes vizsgálat nem hagy kétséget a felől, hogy valódi heves küzdelmek zajlottak. A 18 esetből (+ két pótválasztás) csak 9-ben nyert deklaráltan a kormányzó Szabadelvű Párt színeiben induló jelölt, a többi alkalommal pártönkívüli (kormánytámogató) vagy ’67-es ellenzéki jelölt volt a befutó. A látszólag mindenható kormánypárt több ízben nem is indított jelöltet, és arra is nem egy példát említhetünk, hogy kormánypárti jelöltek indultak egymás ellenében. Az adatbázison végzett elemzés azt támasztja alá, hogy a különböző jelöltek szavazó táborának szinte minden esetben volt markáns társadalmi arculata. A választások tétje tehát „egyes társadalmi csoportok parlamenti reprezentációja” volt. (322. old.)

Megkérdőjelezhető az az ábrázolás, amely a kor politizálását egyre inkább meddő, a társadalom számára kevés relevanciával bíró közjogi küzdelemként jellemzi. Az ilyen alapon álló pártrendszer mellett is eleven volt a szavazók igénye érdekeik, problémáik, hangjuk megjelenítésére a parlamentben és a politika fórumain, s nem szűntek meg keresni az erre alkalmas és hajlandó jelöltek. A helyi politikai tagoltság nem egyszerű leképezése volt az országnak, de a

honorácior pártok nagyfokú rugalmassága kellő keretet biztosított ahhoz, hogy az így megnyilvánuló sokféleség ne feszegesse a rendszer kereteit, a parlamenti pártrendszer stabil maradjon. A látszólag merev politikai rendszer figyelemre méltó belső dinamikával rendelkezett. A könyv egyik nagy eredménye annak igazolása, hogy ezt nem csak a politikusok állandó pozíció- és báziskeresése tartotta mozgásban, hanem hasonlóan fontos volt a választói csoportok igénye is őket megfelelően képviselő jelöltek iránt. Azaz nem csak a pártok társadalmi bázisát tárja fel a szerző, sőt inkább megfordul a nézőpont, és a saját érdekeik, problémáik politikai képviseletének lehetőségét kereső választók válnak főszereplővé – még ha jobbára csak szavazataikon keresztül szólaltathatók is meg.

Koltai Gábor munkája nyomán a kökemény diktatúra kulisszái mögött kaotikus működésbe nyerünk bepillantást, ahol konkrét kérdések megoldása, emberek sorsa gyakran véletlenszerű helyi körülményeken, emberi kapcsolatokon, hozzáálláson múlt. A terror- és tisztogatási hullámok is inkább erre a korszakra, a főhatalmat gyakorlók által irányíthatatlanná váló folyamatokra adott reakcióként értelmezhetők, mint valamiféle „mesterterv” kivitelezéseként. A monográfia meggyőzően bizonyítja, hogy a pártfegyelmet illetően is alapjában véve arra tellett erejük, hogy a fő csapásirányokat, a célpontként szolgáló kategóriákat, a hívószavakat kijelöljék, de a folyamatot kézben tartani nem voltak képesek. A végrehajtás ezek helyi értelmezésén múlt, a munkahelyek, párt-szervezetek mindennapi konfliktusainak világába ágyazódott, és nagy volt az egyéni döntések, egyéni hozzáállás mozgásteret. Ez a dimenzió, az érintettek nézőpontjának megszólaltatása, ahol a források lehetővé teszik, különösen a vétség típusokat konkrét esetek tükrében bemutató utolsó nagy fejezetben bomlik ki.

Végül *hatodik* közös vonásként kiemelésre kívánkozik, hogy mindkét mű a hazai történetírásban szokatlan mértékben teszi

átláthatóvá a kutatás menetét, módszertani megfontolásait, a következtetések levonásának módját. Ennek köszönhetően az egyetemi oktatásban és a doktorjelöltek képzésében is kiválóan használhatók. Historiográfiai fejezeteik (Gerhard Péter könyvében a pártrendszer és a választói magatartás, Koltai Gáboréban a kommunista pártállami rendszer kutatása tendenciáiról) önmagukban is

kiváló szemináriumi olvasmányként szolgálhatnak.

Nem utolsósorban mindkét kötet a legcsekélyebb aktualizálás nélkül is segíti az olvasót abban, hogy napjaink számos aktuális kérdését is újabb fénytörésben lássa.

SIPOS ANDRÁS

A dualista rendszer legitimációs problémái a szimbólumok tükrében

Cieger András: *1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról.*
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történelemtudományi Intézet, Budapest,
2018. 211 oldal

Cieger András 2018-ban megjelent tanulmánykötetében igen izgalmas és érdekes kérdésekre keresi a válaszokat. Habár a kiegyezésnek valóban könyvtárnyi irodalma van, annak értékelése mindmáig nyitott és bővítésre szoruló kérdés. A szerző az 1980-as években elsősorban Franciaországban és Németországban elinduló szimbólum- és emlékezeti vizsgálatok módszereire támaszkodva számos kérdést új megvilágításba helyez, tanulmányai leginkább az Eric Hobsbawm nevéhez fűződő „*kitalált hagyományok*” koncepciójával hozhatók összefüggésbe. Hobsbawm ez alatt olyan társadalmi gyakorlatokat ért, melyek a múltat, ismételve azt. Hobsbawm a 19. századi sikeres példákat mutatja be.¹ Cieger András tanulmánykötete viszont lényegében azt vázolja fel, hogy a dualista Magyarországon ez a gyakorlat miért nem tudott sikeressé válni.

A tanulmányok természetesen önállóan is megállják a helyüket, mégis az írásokat egyben szemlélve válik az egész koncepció igazán érthetővé, egésszé. Cieger a kötetet négy nagy egységre osztotta. A bevezető tanulmány mellett, mely a kiegyezés kérdéseit tárgyalja, három nagy fejezet kap helyet, mindegyik három-három tanulmányt tartalmaz. Az első nagy egység a kiegyezés dilemmáira tér ki, az uralkodó család és a magyarok viszonyát állítva a középpontba. A második egység a Jelképek címet kapta. Itt Cieger

András a hangsúlyt a nemzeti önreprezentációra és a kiegyezés, valamint a Monarchia szimbolikájára mint az új kormányzati rendszer legitimációját megalapozni kívánó eszközre helyezi. A harmadik nagy egységben a kiegyezés és a Monarchia különböző olvasatait jeleníti meg egyéni sorsok, történetek és narratívák segítségével, bemutatva, hogy maguk az emberek miképp élték azt meg.

A bevezető tanulmány historiográfiai áttekintést nyújt a kiegyezésről. Ezt követően rátér a Deák Ferenc, valamint Kossuth Lajos köré csoportosuló táborokra, illetve a '48-asok és '67-esek vitájára. Cieger felteszi a korszak egyik érdekes kérdését: Kell-e szeretni az adott politikai rendszert? Mint kifejti, a társadalom lelkesedése nem volt egyöntetű, de a többség idővel lojálisnak bizonyult a rendszer irányában. Ennek kapcsán két okot emel ki: az egyéni érdekeket és a politikai érdektelenséget. A kiegyezést már a kezdetben támogatók között pedig megfigyelhető volt egyfajta optimista szemlélet, Deák Ferenc szavaival „a virág még nem gyümölcs, de gyümölcs lesz belőle”. (24. old.) Cieger András új megvilágításba helyezi a Monarchiát azzal, hogy olyan rendszerként határozza meg, melynek legitimitását az állampolgárok passzivitása biztosítja. A hallgatólagos elfogadás legitimáló erővel bír. A legitimáció ezen típusa is képes megerősödni, de ehhez szimbólumokon keresztül megmutatkozó lelkesedésre lett volna szükség. Ahogy arra rámutat, ezek a folyamatok elkezdődtek, de a Monarchia rövid fennállása miatt nem tudtak kellőképp megszilárdulni. Így a 19. századi magyar politikát meghatározó, alapvetően sikereket elérő kompromisszum nem tudott gyökeret verni

¹ Hobsbawm, Erik: *Introduction: Inventing tradition.* In: Hobsbawm, Erik – Ranger, Te-

rence (eds.): *The invention of tradition.* Cambridge. 1983. 1–14.

a nemzeti emlékezetben sem negatív, sem pozitív értelemben.

Az első fejezetben annak elemzése következik, hogy milyen alapokra helyezték vagy próbálták helyezni a kiegyezés eszméjét, a dualista identitást, ami, ha nem is fulladt teljes kudarcba, de kevéssé mondható sikeresnek. Ennek legfőbb oka az, hogy a hosszas tárgyalások miatt nem tudatosult megfelelően az emberekben az esemény. Erre az egyetlen megfelelő alkalom a koronázás volt, de az csupán a Monarchia egyik felére terjedt ki. Másrészt osztrák részről a birodalmiság *hangsúlyozása*, míg magyar viszonylatban a forradalmiság, 1848–1849 emlékezete (a március 15-i ünnepek ellenkultusza) akadályozta ezt. Az osztrák birodalmi gondolkodás kapcsán Cieger András a Hentzi-emlékművet emeli ki mint állandó tüskét a magyarok szemében. Ezeknél is fontosabb gátló tényező volt a szimbolikus legitimitáció megteremtésében Cieger elemzése szerint Ferenc József személye, aki '48 emlékeinek tagadását testesítette meg. Ennek oka nem csupán a szabadságharc leverésében játszott szerepe, hiszen értékrendje uralkodása alatt nem változott, önmagát nem tekintette parlamentáris uralkodónak, bár képes volt betartani a parlamentarizmus törvényeit, még akkor is, ha azokkal nem értett egyet. Ferenc József megkoronázásával így egyfajta folytonosságot is vállaltak a kiegyezés megalkotói a korábbi elnyomó rendszerrel. Ezt Ferenc József halála tudta volna csak feloldani, az azonban szinte egybeesett a Monarchia felbomlásával.

A politikatörténeti áttekintés után Cieger a kiegyezés irodalmi és zenei olvasatát is bemutatja. A fő szerepet Arany János Hamletje és Liszt Ferenc Koronázási miséje kapja.

A második fejezet elsősorban a jelképekkel, szimbolikával és Magyarország önreprezentációjával foglalkozik. A szerző az uralkodó pár és Deák Ferenc személyét és szerepét elemzi. Jól rávilágít, milyen lépések és nem utolsósorban milyen emlékezetpolitikai és kultuszépítési fogások vezettek ahhoz, hogy a gyűlölt Ferenc József kép átalakult

mindenki Ferenc Jósikájává. Erzsébet királyné személye is fontos ebben a kontextusban, mivel tökéletesen alkalmas volt arra, hogy közelebb hozza egymáshoz a magyarokat és a Habsburg-házat, amit gyakran ki is használt a politikai vezetés. Deák Ferenc maga igyekezett elhatárolódni attól a rendszertől, ami halála után az ő kultuszát próbálta legitimitásképző funkcióval ellátni. Ebben a részben helyet kap továbbá Munkácsy Mihály Honfoglalás képének és a Parlament önreprezentációs szerepének az elemzése. Érdekes ellentmondásra mutat rá Cieger András Ferenc József kapcsán: bár személye gátolta a Monarchia legitimitációját, a polgárok számára mégis ő testesítette meg a rendszert. A király iránti lojalitás pedig alkalmas volt arra, hogy általa kikerülhető legyen a dualista államközösség melletti elköteleződés. Vagyis a birodalmi patriotizmust a dinasztia iránti hűség pótolta. A szerző ennek fontosságát azzal érzékelteti, hogy bemutatja, miképp próbálta a magyar nacionalizmus kisajátítani Ferenc Józsefet, például Árpád-házi leszármazásának hangsúlyozásával.

A harmadik, egyben utolsó fejezetben elsősorban a Deák Ferenchez köthető narratívákra kerül a hangsúly. Cieger András a politikai leveleit és halála után kiadott beszédeit, valamint azok kiadásának körülményeit mutatja be. Itt mégsem ezt, hanem Mary Elizabeth Stevens levelezésének elemzését emelném ki. Az Andrassy család nevelőjéhez köthető források érdekes képet adnak a korabeli arisztokrácia mindennapjairól vagy éppen id. Andrassy Gyula miniszterelnökségéről és a család belső vívódásáról.

A kötet egyik legnagyobb erőssége a felhasznált források széles körében rejlik. Cieger András napló- és levélszemelvényekkel, ego-dokumentumokkal, újságcikkekkel színesíti írását, megvillantva különböző személyek egyéni narratíváit. Ezek hol humoros, hol pedig tragikus hangot ütnek meg, ami segíti a könnyebb megértés mellett azt, hogy megismerhessük a korszellemet. A Pierre

Nora és köre által bevezetett „*emlékezet helyei*”, emlékezeti források szinte kivétel nélkül megjelennek bennük. A könyv igen gazdagon illusztrált, ami nagyban gazdagítja az olvasási élményt.

Az emlékezetkutatáshoz kapcsolódva mind Pierre Nora, mind Jan Assmann gyakran utal arra, hogy az identitás megteremtésében, az emlékezetben kulcsszerep jut a különböző rítusoknak. A rítusok vizsgálata Cieger Andrásnál is megjelenik, illetve sokkal inkább azok hiánya a kiegyezéssel kapcsolatban. Ennél sokkal sikeresebbnek bizonyult az 1848–1849-es szabadságharc emlékezete, melyhez néhány esetben (például az aradi vértanúk emlékezete) a kiegyezéskultusz teremtői is próbáltak kapcsolódni.

Az a kérdés, hogy miért nem maradt fenn a kiegyezés a ma emberének emlékezetében, az egész tanulmányköteten végigvonul. A válasz pedig valóban a rítusok hiányában és a kiegyezés szimbólumrendszerének sajátosságaiában keresendő. A későbbi korokra vo-

natkozóan az lesz fontos, hogy a mindenkori ma számára miként ábrázolható az esemény, hogy olyan időszak-e, melyre pozitívan vagy negatívan kell vagy kellene gondolni. Az emlékezet ugyanis mindig felhasználja a múltat, kivetítve a jelenre, de a jövőre is, ezzel kíván példát mutatni a következő generációk számára. Ha a múlt eseményét nem tudja ekképp felhasználni, az esemény érdektelenné válhat.

Cieger András könyve igen érzékletesen mutatja be a kiegyezés szimbolikáját és a szimbólumteremtés sikertelenségét, s a színesen illusztrált képek mellett bepillantást nyerhetünk egyéni sorsokba, tragédiákba és belső vívódásokba is. A tanulmánykötet jó kiindulópont lehet a politikatörténet, a társadalomtörténet, a szimbólumkutatás és az emlékezettörténet kutatói és olvasói számára egyaránt.

NAGY ÁDÁM

Az annyira imádott ellenség

Gábor Gelléri: *Philosophies du voyage: visiter l'Angleterre aux 17e-18e siècles.*
Oxford University Studies in the
Enlightenment. Voltaire Foundation,
Oxford, 2016. 297 oldal

Az angol-francia kapcsolatok ellentmondásokkal és konfliktusokkal, pozitív és negatív előítéletekkel terhes, ám dicső fejezeteket is tartalmazó, csaknem ezer évre visszanyúló története szinte természetesen vonzza a kutatók és a szélesebb közönség érdeklődését nem csupán a La Manche két oldalán, hanem Európán szerte. Nem véletlen, hogy több könyvtárnyi anyag született (és születik még várhatóan) e viszonyrendszer egyes témaival kapcsolatban, egyre komolyabban foglalkozva az egymásról kialakított képpel is. Ugyanakkor a felszín alatt, az általánosan elterjedt megállapítások, bevett fordulatok, néha mítoszok mögött rengeteg kérdés vagy nézet szorul pontosításra, netán cáfolatra.

Ez utóbbi cél fedezhető fel az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen irodalomtudományból, a párizsi École des hautes études en sciences sociales-on történelemtudományból doktori fokozatot szerzett, jelenleg a wales-i Aberystwyth Universityn egyetemi docensként oktató Gelléri Gábor francia nyelvű könyvében, amely a Voltaire Foundation nagy presztízsű Oxford Studies in the Enlightenment sorozatában jelent meg. Az immár évtizedek óta az utazás társadalmi gyakorlatának történetét, illetve az ehhez kapcsolódó útleírói tevékenységet kutató szerző ezúttal is hű marad választott területéhez: a 17–18. századi Franciaországban alakuló Anglia-percepciót a francia utazások, illetve a kor egyik legnépszerűbb műfaja, az útleírások (illetve más utazási irodalmi művek) tükrében vizsgálja. Ezzel lehetőség nyílik egy sokat emlegetett jelenség (Anglia mint a francia utazások célországa) körbejárására, illetve egy konkrét forrás-

csoport (kézíratos vagy nyomtatásban megjelent utazási irodalmi művek) akár filológiai alaposággal megvalósított és kézzelfogható következtetéseket eredményező elemzésére. Mindezt a szerző imponáló forrásbázisra (csaknem kétszáz kézíratos vagy nyomtatásban megjelent szöveg, illetve levéltári forrás), illetve meggyőző szakirodalmi tájékozottságra (több mint 180 tétel) alapozza.

A kérdés átfogó tárgyalására már csak azért is szükség van, mert a felvilágosodás-kori Franciaország Anglia-képével kapcsolatban olyan, olykor még az egyetemi oktatást és az utazás-kutatást is befolyásoló mítoszok alakultak ki, melyek egy adott szereplő vagy mű kiemelésével komolyan torzít(hat)ják a források összességéből kibontakozó képet, illetve hamis támpontokat adnak a 18. századi francia eszmetörténet értékeléséhez. Ilyen mindenekelőtt a „Voltaire-mítosz”, miszerint az angliai utazás divatja, illetve az angol társadalmi és politikai berendezkedésre való hivatkozás egyaránt a francia gondolkodó „találmánya”.

A „tisztábban látás” szándéka indokolja Gelléri Gábor könyvének kronológiai alapvetését: a 17. századhoz (sőt, bizonyos elemek tekintetében akár I. Erzsébet korához) is visszanyúlva, az utazásokat és az útleírásokból kibontakozó Anglia-képet időrendben tárgyalva igyekszik új perspektívát alkotni. Bevezetőjének tanúsága szerint ugyanakkor nem kívánja újraírni az angliai utazások történetét (sem a szerzők életrajzát); és még kevésbé az angol-francia kapcsolatokat. A lényeg ugyanis egy „utazási jelenség” (vagyis az angliai utak és azok hozadéka) históriájának megragadása. Ehhez viszont olyan megközelítésre van szükség, mely egyaránt fókuszál az (angliai) utazás gyakorlatára, a vele kapcsolatos diskurzusra, illetve mindennek írásban történt rögzítésére.

Innovatív elemként értékelhetjük azt, hogy a szerző vizsgálódásába az útleírást készítőkhöz mellé bevonja azokat a „láthatatlan” utazókat is, akik nem hagytak hátra írásos munkát. Ezt a döntést művelődés- és információ-történeti szempontból is csak helyeselni tudjuk: a 17–18. század cenzúrával egyébként is erősen sújtott Franciaországban a könyvnyomtatás mellett a társadalmi, politikai és szellemi elit tagjai (a „véleményformálók”) rendelkezésére álltak a nézetek és impressziók kifejtésére vagy eszmecsere-re olyan alternatív megoldások, mint a párizsi vagy vidéki szalonok, a tudós vagy titkos társaságok, illetve a kézirat-másolás. Így – miközben a szerző hátrítja a teljességre törekvő ambícióját – komplex képet kaphatunk az Anglia-kép alakulásáról, annak fő komponenseiről, illetve az egyes szerzők-utazók *tényleges* angliai tapasztalatairól. (E korban még igen elterjedt volt, hogy az utazó nem csak arról számol be, amit személyesen látott vagy megtapasztalt.)

De miért is olyan fontos az angliai utazások, illetve az Anglia-kép történetének francia közegben való vizsgálata? Nem csupán a magyar olvasó számára szolgál fontos támpontként Gelléri Gábor megállapítása: miközben a 17. század utolsó évtizedeitől egész Európa „francia lázban” ég, s csodálja előbb a versailles-i kastélyt, majd egyre inkább a francia irodalmat, filozófiát, művészeteket, illetve azt a bizonyos „franciás kifinomultságot”, az *ancien régime* utolsó évszázadának „kiútkereső” (s valahol a saját szerepét is kutató) Franciaország „vigyázó szemét” Angliára veti, s egyfajta „anglománia” is megfigyelhető.

A bevezetőben is jelzett eljáráshoz híven a könyv – epilógussal együtt – nyolc fejezete szigorú időrendi sorrendben tárgyalja az utazásokat, illetve az Anglia-képet. Mind-

amellett – éppen a kép és az utazási motivációk alakulása miatt – az időrendiség nem zárja ki a tematikusságot.

Így lesz az első fejezet a kezdeteké és a felfedezése (*Le temps des découvertes*). Jóllehet a szerző – teljes joggal – a 16. század közepéig vezeti vissza az újkori Franciaország Anglia-reprezentációját, az utazások „tömeges” megindulását a Stuart-restauráció korára teszi. Úgy tűnik ugyanakkor, hogy Anglia ekkor még nem szolgál ideologikus (vagyis a társadalmi-politikai körülmények egybevetéséhez felhasznált) viszonyítási pontként.

A második fejezet – legalábbis főbb elemeiben – a hugenotta-kérdés s leginkább a Franciaországból elűzött hugenották befogadása köré szerveződik (*Le voyage d'Angleterre et le refuge huguenot*).¹ A 17–18. század fordulójának speciális körülményei (francia intolerancia *versus* angol befogadás és polgári jogok) között ekkor még alapvetően konfesszionális síkon indul meg egyfajta ideologikus elmozdulás, melynek esetében már feltételezhető az útleírás propaganda-célokra történő felhasználása.

A harmadik fejezetet (*Helvetia mediatris? Réalité et usages du discours du « tiers » suisse*) – első látásra „frankofón” kitekintésnek tűnő módon – a svájci utazóknak szenteli a szerző. A „harmadik oldalt” képviselő (vagyis nem angol, nem francia, de francia nyelven író és így a francia olvasókörzönség felé egyfajta közvetői szerepet is betöltő) szerzők közül kiemelkedik a referencia-értékű Béat de Muralt. E 17. század végi utazó-író a kutatók számára elsősorban a francia belviszonyokról és „nemzetkarakter”-ről adott szatirikus ábrázolásáról ismert. A Voltaire-rel összevetve is értékelhető, a francia gondolkodó Filozófiai leveleitől eltérően az utazási irodalom részét

¹ XIV. Lajos 1685. október 15-én kiadott fontainebleau-i ediktumában (melyet közkeletűen a nantes-i ediktum visszavonásának is neveznek) a Francia Királyságot (katolikus) országgá nyilvánította. A kötelező katolizálás

elől számos hugenotta menekült protestáns (vagy a protestantizmust megtűrő) országokba, így elsősorban Svájcba, Németalföldre, Poroszországba és Angliába.

képező *Lettres sur les Anglais* című művében Muralt nem idealizálja az angolokat. Gelléri Gábor emellett foglalkozik a Muralt előtti (Le Sage) és utáni (César de Saussure) svájci utazókkal is.

A negyedik fejezet Orléansi Fülöp régenségének korával (1715–1723), illetve az angliai utazás, a kapcsolatrendszer és az angliai utazáshoz köthető művek ekkor megfigyelhető diverzifikációjával foglalkozik (*Le temps des possibilités: la Régence*). Noha XIV. Lajos uralkodásának utolsó éveiben sem tűnt el Anglia a franciák látóköréből, a Napkirály halálát követően az angliai utazás nem csupán lehetőséggé, hanem témává is válik. Ennek talán legeklektánsabb példája Boissy *Le Français à Londres* („Franciák Londonban”) című, évtizedekig a francia színházak repertoárján maradó színműve. De ekkor készíti el Fougereux is – jórészt Muralt hatásának mérséklésére – az angliai utazás (és az ebből születő leírás) átértékelését célzó (az ideologikus tartalom helyett a leírást preferáló), kéziratban maradt útleírását.

Noha az ötödik fejezet (*Le temps des philosophes*) terjedelmét tekintve (24 oldal) nem emelkedik ki a kötetből, mégis súlyponti helyet foglal el; a szerző ugyanis ebben tárgyalja Voltaire angliai tartózkodását, illetve az általa közvetített képet, valamint Prévost és Montesquieu Angliáját. Mivel Voltaire leveleivel könyvtárnyi irodalom foglalkozik, itt csupán annyit emelnénk ki, hogy – miközben az utókor utazási irodalmi munkának tekinti Voltaire művét – Gelléri Gábor egyértelműen jelzi, hogy legfeljebb a szerző angliai utazásához kapcsolódó korpusról van szó. A kézirat-változatok tanulmányozása révén azt is kideríti, hogy a levelekben kezdetben az Anglia-kép kevésbé volt idealizált, ám az alkotói-kiadói folyamat során a negatív elemeket törölték. Tagadhatatlan ugyanakkor véleményünk szerint is az, hogy Voltaire révén – már csak műve visszhangja folytán is – az Anglia-kép „szintet lép”: egyrészt a szerző neve elválaszthatatlanul összefonódik Anglia franciaországi reprezentáció-

jával, másrészt valamilyen mértékben minden későbbi utazó kénytelen reflektálni Voltaire művére. Montesquieu angliai utazása pedig a kutatás egyik legnagyobb misztériuma: noha a francia filozófus utal angliai útjára, ennek írásos nyoma mind a mai napig nem került elő.

A francia–angol kapcsolatok fentebb említett konfliktusos jellegének eszmetörténeti vetületét, a reprezentáció és diskurzus angolmánia és anglofóbia közti ingadozását (illetve a két szélsőség közti változatos palettát) vizsgálja a hatodik fejezet (*Anglophobie – anglomanie*). Miközben a némi kritikai attitűdöt is tartalmazó anglofilia fogalmát is előtérbe helyezi, Gelléri Gábor felhívja a figyelmet olyan „köztes állapotokra”, mint az anti-anglománia vagy az anti-anglofóbia.

Egy új jelenség, a – bizonyos értelemben – születőben lévő turizmus, vagyis az 1763, a hétéves háború lezárulta utáni „francia roham” okait és sajátosságait taglalja a szerző a számozás szerint utolsó, hetedik fejezetben (*Le temps des touristes*). Ennek végén kerül sor az utazónők által közvetített Anglia-kép tárgyalására (*L'Angleterre au féminin*). Ez utóbbi pozíció szintén a kötet szigorú kronologikus jellegének tulajdonítható: noha Gelléri Gábor – és mások – kutatása alapján megállapítható, hogy nők (elsősorban házastársként) már korábban is részt vettek angliai utazásokban, „férfi nélküli” útra, illetve a saját szerzőségük alatt publikált leírások megjelentetésére csak az *ancien régime* utolsó évtizedeitől kerülhetett sor.

Noha hivatalosan nem számozott fejezet, de megítélésünk szerint a korábban említett tartalmi-időrendi egységekkel egyenértékű a könyv epilógusa, mely a francia forradalom korának angliai utazásait, illetve Anglia-képértékeli, s némi kitekintést ad a 19. századra is (*Epilogue: le voyage d'Angleterre et la Révolution*). Itt szembesülünk teljességében azzal a már korábban is felbukkanó megállapítással, miszerint az 1760-as évektől Anglia mellett egyre erőteljesebb az észak-amerikai brit gyarmatok, majd a születő Amerikai Egyesült Államok

reprezentációja (az ekkor születő kép évtizedekre meghatározza a franciák Amerika-percepcióját) s a gyarmati felszabadító mozgalom iránti – több tényezőre is visszavezethető – szimpátia Anglia átértékelését is eredményezi: a belső szabadságára oly kényes brit monarchia elnyomó gyarmati hatalomként jelenik meg. Mindamellett a forradalom és Napóleon korának háborúskodásig

fajuló Anglia-ellenességét nem eredeztethetjük sem az utazók által közvetített képből, sem a „brit szabadságok” átértékeléséből (bár ez utóbbi már előfordul). Az új konfliktus döntő oka ugyanis az európai *status quot* preferáló Anglia szembenállása a francia forradalommal és a forradalmi rendszerrel.

SZÁSZ GÉZA

Számunk szerzői

- BALOGH ÁDÁM (balogh.adam@dfg-szeged.hu) – történész, középiskolai tanár, Szegedi Deák Ferenc Gimnázium
- BENE KRISZTIÁN (bene.krisztian@pte.hu) – történész, Pécsi Tudományegyetem
- BONO, SALVATORE (bono-med@libero.it) – történész, professor emeritus, Università di Perugia, Olaszország, tiszteletbeli elnök, SIHMED
- DEÁK ÁDÁM (deak.adam930615@gmail.com) – PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola
- DEÁK ÁGNES (deakagnes@yahoo.com) – történész, Szegedi Tudományegyetem
- DOMINKOVITS PÉTER (peterdominkovits@gmail.com) – történész, levéltáros, MNL Győr-Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltár
- FELLEGI BENJÁMIN (bfellegi98@gmail.com) – MA-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem
- FERWAGNER PÉTER ÁKOS (ferwagner@hist.u-szeged.hu) – történész, Szegedi Tudományegyetem
- GYARMATI ENIKÓ (gyarmatieniko@t-online.hu) – szabadfoglalkozású történész MA, Budapest
- HORVÁTH MÓNIKA (hmonika007@gmail.com) – PhD-hallgató, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger
- J. NAGY LÁSZLÓ (jnagy.laszlo@freemail.hu) – történész, professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem
- KONRÁD MIKLÓS (konrad.miklos@abtk.hu) – történész, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest
- KÖVÉR LAJOS (kover@hist.u-szeged.hu) – történész, Szegedi Tudományegyetem
- LÉNÁRT T. ANDRÁS (lenart.andras@szte.hu) – történész, Szegedi Tudományegyetem
- MIHÁLYI DOROTTYA (mihalyidori@gmail.com) – PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem
- NAGY ÁDÁM (nagy.adam.1993@freemail.hu) – PhD-hallgató, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger
- NAGY GEORGINA (n.ginagee@gmail.com) – történész, adatbiztonsági menedzser, Székesfehérvár
- PALOTÁS ZSOLT (palotasz@gmail.com) – történész, tudományos kutató, Szeged
- SIPOS ANDRÁS (siposa@bparchiv.hu) – történész, levéltáros, Budapest Főváros Levéltára
- SZABÓ-GAJMER BERNADETT (szabbernadette@gmail.com) – MA-hallgató, Szegedi Tudományegyetem
- SZÁSZ GÉZA (szaszgeza@gmail.com) – művelődéstörténész, Szegedi Tudományegyetem
- TÓTH FERENC (toth.ferenc@abtk.hu) – történész, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest

A fordításokat RAKOVSKY ANDRÁS és SZÁSZ GÉZA készítette

Contents

Essays

LAJOS KÖVÉR The Exotic Expectations and The Reality of Napoleon Bonaparte's Middle Eastern Expedition, or Egypt as Seen by Three Savarys	5
PÉTER ÁKOS FERWAGNER Nationalism, Oppression, Famine. Lebanon in the First World War	20
KRISZTIÁN BENE From the International Brigades to the French Army. The Struggle of Hungarian Volunteers Against Fascism	41
LÁSZLÓ J. NAGY The Most French Algerian. The Political Career of Ferhat Abbas Through the Algerian National Movement	55
ANDRÁS T. LÉNÁRT A Way Out of the Dictatorship. International Aspects of Spain's Democratic Transition (1975–1982)	68
BENJÁMIN FELLEGI Halford Mackinder and the Imperial Federalism of the Fin de Siécle	79
MIKLÓS KONRÁD Dissimilation Among the 'Assimilationist' Jews 1848–1914	94

Workshop

ÁDÁM BALOGH The Wave of Albanian Migration in Greek Territories in the 14th–15th Centuries	105
FERENC TÓTH The Defence of Corfu Through the Eyes of a Military Engineer. Florentin de Perceval's Treatise from 1715	116
DOROTTYA MIHÁLYI Parallel Travelogues– French and Hungarian Travellers in the Maghreb Countries at the End of the 19th Century	126
GEORGINA NAGY Hungarian Doctors in Algeria in the 1960s and 1970s	135
ENIKŐ GYARMATI The Short History of the November 1918 Swiss General Strike. Reasons, Demands, Answers, Results	142
MÓNIKA HORVÁTH Additions to the Duties of One of George I Rákóczi's Servitors in Upper Hungary. The Correspondence of István IV Fáy (1633–1639)	152

Theory and Method

SALVATORE BONO The Extended Mediterranean Region	167
---	-----

Review

Early French Colonization and North America (<i>Éric Thierry: La France de Henri IV en Amérique du Nord. De la création de l'Acadie à la fondation de Québec. Classiques Garnier, Paris, 2020.</i>)	
BERNADETT SZABÓ-GAJMER	175
The Political Economy of Paying Ransom (<i>Hershenson, Daniel: The Captive Sea: Slavery, Communication, and Commerce in Early Modern Spain and the Mediterranean. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, PA, 2018.</i>)	
ZSOLT PALOTÁS	178
A Worm-Eaten Battleship (<i>Harm-Hinrich Brandt: Austriaca. Abhandlungen zur Habsburgermonarchie im „langen“ 19. Jahrhundert. Herausgegeben von Matthias Stickler. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2020.</i>)	
ÁGNES DEÁK	182
Anti-Religious Sentiments or Criticism of Religion in the Calvinist Presbytery of Békés? (<i>Hegyi Ádám: „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanácsos...” Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 2018.</i>)	
ÁDÁM DEÁK	185
Documents About the Only Hungarian Full-Time Private Historian of the First Half of the 20th Century (<i>Viskolcz Noémi: A herceg történésze. Hajnal István az Esterházyak szolgálatában 1922–1930. MTA – Kossuth Kiadó, Budapest, 2019.</i>)	
PÉTER DOMINKOVITS	189
Politics and Everyday Life in the 19th and 20th Centuries Through Two New Social History Monographs (<i>Koltai Gábor: Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956. Korall, Budapest, 2018. [Társadalomtörténeti Monográfiák 9.] 295 oldal; Gerhard Péter: Deszkafalak és potyavacsorák. Választói magatartás Budapesten a Tisza Kálmán korszakban. Korall, Budapest, 2019. [Társadalomtörténeti Monográfiák 10.]</i>)	
ANDRÁS SIPOS	193
The Legitimacy Problems of the Dualistic System Through Symbols (<i>Cieger András: 1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történelemtudományi Intézet, Budapest, 2018.</i>)	
ÁDÁM NAGY	201
The Beloved Enemy (<i>Gábor Gelléri: Philosophies du voyage: visiter l'Angleterre aux 17e-18e siècles. Oxford University Studies in the Enlightenment. Voltaire Foundation, Oxford, 2016.</i>)	
GÉZA SZÁSZ.....	204
Authors	208

**Az Aetas történettudományi folyóirat
2021. évi előfizetői felhívása**

2021-re tervezett tematikus számaink a következők:

Elmúlt napok – velünk élő történetek
Mediterrán históriák
Az Országház múltja
Kelet-Közép-Európa 1945 után

Folytatjuk „**Elmélet és módszer**” rovatunkat. **Interjú**t tervezünk Mark Cornwall-lal (Nagy-Britannia) és Salvatore Bonoval (Olaszország).

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2021-es évfolyamra is **kedvezményt** biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becüljük bizalmukat és támogatásukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár: **4000 Ft** (tartalmazza a postaköltséget, az év végén pdf formátumban elektronikusan is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi négy számunkat!)

Éves elektronikus előfizetői ár: **3500 Ft** (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőknél: **1000 Ft** + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: **1100 Ft**

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása és hűségese kitartása.

Jövedelemadójának 1%át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

FÜRDŐZŐK ÉS TURISTÁK

Schleicher Vera

Odi profanum vulgus. A balatoni strand

Katona Csaba

A füredi Savanyúvíz. Rendi és polgári normák ütközése a 19. századi Balatonfüreden

Törő Balázs

Befogadott turizmus? Formálódó terek, közelítő felek Balatonakali nyaralókultúrájának korai időszakában

Mód László

A munkások strandjától a „Sárga” üdülőtelepig. Adalékok a tiszai fürdőkultúra változásához

Csatlós Judit

Turisták a tilos táblák árnyékában. A szabadidő átpolitizálódása a munkáskultúrában

Halász Imre

Egy szocialista kori zöldmezős beruházás. Zalakaros fürdőjének első évtizedei

Josef Djordjevski – Pál Viktor

Az idegenforgalom környezettörténete a hidegháborús Magyarországon és Jugoszláviában

A KORALL szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségénél, és valamennyi idejű munkát postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 4500, egy szám ára 1250 Ft.

Új lehetőség: az elektronikus változat éves előfizetésének ára 3500 Ft.